

В. У. ІВАШЫН
М. А. ЛАЗАРУК

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

*Падручнік для 10 класа
агульнаадукацыйнай
школы з беларускай
і рускай мовамі навучання*

Зацверджана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

МІНСК
"МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА"
2001

Раздзелы падручніка падрыхтавалі:

М. А. ЛАЗАРУК

«Уводзіны», «Беларуская літаратура ў кантэксце сусветнай», «Біблія», «Літаратура Сярэднявечча», «Літаратура эпохі Адраджэння (Рэнесансу) XIV — XVI стст.», «Эпоха адраджэння ў Беларусі», «Францыск Скарына», «Мікола Гусоўскі», «Паслядоўнікі Скарыны», «Сымон Будны», «Васіль Цяпінскі», «Палемічная літаратура», «У часы барока і Асветніцтва (XVII—XVIII стст.)», «Беларуская літаратура новага перыяду», «У часы рамантызму», «Ад рамантызму — да рэалізму», «Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч», «Шляхамі рэалізму», «Самасцвярджаючыся ў рэалізме», «Кастусь Каліноўскі», «Францішак Багушэвіч», «Янка Лучына», «Цётка».

В. У. ІВАШЫН

«Літаратурны працэс у пачатку XX ст.», «Беларуская літаратура на першым этапе нацыянальнага адраджэння», «Янка Купала», «Якуб Колас», «Максім Багдановіч», «Алесь Гарун», «Максім Гарэцкі», «Ядвігін Ш.», «Змітрок Бядуля», «Цішка Гартны».

Рэцэнзент:

заг. кафедры сучаснай беларускай літаратуры XX ст.
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
доктар філалагічных навук, прафесар
Л. Д. СІНЬКОВА

8241
БІБЛІОТЕКА

Навукова-метадычны цэнтр
вучэбнай кнігі і сродкаў навучання

ISBN 985-02-0505-9

© Рэдакцыя часопіса «Крыніца», 1997
© Івашын В. У., Лазарук М. А., 2001, са змяненнямі
© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 2001
© Афармленне. ВРУП «Мастацкая літаратура», 2001

Уводзіны

Чалавек (вядома, калі яго бачыць у ідэале) — самая дасканалая істота на Зямлі, вышэйшае тварэнне прыроды. У адрозненне ад іншых насельнікаў планеты ён надзелены розумам, здольнасцю мысліць, глыбока перажываць свае ўражанні ад жыцця. У яго незвычайна развіта пачуццё прыгожага, адчуванне характава. Чалавек можа сам тварыць прыгожае. З-пад яго рукі выйшлі цудоўныя творы жывалісу, скульптуры, ім створаны выдатныя паэмы, вершы, раманы, песні, сімфоніі, кінафільмы — цэлы дзівосны свет, які называецца мастацтвам.

Мастацтва — асабліва галіна духоўнай дзейнасці, эстэтычнае спасціжэнне свету чалавекам. Людзі, якія займаюцца мастацкай дзейнасцю — стварэннем карцін, музыкі, скульптур, літаратурных твораў, — называюцца мастакамі, кампазітарамі, скульптарамі, пісьменнікамі. Гэта яны сілай свайго таленту ўздзейнічаюць на нашы думкі і пачуцці, прыносяць нам эстэтычнае задавальненне, радасныя і светлыя, а часам і горкія перажыванні.

Жыццё кожнага чалавека мае два бакі, складаецца як бы з дзвюх частак — матэрыяльнай і духоўнай. І абедзве яны вельмі важныя, хоць не ўсімі і не заўсёды гэта разумеецца правільна.

Ніхто не будзе аспрэчваць таго, што чалавек не можа жыць без задавальнення сваіх матэрыяльных патрэб, без ежы, адзення, жылля. Гэта відавочна.

А без духоўных? Напрыклад, без таго, каб чытаць кнігі, хадзіць у тэатр і кіно, слухаць і самому спяваць

песні і г. д. Ці так ужо неабходна, а тым больш абавязкова патрэбна чалавеку, які сваёй галоўнай працоўнай дзейнасцю непасрэдна не звязаны з мастацтвам, ведаць асабліва-сці мастацтва, вывучаць гісторыю яго развіцця, спосабы ўздзеяння на нашы думкі і пачуцці? Хіба недастаткова быць спецыялістам у сваёй прафесіі, мець добрыя веды ў галіне тэхнікі або медыцыны ці аграноміі і г. д.?

Не, недастаткова! Мастацтва, у тым ліку мастацкая літаратура, жыццёва неабходна чалавеку. Як свежае паветра для дыхання, як сонечнае святло.

Мастацтва ўзвышае чалавека, робіць яго існаванне поўным высокага сэнсу. Яно збліжае людзей, дапамагае ім ва ўстанаўленні духоўных сувязей і адносін, узаемаразу-нення. Мастацтва таксама ўзбагачае жыццёвы вопыт ча-лавека, пашырае яго ўяўленні аб жыцці, развівае рознаба-ковае ўспрымання свету. Моцна ўдзейнічаючы на думкі і пачуцці, творы мастацтва дапамагаюць выпрацаваць свой погляд на рэчы, свае ўласныя да іх адносіны. Як сцвяр-джаюць самі пісьменнікі, мэта літаратуры — «дапамагаць чалавеку разумець самога сябе, падняць веру ў сябе і развіць імкненне да ісціны, змагацца з пошласцю ў лю-дзях, умець знайсці добрае ў іх, абуджаць у іх душах сорам, гнеў, мужнасць...» (М. Горкі). Іншымі словамі, мастацтва спрыяе фарміраванню чалавечай асобы, яе роз-набаковаму і гарманічнаму развіццю.

Мастацтва — гэта творчасць. Нідзе так поўна і выраз-на, наглядна не праяўляецца характар чалавечай індыві-дуальнасці, як у мастацтве. Таму яно здольна адыгрываць асаблівую ролю ў развіцці творчых схільнасцей чалавека, яго імкненні да прыгажосці, у абуджэнні актыўных, дзей-ных адносін да жыцця. Мастацтва з'яўляецца магутным сродкам выхавання, духоўнага ўдасканалення людзей. Вось чаму яно прыцягвае да сябе такую вялікую ўвагу грамадства.

Літаратура
як мастацтва
слова

Усім відам мастацтва ўласціва вобразна-эмацыянальнае адлюстраванне жыцця. Але сродкі і спосабы, якімі яны карыс-таюцца, розныя. Скульптура, ужываючы цвёрды матэрыял (камень, гіпс, дрэва), выяўляе характар чалавека, яго паводзіны і адносіны да жыцця праз знешнія формы — паставу, выраз твару; танец — праз рытмічныя рухі цела; музыка — праз гукі і мелодыі; жывапіс — праз лініі і фарбы. Кожны з відаў мастацтва па-свойму ўздзей-нічае на чалавека. Адзін — музыка — больш на яго пачуц-ці, другі — жывапіс — на зрокавыя ўяўленні.

Літаратура — мастацтва слова. Галоўны сродак ад-люстравання жыцця ў літаратуры — мова. Гэта самы уні-версальны сродак. Пры дапамозе слова можна раскрыць думкі і перажыванні людзей, паказаць іх паводзіны і ўчын-кі, знешняе аблічча, абставіны, у якіх яны жывуць і дзей-нічаюць. І хоць гэта асаблівасць не ставіць літаратуру над іншымі відамі мастацтва, але надзяляе яе надзвычай вялі-кімі магчымасцямі ў паказе жыцця, ва ўздзеянні на чыта-ча. У гэтай сваёй асаблівасці літаратура збліжаецца з такі-мі мастацтвамі, як кіно, тэатр, тэлебачанне, якія назы-ваюцца сінтэтычнымі, г. зн. такімі, што спалучаюць у сабе спосабы і сродкі розных відаў мастацтва. Дарэчы, менавіта літаратура і служыць звычайна асновай для сінтэтычных мастацтваў: сцэнарый кінафільма, п'еса для спектакля, лібрэта для оперы і балета, верш для вакальнага мастацт-ва, для песні.

Літаратура
і навука

Карыстаючыся словам, літаратура здольна не толькі маляваць карціны жыцця, але і раскрываць складаныя жыццёвыя з'явы і працэсы, адлюстроўваць гістарычныя падзеі, узаемаадно-сіны людзей на працягу доўгага часу. У мастацкіх творах можна адшукаць цікавыя гістарычныя звесткі, глыбокія ацэнкі сацыяльнага, эканамічнага, палітычнага жыцця. Гэтай сваёй якасцю літаратура, асабліва пражыццёвая, зблі-жаецца з навукай. Аднак навука і літаратура пазнаюць і адлюстроўваюць жыццё па-рознаму. Навука, дакладней кожная канкрэтная галіна навукі, даследуе пэўны бок або аспект жыцця людзей ці з'явы прыроды. Гісторыя, напры-клад, вывучае развіццё чалавечага грамадства, анато-мія — будову жывого арганізма, геаграфія — прыродныя ўмовы Зямлі, фізіка — нежывую прыроду. Вынікі асэнса-вання гэтых з'яў навука падае ў выглядзе лагічных па-няццяў ці абагульненняў.

Літаратура ж пазнае і адлюстроўвае свет у формах самога жыцця, у канкрэтных, жывых вобразах, карцінах, цэласна, не расчляняючы яго на асобныя часткі ці эле-менты. Ды і мэты ў навукі і літаратуры неаднолькавыя. Навука імкнецца ўстанавіць, сфармуляваць законы развіц-ця грамадства ці прыроды. Літаратура ж, выяўляючы характэрнае, важнае ў жыццёвых з'явах, асаблівую ўвагу засяроджвае на раскрыцці духоўнага свету людзей, выяў-ляе іх думкі, перажыванні, настроі ў сувязі з тымі ці іншымі падзеямі. У цэнтры мастацкага твора заўсёды знаходзіцца чалавек, нават тады, калі апісваюцца з'явы

прыроды, навакольнага свету. Невыпадкова мастацкую літаратуру называюць чалавеказнаўствам.

Праўда, такую ж ці падобную ролю адыгрываюць і так званыя гуманітарныя, г. зн. чалавеказнаўчыя навукі (гісторыя, этнаграфія, псіхалогія, сацыялогія і інш.), а таксама публіцыстыка. Мастацкая літаратура вельмі цесна збліжаецца з імі, асабліва з публіцыстыкай. Публіцыстычныя творы ў значнай меры карыстаюцца нават тымі ж сродкамі ў адлюстраванні жыцця, што і мастацкая літаратура. Аднак роля гуманітарных навук у жыцці грамадства іншая, чым літаратуры, бо яны маюць сваёй галоўнай мэтай пазнанне жыцця, фарміраванне адносін людзей да канкрэтных грамадскіх з'яў. І гуманітарныя навукі, і публіцыстыка не могуць адыходзіць ад праўды фактаў, яны аналізуюць, адлюстроўваюць тое, што сапраўды адбылося ці рэальна адбываецца ў жыцці. Мастацкая ж літаратура, адлюстроўваючы жыццё, вельмі часта звяртаецца да фантазіі, выдумкі, яна паказвае не толькі тое, што адбылося ці адбываецца, але і тое, чаго ў сапраўднасці не было, але што магло быць, магло адбыцца ў тых умовах, акалічнасцях ці абставінах, якія паказвае пісьменнік.

Мастацкі вобраз літаратура, як і іншыя віды мастацтва, паказвае жыццё пры дапамозе вобразаў. Што ж такое мастацкі вобраз? Кажучы ўвогуле, гэта карціна, якая дае нам яскравае, маляўнічае ўяўленне пра пэўную з'яву жыцця, часцей — пра чалавека, пра тое, як ён жыве, паводзіць сябе, што яго акружае, з чым ён сутыкаецца, як ён успрымае навакольнае жыццё. Прычым гэта можа быць не толькі зрокава наглядная карціна, напрыклад, маляўнічае апісанне знешняга выгляду чалавека, з'яў прыроды, рэчаў і прадметаў, што акружаюць яго, але і яскравае выяўленне думак, пачуццяў, перажыванняў. Такое мастацкае апісанне ствараецца шляхам супастаўлення, параўнання адных прадметаў ці з'яў з іншымі, вылучэння якой-небудзь адной рысы ці асаблівасці, узмацнення, завастрэння яе, засяроджвання ўвагі на асобных дэталях, падрабязнасцях.

Пры стварэнні мастацкіх карцін, вобразаў пісьменнік абапіраецца на свае жыццёвыя назіранні, уражанні, адчуванні, але ён іх «перапрацоўвае» з дапамогай уяўлення, фантазіі. Менавіта сілай свайго асаблівага ўспрымання жыцця пісьменнік дабіваецца выразнасці, яскравасці малюнка, эмацыянальнасці апісання. «Усміхнецца сонца людзям», — чытаем у творы, і нам уяўляецца вясновы або

летні дзень, светлы і цёплы, а разам з тым і адпаведны настрой чалавека або многіх людзей — светлы, радасны. У мастацкім вобразе ўсё ўзаемазвязана: думка і перажыванне, канкрэтныя рысы прадмета, з'явы, чалавека з пэўным меркаваннем аб жыцці, адносінамі да яго.

Расказваючы аб жыцці, пісьменнік не проста «спісвае», занатоўвае ўсё, што трапляецца на вочы, ён адбірае найбольш значнае, характэрнае, агульнацікавае для многіх людзей, г. зн. тыповае, тое, у чым выразна выяўляецца пэўны сэнс, важны для пазнання і разумення жыцця.

У кожным мастацкім вобразе, карціне заўсёды прысутнічае ацэнка, думка аб жыцці, аб людзях — ідэя. Яна звычайна не фармулюецца прама, непасрэдна аўтарам, а як бы стоена, скрыта ў тэксце. Да яе мы даходзім, улоўліваем яе праз успрымання карцін, чалавечых паводзін, выказванняў, праз тых перажывання, пачуцці, якія выклікае чытанне літаратурнага твора: спачуванне ці захапленне, гнеў ці абурэнне і г. д.

Інакш кажучы, у кожным чалавечым характары, паказаным у творы, у кожнай карціне выяўляецца ацэнка жыцця, ацэнка героя, яго паводзін і г. д. Даючы такую ацэнку, пісьменнік зыходзіць са свайго ўяўлення аб прыгожым, аб тым, якім павінен быць чалавек, г. зн. арыентуецца на эстэтычны ідэал, на той узор дасканалага і прыгожага, які склаўся ў народнай свядомасці эпохі, у якую жыве пісьменнік або яго герой. Натуральна, што гэты ідэал не бывае аднолькавы ў розныя перыяды гісторыі, у пісьменнікаў, якія па-рознаму ўспрымаюць жыццё. А з другога боку, эстэтычны ідэал не заўсёды выяўляецца ў станючых вобразах, ён не менш выразна можа выяўляцца і праз адлюстраванне негатыўных з'яў жыцця, складаных, супярэчлівых характараў у творах сатырычнага жанру.

Адлюстраванне жыцця ў вобразах мае тую канкрэтна-гістарычна-нацыянальнае, агульначалавечае ў літаратуры асаблівасць, што яно адначасова і вельмі канкрэтнае, выяўляецца праз адчувальныя ўражанні, дэталі, выразную абмалёўку персанажаў, паводзін і ўчынкаў людзей,

і разам з тым мае абагульняючы сэнс. Паказаныя ў творы характары выяўляюць асаблівасці, уласцівыя многім людзям таго асяроддзя, у якім жывуць, г. зн. яны выступаюць як тыповыя характары. У той жа час адлюстраванне жыцця ў творы не бывае «нейтральным». Змест кожнага мастацкага твора мае пэўную ідэйную накіраванасць. Праз вобразы-характары аўтар выяўляе свае адносіны да

жыцця, свой погляд на розныя грамадскія з'явы, дае ім сваю ацэнку, якая мае не толькі эмацыянальна-эстэтычны, але і сацыяльна-гістарычны сэнс, выяўляе светапогляд пісьменніка.

Светаўспрыманне і светапогляд пісьменніка складаюцца не адвольна. Яны залежаць ад многіх прычын, і найперш ад таго, як асэнсоўвае пісьменнік вопыт грамадскага жыцця, як складаюцца яго асабістыя адносіны да гэтага жыцця. Літаратурная творчасць ніколі не была і не можа быць прыватнай справай пісьменніка, бо ён піша не для сябе, а для чытачоў, а гэта значыць у пэўным сэнсе залежыць ад іх думак і настрояў, а з другога боку, пісьменнік і сам здольны ўплываць на фарміраванне пэўных грамадскіх поглядаў, настрояў. Такім чынам, можна сказаць, што кожны твор мае пэўны канкрэтна-гістарычны змест і павінен успрымацца як «дакумент» свайго часу, свайёй эпохі і аналізавацца з улікам гэтага.

Аднак значэнне кожнага сапраўды мастацкага твора ніколі не абмяжоўваецца толькі адносінамі да канкрэтнага сацыяльнага асяроддзя ці пэўнага гістарычнага часу. Яно значна шырэйшае. Кожны сапраўдны пісьменнік заўсёды выступае як выразнік поглядаў, інтарэсаў усяго народа. Ён тварэць ідэйна-мастацкіх каштоўнасцей, культуры свайго народа. Толькі ў цеснай сувязі з жыццём народа пісьменнік знаходзіць жыватворную сілу і натхненне для творчасці. Пра гэта пераканаўча сведчыць вопыт развіцця кожнай нацыянальнай літаратуры. Самыя выдатныя пісьменнікі мінулага і сучаснасці свядома ставілі сваю творчасць на службу народу, кіраваліся і кіруюцца яго ідэаламі і традыцыямі. Творчасць такіх выдатных майстроў слова мы называем народнай. Яна з найбольшай эстэтычнай, мастацкай сілай, глыбінёй пранікнення ў жыццёвыя з'явы адлюстроўвае светаўспрыманне, імкненні народа, яго грамадскія і эстэтычна-філасофскія погляды.

У нацыянальным змесце літаратуры выяўляецца яе агульначалавечае значэнне. Кожная нацыянальная літаратура ўносіць свой уклад у агульначалавечую культуру. І гэты ўклад тым большы, чым шырэй яна, застаючыся літаратурай свайго народа, бачыць і ставіць праблемы чалавечага жыцця, чым глыбей пранікае ў псіхалогію асобы, тым вышэй яе мастацкія, эстэтычныя вартасці.

Мастацкая літаратура па свайёй прыродзе, у свайёй галоўнай, эстэтычнай сутнасці — з'ява глыбока гуманістычная. Яна праз стагоддзі нясе сваю актыўную службу па

падтрыманню і ўзбагачэнню гуманістычнага патэнцыялу грамадства, цвярджэнню чалавекалюбства, праўды, дабрыні, міласэрнасці, выхаванню высокай духоўнай культуры.

Гуманізм — гэта нічым не абмежаваная, бескарыслівая любоў да чалавека, усведамленне незаменнай, ні з чым не параўнальнай, найвышэйшай каштоўнасці чалавечай асобы, шчырае жаданне таго, каб кожны чалавек быў свабодны, шчаслівы, дасканалы, гарманічны ў сваіх намерах, імкненнях, жыццёвых праявах.

Літаратура
і вусная народ-
ная творчасць

Яшчэ задоўга да таго, калі мастацкае слова было зафіксавана на паперы ў даўніх помніках пісьменства, народ ужо тварыў сваю паэзію, вобразна выяўляў свае настроі і думы ў песнях, казках, легендах, паданнях, якія і былі першымі твораўмі слоўнага мастацтва.

Фальклор — калектыўная творчасць народа. Народныя паданні, песні, казкі на працягу многіх стагоддзяў свайго бытавання перадаваліся з вуснаў у вусны, удасканаліваліся, шліфаваліся, становіліся выдатнымі ўзорамі мастацтва слова. У гэтых творах адлюстроўваліся ўсе найважнейшыя праявы народнага жыцця з самых далёкіх часоў: сутыкненне чалавека з сіламі прыроды і імкненне ўплываць на іх дзеля свайго дабрабыту і карысці; цяжкая праца і жаданне нейкім чынам аблягчыць яе шляхам уздзеяння на тыя абставіны, ад якіх залежалі вынікі гэтай працы, дабрабыт; любоў народа да свайёй Радзімы і нянавісць да ворагаў; вера ў перамогу дабра над злом, праўды над няпраўдай, глыбокі аптымізм і жыццёлюбства.

Многія фальклорныя творы складаліся ў пэўных жыццёвых акалічнасцях, сітуацыях — у час святаў, сямейных урачыстасцей (каляндарна-абрадавая паэзія). Яны суправоджалі працоўную дзейнасць чалавека (працоўныя песні), дапамагалі ў выхаванні дзяцей (песні-калыханкі, дзіцячыя песні, загадкі, казкі), перадавалі наступным пакаленням жыццёвы вопыт і мудрасць, набытыя за стагоддзі, захоўвалі гістарычную памяць (легенды, паданні, песні, казкі, прыказкі, прымаўкі і г. д.).

У вуснай творчасці адлюстраваліся філасофскія погляды народа, яго імкненне растлумачыць для сябе розныя з'явы прыроды і жыцця, асабліва тыя, перад якімі чалавек адчуваў сябе безабаронным. І не толькі растлумачыць, але і нейкім чынам уздзейнічаць на іх, пакланяючыся ім, звяртаючыся да іх з замовамі і малітвамі. Так у глыбокай

старажытнасці з'явіліся міфы і паданні пра багоў, міфічных істот, духаў і г. д. Да міфаў і паданняў пра міфічных істот блізкія па часу ўзнікнення ў глыбокай старажытнасці жывёльны эпас і чарадзейныя казкі, у якіх людзі імкнуліся асэнсаваць свае назіранні над жыццём, перадаць уяўленні аб навакольным свеце і г. д.

Аднак галоўным прызначэннем вуснай паэзіі было задавальненне мастацка-эстэтычных патрэб людзей, іх імкнення да прыгожага. У творах фальклору ўвасабляліся мары аб светлым і радасным жыцці, высокія парыванні да ідэалу, выснаванага народнай свядомасцю і фантазіяй на працягу стагоддзяў.

Пашыраючыся і ў пазнейшы час, калі ўжо ўзнікла кніга, фальклорныя творы моцна ўплывалі на развіццё пісьмовай літаратуры. Вусная паэзія заўсёды жывіла, падсілкоўвала літаратуру, з'яўлялася невычэрпнай крыніцай ідэй, вобразаў, спосабаў мастацкага адлюстравання жыцця. Асабліва гэта добра відаць на нашай, беларускай, літаратуры, якой даводзілася перажываць вельмі цяжкія часы ўціску, заняпаду і затым аднаўлення, адраджэння з апорай на традыцыі вуснай творчасці. Невыпадкова так многа ўвагі ўдзялялі вуснай творчасці народа нашы пісьменнікі Я. Баршчэўскі, Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Янка Купала, Якуб Колас, М. Багдановіч і іншыя, у якіх знойдзем мноства твораў, сваім з'яўленнем абавязаных вельмі багатаму (паводле сведчання вучоных, найбагацейшаму ў славянскіх народаў) беларускаму фальклору.

Беларуская літаратура — мастацкае адлюстраванне жыцця і духоўнага развіцця народа

На працягу ўсёй сваёй гісторыі беларуская літаратура была голасам народа, люстрам яго жыцця, выразнікам імкненняў і спадзяванняў, мастацка-эстэтычнага самавыяўлення. Яна пранесла праз стагоддзі самыя заветныя думкі і пачуцці народа, яго непахіснае імкненне да свабоды і шчасця. Развіваючыся ў няпростых, часта вельмі неспрыяльных умовах, яна захавала вернасць высокім ідэалам, настойліва прапагандавала ідэі сацыяльнай справядлівасці, патрыятызму, павагі да іншых народаў.

Пафасам сцвярджэння самаадданай любові да роднага краю вызначаліся творы Францыска Скарыны і Міколы Гусоўскага. Непрымірымай нянавісцю да прыгнятальнікаў народа былі прасякнуты выступленні Кастуся Каліноўскага і Францішка Багушэвіча. Як вечавы звон будзілі краіну

палымяныя песні-заклікі Янкі Купалы, Цёткі, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Алеся Гаруна. У іх вершах настойліва сцвярджалася права народа самастойна будаваць свой родны дом, сваю Бацькаўшчыну, неадольнае імкненне «людзмі звацца».

Аглядаючы гістарычны шлях свайго народа і яго культуры, Пятрусь Броўка ў паэме «Беларусь» пісаў:

Яшчэ ў дні старыя, у век наш лучынны,
Аб горадзе Полацку слава ішла,—
Друкар там выдатны Георгій¹ Скарына,
Што зоры, рассыпаў па роднай краіне
Крыштальныя словы навукі-святла...

Зямля Беларусі, зялёныя доли!
З крыніц тваіх чыстых пад шумнай вярбой
Зачэрпнулі думы Купала і Колас,
На кожнай сцяжынцы іх песня і голас
З тваёю журботай і ўцехай тваёй.

Пад гоманы бору, куванне зязюлі
Злажыў Багдановіч тут яркі вянок...
І поле, і пушчы, і рэкі тут чулі,
Як Цётка спявала, як марыў Бядуля,
Як слёзы рассыпаў Мацей Бурачок².

Амаль тысячагадовы, а калі мець на ўвазе і фальклорныя, вусна-паэтычныя формы бытавання мастацкага слова, то і больш доўгі перыяд развіцця творчасці ў слове выяўляе неаспрэчную здольнасць беларускага народа тварыць сваю арыгінальную духоўную, мастацкую культуру, сведчыць пра яго таленавітасць, паэтычнасць яго светаадчування.

Беларуская літаратура, як і іншыя нацыянальныя літаратуры, прайшла ў сваім развіцці некалькі этапаў-перыядаў. Асноўныя з іх: старажытны перыяд (ад пачатку пісьменства да сярэдзіны XVIII ст.), новы перыяд (з сярэдзіны XVIII ст. да канца дзесятых гадоў XX ст.) і найноўшы перыяд (з канца дзесятых гадоў да нашых дзён). Кожны з гэтых асноўных перыядаў мае свае этапы-ступені, звязаныя з гісторыка-культурнымі зменамі ў жыцці беларускага народа, у сусветнай гісторыі культуры.

Апошняе — сувязь беларускай літаратуры з сусветнай мастацкай культурай — таксама вельмі важна ўлічваць.

¹ Па сцвярджанню некаторых даследчыкаў, такое імя меў напачатку Скарына. Цяпер гэтая версія не падтрымліваецца і паўсюдна ўжываецца імя Францыск.

² Мацей Бурачок — псеўданім Ф. Багушэвіча.

Кожная нацыя, вялікая ці меншая, развіваецца ў цесных узаемадачыненьнях з іншымі народамі і ўносіць свой уклад у агульную культурную скарбніцу чалавецтва. Будучы арыгінальнай у сваім змесце і формах, наша літаратура мае шмат агульнага з іншымі літаратурамі. Яна на ўсіх этапах свайго развіцця абапіралася на вопыт іншых нацыянальных літаратур, выкарыстоўвала тое, што было працавана за тысячагоддзі сусветнай літаратурай. Асноўныя этапы, напрамкі развіцця еўрапейскіх літаратур (хоць яны і не заўсёды супадаюць па часе з этапамі развіцця беларускай літаратуры) так ці інакш адбіваліся і на творчасці беларускіх пісьменнікаў. І да канца зразумець сваю літаратуру немагчыма без уліку вопыту сусветнай літаратуры, разглядаючы яе ізалявана ад сусветнага літаратурнага працэсу.

Вось чаму мы будзем вывучаць сваю літаратуру як састаўную частку літаратуры сусветнай, у сувязі з развіццём літаратур іншых народаў.

1. Чаму мастацтва і літаратура маюць такое важнае значэнне ў жыцці чалавека?
2. Чым адрозніваецца літаратура ад іншых відаў мастацтва і ад навукі па спосабах пазнання і адлюстравання жыцця?
3. Што такое мастацкі вобраз? Праілюструйце свой адказ прыкладамі з літаратурных твораў, скульптуры, жывапісу.
4. У чым выяўляецца канкрэтна-гістарычнае, нацыянальнае і агульначалавечае значэнне мастацкай літаратуры?
5. Якое значэнне для развіцця літаратуры мае вусная народная творчасць?
6. Якія асноўныя тры перыяды вызначаюцца ў гісторыі беларускай літаратуры і іншых славянскіх літаратур?
7. Чаму родную літаратуру мэтазгодна вывучаць у сувязі з развіццём літаратур суседніх народаў, як частку сусветнай літаратуры?

ЛІТАРАТУРА

Беларускія пісьменнікі: Даведнік. Мн., 1994.

Лазарук М. А., Ленсу А. Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. 2-е выд., дапрац. Мн., 1996.

Лазарук М. А. Тэорыя літаратуры ў школе. Мн., 1971.

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Мн., 1984—1987.

Беларуская літаратура ў кантэксце сусветнай

Беларуская літаратура, як і кожная нацыянальная літаратура, з'яўляецца асобнай самастойнай часткай сусветнай літаратуры. З гэтага вынікае, што для таго, каб глыбока спазнаць і правільна ацаніць набыткі роднай літаратуры, яе дасягненні, узровень развіцця, патрэбна ведаць не толькі творчасць беларускіх пісьменнікаў, але і тое, што адбывалася ў іншых літаратурах, у літаратуры еўрапейскай і нават у сусветнай.

Менавіта пры такой умове нам адкрыюцца найбольш поўна і асаблівае сваёй літаратуры, яе нацыянальны характар, індывідуальныя рысы і якасці.

Але вывучаць родную літаратуру ў кантэксце сусветнай зусім не азначае, што ў гэтым выпадку наша ўвага будзе аднолькава шырока скіравана як на беларускую, так і на іншыя літаратуры. Не. Родная літаратура і пры такім падыходзе застанеца галоўным прадметам разгляду, але яна будзе вывучацца, характарызавацца як бы на фоне развіцця іншых еўрапейскіх літаратур, у суаднесенні з дасягненнямі літаратуры сусветнай, прычым не толькі той, што развівалася ў адзін час з беларускай, але і ў ранейшыя часы, нават аддаленыя ад нас стагоддзямі і тысячагоддзямі.

АНТЫЧНАЯ ЛІТАРАТУРА

Можа ўзнікнуць пытанне: як маглі ўплываць на развіццё беларускай літаратуры, напрыклад, старажытнагрэчаская і рымская літаратуры, якія развіваліся ў перыяд з першай трэці I тысячагоддзя да н. э. да канца V ст. н. э.,

калі ў тых далёкіх часы беларускай, гэтак жа як і іншых славянскіх (і не толькі славянскіх) літаратур, яшчэ не было?

Так, сапраўды, можа паказацца нелагічным: сцвярджаць аб нейкіх адзіных заканамернасцях ці асаблівасцях такіх розных па часе і ўмовах развіцця літаратур. І ўсё ж тут логіка ёсць сур'ёзная, і пра яе трэба помніць.

Справа ў тым, што антычная, г. зн. старажытнагрэчаская і рымская, літаратура воляй гістарычнага лёсу стала асновай сусветнай літаратуры. Адбылося гэта па розных прычынах, але найперш таму, што на зямлі Старажытнай Грэцыі і Рыма еўрапейская цывілізацыя на першых этапах свайго развіцця выявіла сябе найбольш поўна і ўсебакова, асабліва ў галіне свайго духоўнага, эстэтычнага самасцвярджэння.

Уздзеянне антычнай літаратуры на еўрапейскія літаратуры праяўлялася няпроста. Яна не была «ніжэйшай ступенню». Як слушна адзначаў яшчэ К. Маркс, антычнае мастацтва «было ў пэўным сэнсе нормай і недасягальным узорам» для пазнейшых пісьменнікаў і мастакоў. На творах антычнай літаратуры яны вучыліся майстэрству жывапісання словам, дакладнасці выказвання думкі, перадачы глыбокіх перажыванняў, настройў, выяўлення гармоніі, цэласнасці душы чалавека ў яе адзінстве з прыродай. Глыбокая мудрасць зместу, дасканаласць формы антычнай літаратуры былі і застаюцца вельмі прыцягальнымі для пісьменнікаў розных народаў і эпох, з'яўляюцца школай майстэрства, красы і гармоніі, высокіх духоўных памкненняў.

Антычная літаратура ўзнікла на аснове старажытнай міфалогіі і несла ў сабе высокія гуманістычныя, агульначалавечыя каштоўнасці, эстэтычныя ідэалы. У літаратуры Старажытнай Грэцыі і Рыма былі ўжо выдатна распрацаваны самыя разнастайныя формы мастацкай творчасці: вядомыя нам сёння роды (эпічны, лірычны і драматычны), адпаведныя ім жанры, асабліва паэтычныя (паэма-эпапея, ода, элегія, гімн, пасланне, эпіграма, сатыра, байка і г. д.), сродкі мастацкай выразнасці: тропы, паэтычныя (рытарычныя) фігуры і г. д.

Антычная літаратура вельмі багатая. Гэта дзесяткі імёнаў пісьменнікаў: эпікаў, лірыкаў, драматургаў. І ахарактарызаваць іх пры беглым аглядзе немагчыма. Але кожны адукаваны чалавек мусіць мець хоць бы самае агульнае ўяўленне, напрыклад, пра такія з'явы старажытнагрэчаскай літаратуры, як паэмы «Іліяда» і «Адысея» Гамера, трагедыі Эсхіла, камедыі Арыстафана або творы

рымскіх пісьменнікаў: паэму «Энеіда» Вергілія, лірыку Гарацыя, Катула і інш. Гэтыя і іншыя імёны мы не раз сустрэнем, вывучаючы родную літаратуру на ўсіх этапах яе развіцця — старажытным, новым і навішым.

Звернем увагу на асобныя з'явы старажытнагрэчаскай літаратуры. Перш за ўсё на паэмы Гамера «Іліяда» і «Адысея». У папярэдніх класах мы ўжо знаёміліся з урыўкамі з паэмы «Адысея». Гэта толькі маленькая частка аднайменнага твора. У цэлым жа паэмы «Іліяда» і «Адысея» (створаныя ў VIII — VII стст. да н. э.) уяўляюць сабой непераўзыходныя па змястоўнаму багаццю і мастацкай дасканаласці творы. На працягу стагоддзяў складваліся яны на аснове старажытных міфаў і паданняў, тэматычна звязаных з падзеямі вайны за горад Трою (або Іліён — адсюль і назва паэмы «Іліяда»), што знаходзіўся на зямлі Малой Азіі. У паэме «Іліяда» расказваецца пра дзесяцігадовую аблогу грэкамі горада Троі, а ў паэме «Адысея» — пра дзесяцігадовыя, поўныя суровых выпрабаванняў блуканні і прыгоды яе галоўнага героя — цара вострава Ітака Адысея (імя яго і дало назву твору) і вяртанне яго дадому пасля разбурэння і ўзяцця Троі да сваёй жонкі Пенелопы і сына Тэлемаха.

Коротка пераказаць змест гэтых двух твораў немагчыма, таму што ў іх дзейнічаюць дзесяткі персанажаў, багоў і герояў, пераплятаюцца многія сюжэтныя лініі, адна карціна змяняецца другой, трэцяй і г. д.

Багі і багіні: Зеўс, Аполон, Афродыта, Фетыда, Пасейдон; цары і царыцы: уладальнік Спарты Менелай, траянскі царэвіч Парыс і жонка Менелая, найпрыгажэйшая з жанчын Алена, з-за якой, дарэчы, і ўзнік канфлікт, што прывёў да вайны паміж грэкамі і траянцамі (Парыс прывабіў да сябе Алену, і яна, кінуўшы свайго мужа, цара Спарты Менелая, уцякае з Парысам у Трою); Ахіл (ці Ахілес) — сын Пелея і Фетыды, сябра Ахіла Патрокл, які гіне ад рук траянскага героя Гектара (брата Парыса), а Ахіл, помсцячы за свайго сябра Патрокла, забівае Гектара і г. д. — усе яны паказаны ў актыўных узаемадзейненнях.

І пра гэтыя ўзаемадзейненні, сутычкі не проста паведамляецца ў творы. Цэлыя раздзелы паэмы прысвечаны апісання перажыванняў, настройў, паводзін герояў (напрыклад, «гнеў Ахілеса» ў сувязі з адабраннем у яго важнага грэкаў Агамемнана палонніцы Брызеіды, што стала прычынай сваркі паміж грэчаскімі воінамі і прывяло

да аслаблення грэкаў, якія ледзь не пацярпелі паражэнне ў Траянскай вайне); гэтаксама — учынкі Адысея, які, дарэчы, прадпрымаў немалыя намаганні, каб прымірыць Ахілеса з Агамемнанам і перамагчы траянцаў; менавіта Адысею належала ідэя змайстраваць траянскага каня, схаваць у яго чэраве воінаў, якія потым, калі траянцы перацягнулі гэтага каня ў свой горад, вылезлі адтуль і адчынілі вароты Троі. У выніку гэтага Троя і была ўзята грэкамі. Шматвоятнасць, хітрасць і вынаходлівасць Адысея асабліва падрабязна паказваюцца ў яго блуканнях пасля разгрому Троі, напрыклад, у эпізодзе спаткання Адысея з цыклопам Паліфемам (сынам бога мора Пасейдона, калі, дзякуючы выключнай вынаходлівасці Адысея, яму і яго шасці спадарожнікам удалося выратавацца, асляпіўшы аднавокага і злога Паліфема) і г. д.

У ваенных сутычках, сямейных, любойных і іншых калізіях праяўляюцца характары багоў, цароў, герояў. Дарэчы, і тыя, і другія, і трэція паказваюцца як звычайныя людзі з пэўнымі схільнасцямі, характарамі, умельствамі. Адысей — добры цяляр, яго верная жонка Пенелопа — умелая ткаля. Многія героі паэм, асабліва паэмы «Іліяда», — адважныя воіны. А галоўнае — праз гэтыя вобразы раскрываюцца шматлікія агульначалавечыя якасці, што і стала прычынай пастаяннага звароту да гэтых вобразаў пазнейшых пісьменнікаў і мастакоў. Многія персанажы старажытнагрэчаскай і рымскай літаратуры сталі «вечнымі вобразамі» мастацтва. Яны выклікалі да жыцця новыя творы ў розных нацыянальных літаратурах, жывалісе, мастацтве.

Адным з такіх «вечных вобразаў», шырока вядомых персанажаў старажытнагрэчаскай літаратуры стаў Праметэй — герой трагедыі Эсхіла (VI — V стст. да н. э.). Праметэй — адзін з грэчаскіх багоў-тытанаў, які, насуперак волі Зеўса, заступіўся за людзей. Ён выкраў з горна свайго сябра Гефеста агонь і перадаў яго людзям, каб зрабіць іх болей моцнымі, а таксама навучыў іх розным рамёствам і мастацтвам. Зеўс баяўся ўзмацнення чалавека, яго незалежнасці ад багоў. Таму ён загадаў Гефесту прыкаваць Праметэя да скалы Каўказскіх гор, асудзіўшы яго на вечныя пакуты.

Зеўс ненавідзіць Праметэя яшчэ і за тое, што той ведае і не хоча выдаць прычыну будучай пагібелі Зеўса. Пакуты Праметэя затым становяцца яшчэ страшнейшымі: да яго кожны дзень прылятае арол і дзяўбе яго печань. Але, нягледзячы ні на якія выпрабаванні, пагрозы, угаворы

скарыцца перад Зеўсам, Праметэй застаецца верным сабе. І ён, па сведчанню міфа, перамагае. Па загаду Лёсу яго вызваляе славыты герой Геракл. Ён забівае арола і разбівае ланцугі, якімі быў прыкаваны Праметэй да скалы.

Праметэй — увасабленне неадольнага чалавекалюбства, гэта сапраўдны тытан свабоды духу, волі, самаахвярнасці ў імя простых людзей. Невыпадка да гэтага вобраза сімвала так часта звярталіся пісьменнікі розных народаў і эпох.

«Прыкуты Праметэй» — твор выдатны не толькі па сваёй ідэі, увасабленай у вобразе героя-змагара за справядлівасць, але і па сваіх мастацкіх вартасцях. Разам з іншымі творамі гэтага драматурга («Арэстэя») ён даў падставу заслужана называць Эсхіла «бацькам трагедыі».

На прыкладзе «Прыкутага Праметэя» можна бачыць, як на аснове міфа ўзнікае мастацкі твор — выдатная трагедыя Эсхіла. Гэтаксама ўзніклі і іншыя творы антычнай літаратуры. Яны часцей за ўсё мелі

сваімі вытокамі старажытнагрэчаскую міфалогію, якая, як адзначаў К. Маркс, «складала не толькі арсенал грэчаскага мастацтва, але і яго глебу». У міфах, якіх так многа бытвала ў Старажытнай Грэцыі, адлюстраваліся шматлікія з'явы тагачаснага жыцця і побыту, нават гістарычныя падзеі (тая ж Траянская вайна ў «Іліядзе»), хоць сапраўды гістарычнага зместу ў міфах няшмат: ён часцей за ўсё выдуман. Усе гэтыя міфы можна падзяліць на некалькі груп: міфы пра багоў, міфы пра паходжанне свету і розных з'яў прыроды, міфы пра людзей (антрапагенічныя), міфы пра вядомых гістарычных асоб, прадстаўнікоў знатных родаў і г. д. Дзеючыя ў іх асобы з самага пачатку выступалі не як канкрэтныя героі, а часцей за ўсё як вобразы алегарычныя або сімвалічныя ці метафарычныя. За кожнай амаль канкрэтнай рысай героя гэтых міфаў замацоўваліся пэўныя жыццёвыя адносіны, характарыстыкі. Дастаткова нагадаць асобныя вобразы ці дэталі твораў антычнасці, як перад намі паўстаюць, разгортваюцца цікавыя жыццёвыя сітуацыі, канфлікты, сутыкненні — у цэлым адносіны, якія нясуць у сабе пэўны жыццёвы сэнс, нейкую мудрасць даўніх вякоў: «сізіфава праца», «аўгіевы канюшні», «гнеў Ахілеса», «ахілесавы пятак», «дарункі данайцаў», «траянскі конь», «Дзедал і Ікар», «Алена цудоўная», «залатое руно», «скрынка Пандоры», «пантэон багоў», «пракрустава ложа», «яблык разладу» і г. д. А само мноства імёнаў антычных багоў, паўбагоў, герояў, якіх і пералічыць немагчыма! Усё гэта нясе з сабой памяць

Міфы як крыніца
вобразаў і сю-
жэтаў антычнай
літаратуры

далёкіх стагоддзяў, паглыбляе і пашырае наша разуменне жыцця, узбагачае нас духоўна.

Літаратура Старажытнага Рыма Шмат выдатных твораў, пісьменніцкіх імёнаў пакінула чалавецтву літаратура Старажытнага Рыма. Праўда, гэта была ў паўнанны са старажытнагрэчаскай якая іншая літаратура. Яна адрознівалася ад грэчаскай і па тэматыцы, ідэйным змесце, па стылёвых асаблівасцях, агульнаму настраю, танальнасці, хоць і заставалася цесна звязанай з папярэдняй, вырастала на засваенні яе традыцый, мастацкіх набыткаў. Ахоплваючы сваім развіццём больш за восем стагоддзяў (тры апошнія да нашай эры і пяць першых нашай эры), рымская літаратура асаблівага росквіту дасягнула на самай мяжы двух тысячагоддзяў, калі ў ёй выступілі такія выдатныя асобы, як ЦЫЦЭРОН (106—43 гг. да н. э.) — непераўздыдзены майстар красамоўства, класік аратарскай прозы; паэт ВЕРГІЛІЙ (70—19 гг. да н. э.), які напісаў падобную да гамераўскіх «Іліяды» і «Адысеі» знакамітую гераічную паэму-эпапею «Энеіда», што ў сваю чаргу аказала ўплыў на з’яўленне падобных, а таксама парадыйных (бурлескных) твораў у іншых літаратурах, у тым ліку і беларускай («Энеіда навыварат»). У паэме «Энеіда», якая складаецца з 12 частак-песень, апяваюцца спачатку, у першых шасці частках, блуканні і падарожжы, а потым — ваенныя дзеянні і гераічныя ўчынкі галоўнага героя Энея. Першая палова «Энеіды» відавочна адштурхоўваецца ад гамераўскай «Адысеі», а другая — ад «Іліяды». Ды і па паходжанню галоўнага героя «Энеіда» звязана з гамераўскімі паэмамі. Эней родам з Троі. Яму давялося пакінуць разбураную грэкамі Трою. У выніку доўгіх блуканняў па моры ён дасягае берагоў Італіі і там, пасля перамогі ў вайне з мясцовымі плямёнамі, засноўвае на італьянскай зямлі свой заповітны горад Альба-Лонга. Ад сына Энея Асканія бярэ пачатак род рымскіх імператараў.

У мастацкую тканіну паэмы аўтар уключае шматлікія вобразы і карціны, якія ўскладняюць яе сюжэт, надаюць яму дынаміку, напружанасць, займальнасць. У паэме, напрыклад, расказваецца, як Эней і траянцаў праследуе, чыніць перашкоды на іх шляху багіня Юнона. Вялікае месца займае гісторыя кахання царыцы Карфагена Дыдоны да Энея, якое заканчваецца смерцю (самазабойствам) Дыдоны. Падрабязна апісваецца царства памерлых, куды трапляе Эней, і г. д. Усё гэта надае паэме сапраўды велічны, эпапейны характар, што і прыцягвала да яе пазнейшую ўвагу іншых паэтаў.

З выдатных паэтаў той эпохі адзначым ГАРАЦЫЯ (65—8 гг. да н. э.), які ўвайшоў у гісторыю літаратуры як аўтар шматлікіх сатырычных і лірычных твораў, а таксама паэтычных пасланняў. Асаблівае значэнне мелі для тагачаснай і пазнейшай літаратуры яго пасланні, што былі прысвечаны пытанням літаратурнай творчасці, адно з іх пазней так і называлася — «Навука паэзіі» (або «Пасланне да Пізонаў»).

Вядомым аўтарам паэтычных твораў быў КАТУЛ (каля 87 — каля 54 гг. да н. э.), якому належыць шмат лірычных вершаў любоўнага і іншага зместу, напрыклад верш з двух радкоў «Хоць ненавіджу — кахаю»:

Хоць ненавіджу — кахаю. «Як гэта магчыма?» — спытаеш.
Не растлумачу, але сэрца ў смяротнай тузе.

Пераклад У. Караткевіча

Назавём таксама АВДІЗІЯ (43 г. да н. э. — прыблізна 18 г. н. э.) — аўтара шматлікіх любоўных лірычных элегій, пасланняў і іншых твораў, нярэдка прасякнутых гумарам і іроніяй, а таксама вялікага твора «Метамарфозы» аб ператварэннях людзей і багоў у жывёл і розныя прадметы прыроды. Жыццёвы і творчы лёс Авідзія, звязаны з выгнаннем з радзімы, нярэдка прыцягваў увагу пазнейшых пісьменнікаў, у тым ліку і беларускіх.

Уздзяенне антычнай літаратуры на еўрапейскія літаратуры адбывалася значна пазней, ужо пасля таго, як старажытнагрэчаская і рымская літаратуры закончылі сваё развіццё, г. зн. пасля V ст. нашай эры. Праіснаваўшы амаль паўтара тысячагоддзя, антычная літаратура стварыла перадумовы для развіцця еўрапейскіх літаратур. Асновы навукі аб літаратуры, літаратуразнаўства таксама былі закладзены ў часы антычнасці такімі вядомымі філосафамі, пісьменнікамі, як Арыстоцель, Гарацый.

Усё гэта і абумовіла моцнае ўздзяенне антычнай літаратуры на развіццё мастацтва слова ў пазнейшыя эпохі, асабліва пачынаючы з эпохі еўрапейскага Адраджэння (або Рэнесансу).

Прыкметы ўплыву антычнай літаратуры можна бачыць і ў творчасці многіх беларускіх пісьменнікаў як старажытнага перыяду (Францыск Скарына, Мікола Гусоўскі, Андрэй Рымша, Сімяон Полацкі), так і XIX ст. (паэмы «Энеіда навыварат», «Тарас на Парнасе», паэтычныя і праязічныя творы Я. Баршчэўскага), XX ст. (М. Багдановіч, Янка Купала, У. Дубоўка, Максім Танк, У. Караткевіч і інш.).

Асабліва шырока перакладаліся творы антычных пісьменнікаў на беларускую мову ў часы беларускага нацыянальна-

нага адраджэння ў XX ст. Зварот да крыніц грэчаскай і рымскай антычнасці дапамагаў беларускім пісьменнікам уздымаць родную літаратуру на сусветную вышыню. Нават сам факт перакладу твораў многіх антычных пісьменнікаў на беларускую мову сведчыў аб тым, што яна, гэтая мова, здольна перадаваць найтанчэйшыя адценні думкі і перажыванняў чалавека і таму мае вялікую будучыню як мова нацыянальнага пісьменства.

Першым з паэтаў новай беларускай літаратуры, у творчасці якога традыцыі антычнасці выкарыстоўваліся надзвычай шырока, быў М. Багдановіч.

М. Багдановіч перакладаў на беларускую мову творы старажытных паэтаў Гарацыя («Помнік» — «Лепшы медзі сабе памятник справіў я...») і Авідзія (асобныя ўрыўкі з паэмы «Метамарфозы»). У апошнім апавядаецца пра антычных герояў Дзедала і Ікара, бацьку і сына, што былі рабамі і вырашылі ўцячы з няволі, змайстраваўшы і прыладзіўшы сабе крылы з пер'я, склеенага воскам. Але, як сведчыць пакладзены ў аснову твора міф, Ікар не дасягнуў мэты. Узняўшыся ў неба, ён неасцярожна вельмі наблізіўся да сонца. У выніку воск растапіўся, і Ікар рухнуў у мора (у Багдановічавым перакладзе, праўда, гэта заключная частка міфа адсутнічае).

У іншых творах М. Багдановіч выкарыстоўваў асобныя сюжэты са старажытнагрэчаскіх міфаў для выяўлення сваіх адносін да жыцця. Прыкладам можа быць верш «Калі зваліў дужы Геракл у пыл Антэя». У вершы гаворыцца пра перамогу Геракла над Антэем. Антэй быў непераможны, пакуль судакранаўся з зямлёй (ён быў сынам багіні зямлі Геі). Але Гераклу ўдалося на нейкі момант адарваць Антэя ад зямлі, і ён быў задушаны Гераклам.

Шмат пунктаў судакранання ў М. Багдановіча з рымскімі паэтам Катулам, які вядомы як аўтар шматлікіх вершаў інтымнага і філасофскага зместу. Верш М. Багдановіча «Успамін» непасрэдна адштурхоўваецца ад катулаўскіх радкоў:

«Дзень гэты, — так пісаў Катул, —
Я белым каменем адзначу.
Дасюль я рад, калі пабачу
Алею, дзе пад ліпаў гул
Мне парасонкам на пяску
Штось ручкі мілыя пісалі...

Збліжаны з катулаўскімі матывамі і такія вершы М. Багдановіча, як «Маладыя гады», «Купідон», «На могілках» («Амур і сумны і прыгожы...») і інш.

У XX ст. беларускія аўтары асабліва часта звяртаюцца да антычнай літаратуры, да яе ідэй, вобразаў і форм. Амаль усе найбольш значныя творы гэтай літаратуры ў той ці іншай меры знайшлі водгук у творчасці вядомых беларускіх паэтаў. На беларускую мову перакладаліся цалкам або часткова паэмы Гамера («Іліяда» і «Адысея», Вергілія «Энеіда», драматычныя творы Эсхіла, Сафокла, Арыстафана, байкі Эзопа, Федра і інш. Антычным паэтам прысвячалі свае вершы Максім Танк («Авідзію», «Гамер»), А. Салавей («Пачні з Гамера ці пачні з Сакрата»), Р. Барадулін («Цень Катула»), У. Караткевіч (зборнік «Мая Іліяда») і інш. У многіх творах беларускіх пісьменнікаў, пачынаючы з М. Багдановіча, сустракаюцца вобразы старажытнагрэчаскіх і рымскіх багоў, герояў, персанажаў літаратуры, выкарыстоўваюцца жанравыя, рытмічныя формы паэтаў антычнасці.

1. Які прыкладна час ахоплівае эпоха антычнасці?
2. Якія міфы, сюжэты, герояў той эпохі вы ведаеце?
3. Назавіце вядомых вам паэтаў, драматургаў, філосафаў Старажытнай Грэцыі. Ахарактарызуйце аднаго з іх.
4. Назавіце паэтаў і філосафаў Старажытнага Рыма. Ахарактарызуйце аднаго з іх.
5. Якія жанры мела антычная літаратура?
6. Якія беларускія пісьменнікі звярталіся да вобразаў антычных паэтаў або перакладалі іх творы на беларускую мову?
7. Назавіце творы М. Багдановіча, у якіх наследуюцца вобразы і матывы паэтаў антычнасці.
8. Ахарактарызуйце, звярнуўшыся да адпаведных літаратурных твораў ці «Міфалагічнага слоўніка», такіх герояў антычных міфаў і літаратурных твораў, як Праметэй, Геракл, Антэй і інш., на ваш выбар.
9. Якое значэнне мела антычная літаратура для развіцця сусветнай літаратуры, у тым ліку і беларускай? Напішыце сачыненне на такую тэму.

ЛІТАРАТУРА

- Родная літаратура:* Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. М. Лазарук і інш. Мн., 1997.
- Літаратура народаў свету:* Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. Л. Баршчэўскі. Мн., 1995.
- Вярцінскі А. Гефест — друг Праметэя.
- Караткевіч У. Мая Іліяда.
- Легенды і міфы Древней Греции. Мн., 1989.
- Легенды і міфы Старажытнай Грэцыі. Мн., 1996.
- Мифологический словарь. Л., 1961.

Другой магутнай крыніцай духоўнага развіцця чалавечства, побач са старажытнагрэчаскай і рымскай літаратурамі, была Біблія — збор старажытных кніг, што ствараліся на працягу многіх стагоддзяў, пачынаючы з XIII ст. да н. э. і канчаючы II ст. н. э.

Стаць такім уплывовым фактарам духоўнага развіцця еўрапейскага (і не толькі еўрапейскага) грамадства Біблія змагла таму, што акумуляіравала ў сабе багацейшыя набыткі культурнага развіцця старажытных народаў, асабліва народаў Блізкага Усходу, творы самых розных жанраў, пачынаючы з міфаў і легенд, духоўных песень, прытчаў, пропаведзей, афарыстычных філасофскіх выказванняў і канчаючы аповесцямі і апавяданнямі гістарычнага зместу, нават узнёслымі высокапаэтычнымі песнямі, якія ўвабралі ў сябе агульначалавечую, жыццёвую мудрасць народа, практычны жыццёвы, маральна-эстэтычны, мастацкі вопыт многіх стагоддзяў.

Біблія, хоць яна зараз і выдаецца адной кнігай, — гэта не адна кніга, а каля 70 (66 — у праваслаўным і пратэстанцкім і 72 — у каталіцкім каноне). Назва Біблія ўтворана ад грэчаскага слова «biblia», што азначае «кнігі». І сапраўды, яе складаюць многія кнігі — творы самага рознага характару, зместу, уключаючы фальклорныя, гісторыка-дакументальныя, прапаведніцкія, мастацкія і іншыя тэксты. Пісаліся яны рознымі людзьмі (усяго каля 40 аўтараў), сярод якіх цары і іншыя кіраўнікі дзяржаў, прапаведнікі, а таксама людзі розных прафесій і сацыяльных станаў (лекар, зборшчык падаткаў, рыбак, сялянін і інш.), якія ў большасці не ведалі адзін аднаго, не сустракаліся, хоць былі вельмі блізкія па сваіх поглядах, пачуццях. Таму і атрымалася так, што кнігі Бібліі маюць здзіўляючае адзінства пафасу, ідэйнай накіраванасці, што звычайна тлумачыцца «боскай прадвызначанасцю» напісанага.

Асабліваасцю гэтага помніка літаратуры з'яўляецца тое, што яму яшчэ ў даўнія часы было нададзена значэнне «боганатхнёнай кнігі», Свяшчэннага Пісання. Тэксты Бібліі былі кананізаваны рэлігійнай традыцыяй як аснова рэлігійнага веравучэння — іўдзейскага і затым хрысціянскага.

Кнігі Бібліі аб'ядноўваюцца ў дзве часткі: Стары Запавет (каля 40 кніг, напісаных на старажытнайўрэйскай

і часткова арамейскай мовах), якім у рэлігійных мэтах карыстаюцца прыхільнікі іўдаізму (пераважна з яўрэйскага насельніцтва) і Новы Запавет, што ўключае 27 (каля 30: розніца залежыць ад характару веравызнання) кніг, напісаных першапачаткова на старажытнагрэчаскай мове. У кнігах Новага Запавету апавядаецца аб нараджэнні, жыцці, смерці і ўваскрэсенні Ісуса Хрыста. Ім кіруюцца прыхільнікі хрысціянскага веравызнання (каталікі, праваслаўныя, пратэстанты). Яны ж адначасова прызнаюць і Стары Запавет і выкарыстоўваюць яго таксама ў сваіх рэлігійных мэтах.

Асабліва разнастайны па сваім змесце і жанравых формах Стары Запавет, які ўключае ў сябе Пяцікніжжа Майсея, або Закон (Быццё, Выхад, Левіт, Лічбы, Другазаконне), кнігі Прарокаў (Ісуса Навіна, Суддзяў, Царстваў, Іераміі і інш.), Пісанні (Псалтыр, Прытчы, Песню Песняў, Хронікі, Эклезіяст) і інш. Кожны з гэтых раздзелаў, або кніг, уяўляе сабой багацейшую крыніцу жыццёвых ведаў і мудрасці, вобразаў і сюжэтаў. Таму яны ў пазнейшыя часы і выкарыстоўваюцца так шырока ў мастацкай творчасці еўрапейскіх і іншых народаў, у літаратуры, жывапісе, скульптуры. І гэты іх дзейсны ідэал і мастацка-эстэтычны патэнтцыял не страчвае сваёй сілы і зараз.

Новы Запавет, стаўшы асновай хрысціянскага веравучэння, таксама выклікаў да жыцця мноства творчых наследаванняў у галіне самых розных мастацтваў. Ён аб'ядноўвае чатыры Евангеллі (г. зн. дабравесці аб жыцці і вучэнні Хрыста) — ад Матфея, Марка, Лукі, Іаана. Да іх прымыкаюць Дзействы апосталаў (апавяданне аб жыцці іерусалімскай абшчыны і падарожжа апостала Паўла), 21 пасланне — павучанні, з якіх 14 прыпісваюцца Паўлу, 2 — Пятру, 3 — Іаану, 1 — Іакаву, 1 — Іудзе, і, нарэшце, Адкрыццё (Откровение) Іаана Багаслова, або Апакаліпсіс — заключная кніга Новага Запавету, якая змяшчае шэраг прарочых відзенняў, што апавяшчаюць пра канец свету.

Біблія ў першай сваёй частцы — Старым Запавеце, і ў другой — Новым Запавеце, нясе чалавечтву незвычайна багаты духоўны змест у самых розных яго праявах. А што датычыцца Новага Запавету, то ён стаў адным з самых уплывовых, калі не самым уплывовым, у развіцці літаратуры і культуры наступнай вялікай эпохі Сярэднявечча і ўвогуле ў літаратуры старажытнага перыяду, у тым ліку і беларускай. Ад самых пачаткаў беларускай літаратуры, і асабліва ад Скарынавых перакладаў Бібліі (Скарына ў XVI ст. пераклаў на старабеларускую літара-

турную мову 23 кнігі Старога Запавету), і да нашых дзён кнігі Бібліі выклікаюць вялікую цікавасць беларускіх пісьменнікаў, мастакоў, перакладчыкаў.

Акрамя Ф. Скарыны да зместу Бібліі, да яе кніг у якасці перапісчыкаў і перакладчыкаў звярталіся Ефрасіння Полацкая і Кірыл Тураўскі, Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. У ёй знаходзілі блізкія ідэі і вобразы многія іншыя нашы пісьменнікі старажытнасці (браты Л. і С. Зізаніі, М. Сматрыцкі, А. Філіповіч, С. Полацкі). Да яе тэм, матываў і вобразаў звярталіся і звяртаюцца пісьменнікі новага часу: Ф. Багушэвіч, М. Багдановіч, У. Жылка, К. Сваяк, М. Танк, У. Караткевіч, Р. Барадулін, Н. Гілевіч, В. Быкаў, А. Разанаў, А. Вярцінскі, А. Вольскі і інш.

У сучаснай беларускай літаратуры мы сустракаем не толькі многія ідэйныя перазовы з Бібліяй, але і творчае наследаванне біблейскіх форм, жанраў, напрыклад, такога жанру, шырока прадстаўленага ў евангельскіх кнігах, як прытча, або прыпавесць, ці парабала (кароткае алегарычнае апавяданне павучальнага зместу з адпаведнай высновай, мараллю). Іх знойдзем у паэзіі М. Танка, А. Вярцінскага, А. Разанава, Р. Барадуліна, а таксама і ў празаічных творах У. Караткевіча, В. Быкава. Багата паэтычных пералажэнняў на сучасную мову з тэматыкі біблейскіх псалмоў у творчасці Р. Барадуліна. Біблію перакладалі на сучасную беларускую мову В. Сёмуха, А. Клышка і інш.

1. Што вы ведаеце пра Біблію як збор літаратурных твораў, пра час іх узнікнення, змест, жанры і вобразы?

2. На якія дзве часткі падзяляюцца кнігі Бібліі? Чым яны адрозніваюцца адна ад адной?

3. Якія сюжэты і вобразы з кніг Бібліі вам вядомы? Перакажыце іх змест сваімі словамі.

4. Назавіце вядомых вам беларускіх пісьменнікаў або перакладчыкаў даўніх часоў і сучасных, чыя творчасць мае сувязі з Бібліяй. Прывядзіце канкрэтныя прыклады.

5. Якія вы ведаеце творы сусветнага мастацтва жывапісу, скульптуры, музыкі, што ўзніклі пад уплывам біблейскіх сюжэтаў, вобразаў, матываў?

ЛІТАРАТУРА

Родная літаратура: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. М. Лазарук і інш. Мн., 1997.

Літаратура народаў свету: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. Л. Баршчэўскі. Мн., 1995.

Літаратура Сярэднявечча

Перыяд антычнасці заканчваецца V ст. нашай эры. Яго змяняе Сярэднявечча, якое працягваецца каля дзесяці стагоддзяў (з V да XV) і вызначаецца ў гісторыі як эпоха зараджэння і развіцця феадальнага ладу ў Еўропе.

Феадальны лад у сваіх галоўных рысах складаецца да IX ст. і характарызуецца сацыяльным расслаеннем грамадства, сістэмай феадальна-памешчыцкага землеўладання: з аднаго боку — замак, маёнтак феадала, з другога — сялянская бедната ў сёлах, вёсках і іншых пасяленнях, якая цалкам падпарадкоўваецца свайму ўладальніку, гаспадару, належыць яму як яго ўласнасць. У сувязі з развіццём рамяства, гандлёвых адносін адбываецца рост гарадоў, складанне раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў. Пасля на тэрыторыі такіх вялікіх раннефеадальных дзяржаў (імперыя Карла Вялікага ў Заходняй Еўропе, Старажытная Русь — ва Усходняй) у выніку развіцця феадальных адносін і частых войнаў адбывалася драбленне і распад гэтых дзяржаў і ўтварэнне шматлікіх княстваў, паміж якімі таксама працягваюцца ваенныя сутычкі.

Разам са станаўленнем і развіццём феадальнага ладу ў Еўропе распаўсюджваецца хрысціянства. На змену ранейшаму пакланенню шматлікім багам прыходзіць монатэізм — вера, заснаваная на пакланенні адзінаму Богу — Хрысту. Царкоўная хрысціянская ідэалогія амаль цалкам завалодвае духоўным жыццём Еўропы, вызначае не толькі характар рэлігійнага жыцця, але і ў цэлым характар еўрапейскай цывілізацыі, культуры, нават развіцця навукі — схаластыкі, якая таксама сваю мэту бачыла галоўным

чынам у растлумачэнні Святога Пісьма, вучэння айцоў царквы. Тэалогіі, рэлігійнаму вучэнню, былі падпарадкаваны нават прыродазнаўчыя галіны ведаў, якія тлумачылі розныя з'явы прыроды ўсёмагутнасцю Бога.

Галоўнай асаблівасцю хрысціянскага светапогляду было ўяўленне пра жыццё як пра дзве зусім розныя існасці. З аднаго боку зямное, цялеснае існаванне чалавека, з другога — нябеснае жыццё яго душы; першае — часовае, другое — вечнае.

Важнай адзнакай хрысціянскага веравызнання з'яўлялася пропаведзь аскетызму, клопат не аб зямным жыцці чалавека з яго часовымі ўцехамі і радасцямі, а ахвяраванне ўсім гэтым дзеля выратавання душы і вечнага райскага шчасця ў жыцці пасмяротным.

У часы еўрапейскага Сярэднявечча асабліва вялікім было ўздзеянне на развіццё розных літаратур, і не толькі літаратур, але і іншых галін мастацтва і культуры, кніг Бібліі, найперш другой яе часткі — Новага Завету. Менавіта з гэтых кніг запазычваліся сюжэты аб падзвігах розных пакутнікаў за веру, якіх царква потым узводзіла ў сан святых і якія павінны былі служыць узорам для ўсіх людзей. Гэтак жа былі пашыраны і апавяданні, у якіх расказвалася аб пакутах грэшнікаў, што пасля смерці траплялі ў пекла і там расплачваліся за ўчыненае ў зямным жыцці. У многіх літаратурных творах выкарыстоўваліся эпізоды з жыцця Ісуса Хрыста, як яны пададзены ў Новым Запавеце.

Рэлігійная літаратура (а яна была ў пераважнасці ананімнай) мела дыдактычны, павучальны характар. Асноўнымі яе жанрамі былі жыццёвыя творы (апавяданні пра жыццё і ўчынкі святых падзвіжнікаў, напрыклад «Жыццё Аляксея — чалавека Божага»), казанні (прамовы айцоў царквы), павучанні (дыдактычныя пропаведзі і настаўленні), хаджэнні (апісанні падарожжаў вернікаў у святыя мясціны да Труны Гасподняй), апокрыфы — рэлігійныя апавяданні, якія не ўвайшлі ў Біблію, і г. д. Вельмі шырока ў гэтай літаратуры выкарыстоўваліся іншасказальнасць, сімвалічныя і алегарычныя вобразы, што мелі патаемны, прыхаваны сэнс, патрабавалі вельмі засяроджанага чытання, асаблівага тлумачэння.

У часы Сярэднявечча ў Еўропе культура хрысціянства была адной, але не адзінай крыніцай, што жыла развіццём літаратуры. Акрамя гэтай крыніцы была *народная творчасць*, якая здаўна бытвала ў духоўным жыцці насель-

ніцтва розных мясцовасцей, дзе пасяляліся розныя плямёны. Прычым у той час, калі царкоўна-хрысціянская літаратура ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе развівалася пераважна на лацінскай мове, а ў паўднёвых і ўсходніх славян — на царкоўнаславянскай мове, вусная народная творчасць з самага пачатку развівалася на той мове, якой карысталіся людзі паўсядзённа. Вобразна-мастацкія формы гэтай творчасці былі непасрэдна звязаны з уяўленнямі і вераваннямі яшчэ дахрысціянскіх, язычніцкіх часоў, з паўсядзённым жыццём і побытам людзей. І таму апошняя ў большай меры жыла свецкую, нерэлігійную частку літаратуры.

Такая літаратура прадстаўлена рознымі жанрамі, а найперш творамі апавядальнага, эпічнага характару, у аснове якіх ляжалі легенды і паданні пра важныя падзеі і іх удзельнікаў, смелых і мужных воінаў, што самааддана абараняюць сваю зямлю ад ворагаў. Адным з такіх сярэднявечных твораў, які меў шырокую папулярнасць у краінах Еўропы, была выдатная французская паэма «*Песня пра Раланда*» (запісана ў канцы XII ст.). У ёй узнёсла апавядалася пра падзвіг героя, што загінуў у няроўным процістаянні і бітве з ворагамі, нявернымі язычнікамі, застаючыся да канца адданым свайму каралю і Богу, а таксама і сваёй нявесце Альдзе, якая, даведаўшыся пра трагічны лёс каханага, памірае ад гора. У іспанцаў такім твораў была паэма «*Песня пра майго Сіда*» (XII ст.), героем якой з'яўляецца Руй Дыяс, таксама смелы і адданы воін. Ён змагаўся супраць арабаў, што захапілі яго краіну. Дыяс перамог ворагаў, за што і быў прызваны імі Сідам (панам). Прыкладна ў гэты ж час узнікла і нямецкая «*Песня пра Нібелунгаў*». Усё гэта творы аднаго жанру, хоць і адрозніваюцца сваімі сюжэтамі, героямі, месцам паходжання. Гэта творы гераічнага эпасу. Агульнае ў іх — сіла выяўлення народнага імкнення адстаяць свабоду і незалежнасць Радзімы.

Творами іншага ідэйнага і мастацкага характару, што ўзніклі некалькі пазней (у XII — XV стст.), была прадстаўлена так званая «*рыцарская*», або «*куртуазная*» (вытанчаная ў стылі, мове), *літаратура*. Гэта літаратура, якая сваім зместам была звязана з апяваннем (у лірыцы) інтымных пачуццяў рыцара да сваёй каханай, а ў так званых рыцарскіх раманах — паказам шматлікіх і разнастайных падзвігаў рыцара ў імя «дамы сэрца». Ужо не дзеля роднай зямлі, вызвалення яе з няволі, а для таго,

каб заваяваць прыхільнасць і каханне сваёй абранніцы сэрца, здзяйсняюцца героямі гэтых раманаў шматлікія падзвігі, пераносяцца суровыя выпрабаванні, нягоды і г. д. Вышыня патрыятычнага і эстэтычнага пафасу (героікі) у такіх творах у параўнанні з народна-эпічнымі паэмамі прыкметна паніжаецца. І невыпадкова пазней пад пяром Сервантэса (раман «Дон Кіхот») падобная літаратура і яе героі (вядома, не толькі з гэтай прычыны) падвяргаліся востраму высмейванню, нават парадзіраванню.

Але разам з тым нельга не прызнаць і вялікай папулярнасці асобных з гэтых твораў, напрыклад рамана, што ўзнік на аснове кельцкай народнай легенды пра *Трыстана і Ізольду*. Двое маладых людзей перажываюць неадольнае пачуццё кахання. Яны застаюцца да самай смерці адданымі адно аднаму, нягледзячы на ўсе вельмі драматычныя выпрабаванні лёсу. Раман пра Трыстана і Ізольду быў вядомы і ў Беларусі. Ён пад назвай «Аповесць пра Трышчана» быў перакладзены (XVI ст.) на беларускую мову і карыстаўся вялікай папулярнасцю ў тагачасных чытачоў, якім імпанавала высакароднасць героя, яго непакісна адданасць і вернасць абранніцы свайго сэрца.

У сярэднія вякі цікавымі і разнастайнымі творамі была прадстаўлена не толькі літаратура Еўропы, але і *літаратура краін Усходу* (Персія, Індыя, Кітай, Закаўказзе). Широкавядомымі былі арабскія казкі «Тысяча і адна ноч» і паэзія персаў (Амар Хаям, Фірдаўсі), Кітая (Цюй Юань, Ду Фу), Грузіі (паэма Шата Руставелі «Віцязь у тыгравай шкуры») і інш. І хоць у свой час гэтыя творы не былі вядомы беларускаму чытачу, пазней яны не раз адгукнуліся ў творчасці беларускіх аўтараў або ў перакладах на беларускую мову.

БЕЛАРУСКАЕ СЯРЭДНЯВЕЧЧА

У галоўных адзнаках беларускае сярэднявечча падобнае на агульнаеўрапейскае. Распад абшчынна-родавага гаспадарання, развіццё феадальнага землеўладання (баярскага, княскага, царкоўнага), у выніку якога сялянства цалкам падпала пад уладу феадальнага двара, развіццё рамесніцтва і гандлёвых адносін, узнікненне і пашырэнне гарадскіх паселішчаў, гарадоў, якія становіліся цэнтрамі

гаспадарчага, дзяржаўнага, культурнага жыцця, — характэрныя з'явы тагачаснай рэчаіснасці. На беларускіх землях, пачынаючы з IX і X стст., узнікаюць першыя дзяржаўныя ўтварэнні, сярод якіх самымі значнымі былі на поўначы Полацкае княства, на поўдні — Тураўскае. Яны знаходзіліся ў даволі цесных, але не адназначных, зменлівых па характару адносін з вялікай феадальнай дзяржавай таго часу, што мела назву Старажытная або Кіеўская Русь.

У перыяд X — XIII стст. культура ўсходніх славян дасягнула высокага развіцця. У буйных гарадах былі пабудаваны ўпрыгожаныя насценным жывапісам, фрэскамі, іконамі велічныя саборы, напрыклад вялікі кафедральны Сафійскі сабор у Полацку (сярэдзіна XI ст.), а таксама Спаская царква Ефрасіннеўскага манастыра (на беразе рэчкі Палаты). У XII ст. узніклі арыгінальныя культавыя збудаванні ў Віцебску, Навагрудку, Тураве. У Гродне — Барыса-Глебская (Каложская) царква, што захавалася да нашых дзён. У Камянцы — знакамітая «Белая вежа» — помнік ваеннага, абарончага прызначэння і г. д.

Дайшлі да нашага часу, хоць і ў вельмі рэдкіх знаходках археолагаў, сведчанні аб развіцці іншых відаў мастацтва тых часоў, у тым ліку ювелірнага. Напрыклад, крыж Ефрасінні Полацкай, выраблены Лазарам Богшам.

Невычарпальны талент народа, яго высакародныя думы, мары, імкненні выяўляліся ў вусна-паэтычнай творчасці — песнях, казках, паданнях, легендах, а пазней у пісьмовай літаратуры, у розных яе формах і жанрах.

Пісьменнасць на ўсходнеславянскіх землях была вядомай ужо ў X ст. Але асабліва актыўнае яе развіццё і пашырэнне адбывалася пасля таго, як Русь прыняла хрысціянства (988 г.). Для распаўсюджвання новай рэлігіі патрэбны былі кнігі, пісьменныя людзі. У IX ст. выдатныя славянскія (балгарскія) асветнікі Кірыла і Мяфодзій (родам з Салуні — Салонікі, Грэцыя) на аснове грэчаскага алфавіта стварылі славянскую азбуку і зрабілі першыя пераклады на стараславянскую мову твораў рэлігійнага зместу.

З Балгарыі гэтыя творы пранікалі на Русь. Тут перапісваліся ўласнымі сіламі з улікам асаблівасцей сваёй мовы. Цэнтрамі перапіскі былі манастыры, дзе збіраліся і захоўваліся цэлыя бібліятэкі рукапісных кніг. Перапісчыкамі і перакладчыкамі, а таксама аўтарамі арыгінальных твораў былі пераважна духоўнікі, манахі і іншыя служыце-

лі царквы, хаця былі і людзі свецкія, з княскага акружэння.

Гісторыя старажытнай літаратуры — вельмі працяглы і багаты мастацкімі здабыткамі перыяд. У беларускай літаратуры ён ахоплівае звыш сямі стагоддзяў, адлюстроўвае складаныя жыццёвыя шляхі, духоўныя пошукі нашых далёкіх продкаў. Як і ўсё, што складае культуру нацыі, старажытная літаратура — бяспрэчны набытак народа, прадмет нашай гордасці.

Старажытная літаратура спецыфічная па сваіх асаблівасцях. Яна істотна адрозніваецца ад сучаснай зместам і формай, метадам адлюстравання рэчаіснасці і жанравай сістэмай, вобразна-выяўленчымі сродкамі і мовай. Без адпаведнай падрыхтоўкі нельга зразумець і адчуць ідэйныя і эстэтычныя вартасці даўніх твораў. Але які багаты, незвычайны, аваяны дыханнем сёвай мінуўшчыны свет адкрываецца перад кожным, хто пранікае ў таямніцы старажытных помнікаў культуры! Як пашыраюцца нашы ўяўленні аб жыцці мінулых эпох пры вывучэнні гэтых твораў! Знаёмства з найбольш каштоўнымі здабыткамі старажытнай літаратуры дапамагае лепш зразумець не толькі мінулае, але і сучаснае. Без творчага засваення даўніх традыцый было б немагчыма развіццё нашай літаратуры і культуры ў пазнейшы час.

Віды і жанры старажытнай літаратуры

Старажытная літаратура істотна адрозніваецца ад сучаснай тым, што яна не з'яўляецца літаратурай чыста мастацкай. Яе творы ў пераважнасці мелі службовы-пракладное прызначэнне, выкарыстоўваліся ў царкоўнай службе (малітвы, казанні, словы) або ўзніклі ў выніку гаспадарчай дзейнасці, дзелавой перапіскі (дагаворы, граматы).

Напачатку ў старажытнай літаратуры пераважалі творы перакладныя, перакладзеныя з грэчаскай мовы. Асаблівае пашырэнне мелі асобныя кнігі Бібліі («Евангелле», «Псалтыр», «Апостал»), зборнікі пропаведзей і казанняў, твораў хрысціянскіх прапаведнікаў, жыцці — апавядання пра людзей, якіх царква прызнавала за святых; апокрыфы — творы невядомых аўтараў (дарэчы, адзначым яшчэ раз, у літаратуры Сярэднявечча якраз і пераважалі безыменныя, ананімныя творы). Апокрыфы асуджаліся і нават праследаваліся царквой за вольны выклад біблейскіх сюжэтаў і матываў, але гэта былі творы таксама папулярныя ў народзе. Усходнеславянскі чытач XII — XIII стст. быў

знаёмы таксама з творамі гістарычнай літаратуры, з рознымі хронікамі, у якіх апавядалася пра мінулае жыццё народаў Блізкага Усходу, Грэцыі, Рыма, Візантыі, з зямальнымі аповесцямі пра герояў Траянскай вайны, пра Аляксандра Македонскага і іншых легендарных герояў далёкай мінуўшчыны.

Прыкладна ж такія жанры мела і арыгінальная літаратура. Толькі яе героямі былі асобы, якія праславіліся ў падзеях мясцовага жыцця. Гэта творы жыццёвай літаратуры — «Сказанне пра Барыса і Глеба» — пра маладых князёў, сыноў кіеўскага князя Уладзіміра Святаслава, якіх пасля смерці бацькі забіў старэйшы брат Святаполк, каб самому заняць бацькоўскі пасада; пазней — у пачатку XIII ст. — з'явілася «Жыццё Аўраамія Смаленскага» — пра цяжкія пакуты чалавека, выкліканыя праследаваннямі зайздроснікаў з свайго ж духоўнага асяроддзя, і ўрэшце пра перамогу над імі дзякуючы незвычайнай вытрымцы, высакароднасці, сіле духу і волі.

Пашыранымі былі апавяданні пра падарожжы ў Палесціну з апісаннямі ўражанняў ад сустрэчы з рознымі чужымі землямі і асабліва са святым горадам Іерусалімам («Хаджэнне ігумена Данііла»). Развівалася і араатарская літаратура ў жанры пропаведзей-слоў, пасланняў («Пасланне Фаме-прэсвітэру»), напісанае выдатным рэлігійным дзеячам Кліменціем Смалыцічам у адказ на абвінавачванні ў тым, што ён вельмі ўжо захапляўся ў сваіх пропаведзях філосафамі-язычнікамі Арыстоцелем і Платонам, замест таго каб кіравацца на айцоў хрысціянскай царквы).

Ефрасіння ПОЛАЦКАЯ (1102(?) — 1173). Віднай постацю сярод дзеячаў нашай культуры і асветы пачатку XII ст. была Ефрасіння Полацкая. Нарадзілася яна ў княскай сям'і, была ўнучкай вядомага Усяслава Чарадзея (пра яго расказваецца ў «Слове пра паход Ігаравы») і мела напачатку імя Прадслава. У свае дванаццаць гадоў вырашыла прысвяціць жыццё Богу і служэнню людзям, пайшла ў манастыр. Там разам з памочніцамі перапісвала свяшчэнныя кнігі, навучала па іх дзяцей. Ефрасіння зрабіла сваім клопам пашырэнне пісьменства, культуры, мастацтва ў родным краі. З яе імем звязана будаўніцтва ў Полацку царкваў, манастыроў. Па яе заказу мясцовы майстар Лазар Богша стварыў шасціканцовы крыж, які лічыцца ўзорам высокага мастацтва. Скончыла жыццёвы шлях у Іерусаліме, куды на схіле свайго веку ажыццявіла

падарожжа, каб пакланіцца Святой зямлі. Пра ўсё гэта прыгожа апавядаецца ў творы невядомага аўтара «Жыццё Ефрасінні Полацкай», напісаным прыкладна праз паўстагоддзя пасля смерці асветніцы. Як і ў іншых творах жыццёвага жанру, гераіня выступае як увасабленне глыбокай падзвіжніцкай адданасці ідэі служэння Богу і сваёй зямлі. Яна цвёрда і непакісна трымаецца мэты, нягледзячы на перажыванні блізкіх, цяжкія выпрабаванні выбранага шляху. Вобраз гераіні нясе ў сабе выразныя рысы ідэалізацыі, хоць і не адступае ад жыццёвых рэалій. Апавяданне мае прыкметную лірычную, эмацыянальную афарбоўку, асабліва ў тых месцах, дзе гераіня робіць галоўны выбар у вызначэнні свайго жыццёвага шляху. Вось як, для прыкладу, выразна апісваецца ў жыцці эпізод, калі бацька Ефрасінні даведаўся аб яе рашэнні пастрыгчыся ў манахіні: «И увѣдав отецъ ея, скоро шед в монастырь. Жалостно терзаше власы главы своея и любѣзнь целоваше ю, глаголя: «Горѣ мнѣ, чадо мое! По что се сотворила еси, печаль души моей принесе? По что ми преже сего мысли своея не явила еси? Лютѣ мнѣ, чадо мое сладкое, жалости сердца моего. О горѣ мнѣ, чадо мое милое!...»

Жыццё і дзейнасць Ефрасінні выразна пацвярджае культурнае ўзвышэнне Полацкай зямлі. З імем Ефрасінні звязаны будаўніцтва дзвюх цэркваў і манастыра ў Полацку, стварэнне славутага крыжа Лазара Богшы, распаўсюджанне пісьменства і інш. У нашы дні ганаровымі знакамі яе імя, ордэнамі Ефрасінні Полацкай адзначаюцца заслугі грамадзян у галіне развіцця культуры.

Вобраз Ефрасінні Полацкай натхняе беларускіх мастакоў і скульптараў на стварэнне выдатных твораў-партрэтаў з выявай Ефрасінні (С. Лагуновіч-Чаропка, А. Марачкін, Я. Кулік, У. Васюк, Ю. Піскун і інш.).

Кірыл Тураўскі (каля 1130 — каля 1182). Сведчаннем культурнай значнасці другога дзяржаўнага ўтварэння на тэрыторыі Беларусі — Тураўскага княства — была дзейнасць Кірыла Тураўскага. Паходзіў Кірыл з заможных мяшчан. Асвету набываў у родным Тураве — у тыя часы вядомым культурным цэнтрам. Сваё жыццёвае прызначэнне і прызвание бачыў у служэнні Богу і царкве. Рана пастрыгся ў манахі, стаў святаром аднаго з тураўскіх манастыроў. Праз некаторы час па жаданню гараджан быў прызначаны епіскапам тураўскім. На гэты перыяд і прыпадае яго актыўная прапагандысцкая і пісьменніцкая дзейнасць, якая прынесла яму славу выдатнага духоўнага

дзеяча свайго часу. Нездарма яго называлі сучаснікі Залатасловам. Кірыл Тураўскі пакінуў нашчадкам шмат твораў у жанры слоў-пропагандысцкіх («Слова на Вербніцу», «Слова на Вялікдзень», «Слова на Ушэсце» і інш.), дыдактычных аповесцей-прытчаў («Аповесць пра беларыза і манастава», «Казанне пра чарнарызскі чын», «Прытча пра чалавечую душу і цела»), каля трыццаці малітваў і іншых твораў. Найбольш яскравымі ўзорамі красамоўства і паэтычнай адоранасці аўтара з'яўляюцца яго словы-пропагандысцкія, у якіх ён выступае не толькі як таленавіты майстар араатарскай прозы, але і як сапраўдны паэт, здольны перадаваць сродкамі мовы характэрнае навакольнага свету, багатыя і разнастайныя адценні і фарбы прыроды. Вось, напрыклад, як пранікнёна і ўзнёсла гаворыць ён пра абнаўленне жыцця вясной у творы «Слова ў першую нядзелю па Вялікадні»: «Ныне солнце красуется к высоте всходит и радуется землю огревает... Ныне зима греховная покаянием перестала есть и лед неверия богоразумием растаял... Днесь весна красуется, оживляющая земное естество и бурнии ветри тихо повевают плоды гобзуют, и земля семена питаючи зеленую траву ражает... Ныне древа леторасли испускают, и цветы благоухания процветают, и се уже ограды сладку подавают воню, и делатели с надеждою тружашеся плодадателя Христа призывают... Ныне ратаи слова словесных унц к духовному яру приводяще и крестное рало в мысленных браздах погружающе и бразду покаяния прочертаяще, семя духовное всыпаяще, надеждами будущих благ веселяться».

Каларытныя параўнанні, метафары, эпітэты выяўляюць жывое чалавечае хваляванне, захапленне характэрнае вясновай прыроды: «бурнии ветри тихо повевают плоды гобзуют», «солнце красуется к высоте всходит», «земля семена питаючи зеленую траву ражает» і г. д. Такія вобразы маглi нарадзіцца ў душы сапраўднага мастака слова.

Летапісы Вялікую пазнавальную, ды і не толькі пазнавальную, каштоўнасць сярод усіх жанраў старажытнай літаратуры маюць *летапісы*. У гэтых творах у храналагічнай паслядоўнасці апавядаецца пра самыя разнастайныя гістарычныя падзеі, што адбываліся на Русі. Летапісцы шырока выкарыстоўвалі народныя легенды і паданні, паказваючы барацьбу ўсходніх славян са знешнімі ворагамі (печанегамі, полаўцамі, кыпчакамі)

за сваю незалежнасць, расказвалі пра народныя паўстанні, дзейнасць князёў і г. д. Яны імкнуліся не толькі як мага паўней адлюстравач гісторыю сваёй зямлі, але і выхаваць у чытачоў высокія патрыятычныя пачуцці. Самы значны летапісны помнік Старажытнай Русі — «Аповесць мінулых гадоў» («Повесть временных лет»), якая ахоплівае падзеі IX — XI стст. У творы змешчаны цікавыя і каштоўныя звесткі пра норавы і побыт усходнеславянскіх плямён, падрабязна раскрыта гісторыя Старажытнай Русі, намалёваны каларытныя вобразы князёў Алега, Ігара, Святаслава, Уладзіміра, Яраслава Мудрага, Усяслава Полацкага, Уладзіміра Манаха і інш. Летапісца глыбока хваляваў лёс роднай зямлі, яе будучыня. Асноўная ідэя «Аповесці мінулых гадоў» — адзінства і незалежнасць усходнеславянскіх земляў.

Вялікае значэнне гэтага помніка старажытнай літаратуры ў тым, што ён паслужыў моцным імпульсам да развіцця летапісання і ў іншых гарадах Старажытнай Русі, быў для іх узорам і крыніцай цікавых звестак з гісторыі роднай зямлі. Для беларускай культуры «Аповесць мінулых гадоў» яшчэ цікавая тым, што ў ёй змешчаны самыя раннія звесткі з гісторыі Полацка і яго першых князёў (Рагвалода, яго дачкі Рагнеды і інш.).

«СЛОВА ПРА ПАХОД ІГАРАВЫ»

Асабліва востры характар барацьба за адзінства Русі набыла ў XII — XIII стст., у эпоху феадальнай раздробленасці. Далейшае развіццё, рост гарадоў, эканамічнай і палітычнай магутнасці мясцовых феадалаў прыводзілі да ўзмацнення асобных земляў і княстваў, якія імкнуліся вызваліцца з-пад улады Кіева. Мясцовыя князі вялі між сабою бесперапынныя войны, чым моцна аслаблялі Кіеўскую дзяржаву, рабілі яе даступнай для нападу знешніх ворагаў. Такое развіццё падзей вельмі хвалявала патрыятычна настроеных людзей. Яны выказвалі трывогу, выступалі з гарачымі заклікамі да адзінства, супраць міжусобіц. Пра гэта расказвае адзін з самых выдатных твораў старажытнай літаратуры — «Слова пра паход Ігаравы».

У аснову твора лягло апавяданне пра няўдалы паход ноўгарад-северскага князя Ігара Святаславіча на полаўцаў, які адбыўся ў 1185 г. і закончыўся паражэннем рускіх дружын.

Гэта падзея, якая, дарэчы, адлюстравана і ў летапісных творах («Аповесць мінулых гадоў»), дала багаты матэрыял для роздуму аб лёсе роднай зямлі. У творы выявіліся патрыятычныя пачуцці аўтара, захапленне мужнасцю і гераізмам воінаў і асуджэнне тых, па чыёй віне родная зямля цярпіць знявагу.

Сюжэт і кампазіцыя твора «Слова...» пачынаецца з уступу, у якім аўтар разважае, як лепей павесці размову пра паход Ігара. Ён успамінае славу тага ў тыя часы песняра Баяна, які ўмеў красамоўна апавядаць пра розныя падзеі. Але ён не хоча цалкам прыпадабняцца да Баяна: лепей па-свойму, без асаблівых паэтычных упрыгожванняў расказаць праўду пра тое, што адбылося.

У першай частцы твора расказваецца, як князь Ігар разам з братам Усеваладам выступіў у паход. Паход пачаўся ў «нядобры час» — было якраз сонечнае зацьменне. Гэта не спыніла Ігара. Вельмі ўжо хацелася яму паказаць сябе ў баі, здабыць славу храбрага воіна. Першая бітва з полаўцамі была пераможнай. Яна акрыліла Ігара. Але на другі дзень зноў вогненнае неба ў час світання і чорныя хмары прадвяшчалі нядобрае. Полаўцы лавінай пайшлі на дружыны Ігара. Два дні звінелі мячы, свісталі коп'і і стрэлы. Мужна змагаліся рускія дружыны. На трэці дзень не хапіла ім сілы. Шмат варожай крыві пралілі слаўныя воіны, але і самі «палеглі за зямлю Рускую», а Усевалад і Ігар трапілі ў палон. Замаркоцілася, панікла зямля, затужыла па сынах сваіх, гаворыць аўтар.

Даведаўся пра няўдачу Ігара вялікі кіеўскі князь Святаслаў, расказваецца ў другой частцы, і казаў сваё «залатое слова, з слязьмі змешанае»: «О мае сыноўцы, Ігару і Усеваладзе! Рана пачалі вы зямлю Палавецкую рэзаць мячамі, а славы шукаці сабе... Дый што вы стварылі маёй сярэбранай сівізне!»¹

Да горкага слова князя Святаслава далучаецца і аўтар. Ён таксама папракае князёў за іх нязгоду, заклікае з'яднацца і адплаціць полаўцам за «раны Ігаравы, буйнага Святаслаўліча».

¹ Вытрымкі з «Слова...» даюцца з праязічнага перакладу Янкі Купалы.

Трэцяя частка твора пачынаецца «плачам» Яраслаўны, жонкі Ігара. Дачуўшыся пра лёс мужа, плача Яраслаўна ў Пуціўлі, просіць сонца, вецер і Дняпро-раку дапамагчы ўратавацца Ігару. І прырода, нібы ў адказ на яе просьбу, прыходзіць на дапамогу Ігару, укрывае яго ў час уцёкаў з палону, падсцілае траву, калі ён адпачывае. Данец-рака калыша яго на сваіх хвалях. Ігар уратаўваецца ад пагоні палавецкіх ханаў Гзака і Канчака. Ён вяртаецца ў Кіеў, да «бацькоўскага пасада».

«Слова пра паход Ігаравы» — надзвычай вобразы паэмы яркія паэтычныя творы, у якіх намалюваныя запамінальныя вобразы герояў.

Найбольш шырока ў паэме раскрыты вобраз смелага, адважнага, рашучага, хоць па сваёй маладосці і недастаткова разважлівага князя Ігара. Не парайшыся з болей вопытнымі і мудрымі людзьмі, Ігар ірвецца ў бой і цягне паражэнне, трапляе ў палон. Аўтар асуджае Ігара за самаўпэўненасць і безразважнасць. Але разам з тым захапляецца яго доблесцю і вернасцю айчыне.

Рысамі мужанага воіна-асілка надзяляецца і Усевалад, які змагаецца, пагарджаючы небяспекай, з адной думай — аб перамозе і славе роднай зямлі.

Увасабленнем сапраўднай дзяржаўнай мудрасці, глыбокага розуму і ваеннага таленту выступае ў творы вялікі кіеўскі князь Святаслаў. Ён таксама хадзіў на полаўцаў, але свае паходы рыхтаваў старанна, з улікам абставін, і таму перамагаў. Святаслаў асуджае легкадумны ўчынак Ігара і Усевалада, перажывае іх паражэнне і заклікае ўсіх князёў да аб'яднання ў барацьбе супраць ворагаў.

Нямала яскравых карцін і вобразаў у паэме звязана з беларускімі землямі. Гэта ў першую чаргу расказ аўтара пра Полацкую зямлю і яе князёў Ізяслава Васількавіча, Усяслава Чарадзея. Асабліва яскрава малюецца вобраз Усяслава, які паказаны мудрым правіцелем, удзельнікам незвычайных падзей і прыгод, авяяным народнай славай, амаль легендарным героем. «Усяслаў-князь людзям суд судзіў, гарадамі князёў надзяляў, а сам пачае воўкам гуляў». Маляўніча апісваецца ў паэме бітва на Нямізе. «На Нямізе снапы сцелюць галовамі, малоцяць цапамі сталёвымі, жыццё кладуць на такую душу веюць ад цела. Нямігі крывавыя берагі не дабром былі засеяны, засеяны былі касцямі сыноў рускіх». У мове помніка сустранем багата слоў, якія ўвайшлі ў мову беларускага народа: сцягі, туга, смага, вежа, кажухі, палон, шызы і г. д.

Глыбока паэтычны і лірычны ў паэме вобраз Яраслаўны. Жанчына з чулай душой, яна моцна смуткуе з-за няўдачы і паланення мужа, горка тужыць па ім. Яна хоча зязюлькай паляцець да Ігара, каб лячыць яго раны. Нібы сама Руская зямля прамаяляе яе вуснамі, аплакваючы тых, на каго абрынуліся нягоды ліхалецця, выкліканыя міжусобіцамі і нападамі знешніх ворагаў. «О вецер, вятрыска! Чаму ты насільна так вееш? Чаму імчыш ханскія стрэлы на лёганымі крыллі сваім ды на вояў мужа майго? Ці ж веяць мала табе ўгары пад аблокі, лялеючы ў моры сінім караблі? Чаму ты вясцеласць маю па кавылі раз-веяў?»

Увагі заслугоўвае і яшчэ адзін вобраз паэмы — вобраз аўтара. Мы не ведаем, хто ён, але гэта несумненна чалавек, які мудра глядзеў на падзеі свайго часу і як сапраўдны патрыёт Радзімы клапаціўся пра яе лёс.

Мастацкія
асаблівасці
«Слова...»

Аўтар «Слова...» — таленавіты пісьменнік, які добра ведаў народную паэзію. «Слова пра паход Ігаравы» многімі асаблівасцямі цесна звязана з вусна-паэтычнай творчасцю. Шматлікія вобразы, прыёмы, якімі карыстаецца аўтар, непасрэдна запазычаны з фальклору: напрыклад, прыём адухаўлення прыроды («Нікне трава ад жаласці, а дрэва пад тугою к зямлі прыхілілася») або паэтычныя звароты да Дняпра, да яснага сонца ў плачы Яраслаўны; народныя прыкметы (з'явы прыроды, што прарочаць удачу або няўдачу); вобразы-сімвалы (воран — няшчасце; сокал — мужны, храбры віцязь; зязюля — жанчына, якая тужыць, і г. д.). У паэме шмат разгорнутых параўнанняў, у тым ліку і адмоўных: «Баян жа не сокалаў дзесяць пускаў на ляб'яжае стада, — ён свае чарадзіўныя пальцы на струны жывыя ўскладываў, а тыя князям самі славу галосілі». Вялікую выяўленчую ролю адыгрываюць эпітэты, звычайна ўстойлівыя, фальклорнага паходжання, — «светлае сонца», «чыстае поле», «востры меч», «калёныя стрэлы»; эмацыянальныя звароты да дзеючых асоб, воклічы: «О, брацця і дружына!» і г. д.

Значэнне паэмы «Слова пра паход Ігаравы» ў гісторыі нашай літаратуры мае асаблівае значэнне. Добра сказаў пра гэта ў сувязі з 800-гадовым юбілеем помніка Д. С. Ліхачоў: «Слова пра паход Ігаравы» — твор здзіўляючай мастацкай і ідэйнай сілы. Гэтая невялікая паэма — своеасаблівы цуд, адно з самых па-мастацку актыўных тварэнняў сусветнай літаратуры. Гэта ліст, пасланы нам з XII ст. на страле з магутнага пляча абаронцы

Радзімы... Заклік «Слова...» да яднання перад тварам знешняй небяспекі і настойлівы напамін аб неабходнасці адзінства ва ўсім застаюцца актуальнымі і па сёння. Гэта свайго роду сімвал: заповіт, найглыбейшы клопат пра нас, нашчадкаў... Яно, калі можна так сказаць, «стаіць на чале» літаратур рускай, украінскай і беларускай.

«Слова пра паход Ігаравы» перакладзена на многія мовы свету.

Беларускія пісьменнікі не раз звярталіся да «Слова...». У ліку перакладчыкаў паэмы былі Максім Багдановіч («Песня пра князя Ізяслава Полацкага»), Янка Купала (празаічны пераклад — 1919 г. і паэтычны — 1921 г.), Максім Гарэцкі (1922), Рыгор Барадулін (1984), Іван Чыгрынаў (1990). Вобразы, матывы паэмы выкарыстоўвалі ў сваіх творах Н. Арсеннева, А. Куляшоў («Сцяг брыгады»), У. Карпаў («Нямігі крывавыя берагі») і інш.

1. Якімі грамадска-гістарычнымі і культурнымі асаблівасцямі характарызуецца эпоха Сярэднявечча?

2. Што вы ведаеце пра літаратуру еўрапейскага Сярэднявечча? Назавіце асноўныя жанры і помнікі гэтай літаратуры.

3. Дайце характарыстыку беларускаму сярэднявеччу. Назавіце характэрныя асаблівасці, віды і жанры старажытнай літаратуры.

4. Што вы ведаеце пра Ефрасінню Полацкую і Кірыла Тураўскага?

5. Перадайце асноўны змест «Слова пра паход Ігаравы».

6. Якія асаблівасці твора сведчаць пра яго цесную сувязь з вуснай паэзіяй народа?

7. Чаму мы называем «Слова...» агульным помнікам літаратуры трох усходнеславянскіх народаў — рускага, украінскага і беларускага?

8. Вывучыце на памяць урывак са «Слова...» у паэтычным перакладзе Янкі Купалы або Р. Барадуліна.

9. Падрыхтуйце паведамленні пра два розныя пераклады «Слова...» (Янкі Купалы і Р. Барадуліна) і выкажыце свае адносіны да іх.

ЛІТАРАТУРА

Старажытная беларуская літаратура / Склад. Л. Курбека. Мн., 1990.

Арлоў У. Ефрасіння Полацкая. Мн., 1996.

Бондар Т. Спакуса. Мн., 1989.

Дайнека Л. След ваўкалака. Мн., 1988.

Іпатава В. Прадслава. Мн., 1997. (Школьная бібліятэка).

Мельнікаў А. Кірыл, епіскап Тураўскі. Мн., 1997.

Слова пра паход Ігаравы. Мн., 1986.

Слова пра паход Ігаравы. Гусоўскі М. Песня пра зубра. Мн., 1999. (Школьная бібліятэка).

Літаратура эпохі Адраджэння (Рэнесансу) XIV—XVI стст.

Высокім узлётам чалавечага генію характарызавалася культура еўрапейскага Адраджэння — XIV—XVI стст. Гэта выявілася амаль ва ўсіх сферах, у разбуджанасці розуму, імкненні да пазнання таямніц жыцця, у тым ліку і такіх, як будова сусвету, загадкі планеты Зямля, таямніцы самой чалавечай прыроды.

Менавіта на гэтую эпоху прыпадаюць вялікія геаграфічныя і навуковыя адкрыцці, развіццё горадабудаўніцтва, гандлю, утварэнне нацыянальных дзяржаў, вынаходства кнігадруку, што садзейнічала распаўсюджанню ведаў, пспехам навукі і культуры.

Папярэдняя эпоха ў сваіх галоўных духоўных памкненнях была арыентавана на хрысціянскае веравучэнне, паводле якога галоўнае для чалавека не тое, што дае яму жыццё на зямлі, а што наступіць пасля смерці, і таму чалавек павінен усяляк абмяжоўваць сябе ў зямных радасцях і асабістых жаданнях.

Новы погляд на свет грунтаваўся на ўяўленнях аб прыгажосці і радасці змянога жыцця, на сцвярдзенні новага гуманістычнага (ад лац. гуманус — чалавечы) ідэалу: чалавек — найвышэйшае тварэнне прыроды. На змену формуле аскетызму прыйшла іншая — «радасць, прыгажосць, слава». Ад жыцця чалавек павінен узяць усё, што садзейнічае яго гарманічнаму і ўсебаковому выяўленню як асобы, развіццю яго здольнасцей і талентаў, і калі ўжо думаць аб бяссмерці, то гэта аб бяссмерці яго спраў, яго здзяйсненняў.

Напачатку эпоха Адраджэння ўспрымалася як час аднаўлення, вяртання здабыткаў культуры грэка-рымскай антычнасці, якія неслі ў сабе ідэал чалавека, вельмі адрозны ад сярэдневяковага. Аднак з часам стала ясна, што эпоха Рэнэсансу нясе ў сабе і многія новыя рысы і асаблівасці. Яна пайшла значна далей за антычнасць. Як пісаў Ф. Энгельс: «Гэта быў найвялікшы прагрэсіўны пераварот з усіх перажытых да таго часу чалавецтвам, эпоха, якая мела патрэбу ў тытанах і якая спарадзіла тытанаў па сіле думкі, страсці і характару, па шматбаковасці і вучонасці».

Прынцыпова мяняўся светапогляд, філасофія жыцця. На змену схаластычнай філасофіі і навуцы прыходзяць вучэнні, якія на першы план ставяць праблемы рэальнага жыцця, зараджаецца прыродазнаўства як навука, развіваюцца на новай аснове чалавеказнаўчыя сферы ведаў, свецкая культура. Нават біблейскія ўяўленні і вобразы нярэдка трактуюцца ў гуманістычным, чалавечым асэнсаванні, асабліва ў мастацтве, жывапісе, іканаванні.

Радзімай Адраджэння справядліва лічыцца Італія. Менавіта там, у Італіі, упершыню праявіліся адзнакі новай эпохі ў літаратуры, мастацтве, архітэктуры. Менавіта Італіі належаць такія сусветна вядомыя паэты, мастакі, як Дантэ, Петрарка, Бакаччо, Леанарда да Вінчы, Мікеланджэла, Рафаэль, што жылі і тварылі ў XIV—XVI стст.

Кожнае з гэтых імёнаў — гэта цэлы асобны свет, адкрыты геніяльным розумам і талентам для людзей. Прычым у шматлікіх выпадках не ў адной толькі сферы дзейнасці, а ў многіх. Для прыкладу, *Леанарда да Вінчы (1452—1519)*. Якімі толькі талентамі ён не валодаў! Мы ведаем яго пераважна як мастака, аўтара «Джаконды», «Тайнай вячэры», «Мадонны з кветкаю», а ён жа і скульптар, і музыкант, і паэт, і філосаф, і матэматык, і фізік. Або *Мікеланджэла Буанароці (1475—1564)*, вядомы як аўтар скульптуры «Давід» і роспісу на столі Сікцынскай капэлы, ён жа яшчэ і выдатны архітэктар. Ці *РАФАЭЛЬ (1483—1520)* — аўтар «Сікцынскай мадонны»!

І ўжо колькі стагоддзяў здзіўляюць свет іх творы! Наша паэтка Цётка пакінула такія запісы ўражанняў пра іх: «Сікцынская мадонна. Малюнак-абраз сусветнай славы... Яшчэ калісь, як была я ў Рыме, ...перад творамі Анджэла Буанароці і Леанарда да Вінчы анямела ўсімі сваімі чутцямі, думкамі і стаяла гадзінамі, акамянелая з задзіву...»

Адным з першых у гэтым шэрагу вялікіх — выдатны пісьменнік, «апошні паэт Сярэднявечча і першы паэт Адраджэння», як яго назвалі пазней, — *Дантэ АЛІГ'ЕРЫ (1265—1321)*. Ён праславіўся геніяльнай паэмай «Боская камедыя». Чалавек цяжкага і складанага вандроўнага лёсу, Дантэ ў сваім творы вельмі яскрава паказвае шматлікія карціны жыцця, перажыванні і пачуцці людзей. Сюжэтнай канвой паэмы з'яўляецца апавяданне пра падарожжы паэта (яго суправаджаюць спачатку рымскі паэт Вергілій, потым — каханая Беатрычэ, якая вельмі рана памерла) па тым свеце. Твор дзеліцца на тры часткі: «Пекла», «Чысцэц» і «Рай». Яны ў сваю чаргу складаюцца з карцін, што адпавядаюць сярэднявечным уяўленням аб замагільным жыцці, у якое трапляе кожны чалавек пасля смерці, атрымліваючы там тое, што заслужыў раней: хто цярыцца за свае грахі ў Пекле, хто — ачышчаецца ад смяротных грахоў у Чысцы (нагадаем, дарэчы, і вядомы верш Ф. Багушэвіча «Быў у чысцы»), хто за сваю маральную цноту і дасканаласць перажывае светлыя пачуцці ў Раі. Перад чытачом праходзяць дзесяткі карцін, вобразаў. Вядома, усё гэта пададзена ў сімвалічным або алегарычным плане, у адпаведнасці з ідэйнай задумай твора і адносінамі паэта да розных з'яў жыцця, яго грамадскіх сімпатый або антыпатый. Самым эмацыянальна выразным і яскравым вобразам паэмы з'яўляецца Беатрычэ, каханая паэта, якая так рана, у 25 гадоў, пакінула зямное жыццё.

Пакінула нас наша Беатрычэ!
Памерла не пры мне, бацьках і брату...
Тут толькі камень, камень не заплача.

Так пісаў Дантэ пра каханую ў адным з сваіх санетаў.

Вельмі важнай адзнакай паэтычнай творчасці Дантэ, і яго «Боскай камедыі» ў прыватнасці, было тое, што, у адрозненне ад многіх іншых твораў той эпохі, яна была напісана не на лацінскай, а на жывой італьянскай мове.

Другі выдатны прадстаўнік італьянскага Адраджэння — *Франчэска ПЕТРАРКА (1304—1374)*. Ён быў і гісторыкам, і археолагам, але найвышэйшую славу здабыў сваімі санетамі, змешчанымі ў «Кнізе песень» (366 вершаў, з іх 317 — санетаў). Як і Беатрычэ ў Дантэ, такую ж ролю ў жыцці Петраркі адыграла Лаура. Яна памерла ў 40-гадовым узросце і пакінула паэту светлую памяць і невымерны боль па сабе. Лаура і Франчэска не былі блізкімі ў жыцці. Лаура была замужам за іншым, але паэт праз усё жыццё

пранёс у сэрцы каханне да яе. Якім глыбокім, усёабдым-ным было гэтае пачуццё, могуць засведчыць радкі яго санета:

Благаславенны дні і сінь начэй,
І год, і час, і дзіўнае імгненне,
І край той ціхі, і кутка квітненне,
Дзе я ў палон папаўся двух вачэй.

«Кніга песень» падзяляецца на дзве часткі: «На жыццё мадонны Лауры» і «На смерць мадонны Лауры». Вельмі кантрастныя па настрою, яны адзіныя ў выяўленні пачуццяў паэта да гераіні гэтых песень як да найвышэйшага ідэалу жаночай прыгажосці.

Эпоху Адраджэння ў іншых краінах прадстаўляюць такія выдатныя асобы, пісьменнікі, як нідэрландзец *Эразм Ратэрдамскі (1469—1536)* са сваёй кнігай «Пахвала дурноце» — вострай сатырай на сучасныя пісьменніку грамадскія і палітычныя парадкі; француз *Франсуа Рабле (1494—1553)* — аўтар кнігі «Гарганцюа і Пантагруэль», сатырычнай казкі-эпапеі ў 5 частках. Яна была створана не без уплыву Эразма Ратэрдамскага (у чым Рабле сам з удзячнасцю прызнаваўся) і скіравана на вострае высмейванне заганаў феадальнага грамадства, цемрашальства і дэспатызму, на адмаўленне ўсяго таго, што не адпавядала прагрэсіўным гуманістычным ідэалам пісьменніка.

Выдатнай постацю эпохі Адраджэння, ужо на яе схіле, позняй стадыі, калі выявіліся супярэчнасці рэнесанснага светапогляду, быў іспанскі пісьменнік *Мігель СЕРВАНТЭС (1547—1616)*, аўтар сусветна вядомага рамана «Дон Кіхот».

Твор Сервантэса знешне мае традыцыйную для сваіх часоў будову, кампазіцыю. Сваім сюжэтам ён нагадвае шматлікія рыцарскія раманы, у якіх паказваліся незвычайныя подзвігі герояў, розныя, на грані фантастыкі, сітуацыі, здарэнні і, як правіла, шчаслівы зыход гэтых прыгод. І такі характар твора быў невыпадковы. «Дон Кіхот» і быў задуманы як «рыцарскі раман», але задуманы не для таго, каб працягнуць жыццё гэтага ўжо ўстарэлага жанру, а наадварот, каб даць вострую крытыку-пародыю на яго, канчаткова яго развянчаць, высмеяць. Сюжэт твора з таго і пачынаецца, як збыднелы дваранін Алонса Кіхана, начытаўшыся рыцарскіх раманаў, таксама ўявіў сябе героем-рыцарам Дон Кіхотам (такое імя ён узяў сабе) і пусціўся ў падарожжа па Іспаніі. Ён трапляе ў складаныя сітуацыі, калі патрэбна выявіць неверагодную смеласць і мужнасць

у барацьбе з рознымі беззаконнямі і аднавіць праўду і справядлівасць. Ад пачатку да канца раман запоўнены сутычкамі гэтага дзівака-фантазёра з рознымі, часта ўяўнымі, прыдуманымі яго хворай фантазіяй варожымі сіламі. Барацьба заканчваецца звычайна смешнымі і разам з тым вельмі непрыемнымі для героя наступствамі. Але Дон Кіхот, нягледзячы ні на што, працягвае сваю «высакародную місію».

Сэнс рамана, аднак, не толькі ў тым, каб развянчаць сярэднявечнае рыцарства. Ужываючы самыя розныя сродкі камічнага паказу паводзін свайго героя, у тым ліку і гратэск, Сервантэс разам з тым глыбока сімпатызуе герою за яго такую бескампрамісную схільнасць процістаяць усякаму злу, імкненне ўстанавіць справядлівасць, дапамагчы тым, каго крыўдзяць. Ва ўсіх карцінах рамана праглядаецца глыбокі гуманізм пісьменніка, яго непакісная вера ў чалавека, што так уласціва было дзеячам эпохі Адраджэння. Сервантэс верыў у чалавека, які, хоць і не пазбаўлены слабасцей, як Санча Панса, у жыцці кіруецца прыроджанай мудрасцю народа і сумленнем.

Багацце фантазіі, незвычайны талент мастака-апавадальніка, здольнасць маляваць самыя разнастайныя жыццёвыя карціны, асабліва камічнага характару, вобразы, поўныя гумару і досціпу, — гэта і зрабіла імя Сервантэса бессмяротным, а яго раман адным з самых выдатных твораў літаратуры.

У ліку тытанаў эпохі Адраджэння, найвялікшых мастакоў слова, якіх толькі дала свету літаратура, знаходзіцца несумненна *Уільям ШЭКСПІР (1564—1616)*. Як і Сервантэс, ён прадстаўляе позняе Адраджэнне, калі асобныя адметныя рысы гэтай эпохі, асабліва першапачатковая настроенасць яе прадстаўнікоў на магчымасць гарманічнага развіцця чалавека і грамадства, ужо стала выклікаць сумненне, выяўляць унутраную супярэчлівасць. Натуральна, у творчасці Шэкспіра гэта адлюстроўваецца неаднолькава на розных яе этапах. У прыватнасці, на першым этапе, у 90-я гг. XVI ст., ён яшчэ выступае як носьбіт тыповых для ранняга Адраджэння настроў. У гэты час ён піша пераважна творы камедыйнага жанру: «Утаймаванне свавольніцы», «Сон у летнюю ноч», «Камедыя памылак», «Два веронцы», «Шмат шума з нічога» і інш. Тут яшчэ дамінуюць жыццярадасныя, вясёлыя настроі, як і ў шматлікіх санетах. Эпоха Адраджэння прысутнічае як бы ў сваім першапачатковым выглядзе, калі чалавек адчувае сябе

поўным упэўненасці ў сваёй будучыні, верыць у бясконцае хараство жыцця, яго незамутнёнасць цяжкімі перажываннямі, супярэчнасцямі.

І толькі хіба напісаныя ў гэты ж перыяд п'есы-хронікі ды трагедыі «Рамэо і Джульета», «Юлій Цэзар» былі як бы першымі сведчаннямі таго, што жыццё не такое, як яго ўяўлялі ці хацелі бачыць першыя гуманісты. Героі трагедыі «Рамэо і Джульета», двое юных людзей, якія глыбока і аддана кахаюць адно аднаго, гінуць па прычыне разладу паміж іх бацькамі, што ўжо шмат гадоў варагуюць паміж сабой, кіруючыся старымі ўяўленнямі аб гонары сваіх родаў.

У другім перыядзе творчасці шэкспіраўскія трагедыі ідуць адна за адной. Гэта «Гамлет», «Кароль Лір», «Макбет», «Атэла». І ўсе яны — не проста выдатныя творы літаратуры. Кожны з іх мог бы стаць гонарам любой нацыянальнай драматургіі, тэатра. У кожным з гэтых твораў раскрываюцца важныя праблемы чалавечай маралі або псіхалогіі, выведзены яркія чалавечыя характары, тыпы. Прычым падаюцца ва ўсёй іх складанасці, супярэчлівасці, як і мае быць у творах глыбока рэалістычных, жыццёва праўдзівых, псіхалагічна заглыбленых. Праз гэтыя характары раскрываюцца вялікія грамадскія канфлікты, сутыкненні паміж ідэаламі гуманістаў і рэчаіснасцю, якая складваецца ў выніку наступлення феадальнай рэакцыі. У трагедыях Шэкспіра звычайна процістаяць адзін аднаму героі чыстыя душой, смелыя, моцныя духам і персанажы, што ўвасабляюць розныя чалавечыя і грамадскія заганы. Ёсць і такія, што ў выніку суровых выпрабаванняў паступова перараджаюцца, становяцца людзьмі, якім адкрываюцца вочы на сапраўдныя жыццёвыя каштоўнасці.

Такую вернасць сваім гуманістычным ідэалам Шэкспір захаваў і ў трэці перыяд творчасці, хоць ідэйны пафас яго твораў пад уплывам змен у жыцці набываў некалькі іншы, больш стрыманы характар. Драматург звярнуўся да такога жанру, як трагікамедыя, што звычайна мела больш зямальную, казачную, нават пацяшальную скіраванасць у развіцці сюжэта, разлічаную на прыдворнага глядача («Зімовая казка», «Бура» і інш.).

У ліку самых папулярных твораў, якія не страчваюць сваёй цікавасці і папулярнасці праз стагоддзі, застаецца гэта шэкспіраўская трагедыя, напісаная ў 1601—1602 гг. Сюжэт твора даволі складаны. Дзеянне адбываецца ў каралеўскім палацы ў Даніі, дзе

«Гамлет»

нядаўна нечакана, у росквіце сіл памёр кароль. На пахаванне бацькі з Вітэнбергскага ўніверсітэта прыехаў прынц Гамлет. Вось ужо колькі часу ён востра перажывае гэтую страту і разам з тым не можа зразумець таго прыўзнятага настрою, у якім знаходзіцца пераемнік караля, родны брат памерлага і дзядзька Гамлета — Клаўдзій. Новы кароль ужо паспеў ажаніцца з каралевай — маці Гамлета, якая таксама не вельмі перажывае смерць былога мужа і караля. Аднойчы перад Гамлетам з'яўляецца здань бацькі, расказвае пра ўсё і просіць адпомсціць забойцу, якім аказваецца Клаўдзій. Гамлет клянецца адпомсціць за страшнае злачынства.

Сюжэт развіваецца далей. Пра ўстрыжванасць і ўзбуджанасць Гамлета даносяць Клаўдзію яго прыслужнікі. За Гамлетам устанаўліваецца тайны нагляд. Гамлет марудзіць з помстай, але не таму, што ён не можа рашыцца на такі крок, ён хоча пераканацца ў тым, што злачынца — гэта сапраўды Клаўдзій. З дапамогай вандроўных акцёраў у палацы ў прысутнасці Клаўдзія разыгрываецца сцэна пра забойства караля, і па тым, як рэагуе на гэту сцэну Клаўдзій, становіцца ясна, што ён сапраўдны віноўнік забойства свайго брата. Гамлет прымае рашэнне.

У трэцім акце раскрываюцца глыбокія і супярэчлівыя перажыванні Гамлета ў сувязі з неабходнасцю ажыццявіць свой намер. Душэўны стан Гамлета выяўляецца ў маналогу «Быць ці не быць?», у размове з каханай дзяўчынай Афеліяй, у час спаткання з маці, калі ён ненаўмысна забівае міністра двара Палонія (які ўвесь час сачыў за Гамлетам), прыняўшы Палонія за Клаўдзія. Клаўдзій аддае загад адправіць Гамлета ў Англію, дзе яго павінны пакараць смерцю.

У чацвёртым акце напружанасць узрастае. Сын Палонія Лаэрт у змове з каралём дамаўляецца забіць Гамлета, адпомсціць яму за смерць бацькі.

Пяты, заключны акт вядзе дзеянне трагедыі да развязкі. Памірае перад гэтым Афелія, гіне маці Гамлета, атручаная Клаўдзіем. Гіне Лаэрт, смяртэльна паранены Гамлет забівае караля Клаўдзія.

Пасля такога складанага перапляцення абставін і лёсаў, трагічных развязак сюжэта можа ўзнікнуць пытанне: які сэнс у такой «расцягнутасці» канфлікту, чаму Гамлет не ажыццявіў сваёй помсты адразу? У адказе на гэтыя пытанні і крыецца «загадка» «Гамлета» як трагедыі і «загадка» Гамлета як яе героя. У навуковай літаратуры пра

Шэкспіра было шмат спроб раскрыцця гэтых загадак. Многія, у тым ліку і вядомыя пісьменнікі, тлумачылі такое «замаруджанае» развіццё канфлікту слабавольнасцю галоўнага героя, яго нерашучасцю. Іншыя, не пагаджаючыся з такой думкай, шукалі адказу ў асаблівацях той эпохі, у якую жыў Шэкспір, — позняе Адраджэнне і абстрагненне жыццёвых супярэчнасцей у тыя часы.

І, пэўна ж, маюць рацыю не першыя. Болей правільным трэба лічыць тлумачэнне, якое заключаецца ў намеры Шэкспіра праз такія нечаканыя павароты дзеяння, запаволенае развіццё канфлікту даць магчымасць раскрыцця, выказацца ўсім героям твора і праз іх — асаблівацям свайго часу, калі насуперак уяўленням першых гуманістаў аб магчымай гармоніі чалавека і свету, чалавека і грамадства выяўляецца поўная дысгармонія і аднаго і другога. П'еса ў цэлым і асабліва шматлікія маналогі і рэплікі яе галоўнага героя — з аднаго боку, сведчанне вялікіх надзей, што свет можна перайначыць вераю ў высокія ідэалы, а з другога — жорсткае расчараванне, якое нясуць сутычкі Гамлета з рэальным жыццём. Не толькі з братазабойцам Клаўдзіем, але і з маці (пасля смерці бацькі), з шматлікімі прыбліжанымі каралеўскага двара, якія пастаянна заняты злачыннымі інтрыгамі, дробнымі хітрыкамі, падслухованнем, даносамі.

Усё гэта адбываецца ў канкрэтнай краіне, вядома ж, перш за ўсё ў роднай драматургу Англіі, хоць у п'есе ўвесь час і гаворыцца пра Данію. Гэтая пісьменніцкая ўмоўнасць, як і некаторыя іншыя, не аслабляюць адчування такой канкрэтна-гістарычнай сувязі. Але несумненна і тое, што ў трагедыі жыццё пададзена ў такім агульначалавечым «ракурсе», што сітуацыю, паказаную ў «Гамлеце», яго вобразы-тыпы можна «спраецываць» на любую краіну і любы час. Сіла шэкспіраўскіх абагульненняў проста не паддаецца абмежаванням. Вось чаму трагедыя «Гамлет» ужо амаль чатыры стагоддзі так хвалюе глядачоў усіх краін свету.

1. Якімі асноўнымі рысамі, асаблівацямі адрозніваецца эпоха Адраджэння ад Сярэднявечча ў грамадскім жыцці, культуры, літаратуры?
2. Раскрыце сэнс назвы эпохі Адраджэння (Рэнесансу).
3. Якую краіну лічаць радзімай Адраджэння? Чаму?
4. Якому паэту выпала доля стаць апошнім паэтам Сярэднявечча і першым паэтам Адраджэння? Чым гэта можна даказаць?

5. У творах якіх беларускіх пісьменнікаў можна адшукаць пераклічкі з творчасцю Дантэ?

6. Якія творы Петраркі вы ведаеце? Ахарактарызуйце адзін з іх. Прачытайце на памяць.

7. Якіх мастакоў, скульптараў і іншых дзеячаў культуры эпохі Адраджэння вы ведаеце? Назавіце іх творы.

8. Што вы ведаеце пра Сервантэса і яго раман «Дон Кіхот»?

9. Што вы ведаеце пра Шэкспіра і яго творчасць? Якія творы чыталі ці глядзелі ў тэатры, кіно?

10. Ахарактарызуйце трагедыю «Гамлет», праблемы твора, развіццё сюжэта, галоўных герояў.

ЛІТАРАТУРА

Літаратура народаў свету: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. Л. Барчэўскі. Мн., 1995.

Дантэ А. Боская камедыя / Пер. У. Скарынкіна. Мн., 1999.

Петрарка Ф. Санеты. *Байран Дж. Г.* Паломніцтва Чайльд Гарольда: Лірыка. Паэмы. *Верлен П.* У месяцавым ззянні: Лірыка. Мн., 1996. (Школьная бібліятэка).

Шэкспір У. Гамлет. Санеты. Мн., 1996. (Школьная бібліятэка).

Шэкспір У. Рамэо і Джульета. Гамлет, прынц дацкі. *Мальер Ж. Б.* Гарцюф, альбо Ашуканец. *Шылер Ф.* Разбойнікі. Мн., 1996. (Школьная бібліятэка).

ЭПОХА АДРАДЖЭННЯ Ў БЕЛАРУСІ

Які ўплыў мела еўрапейскае Адраджэнне на культуру Беларусі? Вельмі значны. І для таго былі адпаведныя сацыяльна-гістарычныя падставы. Сталася так, што менавіта ў часы, на якія прыпадае эпоха еўрапейскага Адраджэння, г. зн. XIV—XVI стст., у Беларусі адбываюцца важныя працэсы і змены, што ўплывалі на сацыяльна-гістарычнае і культурнае жыццё.

У выніку распаду Старажытнай Русі беларускія землі ўваходзяць у склад новай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, з'яўляюцца, на сутнасці, сарцавінай, ядром гэтага новага дзяржаўнага ўтварэння з першай сталіцай у Навагрудку¹.

У XIV—XVI стст. Вялікае княства Літоўскае становіцца адной з буйнейшых дзяржаў у Еўропе, збліжаецца з многімі краінамі, завязвае з імі дыпламатычныя, гандлёвыя і іншыя сувязі. Растуць і развіваюцца гарады,

¹ У старажытнасці меў назву «Новгородок».

многія з якіх атрымліваюць права самакіравання (магдэбургскае права), умацоўваецца саслоўе гараджан, купецтва, у сельскай мясцовасці набірае сілу шляхта, якая засноўвае там свае фальваркі і адначасова запрыгоньвае сялян. На гэтыя сілы — гараджан, купецтва, а таксама шляхты — і абпіраецца ўлада.

Пад уплывам агульных працэсаў, характэрных для феадальнага грамадства, у якім зараджаюцца пачатковыя элементы буржуазных адносін (у прыватнасці, у гарадах), складваецца грамадская сітуацыя і на беларускіх землях. У канцы XV — першай палове XVI ст. тут таксама адзначаецца прыкметнае ажыўленне ў гаспадарчым развіцці, горадабудаўніцтве, архітэктуры і г. д. Менавіта ў гэты час на Беларусі ўзнікаюць такія выдатныя помнікі архітэктуры, як Мірскі замак, гарадзенскія, нявіжскія палаты і саборы і інш. Развіваюцца і іншыя сферы жыцця, дзяржаўнае будаўніцтва, прававая культура. Заслугоўваюць быць адначасова такія з'явы, як распрацоўка выдатнага на тыя часы зводу законаў — Статута Вялікага княства Літоўскага (у трох рэдакцыях: 1529, 1566, 1588 гг.), а таксама багаты збор дзяржаўных дакументаў — Метрыка Вялікага княства Літоўскага.

Старажытнабеларуская мова, якая паступова складвалася на аснове тагачаснай пісьмовай мовы і мясцовых гаворак, у Вялікім княстве Літоўскім становіцца дзяржаўнай мовай, на якой вядзецца справядства, пішуцца дзяржаўныя акты, граматы, дагаворы, летапісы, чыніцца суд, развіваецца навучанне дзяцей, ствараецца літаратура.

Перыяд, пра які ідзе размова, быў неадназначны па сваіх літаратурных здабытках. Напачатку ён даволі небагаты на літаратурныя творы, што тлумачылася, відаць, яго пераходным характарам. Старыя традыцыі, што падтрымліваліся ў Старажытнай Русі, аслаблі, а новыя яшчэ не склаліся. Сувязі з краінамі Заходняй Еўропы таксама яшчэ не наладзіліся.

У літаратурнай творчасці напачатку пераважалі жанры сярэднявечнай літаратуры, творы царкоўна-рэлігійнага зместу. Сярод іх асобныя кнігі Бібліі — Псалтыр, Евангелле, а таксама творы такіх жанраў, як жыцці, хаджэнні.

З жанраў свецкай літаратуры трэба адзначыць летапісы. Гэта былі, праўда, творы не мастацкія, а гістарычныя. Яны адлюстроўвалі ход гістарычных падзей, апісвалі дзейнасць уплывовых князёў. Прадметамі ўвагі летапісцаў былі з'явы далёкага мінулага і сучаснага ім грамадска-палітычнага жыцця, барацьба нашых продкаў за сваю

свабоду і незалежнасць. Яны змяшчалі цікавыя звесткі з гісторыі культуры, пра незвычайныя здарэнні і з'явы жыцця. Але летапісцы мелі блізкія адносіны і да мастацкай літаратуры ў тым сэнсе, што нярэдка, калі размова ішла пра асобныя падзеі і іх удзельнікаў, летапісцы звярталіся да вусна-паэтычных, фальклорных крыніц, пераказвалі цікавыя гісторыі, легенды, паданні.

З найбольш вядомых летапісных помнікаў назавём «*Летапіс вялікіх князёў літоўскіх*» (першая палова XV ст.). У ім расказваецца пра барацьбу паміж асобнымі князямі за ўмацаванне адзінства Вялікага княства Літоўскага, апісваецца палітычная гісторыя Літвы і Беларусі другой паловы XIV — пачатку XV ст.

На шырокім гістарычным фоне пададзена гісторыя беларускіх і літоўскіх земляў у *Беларуска-літоўскім летапісе 1446 г.* Акрамя звестак гістарычнага зместу, тут прысутнічае ўрачыста-ўзнёслая «*Пахвала вялікаму князю Вітаўту*» — твор выразна панегірычнага стылю і жанру, у якім услаўляецца палітыка гэтага князя, яго дзяржаўная дзейнасць, якая садзейнічала ўмацаванню і ўзвышэнню Вялікага княства Літоўскага як магутнай еўрапейскай дзяржавы.

Надзвычай цікавы помнік летапіснай літаратуры XVI ст. — «*Хроніка Быхаўца*» (называецца па прозвішчу шляхціца, у якога помнік захоўваўся і быў выяўлены ў XIX ст.). Адметная асаблівасць твора — эмацыянальная і шмат у чым вобразная, займальная, белетрызаваная форма апісання падзей. Гэта прасякнутае духам патрыятызму апавяданне пра гісторыю Літвы і Беларусі ад легендарных часоў да пачатку XVI ст., пра гераічныя паходы і бітвы нашых суайчыннікаў, у тым ліку бітвы пад Грунвальдам у 1410 г. з крыжакамі і ў 1506 г. пад Клецкам — з татарамі. Твор быў, па ўсім відаць, народжаны глыбокім роздумам аўтара пра лёс Бацькаўшчыны, калі над ёй павялічвалася пагроза страты самастойнасці і незалежнасці.

Разгледжаныя творы сведчаць пра тое, што ў Беларусі ўсё больш выразна праяўляецца тэндэнцыя дэмакратызацыі культурнага развіцця. У гэтым святле трэба разглядаць паступовае ўзбагачэнне літаратуры творамі свецкага характару, што пацягнула за сабой і пашырэнне выяўленчых магчымасцей мовы, яе збліжэнне з жывой народнай мовай. Характэрным было таксама і тое, што ў грамадстве ўсё больш узрасла цікавасць да літаратуры іншых наро-

даў. На беларускую мову перакладаюцца папулярныя ў тыя часы рыцарскія раманы (пра Трыстана і Ізольду), гістарычныя аповесці і раманы (пра караля Атылу, пра ваенныя паходы Аляксандра Македонскага, пра разбурэнне Троі) і г. д.

Узнікаюць новыя віды літаратурнай творчасці — вершаваныя, драматычныя творы. Літаратура па сваім змесце і жанрах становіцца больш разнастайнай. Яе збліжэнню з еўрапейскімі традыцыямі садзейнічала таксама і тая акалічнасць, што ў якасці літаратурнай мовы ў гэты час даволі шырока ўжывалася лацінская мова. Да яе звяртаюцца многія аўтары ў краінах Еўропы.

Характэрнай асаблівасцю культурнага развіцця Беларусі ў XVI ст. было пашырэнне гуманістычных і рэфармацыйных ідэй. Гэта падрывала ўсеўладства царквы, садзейнічала паступоваму вызваленню чалавека ад сярэднявечнай абмежаванасці. У кожнай галіне грамадскай і культурнай дзейнасці адчуваліся новыя павевы жыцця. Яны выяўляліся ў пашырэнні новых поглядаў, настройў верацярпімасці, праяўлення большай увагі да чалавека.

Усё гэта былі выразныя адзнакі таго, што еўрапейскае Адраджэнне аказвала моцны ўплыў і на беларускую культуру.

Самымі яркімі з'явамі гэтай эпохі на Беларусі была творчая дзейнасць Францыска Скарыны і Міколы Гусоўскага.

-
1. Што вы ведаеце пра Вялікае княства Літоўскае як дзяржаву?
 2. Як развівалася культура ў Вялікім княстве Літоўскім? Якая мова была дзяржаўнай мовай?
 3. У якіх жанрах развівалася беларуская літаратура ў XV—XVI стст.?
 4. Ахарактарызуйце вядомыя вам помнікі тагачаснай летапіснай літаратуры.
-

ЛІТАРАТУРА

Родная літаратура: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. М. Лазарук і інш. Мн., 1997.

Беларускія летапісы і хронікі / Склад. У. Арлоў. Мн., 1997.

Чамярыцкі В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мн., 1969.

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА

Я — Францішак Скарынін сын з горада Полацка... наважыў пакінуць у навуцы і ў кнігах вечную славу і памяць сваю.

Найвыдатнейшым дзеячам эпохі Адраджэння, чалавекам, вартым самай высокай пахвалы і захаплення нашчадкаў, быў Францыск Скарына, вялікі асветнік-гуманіст, вучоны, пісьменнік і перакладчык, заснавальнік кнігадрукарства ва Усходняй Еўропе.

Старонкі біяграфіі Ён нарадзіўся (дакладная дата невядомая, лічаць, што каля 1490 г.) у сям'і полацкага купца Лукі (Лукіяна) Скарыны. Бацька,

як і належыць людзям такога характару заняткаў, быў чалавекам дасведчаным не толькі ў справах мясцовага жыцця. Ён многа ездзіў па суседніх краінах, сустракаўся з рознымі людзьмі. Сваё добрае веданне свету і людзей, пэўна ж, перадаваў і сыну.

Францыск Скарына напачатку вучыўся дома, затым, як мяркуюць, у Вільні. Атрымаўшы на радзіме адукацыю, дастатковую для паступлення ў вышэйшую навучальную ўстанову, ён накіроўваецца ў 1504 г. у Кракаўскі ўніверсітэт. Паступае на філасофскі факультэт і праз два гады (1504—1506) заканчвае яго, атрымаўшы першую вучоную ступень — бакалаўра філасофіі.

Наступныя пяць гадоў не пакінулі нам дакументальных звестак аб жыцці Скарыны, але, па ўсім відаць, ён і ў гэты час працягваў вучобу дзесьці ў Заходняй Еўропе, вывучаў розныя навукі. Напэўна, гэта былі тыя сем свабодных, «вызваленых», навук, якія ён не раз будзе ўспамінаць у сваіх пазнейшых творах (у ліку іх: граматыка, логіка, рыторыка, арыфметыка, геаметрыя, астраномія, музыка). У выніку навучання ў еўрапейскіх універсітэтах і самаадукацыі Скарына набывае вучоную ступень доктара свабодных навук.

Скарына сур'ёзна цікавіўся медыцынай, батанікай, іншымі прыроднанавучнымі навукамі. У 1512 г. у Падуанскім універсітэце (Італія) ён перад высокай камісіяй трымае экзамен на вучоную ступень доктара медыцыны. Дакументы тых часоў сведчаць: «...Францыск Скарына на пытанні, сёння раніцай яму зададзеныя, настолькі пахвальна і бездакорна адказваў на гэтым сваім экзамене... што ўсімі прысутнымі там дактарамі, пры поўнай адсутнасці нязгодных, быў ухвалены і прызнаны прыгодным да

лекарскіх навук і ў звычайным парадку абвешчаны доктарам лекарскіх навук».

Чарговыя пяць гадоў у біяграфіі Скарыны зноў не праяснены дакладнымі звесткамі, хоць можна думаць амаль з упэўненасцю, што яны былі звязаны з актыўнай працай па перакладу Бібліі і падрыхтоўкай яе частак-кніг да друку ў сталіцы Чэхіі Празе. За два гады, з 1517-га па 1519-ы, Скарына выдае 23 кнігі Бібліі пад агульным загалоўкам «Библия руска, выложена доктором Франциском Ско-

риноу из славного града Полоцька, Богу ко чти и людемъ посполитымъ к доброму научению».

Асобны перыяд у жыцці Скарыны звязаны з Вільняй, куды ён пераязджае ў 1520 г. (ці 1521). У Вільні пры падтрымцы віленскіх мецэнатаў — бурмістра Якуба Бабіча, купца Юрыя Адверніка — Скарына стварае друкарню, у якой выдае «Малую падарожнюю кніжку» (1522) і «Апостал» (1525).

На гэтым выдавецкая дзейнасць Скарыны спынілася. Магчыма, у сувязі з вялікім пажарам у Вільні, у якім згарэлі і друкарня, і новыя рукапісы, падрыхтаваныя да друку.

Наступае час шматлікіх жыццёвых нягод. Памірае жонка, пакінуўшы двух сыноў. На яго абрынуліся і цяжкія спадчыныя справы, неаплачаныя даўгі памерлага ў 1529 г. брата Івана. Трэба было зарабляць на пражыццё. Ён працуе нейкі час лекарам і сакратаром у віленскага біскупа.

Змушаны абставінамі, Скарына ў 1535 г. зноў едзе ў чэшскую Прагу, дзе служыць у каралеўскім садзе батанікам. Там і памірае каля 1551 г.

Асоба Скарыны Як відаць ужо з кароткай біяграфіі, Ф. Скарына пражыў хоць і нядоўгае, але выключна багатае на вялікія справы жыццё. Гэта быў

чалавек незвычайнай працаздольнасці, энергіі, нястомны шукальнік новага ў самых розных галінах дзейнасці. Яго жыццё і творчая дзейнасць былі тыповымі для самых выдатных асоб таго часу — эпохі Адраджэння, пра якіх слухна гаварылася, што гэта былі тытаны духу, людзі высокіх памкненняў і вялікіх практычных здзяйсненняў. Як адзначаў Ф. Энгельс, тады не было амаль ніводнага славутага чалавека, які б не ажыццявіў далёкіх падарожжаў, не гаварыў бы на чатырох альбо пяці мовах, бліскуча не выступаў бы ў некалькіх галінах творчасці. Гэтая характарыстыка нібы менавіта са Скарыны «спісана», бо ён сапраўды быў і тытанам духу, чалавекам з ненатольнай прагай пазнання новага, прагай творчасці і няўрымслівым падарожнікам, якому не па душы было заседжвацца на адным месцы і які пры тагачасных магчымасцях аб'ездзіў усю Заходнюю Еўропу, пабываў, як лічаць, таксама і ў Маскве. Скарына вядомы як знаўца многіх моў, а гэта значыць і літаратур, як чалавек, якому былі адкрыты таямніцы, сакрэты многіх прафесій: і гуманітарных, і звязаных з медыцынай, біялогіяй, батанікай, кнігадрукаваннем. Які бок жыцця і дзейнасці Скарыны ні ўзяць — усё выклікае здзіўленне апантанасцю, шчырым імкненнем паслужыць «людемъ посполитымъ», аддаць усяго сябе свайму народу! Хіба не паказальна, што, будучы адным з самых адукаваных людзей свайго часу, валодаючы такімі здольнасцямі, вырашыў у постаць еўрапейскага маштабу, ён застаўся да канца верным і адданым сваёй радзіме — Беларусі! Яго неаднойчы запрашалі да сябе ўладцы іншых дзяржаў, прапаноўвалі яму ганаровыя пасады, але яго не спакушалі гэтыя даброты, ён заставаўся да канца верным сваёй «братии Руси» (так тады называлі нашу Радзіму). Ён кіраваўся пачуццём сыноўняй любові да яе і, на што хочацца звярнуць асаблівую ўвагу, у якасці адной з самых пераканаўчых прычын такой адданасці называў вернасць сваёй культуры, сваёй мове: «Наиболее с тое причины, иже мя милостивый бог с того языка на свет пустил».

Ф. Скарына быў заўсёды ў думках, пачуццях, намерах і здзяйсненнях са сваім народам. І калі пад канец жыцця ён зноў апынуўся на чужыне, то гэта сталася не так сабе. Яго вымусілі на тое абставіны, неспрыяльныя тады на Радзіме для плённай працы вучонага і асветніка.

Творчая дзей- Як вучоны-асветнік, перакладчык, пісь-насць Ф. Скарыны меннік Ф. Скарына быў фігурай няпростай, ды няпростымі былі і тыя грамадскія абставіны ў род-

най краіне, якія склаліся ў яго часы. Будучы прадстаўніком эпохі Адраджэння ў Беларусі, выяўляючы гэта ўсім характарам і накірункам сваёй дзейнасці, Ф. Скарына яшчэ даволі моцна быў звязаны з папярэднім перыядам — Сярэднявеччам. Пра гэта перш за ўсё сведчыць яго зварот да Бібліі як да «кнігі кніг», якую ён лічыў найбагацейшай скаרבніцай чалавечага вопыту, мудрасці, разумовай, маральнай, эстэтычнай і мастацкай культуры.

І ў такім выбары Скарына не быў адзінокі. Многія з яго сучаснікаў, дзеячаў эпохі Адраджэння, ішлі тым жа шляхам. Росквіт літаратуры ў эпоху Адраджэння суправаджаўся пашырэннем розных жанраў — як новых, так і ўжо добра вядомых, творчым сінтэзам антычных, хрысціянскіх і нацыянальных ідэйна-мастацкіх традыцый.

Жанры літаратуры папярэдняй эпохі, маюцца на ўвазе тыя, што развіваліся ў Сярэднявеччы (словы, казанні, пропаведзі), нападзіліся новым зместам, набывалі новае гучанне. Асаблівую ролю ў літаратуры гэтага часу адыгрывалі пераклады Бібліі на народныя мовы краін Еўропы — чэшскую, французскую, нямецкую (перакладчыкам Бібліі на нямецкую мову быў Марцін Лютэр — адзін з заснавальнікаў пратэстантызму ў Заходняй Еўропе; дарэчы, яго пераклад быў ажыццёўлены пазней за скарынаўскі).

Паяўленне кніг Свяшчэннага Пісання на народных мовах давала магчымасць людзям самастойна (без пасрэдніцтва царквы) чытаць гэтыя творы. Кнігі Бібліі ў перакладзе як бы набліжаліся да простага чалавека, гаварылі з ім на зразумелай мове. У сваю чаргу такія пераклады сведчылі пра развіццё і дасканаласць родных моў: калі на іх так натуральна гучала боскае слова, то ўжо гэта само па сабе становілася прадметам гордасці людзей, носьбітаў сваёй мовы.

У часы Скарыны новым гуманістычным зместам нападзіліся каментарыі, тлумачэнні, прадмовы, пасляслоўі да рэлігійных кніг. Гэта можна бачыць у творчасці такіх дзеячаў таго часу, як Марцін Лютэр (Германія), Ян Гус (Чэхія), Мікола Рэй (Польшча). Тое, што рабіў Скарына, было характэрна для эпохі Адраджэння.

Францыск Скарына ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы адыграў ролю прыкладна такую ж, як у італьянскай літаратуры Дантэ. Хоць творчасць Скарыны і адрознівалася ад дантаўскай па сваіх жанравых асаблівасцях, яна блізкая да апошняй па значэнню ў культуры свайго народа, у тым ліку па той ролі, якую абодва адыгралі ва

ўзвышэнні мовы свайго народа, звярнуўшыся да яе жывых крыніц.

Галоўнае, што звязвае Скарыну з Адраджэннем, — гэта гуманістычны пафас яго твораў. «Каб чалавек быў дасканалы, скіраваны на добрыя справы» — гэтымі словамі, узятымі з прадмовы да Псалтыра, можна вызначыць грамадскі, маральны і эстэтычны ідэал Скарыны, жыццёвую скіраванасць яго дзейнасці.

Выдаючы Біблію, Скарына неаднаразова і вельмі выразна адзначаў дзве мэты гэтай працы. Яна, паводле ягоных слоў, прызначаецца «Богу ко чти и людемъ посполитымъ к доброму научению», г. зн. і для ўшанавання Бога, для мэт рэлігійных, і для пашырэння асветы, навучання людзей, авалодання ведамі з самых розных галін пазнання чалавекам свету. У светапоглядзе Скарыны гэтыя мэты не супрацьстаяць адна адной. Яны ўзаемаўзгоднены. Але вось у тым, як настойліва і шматбакова Скарына вылучае другую мэту, як шырока прапагандуе, сцвярджае яе, абапіраючыся на канкрэтныя прыклады — асобныя кнігі Бібліі, добра відаць прынцыпова рэнесанснае значэнне яго дзейнасці.

У прадмове Скарыны да ўсёй Бібліі гаворыцца: «У гэтай кнізе — пачатак і канец усёй існуючай мудрасці... усе законы і правы, якімі карыстаюцца людзі ў зямным жыцці! У гэтай кнізе — усе лякарствы душэўныя і цялесныя разам знойдзеце! Тут — навучанне філасофіі дабранаўнае!.. Тут — справа ўсялякага збору людскога і гораду, якія праз веру, ласку і згоду паспалітую дабро памнажаюць. Тут — поўнае навучанне сямі навукам вызваленым!»

Жадаеш ведаць Граматыку, ці, па-нашаму кажучы, грамату, якая вучыць правільна чытаць і гаварыць, — звяртайся да Бібліі. Чытай у ёй кнігу «Псалтыр».

Наважышся асвоіць Логіку, што вучыць пры дапамозе аргументаў адрозніваць праўду ад хлусні, — чытай «Кнігу святога Іова» або «Пасланні святога апостала Паўла».

Задумаеш авалодаць Рыторыкай, якая ёсць само Кра самоўства, — чытай кнігі Саламонавы.

Гэта ўсё навукі славесныя.

А калі захочаш вучыцца Музыцы, гэта значыць Пеўніцы, — шматлікія вершы і песні святых ва ўсёй гэтай кнізе знойдзеш!

Спатрэбіцца табе Арыфметыка, якая вучыць хутка і без памылак лічыць, — чатыры кнігі Майсеевы часта чытай.

Хочаш засвоіць навуку Геаметрыю, якая па-нашаму завецца Землямеранне,— чытай кнігі Ісуса Навіна.

А калі патрэбна Астраномія, альбо інакш Зоркалічэнне,— знойдзеш на пачатку гэтай кнігі аб сатварэнні сонца, месяца і зорак...

У Бібліі — сутнасць сямі навук вызваленых!»

Далей Ф. Скарына гэтак жа натхнёна гаворыць пра навучанне ваеннай справе, гісторыі, добрым нормам. Інакш кажучы, Скарына бачыць у Бібліі крыніцу самых разнастайных ведаў, патрэбных для таго, каб чалавек атрымаў рознабаковае і гарманічнае выхаванне, належную падрыхтоўку да жыцця і працы, як яны яму бачыліся на той час.

Высока ставячы Біблію як крыніцу ўсіх навук, Скарына, аднак, у сваіх прадмовах нярэдка звяртаецца да іншых крыніц, у прыватнасці да старажытнагрэчаскай і рымскай культуры, якую тварылі таксама людзі высокаадукаваныя, выдатныя сваім розумам і здольнасцямі, вучоныя-філосафы, мудрыя правіцелі — Арыстоцель, Лікур, Нума Пампілій і інш.

Скарына не пакінуў нам раманаў, аповесцей або навел ці вершаў на свецкія тэмы, але гэта зусім не азначае, што яго дзейнасць не мае дачынення менавіта да мастацкай літаратуры.

Па-першае, ён быў вельмі ўважлівы і чулы да тых мастацкіх вобразаў і цікавых сюжэтаў, якія пададзены ў кнігах Бібліі і якіх там бясконцае мноства.

Так, напрыклад, ён шырока каменціруе сюжэт пра патрыятычны, гераічны ўчынак Юдзіфі ў кнізе «Юдзіф», дзе расказваецца, як гераіня ў час асады роднага горада пранікла ў стан варожых войскаў, сваёй прыгажосцю прывабіла военачальніка Алаферна, і калі той, пасля любоўных уцех, заснуў, забіла яго, адсекла галаву і з ёй вярнулася да сваіх, што натхніла суайчыннікаў на барацьбу з ворагамі, дапамагла выратаваць свой горад і людзей ад знішчэння.

Скарына з захапленнем расказвае пра гэты ўчынак гераіні і ў сувязі з ім гаворыць свае, цяпер шырокавядомыя словы пра патрыятычны абавязак кожнага чалавека перад сваім народам і сваёй зямлёй: «...понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувствуют виры своя; пчелы и тым подобная боронят ульёв своих,— тако ж и люди, игде

зродилися и ускармлиены суть по бозе, к тому месту великую ласку имеют».

Гэтакаса ён звяртаецца і да іншых сюжэтаў, персанажаў, герояў біблейскіх кніг, асабліва тых, чыё жыццё і ўчынкі даюць багаты матэрыял для маральнага самаўдасканалення чалавека, выяўлення высакароднасці або, наадварот, маральнай нізасці, нікчэмнасці асобных прадстаўнікоў роду людскога.

Па-другое, у сваіх творах — прадмовах і пасляслоўях, якія можна аднесці да публіцыстычнай літаратуры або да літаратурнай крытыкі,— Скарына нярэдка вельмі шырока карыстаецца мовай мастацкага пісьменства з уласцівымі ёй эмацыянальнасцю, вобразнасцю, шырокім ужываннем характэрных спосабаў і прыёмаў мастацкага выказвання: мастацкіх тропаў, рытарычных фігур і г. д.

Невыпадкава ж Скарына сярод сямі свабодных навук асобна звяртаў увагу на такую з іх, як рыторыка, раіў вывучаць яе па кнігах Саламонавых. Рыторыка — гэта якраз навука аб тым, як выразна і прыгожа выказаць сваю думку з ужываннем разнастайных моўных прыёмаў і сродкаў.

Вось як ён гаворыць аб прытчах Саламона, ужываючы параўнанне: «У гэтых прытчах схавана мудрасць, як моц у каштоўным камені, і як золата — у зямлі, і як ядро — у арэху».

Або далей у гэтым жа творы — пра мудрасць, з ужываннем мноства эпітэтаў: «У ёй сапраўды ёсць дух — разумны, разважлівы, сціплы, даступны, рухомы, несапсаваны, сапраўдны, салодкі, чысты, сталы, дабротлівы! І ўсімі астатнімі цнотамі мудрасць надзелена!»

Ф. Скарына — адзін з першых беларускіх паэтаў, яму належаць вопыты ў вершаскладанні, вершаванае пералажэнне дзесяці вядомых біблейскіх заповедзей. У форме сілабічнага (роўнаскладовага) верша ён напісаў прысвячэнне да «Кнігі святога Іова»:

Богу в троици единому ко чти и ко славе,
Матери его Пречистой Марии к похвале,
Всем небесным силам и святым к его веселию,
Людем посполитым к доброму научению.

Пра Ф. Скарыну ў папулярных даведніках звычайна гаварылася як пра беларускага першадрукара, асветніка, перакладчыка Бібліі на старабеларускую літаратурную мову. Усё гэта правільна, бо Скарына сапраўды быў і тым, і другім, і трэцім. І калі б яго ўклад у развіццё нашай

культуры характарызаваўся толькі гэтымі напрамкамі дзейнасці, ён заслугоўваў бы самай высокай пашаны нашчадкаў. Але яго ўклад у развіццё беларускай культуры і літаратуры непараўнана болей значны і шматгранны. Калі ўзяць у сукупнасці ўсё, што зрабіў Скарына для беларускай культуры, гэта нават цяжка звязаць з магчымасцямі аднаго чалавека. Ён не толькі наш першы доктар навук. Ён першы беларускі ўніверсітэт.

У творчай спадчыне Скарыны знаходзяцца пачаткі многіх нашых пачаткаў. Якую б галіну ведаў ні ўзяць, мы не абыдзем сваёй увагай Скарыну, бо ён і філосаф, і філолаг, і гісторык, і эстэтык, і педагог, і батанік, і медык. Ён пакінуў свой след і ў многіх іншых галінах ведаў.

Самым значным набыткам кожнага грамадства Скарына лічыў чалавечую мудрасць, г. зн. веды аб жыцці, становішчы практычны, перш за ўсё маральны, вопыт папярэдніх пакаленняў. І сваёй працай ён намагаўся данесці гэты вопыт да свайго народа, перш за ўсё да простага люду паспалітага, што сведчыць аб глыбокім па тым часе дэмакратызме Ф. Скарыны.

Ф. Скарына быў і адным з першых беларускіх паэтаў. Ён меў дачыненне і да выяўленчага мастацтва. Яго кнігі аздоблены і ілюстраваны гравюрамі, якія на тыя часы, ды і пазней, былі выдатнымі ўзорамі мастацтва. Шматбаковая, шматгранная дзейнасць Ф. Скарыны дзеля ўзвышэння роднай культуры, дзеля славы свайго народа — сапраўдны подзвіг чалавека, для якога служэнне сваёй зямлі было найвышэйшай мэтай жыцця.

І невяпадкова беларуская грамадскасць так урачыста і ўсенародна адзначала юбілейную дату Францыска Скарыны — 500-годдзе з дня нараджэння.

1. Што звязвае Скарыну з эпохай Сярэднявечча? Якія традыцыі сярэднявечнай літаратуры працягвае Скарына ў сваёй творчай дзейнасці?

2. Якія асаблівасці жыццёвай біяграфіі і творчасці сведчаць пра прыналежнасць Ф. Скарыны да еўрапейскага Адраджэння? Якія ідэі гэтай эпохі знаходзяць выяўленне ў яго творках?

3. У якіх галінах грамадскай, навуковай, літаратурнай, мастацкай дзейнасці выявіўся талент Ф. Скарыны?

4. Якое значэнне для беларускай культуры мелі скарынаўскія пераклады і выданні кніг Бібліі?

5. Якія творы беларускіх пісьменнікаў і мастакоў, прысвечаныя Ф. Скарыне, вы ведаеце?

ЛІТАРАТУРА

Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988.
Спадчына Скарыны: 36. матэрыялаў. Мн., 1989.

Скарына і яго эпоха. Мн., 1990.

Каўка А. Тут мой народ: Францыск Скарына і беларуская літаратура XVI — пачатку XX ст. Мн., 1989.

Клышка А. Францыск Скарына, альбо Як да нас прыйшла кніга. Мн., 1983.

Лойка А. Францыск Скарына, або Сонца маладзёковае. Мн., 1990.
Падарожная кніжка Ф. Скарыны. Мн., 1990.

МІКОЛА ГУСОЎСКІ

Многія народы Еўропы — і тыя, што маюць дзяржаўную незалежнасць, і тыя, што яшчэ спадзяюцца яе атрымаць, — з нязвыклай удзячнасцю пакланіліся б ад сябе і ад нашчадкаў таму свайму сыну, які б пакінуў ім у спадчыну надобны твор, незалежна ад мовы, якой такі твор мог быць напісаны. І першымі сярод іх беспамылкова можна было б назваць славян-беларусаў, старажытная культура якіх яшчэ вельмі мала вядома адукаванаму свету, але якія яшчэ ў рамках сумеснай сваёй феадальнай дзяржавы з Літвой мелі такога буйнога паэта, як Мікола Гусавіян з яго «Песняй пра зубра», напісанай на старажытнай латыні.

Артур Лейст — нямецкі пісьменнік XIX ст., перакладчык назвы «Песня пра зубра» на нямецкую мову (1887)

Другая магутная постаць эпохі Адраджэння ў Беларусі — Мікола Гусоўскі. Ён быў трохі старэйшы за Скарыну, але іх узыходжанне на Алімп беларускай культуры адбывалася амаль у адзін час. Нібы дзве зоркі першай велічыні, яны разам засвяцілі на небасхіле роднай літаратуры, засведчыўшы велізарныя духоўныя магчымасці свайго народа.

Па ўсім відаць, што Скарына і Гусоўскі не ведалі адзін аднаго, не сустракаліся пры жыцці. Але іх жыццёвыя дарогі не раз перакрываюваліся. Сапраўды, роўна праз дзесяць гадоў пасля таго, як сын беларуса з Полацка так бліскуча здаваў экзамены па медыцыне ў італьянскім горадзе Падуі, другі беларус — Мікола з Гусава (або з Усы), пабываўшы на той жа італьянскай зямлі, у Рыме, увекавечыў сваё імя, праславіў Радзіму выдатнай паэмай

«Песня пра зубра» (1522).
І гэты яго подзвіг па ча-
се амаль супаў з апагеєм
выдавецкай, асветніцка-
патрыятычнай дзейнасці
Ф. Скарыны. Якраз у гэ-
тыя гады друкаваліся
скарынаўскія пераклады
Свяшчэннага Пісання ў
Празе і Вільні.

Праўда, у адрозненне
ад скарынаўскіх твораў
«Песня пра зубра» была
напісана на лацінскай мо-
ве. Але гэта таксама ме-
ла важны станоўчы сэнс.
У паэме тэма Радзімы-
Беларусі асэнсоўвалася з
вышыні багатых трады-
цый лацінамоўнай літа-
ратуры. Беларусь вусна-

мі свайго вялікага сына «напрамую» гаварыла з іншымі
еўрапейскімі народамі аб сваім жыцці, аб сваёй гісторыі.

Звесткі
з біяграфіі

Дакладных звестак пра год і месяц нара-
джэння Міколы Гусоўскага не захавалася.

Пра першы перыяд яго жыцця, звязаны
з родным краем, звычайна мяркуюць па змесце паэмы
«Песня пра зубра», у якой яскрава і маляўніча расказваец-
ца пра ўражанні дзяцінства і юнацтва, пра сумесныя
з бацькам заняткі. Лічыцца, што нарадзіўся Гусоўскі недзе
каля 1480 г. у сям'і паляўнічага з дружыны вялікага князя.
Магчыма, у Наднямонні ці Прыдняпроўі або ў Налібоцкай
пушчы (апошняе, дарэчы, дазваляе растлумачыць пахо-
джанне і прозвішча паэта — ад рэчкі Уса або паселішча
Налібоцкая Уса). Як і бацька, Мікола меў самае непасрэд-
нае дачыненне да паляўнічай справы. Як сведчыць ён сам
у паэме, добра быў напрактыкаваны ў звяральных ловах,
паляванні на розных дзікіх жывёл, ведаў іх звычкі.

Змалку ад бацькі вучыўся ў бясконных абходах
Крокам нячутным ступаць, каб нішто не шурхнула,
І спасцігаў, як звяроў прыкмячаць па бярлогах
Нюхам, і вухам, і вокам...

Рос і засвойваў усё: дзе сям'ёю мядзведзі
Сусляць маліннік, дзе пасвіцца дзік па дубровах,

Як на ласёў асцярожных нябачныя сеці
Ў лузе расставіць, каб трапіў у пастку сахаты...

Рэкі лясныя, Дняпра паўнаводнага строма
Пераплываў я з канём у пагоні за зверам.

Школа паляўнічага жыцця была не адзінай. Пачатко-
вую адукацыю, ды і не толькі пачатковую, Мікола набы-
ваў дома, на радзіме, на роднай мове: «Свет даўніны
вывучаў я па кнігах славянскіх, граматах рускіх, кірылі-
цай пісаных...» Пасля вучыўся ў Польшчы, Італіі. Даска-
нала авалодаў лацінскай мовай, у тыя часы вельмі пашы-
ранай у Заходняй Еўропе. На гэтай мове не толькі пісаў
свае паэтычныя творы, але і веў справы на дыплама-
тычнай службе ў складзе польска-літоўскай місіі пры
Ватыкане.

На гэту службу трапіў дзякуючы вядомаму ў тыя часы
палітыку і рэлігійнаму дзеячу Эразму Вітэліусу, які зрабіў
Міколу сваім дарадцам, браў яго з сабой, калі выязджаў
у краіны Еўропы, у тым ліку і ў Італію, з рознымі пасоль-
скімі даручэннямі. Але ў хуткім часе, у 1522 г., Эразм
Вітэліус памёр, і Гусоўскі застаўся без апекі і падтрымкі.

Жыццё ў апошні перыяд складаецца для яго вельмі
неспрыяльна. Цяжкія матэрыяльныя ўмовы, хвароба. Па-
мёр Гусоўскі ў Польшчы пасля 1533 г.

Песня
пра Радзіму

Творчая спадчына Міколы Гусоўскага не-
малая. Яму належыць больш за дзеся-
так вершаў рознага зместу на лацінскай
мове. Акрамя «Песні пра зубра», ён напісаў яшчэ два
вялікія паэтычныя творы, у тым ліку гістарычную паэму
пра перамогу над туркамі ў 1524 г. Але самым удалым
з усіх яго твораў, якому былі суджаны доўгае жыццё
і вялікая слава (праўда, яна прыйшла да паэта не адра-
зу — амаль праз чатыры доўгія стагоддзі), была паэма
«Песня пра зубра» (поўная назва: «Песня пра постаць,
дзікі нораў зубра і паляванне на яго»).

У паэме «Песня пра зубра» з выключнай сілай рас-
крыўся магутны талент паэта, адлюстраваліся яго жыццё-
выя назіранні, уражанні, перажыванні і роздумы. Сы-
ноўная адданасць роднаму краю, захапленне яго прыгажо-
сцю, клопат пра яго гістарычны лёс выяўляюцца з такой
непасрэднасцю, што і сёння, праз чатыры стагоддзі, яна
чытаецца з неаслабнай цікавасцю і хваляваннем, выклікае
жывы водгук у душы кожнага патрыёта Радзімы.

Задума паэмы нарадзілася нечакана. Пра гэта расказваецца ў прадмове і ў першых радках твора. Знаходзячыся ў складзе пасольскай дэлегацыі ў Рыме, Мікола Гусоўскі трапіў аднойчы на відовішча — бой быкоў. Хтосьці са світы Папы Льва X, назіраючы за прадстаўленнем, параўнаў яго з зубрынай аблавай. Мікола пагадзіўся з такім параўнаннем і стаў расказваць пра паляванне на зубра ў пушчах роднага краю. Апаўяданне зацікавіла Папу, і той пажадаў мець апісанне палявання і чучала зубра.

З гэтага і пачыналася паэма. Але складвалася яна не як займальнае апаўяданне пра зубрыныя ловы, а як узнёслая песня пра Радзіму. Мікола Гусоўскі расказваў пра тое, чым выдатная яго радзіма, пра жывёльны і раслінны свет, нарэшце, пра гістарычны лёс і будучыню роднага краю, што так часта цягне ад войнаў і набегаў чужынцаў.

Знешне сапраўды паэма нагадвае апісанне выгляду зубра, яго нораваў, палявання на гэтага волата беларускіх пушчаў. Аднак толькі знешне. Кожная карціна, кожны штрих, кожная падрабязнасць, дэталі паэмы нясуць у сабе глыбокі роздум аб жыцці народа, утрымліваюць шырокія абагульненні яго побыту, традыцый, вераванняў, звычаяў. Праз усе вобразы паэмы выяўляюцца адзнакі народнага жыцця. Цэнтральны персанаж твора — зубр — таксама набывае выразна сімвалічны сэнс, выступае як вобразнае ўвасабленне роднага краю, характару народа, на зямлі якога зубр знайшоў сабе месца для пражывання. Прычым аўтар настолькі захоплены гэтай «праекцыяй» вобраза на людское жыццё і побыт, што часам гаворыць пра зубра як пра чалавека, надзяляе яго зусім не звярынымі, а чалавечымі якасцямі і рысамі:

Зубр, як мы лічым спрадвеку, хоць звер, але ж ратнік...
Сілай на сілу, урожкі, і мужнасць на мужнасць.

Ад прыроды надзелены незвычайнай сілай, зубр — звер міралюбівы, бяскрыўны, калі яго не зачэпіць, не патрывожыць. І ён круты, раз'ятрана-бязлітасны, калі абараняецца пры нападзе ворагаў. У бойцы ж сябе паводзіць «дастойна», нібы высакародны рыцар. Ачалавечванне персанажа відаць ва ўсім, нават калі аўтар гаворыць пра адносінны паміж членамі зубрынага статка. Нібы ў чалавечай сям'і, тут пануе ўзаемазгода, ўзаемаадказнасць кожнага за ўсіх, усіх за кожнага. І ў той жа час — «субардынацыя», падпарадкаванне дужэйшаму:

Там у іх выручка: гуртам — за кожнага ў статку,
Кожны ж — за гурт і за ўсіх, беспарадкаў — ніякіх.
Дужы са слабым уладай дзяліцца не стане...

Натуральна, што, карыстаючыся такімі прыёмамі, Гусоўскі лёгка пераходзіць ад размовы пра зуброў да чалавечых адносін, падае самыя розныя звесткі з жыцця народа. Пры кожным зручным выпадку ён не прамінае звярнуць увагу на добрасумленнасць, працавітасць, гаспадарлівасць сваіх землякоў.

Асобныя радкі паэмы гучаць як сапраўдны апафеоз клапатлівай, стваральнай працы людзей. Паэт паказвае іх працу ў полі, на лузе, гаворыць пра ўмельства пчаляроў-борнікаў, плытагонаў і асабліва звералаваў-паляўнічых. Гэта іх клопатамі і стараннямі падтрымліваўся дабрабыт айчыны:

Па сенажацях, гаях і па ялавых гонях
Коні пасуцца, а скрозь на прыволлі, на ўзлессі —
Статак скарбовы брыдзе, патанаючы ў травах.
Плён сваіх ніў і дары сваіх пушчаў бязмежных
Мы прадаем і мяняем — тавар за тавары.

Увага паэта не абмінула паданняў і легенд роднага краю, павер'яў і прымхаў, карцін вясковага побыту, часам нават такіх, якія наводзілі на яго жудасць сваёй бязлітаснасцю і жорсткасцю, калі людзі, па прычыне сваёй забітасці і цемнаты, тапілі ў рэчцы «ведзьмакоў-грахаводнікаў». У пейзажных малюнках паэмы гучыць заклапочанасць аб захаванні багаццяў прыроды, разумным гаспадаранні на зямлі.

Гэтак жа натуральна, як да апісанняў народнага жыцця, прыроды, Гусоўскі звяртаецца ў паэме да пытанняў грамадска-палітычнага жыцця свайго часу і ранейшай пары. Канкрэтна гэта робіцца праз вобразы двух уладароў Вялікага княства Літоўскага — Жыгімонта Старога, праўленне якога прыпадае на часы Гусоўскага, і князя Вітаўта. Першы характарызуецца як чалавек мужны і сталы, але досыць стрыманы, пераважна ў эпізодах палявання на зубра. У адносіннах да Вітаўта паэт разгортвае шырокую карціну той эпохі, паказвае князя як выдатнага кіраўніка дзяржавы, строгага і патрабавальнага да сваіх падданных, смелага і рашучага воіна, які наводзіць страх на тых, хто хацеў бы пажывіцца багаццямі яго дзяржавы.

Строга і крута судзіў, і прытым — справядліва.
Сам справядлівы ва ўсім, ён на гэтай жа мерцы
Кожнаму мераў...

Эпоху Вітаўта Гусоўскі ўспрымае як самы росквіт княства, прызнанне яго магутнасці і аўтарытэту з боку суседзяў. Вобраз Вітаўта ў паэме прыкметна ідэалізуецца, як, дарэчы, і ў некаторых іншых літаратурных крыніцах тых часоў, напрыклад, у летапісах, пра што добра ведаў і сам паэт:

Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы
Росквітам княства Літоўскага, нашага краю,
І называюць той век залатым...

Аднак не толькі вернасць традыцыі была прычынай узвялічвання князя. У асобе Вітаўта Гусоўскі бачыў ідэальнага правіцеля. Не знаходзячы ў жыцці такога станоўчага прыкладу для патрыятычнага выхавання сучаснікаў, ён звярнуўся да часоў мінулых, шукаў героя ў гісторыі свайго краю. На думку Гусоўскага, менавіта ў характары і практычных справах Вітаўта найбольш поўна выявіліся тыя якасці, якія павінны быць уласцівы кіраўніку дзяржавы, што дбае аб сваіх падданных, аб Радзіме, кіруюцца праўдай і справядлівасцю. У доказ гэтага аўтар прыводзіць розныя канкрэтныя факты з дзейнасці князя, якія сапраўды сведчаць пра яго дзяржаўную мудрасць, справядлівасць і непадкупнасць: «...кывадушнасць болей за ўсё не любіў і, як сведчаць паданні, клятवादступнікаў-сведак судзіў, як забойцаў». «Так жа бязлітасна, строга караў ён і суддзяў... за подкупы, хабар, ліхварства...»

Прагнасць нажыцца пад шыльдаю варты закона,
Сквапнасць — загрэбці кавалак у бліжняга з рота —
Ён тыранічнымі сродкамі так пратараніў,
Што на вякі нават завад іх вывеўся ў княстве.

Яшчэ каму глыбока сімпатызуе Гусоўскі, каму глыбока спачувае, дык гэта простым людзям. У паэме з асаблівым пачуццём гэта выказана ў заключнай частцы, дзе размова пераключаецца на з'явы сучаснага паэту жыцця, поўнага вялікіх трагедый. Просты чалавек, пра якога так прыхільна і любоўна гаварыў паэт як пра вялікага ўмельца, дбайнага гаспадара, аратага, смелага паляўнічага, пакорліва нясе сваю цяжкую ношку, цярпіць ад злачынных спраў «зямных уладарцаў», якім не даюць спакою «сверб панавання», міжусобная грызня і войны.

Б'юцца князі-ваяводы, а стогнуць народы:
Воіны ж гінуць у тых і другіх у сутычках,
Што ім той смерд — наша гора і нашы пакуты?
Ім бы свайго дамагчыся, а ты хоць заліся
Ў горкіх слязах. За мурамі рыданняў не чутна —
Значыць, гандлюй і крывёю і лёсам падданных.

Вобраз простага чалавека ў паэме раскрываецца не як канкрэтны характар, а абагульнена, акрамя хіба толькі тых выпадкаў, калі паэт з простым чалавекам атаясамлівае сябе, гаворыць ад імя народа, выступае як яго заступнік і як абвінаваўца тых, хто ў пошуках славы, багацця і ўлады распальвае войны. Вернасць паэта простаму люду і нянавісць да заваёўнікаў надаюць паэме здзіўляюча высокі пафас.

Гонар, сумленне зямных уладарцаў, здаецца,
Спяць беспрабудна. Усе іх учынкi і справы
Людзям на гора, дзяржаве ж — на шкоду і страты.

Гэтак мог гаварыць толькі вялікі патрыёт і грамадзянін. І менавіта такім быў Мікола Гусоўскі. Цікава, што такой вострай крытыкай сучасных яму парадкаў паэт, у адрозненне, скажам, ад Скарыны і блізкіх яму дзеячаў ранняга еўрапейскага Адраджэння, выступаў ужо як тыповы прадстаўнік позняга Адраджэння, якое выяўляла ў літаратурных творах вострыя, драматычныя і трагічныя супярэчнасці часу, калі ўжо ранейшая вера ў магчымасць гарманічнага развіцця грамадства і чалавека была моцна пахіснута.

Не спадзеючыся на мудрасць сучасных яму ўладароў, Гусоўскі па традыцыі тых часоў выказвае свае думкі і пачуцці ў малітве, звернутай да святой Марыі:

Нашым князям, што ў сваіх міжусобіцах розум
Нашай крывёй замуцілі, падай на пахмелле
Мысляў і ўчынкаў цвярозасць, вярні раўнавагу
Мудрых дзяржаўцаў, напамні пра іх абавязкі,
Гэтак злачынна забытыя...

Надзвычай моцны ў паэме і антываенны пафас. Выкліканая пагрозай для Радзімы з боку асобных ваяўнічых сіл ваенная тэма гучыць як асуджэнне войнаў, асабліва захопніцкіх, міжусобных: «Войны. Злачынная справа — вайна выклікае мой гнеў, і слёзы, і боль...», «Спынім забойствы!».

Якую б тэму «Песні пра зубра» мы ні закранулі — ва ўсім Гусоўскі паўстае як сапраўдны сын свайго краю, як вялікі гуманіст-чалавекалюбец.

Жанравыя
асаблівасці
паэмы

Напісаная на лацінскай мове, «Песня пра зубра» натуральна працягвала традыцыі жанру паэмы, як ён складваўся ў еўрапейскіх літаратурах таго часу, г. зн. Сярэднявечча і Адраджэння. Нават даўнейшых часоў. Маецца на ўвазе грэчаская і рымская антычнасць, калі вядучым буйным жанрам была паэма-эпапея. Прыкметы паэмы-

эпапеі ў «Песні пра зубра» досыць выразныя. Яны не толькі ў форме верша (класічны пентаметр) і характэрных кампазіцыйных прыёмах (малітва-зварот да Божай Маці, Прачыстай Дзевы Марыі), але і ў такіх асаблівасцях зместу, як засяроджанасць увагі на агульнанародных праблемах, гістарычным лёсе народа. Апявальна-гераічны пафас, які выразна дамінуе ў творы, а таксама прыкметы прамой сувязі паэмы з народна-паэтычнымі традыцыямі, формай народных сказаў, выразна сведчаць пра гэта.

Паэма мае адзнакі эпапейнай грунтоўнасці, энцыклапедычнасці, што выяўляецца не толькі ў схільнасці да шырокіх апісанняў, напрыклад, у карцінах палявання на зубра, але і ў дэталізацыі апавядання:

Нашы лясы — гэта наша скарбонка і свіран,
Наша камора жывіцца, і дзёгцю, і ягад,
Мёду і воску, куніцы і рознай дзічыны...

Або вось як, амаль «па-гамераўску» падрабязна, апісвае паэт сялянскую пабудову пад назвай «сценка»:

Вам у навінку такое, і я падрабязна
Ўсё апішу. Уявіце, што зрублены ў лесе
Клін велізарны з бяргвення-калодаў яловых;
З фронту — шырокія клешчы, далей паступова
Звужаны, быццам прагон, і прарэзы па сценах
Вокны-пазы для завалак з цясовага бруса,
Дбала прыкрытыя свежымі лапкамі, голлем.

Такая грунтоўнасць апісанняў, увага да дэталей спалучаюцца з асаблівасцямі рэалістычнага паказу жыцця ў літаратуры эпохі Адраджэння, якому была ўласціва прадметная канкрэтнасць, дакладнасць.

Разам з тым у «Песні пра зубра» выразна выступае і новая для жанру паэмы тых часоў з'ява — лірычны элемент. Ён выяўляецца ў шматлікіх эмацыянальных адступленнях, дзе аўтар выказвае свае адносіны да розных з'яў жыцця, да Радзімы, расказвае пра акалічнасці напісання паэмы, разважае пра паэтычнае майстэрства і г. д. Многія ідэі паэмы, асабліва яе філасофска-публіцыстычны пафас, і выяўляюцца праз такія адступленні або звароты да чытача, шчырую з ім размову. Аўтар то выступае ў ролі апавядальніка, то гаворыць ад свайго імя, уступаючы ў прамую сувязь з чытачом, пераконваючы яго не толькі грунтоўнасцю размовы, але і эмацыянальнасцю сваіх выказванняў.

Звяртаюць на сябе ўвагу ў паэме і пейзажныя замалёўкі, апісанні прыроды. Яны, праўда, яшчэ не высту-

паюць як самастойныя элементы зместу або кампазіцыі твора (гэта з'явіцца ў паэмах пазней), але іх паэтычная выразнасць ужо несумненная:

Сосны ў нас гоніць у ствол, як трыснёг — у сцябліну;
Хмаркі, здаецца, павіслі на макаўках кронаў.
Водарам кветак з вясны і да позняга лета
Пушча напоена, нетры яе і прылескі —
Месцы ігрышчаў і гульбішчаў моладзі сельскай.

Здзіўляе выключная вобразнасць мовы. Праўда, мову твора мы ўспрымаем у перакладзе з лацінскай і таму не можам у кожным канкрэтным выпадку дакладна меркаваць, што ідзе ад арыгінала, а што прыўносіцца перакладчыкам. Але ў цэлым пра яркі, вобразны стыль твора можна гаварыць з пэўнасцю, бо ў тэксце вобразны выказванні сустракаюцца надзвычай часта, яны рассыпаны скрозь. Па ўсім відаць, што паэт — выхадзец з народа, блізкі да прыроды, добры знаўца яе — схільны мысліць паэтычнымі вобразамі, як гэта ўласціва людзям, што жылі і жывуць сярод прыроды і свае адносіны да яе выказваюць, абапіраючыся на паэтычнае светаўспрыманне, выпрацаванае стагоддзямі. Гэтым тлумачыцца і часты зварот паэта да народных выслоўяў:

Холад паўночны здароваму духу не страшны...
Ногі шчэ носяць, і сілу не выела праца...
Курыцы клюнуць няма дзе...
Рэкамі кроў наша льецца...
Будзе на свеце спакой, дык і песенька будзе...
Вострыць мячы пастаянна сусед на суседа...

Значэнне паэмы Непростымі і нялёгкімі дарогамі ішла «Песня пра зубра» да нас, сённяшніх яе чытачоў. Але, вернутая намаганнямі перакладчыкаў Я. Парэцкага, Я. Семязона, У. Шатона ў лік бессмяротных тварэнняў беларускай паэзіі, яна раскрыла свае духоўныя багацці перад здзіўленым чытачом ва ўсю сілу і моц таленту свайго творцы. Паэма заняла пачэснае месца сярод іншых самых вялікіх дасягненняў беларускай літаратуры. І не толькі літаратуры. Да яе вобразаў часта звяртаюцца і беларускія мастакі: А. Кашкурэвіч, Э. Агуновіч, Я. Кулік, У. Басалыга, А. Марачкін, М. Купава і інш. Сёння, праз паўтысячагоддзя з дня яго нараджэння, мы нізка кланяемся свайму геніяльнаму паэту, вялікаму патрыёту Радзімы.

І для таго, каб завяршыць характарыстыку Гусоўскага як вялікага паэта, прадстаўніка лацінамоўнай літаратуры

Беларусі, трэба адзначыць, што яго творчасць у цэлым і паэма «Песня пра зубра» не былі чымсьці выключным у нашай мастацкай культуры. У часы, калі выступаў М. Гусоўскі, і нават пазней у Беларусі, ці ў Вялікім княстве Літоўскім, развівалася даволі багатая і шматжанравая паэзія на лацінскай мове. Гэта з'ява была ў нашай літаратуры, як і ў іншых еўрапейскіх літаратурах, заканамернай.

Адным з пачынальнікаў лацінамоўнай паэзіі ў Беларусі быў Ян Вісліцкі, што паходзіў з паўднёва-заходніх мясцін Беларусі. Ён стаў таксама вядомы як аўтар паэмы «Пруская вайна» (1516). Як сведчыць ужо назва, тэмай твора была барацьба нашых продкаў супраць крыжакоў, што скончылася разгромам заваёўнікаў у Грунвальдскай бітве 1410 г.

Пазней традыцыю лацінамоўнай паэзіі працягвалі такія пісьменнікі, як Сымон Будны, аўтар шэрагу вершаў панегірычнага (хвалебнага) зместу, прысвечаных вядомым палітычным дзеячам свайго часу, Сімяон Полацкі і інш.

Але Мікола Гусоўскі ў гэтым сузор'і не проста адзін з многіх, ён самы выдатны з іх, зорка першай велічыні.

1. Што збліжае Міколу Гусоўскага з дзеячамі эпохі Адраджэння: у светапоглядзе, адносінах да жыцця, разуменні ролі чалавека ў ім?
2. Якая галоўная ідэя паэмы «Песня пра зубра»?
3. Якім чынам у творы пра паляванне на зубра Гусоўскаму ўдалося так шырока паказаць жыццё свайго народа і яго гісторыю?
4. Які пераносны, дадатковы змест і сэнс укладвае паэт у вобраз зубра? Пацвердзіце сваё меркаванне вытрымкамі з паэмы.
5. Якія падзеі гісторыі выклікалі з'яўленне ў паэме антываеннай тэмы?
6. Якім бачыць Гусоўскі адказнага і мудрага правіцеля дзяржавы? У якім вобразе ён увасабляе свой ідэал?
7. Адзначце найбольш характэрныя мастацкія асаблівасці твора.
8. Якіх прадстаўнікоў лацінамоўнай паэзіі Беларусі вы ведаеце яшчэ?

ЛІТАРАТУРА

- Гусоўскі М. Песня пра зубра. Мн., 1980.
 Слова пра паход Ігаравы. Мікола Гусоўскі. Песня пра зубра. Мн., 1999. (Школьная бібліятэка).
 Арлоў У. Час чумы. Місія папскага нунцыя.
 Бярозкін Р. Роздум над «Песняй пра зубра». У кн.: Бярозкін Р. Пастаці. Мн., 1971.
 Вісліцкі Я. Пруская вайна.
 Калеснік У. Вяртанне зор. У кн.: Калеснік У. Зорны спеў. Мн., 1975.

ПАСЛЯДОЎНІКІ СКАРЫНЫ

Пачатае Скарынай мела плённы працяг. Традыцыі, закладзеныя ім, паспяхова развіваліся. У другой палове XVI—XVII ст. адкрываюцца друкарні ў гарадах і мястэчках Беларусі (Берасце, Нясвіж, Лоск, Заслаўе, Супрасль, Вільня, Заблудава, Еўе, Куцейна, Магілёў, Слуцк, Слонім, Капыль, Быхаў, Орша, Бядынічы і інш.). Выдаюцца кнігі рознага прызначэння, асабліва для патрэб богаслужэння (кнігі Свяшчэннага Пісання), навучання (буквары, граматыкі, слоўнікі). Напачатку на лацінскай, польскай, а потым і на старабеларускай мове. Імкненне людзей да асветы, якое ўзнікла на хвалі гуманістычнага і звязанага з ім рэфармацкага руху, выяўлялася ў адкрыцці ўсё новых школ, у павышанай увазе да пытанняў рэлігіі, роднай мовы і культуры.

Рэфармацкі рух

Рэфармацыя — гэта рух, які меў у сваёй аснове антыфеадальную скіраванасць, глыбока закранаў устоі гэтага ладу, у тым ліку і інтарэсы царквы, якая служыла яму апорай. Ідэолагі Рэфармацыі не выступалі супраць рэлігіі як такой, але яны выказваліся за тое, каб свае адносіны да Бога чалавек мог вызначаць сам, без дапамогі царкоўнікаў, чытаючы кнігі Бібліі. Прапаведнікамі ідэй Рэфармацыі ў Заходняй Еўропе былі немец Лютэр і швейцарац Кальвін. Іх ідэі пранікалі і ў Вялікае княства Літоўскае, знаходзячы сваіх прыхільнікаў у асяроддзі магнцкіх родаў (Радзівілаў, Сапегаў, Хадкевічаў і г. д.) і багатай шляхты, якія бачылі ў развіцці пратэстанцтва магчымасць умацаваць сваю ўладу і падарваць манаполію духавенства. З гэтай мэтай і была разгорнута культурна-асветніцкая дзейнасць, што выяўлялася ў выданні літаратуры на народнай мове, г. зн. мове блізкай і зразумелай простаму людю. Адпаведна ўсё гэта запатрабавала прыходу ў сферу культурна-асветніцкай дзейнасці новых людзей, добра дасведчаных і высокаадукаваных. Узбагачаецца і становіцца болей цікавай для шырокага чытача ідэйна-тэматычная змястоўнасць літаратурных твораў, што выходзяць з-пад пера ўдзельнікаў рэфармацкага руху.

Істотныя змены адбываюцца і ў жанравай сістэме літаратуры. У адрозненне ад часоў Сярэднявечча нават рэлігійная літаратура пад уплывам барацьбы паміж рознымі канфесійнымі плынямі болей цесна збліжаецца з жыццём народа. Сімволіка-алегарычная вобразнасць раней-

шых твораў замяняецца на болей рэалістычную, звязаную з паводзінамі і характарам жывых людзей, гістарычных асоб. Бурліва развіваецца публіцыстыка, найперш палемічнага зместу, у якой аўтары звяртаюцца да самых розных прыёмаў развянчання праціўніка, нярэдка запачываючы сродкі з народнай, гутарковай мовы і фразеалогіі.

Найбольш вядомымі прадстаўнікамі рэфармацкай літаратуры на Беларусі былі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі.

Сымон БУДНЫ (каля 1530—1593). Асобай сапраўды рэнесанснага тыпу, шмат у чым падобнай да Ф. Скарыны, быў Сымон Будны. Філосаф, асветнік, гісторык, філолаг, рэлігійны дзеяч, паэт, перакладчык Бібліі, ён паходзіў з дробнашляхецкага саслоўя, родам з Мазоўша (Польшча). Як і Скарына, вучыўся ў Кракаўскім універсітэце, потым, відаць (дакладных звестак не захавалася), і ў іншых еўрапейскіх універсітэтах, валодаў многімі еўрапейскімі мовамі, у тым ліку і беларускай, на якой, пачынаючы з 1558 г., пры садзейнічанні беларускага магната Мікалая Радзівіла, таксама прыхільніка Рэфармацыі, выкладаў у пратэстанцкай школе, а з 1560 г. быў прапаведнікам у Клецку, Нясвіжы. У Нясвіжы разам са сваімі паплечнікамі заснаваў друкарню і ў 1562 г. выдаў на беларускай мове «Катэхізіс» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» (апошняя кніга не захавалася). Потым жыў і працаваў у Заслаўі, Лоску, Любчы, Полацку, Вішневе. Працягваў публіцыстычную і выдавецкую, палемічную дзейнасць.

С. Буднаму належыць каля дваццаці пяці твораў, кніг, напісаных на розных мовах — лацінскай, польскай, беларускай, якія прынеслі яму шырокую вядомасць не толькі ў Беларусі, але і ў Заходняй Еўропе. Яго творы ведаў і высока ацэньваў вядомы французскі пісьменнік-сатырык Вальтэр, што жыў намнога пазней, у XVIII ст., але таксама часта звяртаўся да той тэматыкі, што і С. Будны.

С. Будны пісаў у пераважнасці на рэлігійныя тэмы, пісаў вельмі востра, выступаў як бескампрамісны крытык духавенства за яго празмерную схільнасць зусім не да нябесных спраў, за прагнасць да багацця, невысокую адукаванасць і культуру. «Лепшэй плакаці, нежeli их норовы выписывати», — пісаў ён у прадмове да «Катэхізіса». Але рэфармацкі рух, у тым ліку і дзейнасць Сымона Буднага, меў не толькі рэлігійны характар. У сваіх творах, і асабліва гэта відаць у прадмове да «Катэхізіса»,

выдадзенага на беларускай мове і прысвечанага князям Радзівілам, Будны закранае праблемы захавання і развіцця культурных традыцый і мовы народа. Звяртаючыся да князёў Радзівілаў, ён выказвае жаданне, каб яны «...не только в чужоземских языках кохали, але бы ся тежь... и того здавна славного языка словенского розмилувати и оным ся бавити рачили», каб былі ў гэтым прыкладам для іншых. Гуманістычнымі па сваім змесце былі погляды С. Буднага на грамадскае ўладкаванне людзей. Ён выступаў супраць несправядлівасці, самавольства, беззаконня, рэзка асуджаў захопніцкія войны, дабіваўся верацярпімасці, талерантнасці ў адносінах паміж людзьмі і народамі, роўнасці ўсіх перад Богам, перад законам.

С. Будны, пра што згадвалася вышэй, пісаў і паэтычныя творы, прысвячаў іх сваім сучаснікам. Цікавыя яго погляды на мастацкую літаратуру, якой ён надаваў важнае пазнавальнае і выхаваўчае значэнне. Звяртаюць на сябе ўвагу высокая адукаванасць С. Буднага, яго гуманітарная культура, дасведчанасць у развіцці філасофскай думкі, у прыватнасці знаёмства з вучэннем Арыстоцеля і іншых антычных мысляроў.

Васіль ЦЯПІНСКІ (каля 1540 — каля 1603). Васіль Цяпінскі (сапраўднае прозвішча Амеляяновіч) нарадзіўся ў маёнтку Цяпіна (адсюль яго псеўданім), што на Полаччыне (Цашніцкі раён), у сям'і шляхціца. У часы рэфармацкага руху, як і іншыя прагрэсіўна настроеныя сучаснікі, уключыўся ў грамадскую дзейнасць на баку пратэстантаў (спачатку кальвіністаў, потым антытрынітарыяў, якія адмаўлялі ідэю аб траістасці Бога — Святую Тройцу, і лічылі Ісуса Хрыста звычайным чалавекам, заснавальнікам новай веры). В. Цяпінскі быў добра знаёмы з С. Будным, які прыхільна называў яго сваім братам. Як і Ф. Скарына, Цяпінскі бачыў сваё прызвание ў тым, каб шырыць асвету сярод народа, служыць яму ўсімі сіламі і сродкамі. Не будучы чалавекам багатым, ён на ўласныя грошы заснаваў друкарню і меў намер разгарнуць кнігавыдавецкую дзейнасць. Аднак, на жаль, не ўсе намеры і задумы Цяпінскага ажыццявіліся. Сваім нашчадкам ён пакінуў толькі адну кнігу «Евангелле», перакладзеную ім на беларускую мову і надрукаваную на царкоўнаславянскай і беларускай мовах (паралельна, у два слупкі на кожнай старонцы). Кніга была выдатная тым, што з'явілася чарговым, пасля Скарыны і Буднага, выданнем, якое яскрава засведчыла сцвярджанне намеру развіваць беларускую культуру на роднай

мове, была працягам менавіта скарынаўскіх традыцый і ў тэхніцы выдавецкай справы (віленскія выданні Скарыны).

Але яшчэ болей выразным пацвярджэннем патрыятычнай і гуманістычнай скіраванасці намераў В. Цяпінскага з'явілася яго «Прадмова» да «Евангелля» (яна па нейкіх прычынах не была надрукавана і дайшла да нас у рукапісным варыянце). Гэта без перавелічэння быў праграмны твор, маніфест эпохі і ў той жа час споведзь сына сваёй зямлі, глыбока ўстрывожанага лёсам роднай мовы і культуры. Нагадваючы даўнія часы, Цяпінскі ў «Прадмове» з захапленнем зазначае пра нашых продкаў: «многократ посторонние ученые народы их мудрость мусели похвалить, и овшем се от них учить». На фоне такой характарыстыкі мінулага ён з вялікім болей у сэрцы гаворыць пра сучаснае яму становішча роднага краю, калі ў заняпадзе мова і адукацыя, бо «хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных, так много деток невинных, мужов с жонами в таком зацном руском, а злаща перед тым довштпном, учоном народе езыка своего славного занедбане...». Для таго каб выправіць такое становішча, аўтар заклікае свае «школы заложити и науку», а не аддаваць дзяцей у польскія школы. Уласна з такой мэтай ён і выдаваў «Евангелле», ахвяраваў на гэту справу сваю і так не багатую маёмасць. «З зычливости ку моей отчизне», кіруючыся «патребой отчизны», ён звяртаецца і да сваіх сучаснікаў падтрымаць такія памкненні: «абых был готов, если она до конца згинет, з нею згинуть, або, если через вашь ретунок будет выдвигнена, з вами и з нею выбринуть». З такой непасрэднасцю, палыманасцю і настойлівасцю, патрыятычнай адданасцю ідэі служэння роднаму народу да Цяпінскага выказваўся хіба толькі Скарына ў сваіх прадмовах да Бібліі, а пазней, амаль праз тры стагоддзі, — Ф. Багушэвіч у прадмове да «Дудкі беларускай».

Мы не ведаем, ці быў знаёмы Ф. Багушэвіч з дзейнасцю В. Цяпінскага, хутчэй за ўсё — не, але яго заклік: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!» — па духу ды і амаль слова ў слова ўжо прагуча ў канцы XVI ст. у прадмове В. Цяпінскага. І гэта яшчэ раз пацвярджае, наколькі глыбока адчуваў і разумеў сітуацыю В. Цяпінскі, наколькі значным быў яго ўдзел у развіцці беларускай мовы і літаратуры, культуры ў цэлым.

У XVI — першай палове XVII ст. на Беларусі даволі шырокае развіццё набывае *вершаскладанне, кніжная па-*

эзія, заснавальнікам якой з'яўляўся Ф. Скарына. Напачатку яна была, як і проза, тэматычна звязана з рэлігійнай тэматыкай, але з часам усё больш становілася свецкай па сваім змесце. Гэта былі ўзнёслыя вершы ў гонар вядомых магнатаў. Панегірыкі і эпіграмы (эпіграмамі тады называліся вершы ўслаўляльнага зместу), вершы-апісанні гербаў знатных родаў знаходзім у такіх вядомых у тыя часы аўтараў, як Андрэй Рымша.

Усе людзі мудрыя вельмі добра бачаць —

Што дзве стралы, кляйноты і лілеі значаць,

Якія годны той дом за герб ужывае.

Ведай: дабрачыннасць там Бога ўслаўляе.

«На герб Яўстафія Валоўча»

Узнёслы верш патрыятычнага зместу пакінуў нашчадкаў *Ян Пашкевіч*:

Полска квітнет лациною, Весели ж се ты Русине,

Литва квітнет русчиною... Тва слава никгды не згине.

Шмат вершаў і паэм такога ж і іншага зместу было напісана аўтарамі, імёны якіх засталіся невядомымі.

1. Што азначае паняцце «Рэфармацыя»? У якіх суадносінах была Рэфармацыя з Адраджэннем?
2. Якія традыцыі Ф. Скарыны працягваў С. Будны?
3. Дайце кароткую характарыстыку дзейнасці В. Цяпінскага.
4. Назавіце імёны першых беларускіх паэтаў і іх творы.
5. У якім творы С. Буднага найбольш поўна выказаны яго адносіны да беларускай мовы?

ЛІТАРАТУРА

Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Ф. Скарыны. Мн., 1991.
Саверчанка І. Сымон Будны — гуманіст і рэфарматар. Мн., 1993.
Саверчанка І. Старажытная паэзія Беларусі: XVI — першая палова XVII ст. Мн., 1992.

ПАЛЕМІЧНАЯ ЛІТАРАТУРА

Тыя тэндэнцыі, якія выяўляюцца ў творах С. Буднага і В. Цяпінскага, — абстрактнае ідэалагічнае барацьбы вакол пытання аб культурным развіцці беларускага народа, з'яўляліся, вядома, невыпадковымі. Яны былі выкліканы

канкрэтнымі гістарычнымі абставінамі і падзеямі, наспявалі ў тых часы і вельмі па-рознаму ўплывалі на гістарычнае развіццё Беларусі. Маецца на ўвазе найперш Люблінская унія (1569), у выніку якой Вялікае княства Літоўскае далучалася да Польскага каралеўства, утвараючы разам з апошнім новую дзяржаву — Рэч Паспалітую. І хоць прычыны такога аб'яднання ацэньваліся і ацэньваюцца ў гістарычнай навуцы неадназначна, яно, трэба сказаць, не стала спрыяльным для Беларусі, асабліва ў сэнсе яе культурнага развіцця. Для Вялікага княства Літоўскага, а г. зн. і для Беларусі, гэта быў крок вымушаны. Ён быў прадыхаваны імкненнем да самазахавання сябе як дзяржавы ў сувязі з ваеннай небяспечай з усходу (Лівонская вайна). Але, нягледзячы на супакаяльныя запэўніванні з польскага боку адносна таго, што аб'ядноўваюцца роўныя з роўнымі, што гэтая унія будзе на карысць абедзвюм дзяржавам, вельмі хутка выявілася адваротнае — адкрыта паланізатарскія намеры і дзеянні польскага боку, поўнае падпарадкаванне Вялікага княства Літоўскага польскім інтарэсам.

На дасягненне такой мэты шляхам акаталічвання насельніцтва была накіравана дзейнасць ордэна езуітаў, якія ў гэты час пачалі ствараць на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага шырокую сетку бясплатных агульнаадукацыйных школ, чым яўна падрывалі аўтарытэт праваслаўя. Праваслаўная царква да таго часу нічога падобнага ў гэтым сэнсе так і не прапанавала народу. Настаўнікаў для сваіх школ езуіты рыхтавалі ў Віленскай калегіі, адкрытай у 1570 г. і ў 1578 г. пераўтворанай у акадэмію.

Другой важнай падзеяй тых часоў стала Брэсцкая царкоўная унія (1596). Маючы мэтай аб'яднанне каталіцкай і праваслаўнай цэркваў, унія была вельмі супярэчлівай па сваёй сутнасці. З аднаго боку — паяднанне (пры захаванні праваслаўнай абраднасці) дзвюх цэркваў нібыта дзеля грамадзянскага паразумення і міру, дзеля супрацоўніцтва замест бясконцай варожасці вернікаў дзвюх канфесій. З другога — выразная прававая перавага каталіцкага боку, падпарадкаванне уніяцкай царквы Папе Рымскаму. Гэта ўспрымалася праваслаўнымі вернікамі як праява каталіцкай экспансіі і выклікала шырокі пратэст і супраціўленне народа, якое ўзначалілі праваслаўныя брацтвы. Напружаная ідэалагічная барацьба нярэдка перарастала ў нацыянальна-вызваленчую вайну супраць польскай шляхты.

Гістарычныя абставіны, што склаліся ў гэты час, мелі сваім вынікам вельмі прыкметнае ажыўленне грамадска-культурнай дзейнасці. З боку праваслаўнага лагера таксама прадпрымаюцца актыўныя намаганні па развіццю асветы, ствараюцца брацкія школы. Моцны імпульс атрымлівае кнігадрукаванне, узнікаюць новыя друкарні, якія выдаюць кнігі не толькі рэлігійнага зместу, але і школьныя падручнікі, дапаможнікі для навучання пісьму і чытання, слоўнікі, граматыкі і г. д. Аўтарамі гэтых выданняў былі такія відныя дзеячы, як браты Стэфан і Лаўрэнцій Зізаніі, Мялецый Смятрыцкі — аўтар першай граматыкі стараславянскай мовы, па якой, між іншым, пазней вучыўся выдатны рускі паэт і вучоны М. Ламаносаў.

Выдаюцца таксама творы юрыдычнай літаратуры, сярод якіх заслугоўвае асаблівай увагі Статут Вялікага княства Літоўскага (1588), надрукаваны ў Вільні ў друкарні братаў Мамонічаў на старабеларускай мове. Аўтарам і рэдактарам гэтай класічнай юрыдычнай працы быў выдатны дзяржаўны, палітычны, ваенны дзеяч ВКЛ Леў Сапега. Статут увайшоў у гісторыю не толькі як дакумент, які гарантаваў суверэннасць Вялікага княства Літоўскага, яго самастойнасць у складзе Рэчы Паспалітай. Ён замацоўваў дзяржаўнасць беларускай мовы і стаў вядомы ў Еўропе як адзін з самых дасканалых узораў Асноўнага Закона (канстытуцыі) дзяржавы, на які потым арыентаваліся распрацоўшчыкі аналагічных прававых дакументаў у іншых краінах.

Але самай багатай, разнастайнай па змесце і формах у гэтыя часы была палемічная літаратура, г. зн. тая літаратура, у якой адлюстравалася вострая барацьба паміж прадстаўнікамі каталіцызму, уніяцтва і праваслаўя. Палемічная літаратура канца XVI — першай паловы XVII ст. — гэта дзесяткі розных па форме твораў, якія, аднак, яднаюцца зместам, пафасам, скіраванымі на адстойванне сваёй праўды, вострай крытыкай процілеглага лагера. Барацьба ішла вакол пытання аб паяднанні праваслаўнай і каталіцкай цэркваў, дакладней, аб процідзеянні такому паяднанню, і гэта галоўная тэма часта набывала не толькі рэлігійны змест. Яна выяўляла шматлікія грамадскія, нацыянальныя, культурныя супярэчнасці, бачылася многім як барацьба за захаванне сябе як народа. Менавіта так успрымалася сітуацыя, у прыватнасці, праваслаўным насельніцтвам.

Аўтарамі палемічных твораў у першую чаргу былі рэлігійныя дзеячы, але ў сваіх вострых выступленнях яны

не абмяжоўваліся толькі высвятленнем рэлігійных рознагалоссяў. У параўнанні з папярэдняй рэлігійнай літаратурай палемічная літаратура азначанага перыяду ўспрымаецца як сапраўдная высокапрафесійная публіцыстыка, у якой не апошнім клопатам аўтараў былі спецыфічныя асаблівасці стылю, паэтычных сродкаў, рытарычных прыёмаў. І жанравыя формы гэтых твораў былі досыць разнастайныя: пропаведзі, пасланні, прамовы, адозвы, нават памфлеты.

Найбольш вядомымі пісьменнікамі-палемістамі былі з польска-каталіцкага боку Пётр Скарга, які выступіў з кнігай «Аб адзінстве царквы божай пад адзіным пастырам» (1577), а таксама адзін з галоўных ініцыятараў уніі, выхадзец з праваслаўных духоўнікаў — Іпацый Пацей, што напісаў кнігу «Унія...» (1595), і інш.

Процілеглы бок быў прадстаўлены такімі выдатнымі для свайго часу асобамі, як вядомыя сваёй асветніцкай педагогічнай дзейнасцю браты *Лаўрэнцій і Стэфан ЗІЗАНИІ*, таксама адзін з самых адукаваных дзеячаў свайго часу, ужо згаданы вышэй аўтар «Граматыкі славенскай» (1618) *Мялецій (Максім) СМАТРЫЦКІ*. Ён напісаў і выдаў у 1610 г. славыты «*Фрынас*» («Плач»), дзе выступае ад імя праваслаўнай царквы, увасобленай у вобразе маці, якая аплаквае сваіх няверных сыноў, што кінулі яе ў бядзе і няволі. «*Фрынас*» можна лічыць узорам высокамастацкай публіцыстыкі, настолькі дасканалы ён у сваёй вобразнасці, пранікліваасці свайго пафасу, здольнасці ўплываць на розум і пачуцці чытача: «Рукі мае ў аковах, ярмо на шыі, путы на нагах, ланцуг на клубках, меч з двух бакоў востры над галавою, вада пад нагамі глыбокая, няўгасны агонь па баках, адусюль стогны і енкі, адусюль страх, адусюль праследаванні». М. Сматрыцкі потым, праўда, перагледзеў свае адносіны да уніі і перайшоў у лагер уніятаў.

Відным, вельмі паслядоўным і непакінутым барацьбітом супраць польска-каталіцкай экспансіі быў *Афанасій ФІЛІПОВІЧ*, аўтар кнігі «*Дыярыуш*» («Дзённяк»), завершанай у 1646 г. Выхадзец з народных нізоў, ён усё сваё жыццё прысвяціў служэнню Радзіме і роднаму народу. І загінуў за гэту ідэю (быў расстраляны польскімі салдатамі) у 1648 г. «*Дыярыуш*» — гэта не адзін твор, а збор твораў, сярод якіх і апавяданне пра ўласнае жыццё, і падарожныя нататкі, і прамовы, пасланні, філасофскія разважанні багаслоўскага зместу, іншыя творы, сярод якіх сустракаюцца і вершаваныя. Без прэтэнзій на кніжную

вучонасць, вытанчанасць стылю аўтар шчыра дзяліўся з чытачом думкамі аб становішчы роднага краю і праваслаўнага народа, сваімі перажываннямі, выкліканымі прымушовам навязваннем «праклятае уніі», зневажаннем рэлігійных пачуццяў праваслаўнага насельніцтва. Па змесце гэты твор выходзіць за межы рэлігійнай літаратуры і набывае якасці пафаснай грамадзянскай публіцыстыкі.

Свецкая
літаратура

У канцы XVI—XVII ст. у Беларусі з'яўляюцца арыгінальныя творы свецкага характару. Па ідэйнай накіраванасці яны непасрэдна прымыкаюць да той публіцыстычнай літаратуры, што мела рэлігійна палемічную скіраванасць. Галоўны пафас свецкіх твораў патрыятычны. Яны, кожны па-свойму, выяўляюць занепакоенасць тым становішчам, у якім знаходзіліся Радзіма і народ. У параўнанні з творами рэлігійнай публіцыстыкі творы свецкай літаратуры характарызаваліся больш шырокім поглядам на жыццё, на чалавека. Хоць гэтыя творы яшчэ не ўкладваліся ў рамкі спецыфікі ўласна мастацкіх, класічных жанраў літаратуры, узніклі на памежжы мастацкай творчасці і дакументальна-гістарычнага кшталту (сеймавыя прамовы, мемуары, дзённякавыя запісы, дзелавае перапіска), яны па сваёй стылёвай фактуры, па ўжыванню сродкаў эмацыянальна-вобразнага выяўлення прыкметна набліжаліся да мастацкага пісьменства, мастацкай прозы. Некаторыя з іх, у прыватнасці выступленні-прамовы асобных відных дзяржаўных дзеячаў таго часу, успрымаюцца як узоры ара-тарскага красамоўства.

Класічным прыкладам высокай публіцыстыкі з'яўляецца «*Зварот Льва Сапегі да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага*», напісаны з нагоды выдання Статута ВКЛ 1588 г. Выключная дзяржаўная мудрасць, культура гістарычнага мыслення, незвычайна праніклівае, глыбокае разуменне сітуацыі, у якой апынулася Айчына, і шчырае жаданне дапамагчы ёй, наладзіць вартае жыццё свайму народу характарызуюць гэты выдатны твор.

Звяртаюць на сябе ўвагу сваёй дасціпнасцю, ужываннем вобразных выслоўяў, у тым ліку народных прыказак і прымавак («тая баба надвое варажыла», «і кашы не хачу, і па воду не пайду»), лісты («*Допісы*») *Філона КМІТЫ-ЧАРНАБЫЛЬСКАГА (1530—1587)*, якія ён, несучы службу на граніцы з Маскоўскай дзяржавай, пасылаў у раду Вялікага княства Літоўскага як данясенні аб дзяржаўнай палітыцы і ваенных намерах Івана Грознага.

Прыкметнай з'явай у беларускім пісьменстве таго часу былі мемуары навагрудскага падсудка (адваката) *Фёдара Еўлашоўскага (1546—1616)*. «Дзённік» чымсьці (запісамі па гадах) нагадвае ранейшыя летапісы, аднак па змесце ён адыходзіць ад летапіснай традыцыі ў бок павышанай увагі да апісання побыту дробнай і сярэднепамеснай шляхты. Яго ўвагу прыцягваюць асобныя жыццёвыя эпізоды, людскія характары, як яны праяўляюцца ў гэтых бытавых падзеях (сватаўство, вяселлі, пахаванні і інш.). Праблемы дзяржаўнага жыцця аўтара амаль не цікавяць, і ў гэтым выяўляўся ўжо выразны адыход ад летапіснай традыцыі, паварот да бытаапісальнай прозы з яе ўвагай да канкрэтных дэталяў і псіхалагізму.

Такая ж тэндэнцыя выяўляецца і ў яшчэ адным помніку тагачаснай літаратуры — *Баркалабаўскім летапісе*, напісаным невядомым аўтарам у пачатку XVII ст. У гэты час на Магілёўшчыне, дзе знаходзілася сяло Баркалабава, праякое і апавядаецца ў творы, па прычыне засухі лютаваў страшэнны голад: «А так мерлі одны при местах, на вулицях, по дорогах, по лесах, на пустыни, при распутьях, по пустых избах, по гумнах... Мало не вси померли. А коли тот находит у ворот, або в дому у кого стоячи хлеба просили... тыми словы мовили силне, слезне, горко мовили так: «Матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподариня, солнце, месяц, звездухно, дай крошку хлеба!» Тут же подле ворот будет стояти з раня до обеда и до полудня, так то просячи. Там же другой под плотом и умрет... А коли варива просили, тые словы мовили: «Сподариня, перепелочко, зорухно, зернетко, солнушко, дай ложечку дитятку варивца сырого!»

У такіх апісаннях чуецца сапраўдны драматызм і трагізм людзей, што трапілі ў бяду. Гэта ўмела перадаецца сродкамі моўнай выразнасці, шляхам ужывання паўтараў, памяншальнай і ласкальнай лексікі, вельмі паважальнага звароту («спадарыня»).

Засяроджаваючы ўвагу на падрабязнасцях трагічных карцін людскога жыцця, аўтар Баркалабаўскага летапісу ў адрозненне ад папярэдняга «Дзённіка» нярэдка закранаў і падзеі грамадскага жыцця (казацкія войны, Брэсцкая унія, царкоўныя брацтвы), але асабліва глыбокага пранікнення ў іх сутнасць не выяўляў.

Найбольшую цікавасць у станаўленні ўласна мастацкіх літаратурных традыцый маюць парадыйна-сатырычныя творы «*Прамова Мялешкі*» і «*Ліст да Абуховіча*», якія

можна характарызаваць як творы, што мелі выразна не дакументальны характар, хоць і былі звязаны з канкрэтнымі імёнамі і абставінамі грамадскага жыцця канца XVI—XVII ст. Напісаныя ў форме ўласцівых тагачаснай літаратуры прамой, пасланнай, яны ў сапраўднасці з'яўляюцца творамі сатырычнай публіцыстыкі, у якіх востра высмейваюцца заганныя з'явы тагачаснага жыцця і тыя асобы, па віне якіх адбываўся заняпад дзяржавы і грамадства.

Асабліва глыбокія абагульненні знаходзім у першым з гэтых твораў — «*Прамове Мялешкі*». Напісаная ў форме выступу даволі вядомага ў тыя часы дзеяча Івана Мялешкі на Варшаўскім сейме ў прысутнасці караля Жыгімонта III, «*Прамова*», вядома, нічога агульнага, акрамя асобных, чыста знешніх адзнак, з такога роду дакументамі не мае. Гэта вострая і дасціпная сатыра на караля і на тыя парадкі, што ўсталяваліся ў краіне ў выніку яго праўлення. Прадставіўшыся трохі праставатым, але застаючыся вельмі разумным, назіральным і дасціпным чалавекам з правінцыі, Іван Мялешка востра і едка высмейвае ўсё тое, што адбываецца ў выніку польска-шляхецкай экспансіі на роднай зямлі, дзе пасля Люблінскай уніі сталі гаспадарыць наезджыя ляхі і немцы. «...ходим как подъваренные, бо ся их боимо, правды не мовимо, еще з подхлебными яыками потокаемо...» А тыя паводзяць сябе яшчэ нахабней. «Коли ж до тебе паничик приедетъ, частуй же его достатком, да еще и жонку свою подле его посади. А он сидитъ, як бес, надувшись...» Нават слугі гэтых паноў і тыя сябе адчуваюць тут гаспадарамі: «...корми ж его сластно, а з их службы не пытай. И только убравшись на высоких подковах до девок дыбле и ходитъ з великого кухля трубить. Ты, пане, за стол, а слуга лях себе за стол. Ты борщик, а слуга лях на покутнику штуку мяса. Ты за фляшу, а он за другую, а коли слабо держиш, то он и з рук вырветъ. Только пилнуешь: скоро ты з дому, то он молчком прилакает ся до жонки...»

Усяму гэтаму нахабству і сваволлю прышэльцаў Мялешка проціпастаўляе добрыя старыя часы, калі жылі пры каралю Жыгімонце I. «Той немец, як собак, не любил и ляхов з их хитростью велми не любил, а Литву и Русь нашу любительно миловал». Ды і ў іншых адносінах жылося лепш. Хоць і ў дарагіх адзеннях не хадзілі, апраналіся па-простаму, але адчувалі сябе людзьмі. Не спакушаюць аўтара і нямецкія штучкі — гадзіннікі: толькі марная трата грошай. Няма лепшага гадзінніка, з хітрай прастатой

заўважае Мялешка, чым певень, які дакладна апоўначы кукарэкае.

Дастаецца ад аўтара і сваім здраднікам, якія ўслужліва паводзяць сябе перад новымі гаспадарамі: «Много тутакі такіх ест, што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет!»

І самае галоўнае: у «Прамоў» гучыць не толькі скарга на нягоды і крыўды, што чыняцца з боку прышэльцаў, але і голас чалавека, які можа і пастаяць за сябе, папомсціцца за гэтыя крыўды: «А коли б такога беса кулаком в морду!.. Нехай бы морды такой поганой не надымал». Гэта ў адрас чужых і сваіх здраднікаў.

«Прамова Мялешкі», падкрэслім яшчэ раз, гэта грамадская сатыра, якая мае вельмі выразную патрыятычную скіраванасць, выступае ў абарону Радзімы ад чужынцаў, што пасягаюць на яе багаты. Пафас твора ў адстойванні незалежнасці Радзімы, чалавечай годнасці беларуса, культурных традыцый народа, яго звычаяў. За ўсім гэтым крыецца вельмі выразны самастойны, свабодалюбны характар героя, яго багаты духоўны свет. Менавіта апошнім тлумачыцца разумнасць яго разважанняў, дасціпнасць, здольнасць да вострага слова, схільнасць адкрыта гаварыць праўду («у рот правдою, як солею в очи, кидывали») і разам з тым прастата, шчырасць у паводзінах, у адносінах да іншых людзей. Так, сапраўды, у гэтым невялікім творы спецыфічнага сатырычнага жанру ўжо можна бачыць сілу мастацкага абагульнення, сапраўдны мастацкі характар. І гэта было вельмі важнай адзнакай мастацкага росту беларускай літаратуры.

Другі з названых твораў — «Ліст да Абуховіча» — таксама сведчыць аб літаратурным таленце аўтара, яго ўменні даць канцэнтраваную сатырычную (хоць у гэтым выглядзе мо і не зусім заслужаную: па іншых звестках Абуховіч не быў вінаваты адзін у здачы горада) характарыстыку персанажу. Напісаны Цыпрыянам Камунякам у форме паслання да былога смаленскага ваяводы Піліпа Абуховіча, які, на думку аўтара, па сваёй бяздарнасці і прадажніцтву не змог утрымаць горад і здаў яго праціўніку. Твор літаральна ў кожным сваім выразе ўтрымлівае з'едлівую іронію, не пакідае жывога месца на службовай біяграфіі не толькі галоўнага сатырычнага персанажа, але і яго такіх жа прадажных продкаў.

І ідэйныя вартасці гэтага твора таксама вызначаюцца не толькі вострай крытыкай аднаго з тых дзеячаў, што не спрыялі ўмацаванню і працвітанню дзяржавы, хоць і лічы-

ліся яе гаспадарамі («Увалявся есь в великую славу, як свиня у грась» і «у сромоти седзиць, як дзяцел у дупли»). «Ліст...» прасякнуты трывогай за лёс Радзімы, якая пасля падзей, што садзейнічалі паланізацыі краю і страце самастойнасці, перажывала не лепшыя часы. Аднак гэта твор некалькі іншага плана, чым «Прамова Мялешкі». «Ліст да Абуховіча» — сатырычны фельетон, г. зн. жанр, які скіраваны на выкрыццё пэўнай асобы. У гэтай сутнасці ён не саступае па вартасцях «Прамоўе Мялешкі», асабліва ў валоданні майстэрствам моўнай характарыстыкі персанажа (іронія, сарказм, дасціпныя фразеалагізмы, параўнанні, што часам маюць у сабе і адзнакі верша — рытмічнасць, ужыванне рыфмы і г. д.: «Лепей было, пане Филипе, седзець тебе у Липе» (г. зн. у сваім маёнтку каля Навагрудка), «а коли б дотуль Вашмость писаром быв, то б человеком сльв»).

У разгледжаных творах палемічнай і сатырычнай літаратуры выразна праглядаецца тэндэнцыя да пошукаў мастацкай, стылёвай арыгінальнасці, новых мастацкіх прыёмаў, шырокае ўжыванне такіх сродкаў, якія звяртаюць на сябе ўвагу сваёй нетрадыцыйнасцю, нязвыкласцю, жаданнем здзівіць чытача нечаканым спалучэннем слоў, шырокім падключэннем розных дасціпных выразаў, фразеалагізмаў.

Ва ўсім праглядалася наступленне новай эпохі ў мастацкім пісьменстве — эпохі барока.

1. Што вы ведаеце пра Люблінскую (1569) і Брэсцкую (1596) уніі? Якія былі іх наступствы?
2. Што ўяўляла сабой палемічная літаратура? Назавіце вядомыя вам імёны пісьменнікаў-палемістаў і іх творы.
3. Назавіце творы і аўтараў свецкай сатырычнай літаратуры канца XVI—XVII ст., ахарактарызуйце ідэйны змест і жанравыя асаблівасці гэтых твораў. Чым яны збліжаліся і чым адрозніваліся ў параўнанні з палемічнай літаратурай?
4. Дайце характарыстыку «Прамовы Мялешкі» як сатырычнага твора.
5. Ахарактарызуйце «Ліст да Абуховіча» як фельетон. Звярніцеся пры чытанні да «Слоўніка літаратуразнаўчых тэрмінаў».
6. Якія тэндэнцыі выяўляюцца ў стылёвых, моўных і мастацкіх асаблівасцях твораў палемічнай і сатырычнай літаратуры? Пра наступленне якога перыяду ў развіцці літаратуры гэта сведчыла?

ЛІТАРАТУРА

Родная літаратура: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. М. Лазарук і інш. Мн., 1997.

У часы барока і Асветніцтва (XVII—XVIII стст.)

Можа паказацца незразумелым спалучэнне ў адным раздзеле дзвюх такіх розных з'яў у развіцці беларускай літаратуры (да таго ж працяглых у часе), як барока і Асветніцтва. У заходнееўрапейскім мастацтве і культуры кожная з іх мела сваё аблічча і даволі пэўныя часавыя межы, беларуская ж літаратура тады, у часы Рэчы Паспалітай, была моцна звязана менавіта з тымі працэсамі, што адбываліся ў польскім, а г. зн. і заходнееўрапейскім мастацтве і літаратуры. Чаму ж тады мы аб'ядноўваем гэтыя з'явы ў характарыстыцы нашай літаратуры? А тлумачыцца гэта тым, што развіццё беларускай літаратуры на дадзеным этапе ішло ў такіх неспрыяльных умовах, было настолькі спецыфічным, што вызначыць прыкметнае размежаванне паміж першай і другой эпохай надзвычай цяжка. Таму гэтыя паўтара стагоддзя звычайна ў нашай гісторыі і разглядаюцца як вельмі расцягнуты «пераходны» перыяд паміж старажытнай і новай літаратурай, калі па прычыне неспрыяльных грамадскіх варункаў наша літаратура як бы выпадала з агульных заканамернасцей і ішла сваімі сцежкамі, намагаючыся захаваць сябе як культурную з'яву. Польска-каталіцкая экспансія пагражала поўным спыненнем развіцця беларускай літаратуры ў яе кніжных формах. У другой палове XVII ст., асабліва ў сувязі з сумна вядомай сеймавай пастановай 1696 г., выцясняецца з афіцыйнага ўжытку беларуская мова. Занепадае беларускае кнігадрукаванне. Школьная адукацыя пераходзіць пад моцны ўплыў каталіцкага касцёла, езуіцкіх ордэнаў, дзе навучанне вядзецца на латыні або на

польскай мове. Беларуская мова, а разам з ёй і літаратура шукаюць свайго самазахавання ў «простанародным» асяроддзі, у формах фальклорнага бытавання і распаўсюджвання. А гэта адбіваецца і на спецыфіцы мастацкай літаратурнай творчасці, часта вельмі адрознай ад той, якой вызначалася развіццё літаратур, што мелі «афіцыйны статус». Асабліва ў дачыненні да стылю барока. Калі ў літаратуры, што стваралася на зямлі Беларусі, і ўзнікалі творы ў такім стылі, то часцей за ўсё гэта былі творы на польскай, лацінскай або царкоўнаславянскай мовах: прыкладам, творчасць (навуковая і паэтычная) выкладчыка Полацкай езуіцкай калегіі Мацея Сарбеўскага, паэма «Пентатэугум» («Пяцікніжжа») Андрэя Белабоцкага, творы Сімяона Полацкага, а таксама духоўныя вершы невядомых аўтараў.

Эпоха барока Барока (ад партуг. *pegrola bagosa* — жамчужына няправільнай формы, у сэнсе — дзіўная, вычварная) — стыль у еўрапейскім мастацтве і літаратуры канца XVI — першай паловы XVIII ст., які развіваўся на глебе крызісу ідэалогіі і эстэтыкі Адраджэння.

Стыль барока найбольш выявіўся ў такіх відах мастацтва, як архітэктура, скульптура, жывапіс і графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Гэты стыль прыйшоў на змену Адраджэнню і Рэфармацыі пад уплывам наступлення *Контррэфармацыі* ў рэлігійным і грамадскім жыцці, што было звязана з рознымі сацыяльнымі катаклізмамі, шматлікімі войнамі, першымі буржуазнымі рэвалюцыямі, крызісам сацыяльнай і рэлігійнай свядомасці. Як звычайна ў такія крызісныя, пераходныя перыяды гісторыі, развіццё мастацтва і літаратуры мела спецыфічны, унутрана надзвычай супярэчлівы характар. Асабліва ўвага ўдзялялася фармальнаму наватарству, што прыводзіла да моцнай ускладненасці стылю, у якім у паказе жыцця кантрастна спалучаліся разнародныя з'явы — рэальнае з фантастычным, ідэальнае, сімвалічнае з натуралістычным. Адзнакамі гэтага стылю была эмацыянальная афектацыя, экзальтаванасць¹, а з боку мастацкага — жывапісная дэкаратыўнасць, гратэскнасць, алегарычнасць, знарочыстасць, вельмі ўскладненая метафарычнасць, гульня слоў. Усё гэта выяўляла супярэчнасці светаадчування і светаўспрымання та-

¹ Экзальтаванасць, эмацыянальная афектацыя — ненатуральная ўзбуджанасць размовы пры імкненні апавядальніка звярнуць на сябе асаблівую ўвагу.

гачаснага чалавека з «вышэйшага» асяроддзя. З аднаго боку — яго павышаная прага жыццёвых радасцей і насалоды, а з другога — страх перад неведомым будучым, перад смерцю, «страшным судом» на тым свеце павінен быў узмоцнена ўплываць на свядомасць і пачуцці людзей. Гэтым усім умела карысталіся каталіцкія прапаведнікі-езуіты ў сваёй дзейнасці па пашырэнню каталіцызму, улады касцёла над духоўным жыццём грамадства.

Але разам з тым аб'ектыўна гэтая эпоха прынесла і нямала новага ў развіцці розных відаў мастацтва. Асабліва такіх, як архітэктура, выяўленчае мастацтва, музыка. У часы барока на Беларусі, як і ў іншых краінах Еўропы, будаваліся велічныя замкі і палацы, касцёлы і цэрквы з багатым афармленнем твораў скульптуры, жывапісу, арнаментальнага мастацтва.

Пэўна, з такімі часамі звязаны карціны жыцця ў княжацкім замку з паэмы Янкі Купалы «Курган»:

На гары на крутой, на абвітай ракой,
Лет назад таму сотня ці болей,
Белы хорам стаяў, недаступнай сцяной
Грозна, думна глядзеў на прыволле.

У такіх харомах іх гаспадары ў багатых убраннях, у раскошных залах наладжвалі пышныя застоллі і балаванні. Выразна паказаў гэта таксама і Змітрок Бядуля ў аповесці «Салавей».

Менавіта ў гэты перыяд узнікае так званы школьны, а затым прыдворны тэатр з яго багатымі відовішчамі на біблейскія тэмы, хорам і балетам, развіваецца рамеснае мастацтва. У панскіх майстэрнях-мануфактурах (Урэчча, Налібокі) выплаўляліся прыгожыя шкляныя вырабы, вырабляліся слыннымі слугамі паясы, пра якія пазней пісаў М. Багдановіч у вершы «Слуцкія ткачы» (між іншым, паэт дзеля большай эмацыянальнасці і паэтычнасці паказваў іх стваральнікамі прыгонных сялян, на самой справе паясы ткалі мужчыны).

У сваім імкненні экспрэсіўна ўзмоцнена ўздзейнічаць на чалавека мастацтва імкнецца як бы «вызваліцца» ад ранейшай падпарадкаванай, «службовай» ролі ў жыцці і мець у ім самастойнае значэнне, сваю адмысловую сістэму форм, жанраў, стыляў. У літаратуры наглядаецца нават зніжэнне ідэйна-мастацкага ўзроўню твораў, пашырэнне графаманства, пераймання чужых твораў.

У заходнееўрапейскай літаратуры са стылем барока звязваюцца імёны нямецкага пісьменніка XVII ст. *Грымльсгаўзена* (гратэска-сатырычны раман «Сімпліцыс-

мус»), іспанскага драматурга XVII ст. *Кальдэрона* (рэлігійна-філасофская драма «Жыццё ёсць сон»), польскіх аўтараў *Я. Морштына*, *В. Патоцкага* (паэзія) і інш.

Аднак у мастацтве слова, літаратуры гэтае імкненне да эмацыянальнай афектацыі, экзальтаванасці, метафарычнага пышнаслоўя асабліва вялікіх здабыткаў не прынесла. Беларускае мастацкае пісьменства ў часы барока таксама не спарадзіла твораў, роўных па сіле ідэйна-эстэтычнага гучання, напрыклад, паэме Гусоўскага «Песня пра зубра». Хоць для свайго часу некаторыя творы барока, безумоўна, былі з'явай значнай, цікавай, асабліва такія, як вершаваныя і іншыя сачыненні *Сімяона ПОЛАЦКАГА (1629—1680)*, у тым ліку і напісаныя ў ранні перыяд, калі паэт жыў на радзіме, у Беларусі. Для прыкладу, яго «Прывітальныя віршы цару Аляксею Міхайлавічу», якія пачынаюцца радкамі:

Не всегда на воздухе бывает тма имглистая,
Аки вставичне трвает ноч черно облачистая.
Але и солнечное променьями коло блистает.
Затым и самого сияющего светлость бывает...

Так урачыста-ўзвышана, па-філасофску шматзначна, метафарычна-загадкава гучалі вершы, якімі вучні Сімяона віталі расійскага цара з нагоды яго прыезду ў Беларусь. Такімі звычайна былі вершы «высокага шцілю».

Але ў барока пазней узніклі і творы «сярэдняга», а таксама «нізкага» шцілю (стылю). Гэта былі розныя калядныя песні, якія складваліся на рэлігійныя сюжэты (нараджэнне Хрыста), але дзеянне якіх пераносілася ў звычайны сялянскі побыт. Напрыклад, у вершы «У Бэтлегеме, доме ўбогім» вось так паказана, як радуюцца нараджэнню Хрыста простыя людзі, вітаюць яго з'яўленне на свет:

Першы Мікіта, рад, бога віта,
Пры яслях стаўшы, кучомку зняўшы.
Саўко з Якімам, сваім братымом,
Скоро прыспелі — зараз запелі,
Форусь з Тарасом гудзелі басом,
Бутрымко з Кантом пішчат дыскантом...

У гэты час з'яўляюцца даволі шматлікія ананімныя вершы на розныя жыццёва-філасофскія тэмы: аб сэнсе чалавечага жыцця, аб шчасці і няшчасці, аб каханні («Сам я не знаю, як на свеце жыці», «Ах, як трудна чалавеку жыць без шчасця ў млодым веку...» і інш.). Пашыраны былі вершаваныя творы алегарычна-гратэскавага зместу, у якіх праз вобразы птушак, звяроў раскрываліся прабле-

мы людскога жыцця, адносіны паміж людзьмі розных сацыяльных груп і саслоўяў («Птушыны баль», «Нязгода птаства і суд над Крукам», «Апісанне птушынай хітрасці» і інш.).

Працягваецца ў літаратуры барока і праявіліся плынь у жанрах, блізкіх да палемічнай і гістарычнай прозы папярэдніх часоў, у стылі якіх ужо меліся элементы барока. З характэрных парадыйна-сатырычных твораў гэтай плыні можна назваць «Казаніе руске», «Грамата, пісаная да святога Пятра», «Прамова русіна аб нараджэнні Хрыста» і інш., у якіх у камічна-гратэскавай форме пераказваліся вядомыя біблейскія сюжэты пра стварэнне Бога свету, пра першых людзей — Адама і Еву, іх грэхападзенне і выгнанне з раю, пра нараджэнне Хрыста і г. д. У гэтых сюжэтах ўключаліся жыццёва-бытавы матэрыялы, якія нярэдка мелі ў сабе і грамадска-крытычныя элементы ці матывы, адзнакі сатыры, скіраванай супраць сацыяльнай несправядлівасці і няроўнасці.

Трэцяя разнавіднасць твораў часоў барока — драматычная. Узніклі ў гэты перыяд «школьны тэатр» арыентаваўся звычайна на творы «высокага» зместу на лацінскай або польскай ці славяна-рускай мове, у аснове якіх былі сюжэты з Бібліі, пераважна Новага Запавету, звычайна прысвечаныя тэме нараджэння Хрыста або яго ўваскрэсення; другую частку складалі драмы на аснове легенд пра святых або пра герояў даўняй гісторыі, іх жыццё і подзвігі, а таксама драмы-алегорыі, дзеючымі асобамі якіх выступалі такія з’явы, як чалавечая Дабрачыннасць або Загана, Любоў, Надзея і г. д. Пісаліся школьныя драмы з выразна дыдактычнай, выхаваўчай мэтай выкладчыкамі езуіцкіх калегій або праваслаўных ці уніяцкіх школ і разыгрываліся на школьных сцэнах. Але разам з гэтымі «высокімі» прадстаўленнямі ў школьныя спектаклі нярэдка ўключаліся і невялікія, звычайна камічныя бытавыя сцэны з мясцовага жыцця, дзеючымі асобамі ў якіх былі простыя людзі: селянін, карчмар-яўрэй, цыган, салдат, вучань-шкаляр.

У адрозненне ад галоўнага дзеяння школьных драм інтэрмедый разыгрываліся на мясцовай беларускай мове або ўперамежку на беларускай і польскай мовах, калі ў сцэне выступаў шляхціц.

Галоўным персанажам гэтых інтэрмедый звычайна быў селянін, знешне праставаты, але ў сапраўднасці кемлівы, разумны чалавек, які ў слоўных сутычках-паядынках з іншымі персанажамі (шляхціцам, шкаляром) выходзіў звычайна пераможцам. Напрыклад, у інтэрмедыі «Літаратар,

селянін, Самахвальскі», сюжэт якой ужо ў XX ст. пісьменнік В. Вольскі выкарыстаў у камедыі «Несперка» (1940). Дарэчы, у такім накірунку — ад невялікіх камічных сцэнак да разгорнутых драматычных прадстаўленняў — развівалася інтэрмедый і ў старыя часы, становячыся асновай для напісання самастойных шматактовых драматычных твораў.

Эпоха барока, якая ахоплівала развіццё еўрапейскага мастацтва і літаратуры з канца XVI (у іншых краінах з сярэдзіны XVII ст.) да сярэдзіны XVIII ст. і была звязана з узмацненнем каталіцызму і пашырэннем ідэі Контррэфармацыі, паступова вымушана была саступіць дарогу іншым накірункам і ў мастацтве, і ў літаратуры.

Такім магутным ідэйным рухам у XVIII ст. стала Асветніцтва.

Эпоха
Асветніцтва

Асветніцкі рух у большасці краін прыпадае на XVIII ст. У некаторых пачынаецца нават раней, у другой палове XVII ст., у іншых захоплівае частку XIX ст. Гэта была эпоха буржуазных рэвалюцый, распаду феадальнага ладу ў Еўропе і развіцця капіталістычных адносін. Такія рэвалюцыі адбыліся ў Англіі ў сярэдзіне XVII ст., у Францыі — у самым канцы XVIII ст. Яны і знаменавалі сабой тыя вялікія перамены, што адбываліся не толькі ў сацыяльна-эканамічным развіцці гэтых краін, але і ў грамадскай свядомасці, філасофіі, культуры, мастацтве і асабліва ў літаратуры, якая была красамоўнай выразніцай наступлення, як тады абвяшчалася, «веку розуму», непрыняцця, адмаўлення рэлігійных уяўленняў аб светабудове і чалавеку. Век Асветніцтва нёс з сабой глыбокія перамены ў мысленні людзей, веру і надзею на справядлівае ўладкаванне жыцця на аснове развіцця навукі і школьніцтва. На грамадскую арэну шырока выходзіла так званае «трэцяе саслоўе» — буржуазія, гарадскія нізы, якія дамагаліся большых правоў і аб’явілі сваім дэвізам «свабоду, роўнасць, братэрства». Дзеячы эпохі Асветніцтва, гэтак жа як і эпохі Адраджэння, глыбока верылі ў магчымасць усталявання на зямлі справядлівага грамадства, у якім у стваральнай працы раскрыюцца творчыя сілы чалавека, знікнуць тыя супярэчнасці і канфлікты, што існавалі раней. У літаратуры замест ранейшых арыстакратаў у якасці галоўнага героя ўсё часцей выступае звычайны чалавек, працаўнік, схільны да глыбокіх і высакародных думак і перажыванняў. Калі ў часы класіцызму такія людзі звычайна паказваліся ў так званых «нізкіх» жанрах як

персанажы камічныя, то ў часы Асветніцтва яны выходзяць на пераэдні план як героі, надзеленыя многімі станоўчымі якасцямі. Гэтыя вялікія змены ў літаратуры найперш выявіліся ў буйных творах — раманах, якія характарызаваліся схільнасцю да рэалістычнага паказу жыцця, хоць іх дзеянне адбывалася часта ў незвычайных жыццёвых умовах.

У ліку такіх твораў найперш трэба назваць раман англійскага пісьменніка *Даніэля Дэфо* (каля 1660 — каля 1731) «Рабінзон Круза» (1719), больш поўная назва — «Жыццё і дзівосныя прыгоды Рабінзона Круза, марака з Ёрка, які пражыў дваццаць восем гадоў у поўнай адзіноце на бязлюдным востраве ля берагоў Амерыкі...». У рамане падрабязна расказваецца пра тое, як герой, трапіўшы ў цяжкія жыццёвыя ўмовы, дзякуючы сваёй працы, настойлівасці, энергіі, сіле волі не толькі выжывае як чалавек, але і стварае багацце, дабрабыт. У якіх толькі ролях ён не выступае: паляўнічы, жывёлавод, земляроб, будаўнік, гаспадар невяліччай калоніі! І ўсё гэта паказваецца пісьменнікам як праява таго, што можа чалавек, на што здольны, калі ён сам гаспадар свайго лёсу. У вобразе Рабінзона выявіліся ідэалы англійскага Асветніцтва аб свабодным, «натуральным чалавеку».

У іншым плане напісаны прыгодніцкі раман «Прыгоды Гулівера» англійскім пісьменнікам-сатырыкам *Джонатанам Свіфтам* (1667—1745). Калі Дэфо ставіў мэтай увасобіць станоўчы ідэал асветніцкай літаратуры, то Свіфт у фантастычным сюжэце аб падарожніцкіх прыгодах свайго героя, які трапляе спачатку ў краіну маленькіх людзей, ліліпутаў, затым у краіну веліканаў, потым — на лятаючы востраў, населены вучонымі, якія займаюцца дзіўнымі праблемамі (як пабудаваць дом, пачынаючы з даху, або іншыя — як здабыць сонечную энергію з агуркоў), нарэшце — у краіну разумных і высакародных коней і людзей, што апусціліся да ўзроўню скаціны, не пакідае каменя на камені ад сучаснага яму англійскага грамадства. Асабліва востра пісьменнік нападае на тых, хто знаходзіцца пры ўладзе, хто па-драпежніцку нажывае сваё багацце, вядзе бясконцыя і бессэнсоўныя войны — паміж «тупаканечнікамі» і «востраканечнікамі» (рознiца паміж імі ў тым, з якога канца адны і другія лічаць лепш разбіваць яйка — з тупога ці вострага) або людзьмі, штоносяць абутак адны на высокіх, другія на нізкіх абцасах і г. д. (маючы на ўвазе, вядома, канкрэтныя сацыяльныя ці палітычныя сілы).

Да гэтай жа плыні ў англійскай літаратуры прымыкае і славуты шатландскі паэт *Роберт Бёрнс* (1759—1796), выхадзец з народных нізоў, аўтар шматлікіх вельмі вострых, задзірыстых па сваім змесце, дасціпных, вясёлых вершаў.

Але асабліва багатай у эпоху Асветніцтва была французская літаратура, у якой з XVII ст. развіваўся такі магутны напрамак, як *класіцызм*.

Класіцызм у французскай літаратуры пачынаўся яшчэ ў тыя часы, калі барока не адышло цалкам у гісторыю. Нават меў некаторыя агульныя з барока асаблівасці. У прыватнасці, падзел літаратуры на розныя ўзроўні (высокае, сярэдняе, нізкае барока), у класіцызме — на два розныя стылі (высокі і нізкі) у залежнасці ад таго, якія жыццёвыя з'явы, якое грамадскае саслоўе паказвалася ў творы.

Але па сваёй ідэйнай і эстэтычнай сутнасці гэты мастацкія з'явы былі рознымі, нават у многім процілеглымі. У адрозненне ад барока, што развівалася ў літаратурах краін, дзе характар грамадскага жыцця вызначаўся феадальна-каталіцкай рэакцыяй (Контррэфармацыяй), класіцызм узнік у краінах з моцнай манархічнай уладай, дзе ўсё, у тым ліку і мастацтва, было пастаўлена на ўмацаванне разумнага парадку, г. зн. абсалютнай улады манарха. Такія ўмовы і стварыліся найперш у Францыі XVII ст.

Арыентуючыся на традыцыі антычнай класікі (адсюль і назва — класіцызм), прыхільнікі гэтага напрамку кіраваліся ідэяй высокага прызначэння літаратуры — служыць дзяржаве ў выхаванні чалавека-грамадзяніна, патрыёта, які вышэй за ўсё ставіць свой грамадзянскі абавязак. Нават у тым выпадку, калі абавязак прыходзіць у сутыкненне з асабістымі інтарэсамі, інтымнымі пачуццямі. Гэты рацыянальны, разумовы пачатак увагуле вызначаў спосаб мастацкага мыслення пісьменніка-класіцыста, процістаяў рэлігійнаму містыцызму твораў барока сваёй яснасцю, прастатой, дакладнай прадуманасцю дзеяння, сюжэта, кампазіцыі твораў.

Класіцызм меў строгую сістэму ацэнак мастацкіх твораў і ў дадчынненні да зместу і да іх формы. Такія патрабаванні былі дакладна сфармуляваны ў вершаваным трактате *Нікала Буало «Паэтычнае мастацтва»*. У адпаведнасці з характарам жыццёвага матэрыялу жанры класіцызму падзяляліся на «высокія» і «нізкія». Высокія — гэта паэма-эпапея, трагедыя, ода, у якіх героямі выступалі людзі

дваранскага, арыстакратычнага саслоўя; нізкія — камедыя, сатыра, байка — паказвалі жыццё простых людзей. У драматургіі строга захоўвалася патрабаванне трох адзінстваў: адзінства месца, часу, дзеяння (дзеянне адбываецца ў адным месцы, на працягу сутак, сканцэнтравана вакол адной сюжэтай лініі). Не дапускалася змешванне сур'ёзнага і смешнага, трагічнага і камічнага. Такая строгая рэгламентацыя ў выбары тэм, вобразаў, жанраў, стылю, вядома, не садзейнічала разнастайнасці ў паказе праяў жыцця. Аднак літаратура класіцызму тым не менш мела сур'ёзныя дасягненні, асабліва ў драматургіі.

Выдатнымі прадстаўнікамі гэтага напрамку былі французскія драматургі *П'ер КАРНЕЛЬ (1606—1684)* — аўтар шматлікіх трагедый: «Сід», «Гарацый», «Эдып», «Медэя» — з іх героямі, узятымі з даўняй гісторыі еўрапейскіх краін, а найперш з часоў антычнасці — Рыма і Грэцыі, а таксама *Жан РАСІН (1639—1699)* — аўтар трагедый «Аляксандр Вялікі», «Андрамаха», «Брытанік», «Мітрыдат», «Баязет», «Федра» і інш.

Звяртаючыся да сюжэтаў сярэднявечнага эпасу і антычнай класікі, гэтыя пісьменнікі ставілі і раскрывалі праблемы сучаснага ім грамадскага жыцця, найперш ідэі самаадданага служэння дзяржаве, каралю.

Прыкладам можа быць трагедыя Карнеля «Сід». Героямі трагедыі з'яўляюцца маладыя людзі Радрыга і Хімена, якія моцна кахаюць адно аднаго, але ў выніку сутычкі паміж бацькамі (бацька Хімены зняважыў бацьку Радрыга, за што быў забіты юным рыцарам у парыве помсты) мімаволі трапляюць у сітуацыю, калі яны павінны ахвяраваць сваім каханнем дзеля захавання гонару сем'і. Радрыга павінен быць адпомшчаны Хіменай за забойства яе бацькі. Па законах гонару яна павінна патрабаваць для каханага смяротнага пакарання. І толькі ўмяшанне ў гэты канфлікт самога караля выратаўвае Радрыга і каханне маладых людзей. Кароль даруе ўчынак Радрыга за подзвігі ў барацьбе з ворагамі іспанскай дзяржавы, маўрамі.

Найбольшую папулярнасць і пры жыцці і пасля смерці меў камедыёграф *МАЛЬЕР (1622—1673)* (сапраўднае прозвішча Жан Батыст Паклен) — аўтар камедый «Школа жонак», «Тарцюф, або Ашуканец», «Дон Жуан, або Каменны госць», «Мізантроп», «Лекар мімаволі», «Скупы», «Мешчанін у дваранах» і інш.

Сярод самых выдатных твораў Мальера — камедыя «Тарцюф». Яе незвычайная папулярнасць была выклікана тым, што пісьменнік выставіў на суд грамадства тыя

агідныя з'явы, што пагражалі грамадству і дзяржаве знутры, — крывадушнасць, двурушніцтва, маральнае разлажэнне, якія часта прыкрываліся высакародствам, святасцю і іншымі дабрадзействамі. Галоўным персанажам, што ўвасабляў усе гэтыя заганы, у камедыі з'яўляецца Тарцюф, чалавек несумленны, ашуканец, прайдзісвет, які, пасяліўшыся ў доме парыжскага купца-буржуа Аргона, настолькі ўвайшоў да яго і яго маці ў давер, што жыццё ў доме стала невыносным для ўсіх астатніх: дачкі Аргона, якую бацька па прымусу хоча выдаць замуж за гэтага святошу і разлучыць яе з каханым маладым чалавекам; для сына, якога Аргон выганяе з дому за тое, што ён выкрывае нягодніка; для жонкі Аргона Эльміры, да якой Тарцюф спрабуе заляцацца, і г. д. Тарцюф цалкам авалодаў даверам Аргона. Справа даходзіць да таго, што Аргон перапісвае на Тарцюфа свой дом і ўсю маёмасць. Будучы выкрыты нарэшце сямейнікамі як распуснік, ашуканец і махляр, Тарцюф нават спрабуе выгнаць сям'ю Аргона з дому, а самога гаспадара, свайго дабрадзеля, пасадзіць у турму. Шчаслівая развязка прыходзіць зноў жа з боку мудрага караля, які праз свайго афіцэра ставіць усё на месца — у турме аказваецца нягоднік Тарцюф, а не наіўны і прастадушны Аргон.

Да выкрывальнай, сатырычнай плыні французскага класіцызму належаў таксама і выдатны байкапісец *Жан ЛАФАНТЭН (1621—1695)*. Многія яго байкі перакладаліся на іншыя мовы, іх сюжэты выкарыстоўваліся для напісання новых арыгінальных твораў у гэтым жанры іншымі байкапісцамі. Водгукі вобразаў Лафонтэна можна сустрэць і ў беларускай літаратуры XIX ст. (А. Абуховіч і інш.).

Заканчваючы размову пра французскі класіцызм, нельга не назваць і *Поля СКАРОНА (1610—1660)*, аўтара шматлікіх камедыйных і паэтычных твораў, але для нас асабліва цікавага сваёй паэмай у стылі бурлеска «Вергілій наываварат» — пародыяй на шырокавядомую паэму Вергілія «Энеіда», падобную да тых, што пазней узніклі і ў іншых літаратурах — украінскай, рускай, а таксама беларускай — «Энеіда наываварат», што стане прадметам асобнай размовы пры характарыстыцы стаўлення новай беларускай літаратуры.

Шырокавядомым сусветнаму чытачу было імя *ВАЛЬТЭРА (1694—1778)*, выдатнага мыслара і пісьменніка, паэта і філосафа, драматурга і гісторыка. Вальтэр напісаў каля сотні тамоў розных твораў. Ён быў бескампрамісным выкрывальнікам цемрашальства, несправядлівасці, кансер-

ватызму і яшчэ пры жыцці здабыў сабе славу найвялікшага сына Францыі. Вальтэр напісаў шмат драматычных твораў, трагедый («Эдып», «Брут», «Заіра» і інш.), пераважна на антычныя тэмы; аповесцей філасофскага зместу («Задыг, або Лёс», «Мікрамегас», «Кандыд, або Аптымизм», «Прасцяк» і інш.); эпічную паэму «Генрыяда».

Вялікай папулярнасцю карысталіся творы дэмакратычна настроенага філосафа-асветніка і пісьменніка *Жана Жака Русо (1712—1778)* — аўтара філасофскіх трактатаў «Разважанне аб навуках і мастацтвах», «Грамадская дамова», рамана «Юлія, або Новая Эліза» (аб перажываннях закаханых маладых людзей — Юліі, дзяўчыны са знатнай сям'і, і беднага настаўніка Сен-Прэ), кнігі «Сповідзь», у якой пісьменнік вядзе шчырую размову з чытачамі аб уласным жыцці, выкладаючы погляды на грамадскія праблемы свайго часу.

Сярод выдатных дзеячаў культуры Францыі трэба назваць філосафа, тэарэтыка мастацтва, прэзідэнта *Дэні Дзідро (1713—1784)* і камедыёграфа *П'ера Агюстэна Бамаршэ (1732—1799)*, аўтара вельмі папулярных камедый «Севільскі цырульнік» і «Жаніцьба Фігара».

Яны неаднолькавыя па сваіх літаратурных, мастацкіх схільнасцях, грамадскіх і маральна-эстэтычных поглядах, але іх аб'ядноўвае агульная дэмакратычна-асветніцкая скіраванасць творчай дзейнасці. Па спосабах адлюстравання жыцця яны ў пераважнасці арыентаваліся на рэалістычныя прынцыпы — «асветніцкі рэалізм» (Дзідро, Бамаршэ), іншыя — на такі накірунак у літаратуры, як *сентыменталізм*.

Сентыменталізм пачынаўся і развіваўся таксама ў XVIII ст., на схіле яго, спачатку ў Англіі — Стэрн, Рычардсан, потым у Францыі — Русо, позні Вальтэр, у Расіі — М. Карамзін.

У адрозненне ад класіцызму, які ставіў на першы план пачатак разумовы, глыбіню і якаснасць выказвання грамадска значнай ідэі, сентыменталізм засяроджваў увагу на ўнутраным жыцці чалавека, на перажываннях і пачуццях героя (сентыментальны — г. зн. пачуццёвы) і менавіта праз аналіз перажыванняў, пачуццяў выказваў сваю ацэнку рэчаіснасці, свае адносіны да жыцця.

У вельмі складаных грамадска-гістарычных умовах развівалася літаратура Асветніцтва ў Германіі. Германія ў XVIII ст. яшчэ не была адзінай дзяржавай, складалася з мноства карлікавых княстваў, і таму феадальныя адносіны ў эканамічным і грамадскім жыцці былі вельмі ўстойлі-

вымі. Перад нямецкімі дзеячамі культуры паўставала задача вывесці свой народ з такога становішча шляхам выхавання новага чалавека, які б кіраваўся ідэаламі ўсяго народа. Так сярод інтэлігенцыі ўзнікае рух «буры і націску», да якога прымыкаюць і найбольш вядомыя пісьменнікі. Сярод іх найперш трэба назваць імёны Шылера і Гётэ.

Фрыдрых ШЫЛЕР (1759—1805) увайшоў у гісторыю літаратуры і мастацтва як выдатны драматург і паэт, аўтар вядомых трагедый і драм «Разбойнікі», «Каварства і каханне». Абодва гэтыя творы напісаны ў ранні перыяд, калі Шылер знаходзіўся пад уплывам бунтоўных, рэвалюцыйных ідэй свайго часу. Асабліва такая настроенасць пісьменніка выявілася ў першым творы, якому Шылер нават прадпаслаў эпіграф «Супроць тыранаў!». Героем гэтай трагедыі з'яўляецца высакародны і палкі юнак з багатай сям'і Карл Маор, які не можа мірыцца з несправядлівасцю, калі адны жывуць за кошт працы іншых — паднявольных. Ён і сам становіцца ахвярай несправядлівасці. З-за нагавору брата бацька пазбаўляе яго спадчыны. Карл стварае атрад мсціўцаў, каб змагацца з тым грамадствам, якое ўзаконіла панаванне адных над другімі і асуджае апошніх на бясконцыя пакуты. Але людзі не падтрымліваюць «разбойнікаў», і бунт Карла заканчваецца няўдачай.

Не менш востры, але ўжо ў іншым, псіхалагічным, плане сюжэт другой драмы «Каварства і каханне», дзе галоўнымі героямі выступаюць закаханыя маладыя людзі: Фердынанд — сын знатнага вяльможы, і Луіза — дачка простага музыкі, але ім процістаіць уся саслоўная сістэма каштоўнасцей тагачаснага грамадства. Бацька Фердынанда не хоча, каб сын ажаніўся з прастай дзяўчынай. Ён ідзе на ўсё — інтрыгі, вераломства, жорсткасць, каб не дапусціць такой «ганьбы» для сябе. І маладыя людзі, безабаронныя ў тым грамадстве, гінуць. Праз гэты востры, драматычны і даволі традыцыйны канфлікт Шылер раскрыў антычалавечую прыроду грамадства, якое трымаецца на саслоўнай маралі, жыве па законах, глыбока варожых самой чалавечай прыродзе.

Іаган Вольфганг ГЁТЭ (1749—1832). Гётэ — не толькі адзін з найвыдатнейшых нямецкіх пісьменнікаў эпохі Асветніцтва. Гэта геніяльны сын нямецкага народа, вялікі гуманіст, пісьменнік і вучоны, творчы ўклад якога ў сусветную культуру надзвычай маштабны. Ён пачынаў сваю пісьменніцкую дзейнасць з паэтычных твораў. Іх лірычны герой характарызуеца багаццем духоўнага свету, высту-

пае як чалавек, які вельмі зацікаўлена ставіцца да ўсіх праяў жыцця.

У іншых творах (драмах, трагедыях) Гётэ захапляецца героямі актыўнага дзеяння, што змагаюцца супраць усякага прыгнёту і ўціску (незакончаная драма «Прамётэй»). Славу нямецкаму пісьменніку прынёс яго раман «Пакуты маладога Вертэра» — твор пра неразделенае каханне героя да дзяўчыны Лоты (Шарлоты), якая выйшла замуж за іншага. Не здолеўшы процістаяць такому павароту свайго лёсу, герой канчае самагубствам, кідаючы гэтым выклік таму грамадству, сярод якога ён жыў.

Але самым выдатным творам Гётэ была яго *трагедыя «Фаўст»*, якую ён ствараў на працягу амаль усяго свайго творчага жыцця — каля 60 гадоў.

У аснове сюжэта свайго твора Гётэ паклаў легенду пра сярэднявечнага вучонага — чарнакніжніка і чараўніка, які, прадаўшы душу д'яблу, заключыўшы з ім дамову, вярнуў сабе маладосць, каб спазнаць таямніцы жыцця і прыроды.

Сюжэт трагедыі «Фаўст» пад прамым геніяльнага паэта набывае асаблівую філасофскую глыбіню і значнасць. У творы ідзе размова не толькі аб парываннях канкрэтнага чалавека раскрыць таямніцы жыцця і прыроды — аб сіле чалавечага розуму і творчых стваральных магчымасцях усяго чалавецтва.

Пачынаючы з двух пралогаў — «Пралог у тэатры» і «Пралог на нябёсах», праз шматлікія жыццёвыя перыпетыі ў сценах, эпізодах з Мефістофелем і Богам, з сваім памочнікам, самазадаволеным «кніжным чарвяком» Вагнерам, з мясцовымі людзямі, што святкуе Вялікдзень, з дзяўчынай Маргарытай, чый лёс так трагічна складваецца таксама і па віне Фаўста (каханне Фаўста да Маргарыты скончылася нараджэннем дзіцяці, якое Маргарыта, пакутуючы ад асуджэння людзей за свой «страшны грэх», сама забівае), — Фаўст прыходзіць да думкі, што ў тых жыццёвых умовах асабістае шчасце чалавека немагчыма.

У другой частцы твора Мефістофель праводзіць Фаўста праз спакусы прыдворнага свецкага жыцця пры двары імператара, жаніцьбу з прыгожай Аленай Спартанскай (увасабленне прыгажосці ў антычным мастацтве), праз выпрабаванні славай, уладай пры двары імператара і да т. п. Але ўсё гэта не прыносіць яму задавальнення і шчасця, успрымаецца ім як часовае, мімалётнае.

Нарэшце Фаўст атрымлівае ад імператара ўчастак забалочанай зямлі каля мора. Ужо ў стогадовым узросце Фаўст разгортвае на гэтым участку агромністую ствараль-

ную працу: будуе плаціны, асушае бераг мора, узводзіць прыгожы горад, у якім будуць жыць шчаслівыя, вольныя людзі. Яго мэта — знайсці сэнс жыцця і сапраўднае шчасце для чалавека — амаль дасягнута. Ён дажыў, хоць і ў глыбокай старасці, да таго моманту, калі можа сказаць:

Дык вось канечны вынік мудрасці людской:

Што толькі той жыцця і волі варт,
Хто кожны дзень за іх ідзе на бой.
Хай так жыве стары і малады,
Калі б у працы ўбачыў я заўсёднай
Народ свабодны на зямлі свабоднай,
Імгненню я б сказаў тады:
«Цудоўнае, спыніся! — панасу
З сабой у вечнасць я тваю красу.
Не можа ў вечнасці прапасці
Усё, што я паспеў зрабіць для шчасця.
Я, прадчуваючы трыумф надзей маіх,
Жыцця перажываю лепшы міг.

Пераклад В. Сёмухі

На такой урачыстай, мажорнай інтанацыі заканчваецца апавяданне пра шлях пошукаў Фаўстам мэты і сэнсу жыцця чалавека. Шчасце чалавека — у шчасці народа, яго ідэал — «народ свабодны на зямлі свабоднай». У канцоўцы твора выразна бачыцца глыбока прагрэсіўная скіраванасць светапогляду і творчых прынцыпаў вялікага нямецкага пісьменніка, які разам з Ф. Шылерам не толькі выдатна прадстаўляў эпоху Асветніцтва ў нямецкай і ўвогуле еўрапейскай літаратуры, але і стаў папярэднікам новага, рамантычнага накірунку.

Такой, у вельмі агульных абрысах, была эпоха Асветніцтва ў заходнееўрапейскай літаратуры. У рускай літаратуры XVII ст. найбольш выдатнымі прадстаўнікамі гэтага руху (і адначасова класіцызму) былі такія вядомыя пісьменнікі, як М. В. Ламаносаў, Г. Р. Дзяржавін, Д. І. Фанвізін, а таксама і прадстаўнікі сентыменталізму А. М. Радзішчаў, М. М. Карамзін.

У польскай літаратуры — Ст. Ляшчынскі, Ст. Канарскі, Ф. Багамалец, А. Нарушэвіч, Ст. Трэмбецкі, І. Красіцкі, Ф. Заблоцкі, Ф. Карпінскі, Ф. Князнін, Ю. Нямцэвіч. Некаторыя з іх (Ф. Багамалец, Ф. Князнін, Ф. Карпінскі, Ю. Нямцэвіч, А. Нарушэвіч і інш.) жылі і працавалі ў Беларусі.

Асветніцтва
ў Беларусі

У той час як у еўрапейскіх краінах з'явіліся выдатныя, сусветна знакамітыя пісьменнікі і творы, Беларусь перажывала заняпад сваёй пісьмовай літаратуры. На XVIII ст. прыпадае вельмі цяжкі час у нацыянальна-культурным развіцці Беларусі.

Выцясненне беларускай мовы з афіцыйнага ўжытку вяло да таго, што мастацкая творчасць у галіне літаратуры рэзка скарачалася. Яна часткова перамяшчалася ў сферу вуснай народнай паэзіі або выяўлялася ў нейкай меры на мове іншых народаў — польскай ці рускай у прыватнасці.

Па традыцый працягваў існаванне школьны тэатр, акты-візаваўся нават прыгонны тэатр, які нярэдка звяртаўся да пастаноўкі спектакляў па творах Мальера, Вальтэра і іншых знакамітых пісьменнікаў, вядома, не на беларускай мове. У гэтыя спектаклі, праўда, часам уключаліся сцэнікі з беларускага жыцця, як, напрыклад, у камедыі «Доктар па прымусу» М. Цяцёрскага, якая з'яўлялася пераробкай мальераўскай камедыі. Аднак такія спробы нейкім чынам падключаць беларускі матэрыял да развіцця тэатральнага мастацтва істотнага выніку для беларускай культуры не мелі.

Найбольш значным і цікавым творам у жанры такой, неаднамоўнай (звычайна польска-беларускай), літаратуры канца XVIII ст. была п'еса настаўніка Забэльскай дамініканскай калегіі (Полаччына) *Казтана МАРАШЭЎСКАГА*, што мела назву «Камедыя».

«Камедыя» К. Марашэўскага (1787) складалася з трох актаў. Дзеючымі асобамі ў ёй былі селянін Дзёмка, яўрэй-карчмар і чорт, а таксама эпізадычныя персанажы, кожны раз новыя ў трох актах, вельмі падобных па свайму характару да асобных інтэрмедый са школьнай драмы. Сюжэт «Камедыі» К. Марашэўскага вельмі просты. Селянін Дзёмка скардзіцца на цяжкае жыццё. Ён шмат працуе, зарабляючы на кавалак хлеба, укладвае ў сваю зямлю ўсе сілы, палівае яе крывёю і потам, але ў выніку нічога не мае: у жыцці «ўсё на проціў ідзець». Спрабуючы знайсці прычыну сваіх бедаў, Дзёмка прыходзіць да думкі, што ён пакутуе за грахі Адама (першачалавека, якога Бог выгнаў з раю за тое, што той аслухаўся і з'еў яблык з дрэва пазнання добра і зла). Маналагам-нараканнем Дзёмкі на першародны грэх Адама і пачынаецца п'еса. Тут жа з'яўляецца другі персанаж п'есы — яўрэй-карчмар, які патрабуе ад Дзёмкі вярнуць грошы за гарэлку. І глядачу становіцца відавочна, што пакутуе Дзёмка не толькі за грахі Адама, але і за свае ўласныя чалавечыя слабасці — схільнасць да чаркі. Затым з'яўляецца чорт (апануты як шляхціц і гаворыць па-польску). Ён таксама даводзіць Дзёмку, што той пакутуе не толькі за грахі Адама, але і за свае ўласныя. Дзёмка слабавольны, не можа трымаць слова, дадзенае пад заклад. Чорт дэманструе гэта, прапа-

нуючы Дзёмку вытрымаць дамову — памаўчаць хоць гадзіну. Тройчы адбываецца гэта выпрабаванне, і ўсе тры разы Дзёмка не вытрымлівае, каб не загаварыць. Спачатку, у першай дзеі, ён не можа ўтрымацца, каб не даць парадку дзесям, якія хацелі лезці на неба па спушчанай з неба лесвіцы. У другі раз — каб не дапамагчы тром братам, якія не могуць самі пралезці праз вузкі праход, каб забраць скрыню з бацькавым скарбам; трэці раз — у сцэне з Пакутнікам, які накіроўваецца ў пустыню, каб там цяпець за свае грахі, але перапалохаўся з-за неда-рэчнасці: ідучы, наступіў нагой на пакручастую дудку, якая паказалася яму змяей, і Дзёмка зноў не ўцяпеў, каб не загаварыць з Пакутнікам, не растлумачыць яму, што гэта не змяя, а звычайная дудка.

Канчаецца ўсё тым, што чорт, ужо без адкладу, цягне Дзёмку ў пекла. Суправаджаюцца гэтыя сцэны буфанадымі, груба камічнымі прыёмамі, калі Дзёмка кожны раз замест сябе хоча падставіць карчмара, але той хітра выкручваецца з такіх сітуацый, і хочаш не хочаш Дзёмка вымушаны ісці ў пекла.

Заканчваецца «Камедыя» маналагамі селяніна і чорта, сэнс якіх у тым, што не трэба на кагосьці наракаць, калі вінаваты сам, трэба жыць, кіруючыся Божымі заветамі, павучаннямі бацькоў, старэйшых людзей. Карацей кажучы, аўтар схіляецца да ідэі аб тым, што жыццё можна паправіць шляхам маральнага самаўдасканалення чалавека, пазбаўлення ад тых слабасцей і заганаў, якія з'яўляюцца прычынай яго няшчасцяў. Ідэя — па сутнасці асветніцкая, хоць і выяўленая яшчэ ў традыцый школьнага тэатра з яго хрысціянскім дыдактызмам — павучаннямі, як трэба жыць, паводзіць сябе па хрысціянскіх заповедзях. «Камедыя» Марашэўскага мае тую спецыфіку, што яна, узнікшы на традыцый прасценькіх камічных інтэрмедый, набліжаецца ўжо да той якасці літаратуры, калі ў яе, літаратуру, усё больш пранікаюць рэалістычныя элементы. Менавіта такія тэндэнцыі выяўляе першы маналаг селяніна, дзе ён так канкрэтна і выразна характарызуе сваё жыццё: «Ох, як нешчаслівае жыццё маё! Хаджу я, хаджу... цалюхенькі дзень, аж ногі анямелі, рук не чуваць ад працы і тапара, а горш яшчэ ад цапа, малачу ад самых курэй, аж мало што не да паўдня... А цяпер, як сярмяжка здзярэцца, хоць ты з галавы выйдзі, неадкуль узяць, а горш, што не за шта купіць. А тут і зіма надходзіць, і ўстыдно. А я і шэлага пры душы не маю... А пан, аднак, на тое не глядзіць, да ўсё крычыць: «...Заплаці, вужава кроў, мужык!...»

У гэтым маналогу мужыка і ў некаторых іншых элементах «Камедыі» можна ўжо заўважыць выяўленне асаблівасцей новай літаратуры, у прыватнасці драматургічнай, якая развівалася ў XIX ст. і пачатку XX ст. Але гэты працэс яшчэ меў складаны працяг у першай трэці і ў сярэдзіне XIX ст., пра якія размова ў наступным раздзеле.

Пераходны — ад старажытнай да новай літаратуры — вельмі працяглы, больш за стагоддзе, перыяд характарызаваўся цяжкім сацыяльна-палітычным і нацыянальным прыгнётам беларускага народа з боку польскіх магнатаў і шляхты, уціскам беларускай культуры і мовы. Як ужо адзначалася, у 1696 г. сейм Рэчы Паспалітай прымае пастанову, якая забараняла карыстацца беларускай мовай у афіцыйнай перапісцы, у дзяржаўных установах. Паступова спыняецца друкаванне беларускіх кніг. Забарона беларускага кнігадруку прыводзіць да таго, што многія мясцовыя аўтары ў сваёй творчасці звяртаюцца да іншых моў — польскай, лацінскай, стараславянскай, рускай. Мастацкая творчасць на беларускай мове моцна звужаецца.

Беларуская культура перажывае цяжкія часы. Яна не спыняе свайго існавання, але, пастаўленая ў вельмі неспрыяльныя ўмовы, вымушана развівацца пераважна ў формах вуснай народнай творчасці або блізкіх да іх. Колькасна небагатая, яна цікавая тым, што адлюстроўвае працэс пераходу ад старажытных форм, жанраў, стыляў да новых і ў сваім змесце ўсё больш збліжаецца з жыццём простага народа, у мове — з жывой гаворкай беларусаў.

Старажытная беларуская літаратура — важны перыяд развіцця нашай мастацкай пісьменнасці. Гэты перыяд даў нямала твораў высокай ідэйна-мастацкай вартасці, якія выявілі настроі і імкненні народа ў розныя гістарычныя часы, адлюстравалі яго жыццё, узровень духоўнага развіцця, яго мужнюю барацьбу за вызваленне ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту. Літаратурная спадчына беларускага народа даўняй пары і сёння захоўвае вялікае культурна-гістарычнае, выхаваўча-патрыятычнае і пазнавальнае значэнне.

1. Якімі асноўнымі асаблівасцямі характарызуецца барока як мастацкі стыль?

2. Якія вы можаце назваць творы замежнай і беларускай літаратуры ў стылі барока? Чым яны вызначаюцца?

3. Якімі асаблівасцямі характарызуецца літаратура эпохі Асветніцтва? Якіх пісьмennisкаў эпохі Асветніцтва і іх творы вы можаце назваць?

4. Дайце агульную характарыстыку рамана Д. Дэфа «Рабінзон Круза». Як у гэтым творы адлюстраваліся ідэі эпохі Асветніцтва?

5. Што вы ведаеце пра раман «Падарожжа Гулівера» Дж. Свіфта? На якія з'явы грамадскага жыцця накіравана яго сатыра?

6. У якіх умовах развіваўся класіцызм у літаратуры? Якія рысы гэтага напрамку вы можаце адзначыць?

7. Назавіце вядомых пісьмennisкаў класіцызму і іх творы.

8. Кратка ахарактарызуйце творчасць Мальера. Якія творы Мальера вы читалі або глядзелі ў тэатры? Раскажыце пра іх.

9. Што вы ведаеце пра творчасць Вальтэра і Ж. Ж. Русо?

10. Назавіце вядомыя вам творы Ф. Шылера і ахарактарызуйце адзін з іх.

11. Якое месца ў нямецкай літаратуры займае творчасць І. В. Гётэ? Ахарактарызуйце ў асноўных рысах трагедыю «Фаўст».

12. Як развівалася беларуская літаратура ў эпоху Асветніцтва?

13. Ахарактарызуйце твор К. Марашэўскага «Камедыя».

14. Якія творы сучаснай беларускай літаратуры пра падзеі старажытнасці і пра пісьмennisкаў тых часоў вы читалі?

15. Растлумачце з дапамогай слоўнікаў значэнні слоў: «гравюра», «паспаліты», «унія», «палемічны», «русін», «панегірык», «эпіграма», «інтэрмедія», «батлейка», «гратэск».

16. Якія традыцыі старажытнай літаратуры працягвае і развівае сучасная беларуская літаратура?

ЛІТАРАТУРА

Грымельсгаўзен Г. Я. К. фон. Авантурнік Сімплісісмум. Мн., 1997. (Скарбы сусветнай літаратуры).

Дэфа Д. Рабінзон Круза. Свіфт Дж. Падарожжа Гулівера. Мн., 1996. (Школьная бібліятэка).

Шэкспір У. Рамэо і Джульета. Гамлет, прынц дацкі. Мальер Ж. Б. Тарцюф, або Ашуканец. Шылер Ф. Разбойнікі. Мн., 1996. (Школьная бібліятэка).

Шылер Ф. Вершы і балады. Драмы. Мн., 1993. (Скарбы сусветнай літаратуры).

Гётэ І. В. Фаўст. Мн., 1991.

Адамовіч Г. Я. З крыніц сусветнай літаратуры. Мн., 1998.

Караткевіч У. І наш Фаўст / 36. тв.: У 8 т. Мн., 1991. Т. 8, кн. 2.

Лазарук М. А., Ленсу Е. Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. Мн., 1996.

Мальдзіс А. На скрыжаваннях славянскіх традыцый. Мн., 1980.

Янка Купала. Курган. Змітрок Бядуля. Салавей. Максім Багдановіч. Слуцкія ткачы.

Беларуская літаратура новага перыяду

У другой палове XVIII ст. у развіцці беларускай літаратуры адзначаюцца новыя асаблівасці: усё больш прыкметная схільнасць да паказу жыцця простых людзей, большае, чым раней, збліжэнне з вуснай народнай паэзіяй і ў сувязі з гэтым — выкарыстанне ў мастацкай творчасці жывой мовы народа. Літаратура набывае болей дэмакратычны і гуманістычны характар, паступова становіцца выразна народнай, нацыянальнай па вобразна-паэтычных сродках. Усё гэта сведчыла пра наступленне новага перыяду, якая адрозна ад папярэдняга і зместам, і формамі мастацкай творчасці.

Наступленне новага перыяду па часе прыкладна супадае з важнымі пераменамі ў гісторыі беларускага народа. У апошняй чвэрці XVIII ст. у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795) беларускія землі былі далучаны да Расіі.

Далучэнне Беларусі да Расіі значна аслабіла і паступова спыніла працэс інтэнсіўнага акаталічвання і апалячвання беларусаў. Аднак сацыяльнае становішча беларускага народа і ўмовы развіцця беларускай культуры ад гэтага не палепшыліся, бо на змену аднаму ўціску прыйшоў іншы, ніколькі не меншы. Царызм не прызнаваў за беларускім народам права на самастойнае развіццё, не прызнаваў яго ўвогуле як народ са сваёй адметнай культурай, традыцыямі, побытам, мовай. Паступова, набіраючы ўсё большую інтэнсіўнасць, асабліва ў сярэдзіне, пасля польскага шляхецкага паўстання 1830—1831 гг., і ў другой палове XIX ст., пасля паўстання 1863—1864 гг. пад кіраўніц-

вам К. Каліноўскага, палітыка царызму ў адносінах да Беларусі вызначалася гвалтоўнай русіфікацыяй краю, падаўленнем усякіх адзнак нацыянальнага абуджэння і развіцця. Было забаронена нават ужываць назву «Беларусь». Яна была заменена назвай «Северо-Западный край».

У такой сітуацыі, калі, з аднаго боку, не хацела здаваць свае пазіцыі польская шляхта, якая працягвала аказваць значны ўплыў на жыццё беларускага краю, мела тут свае ўладанні, з другога боку — паступова ўзмацнялася панаванне расійскага самаўладства ў Беларусі, у асяроддзі апалячанай беларускай шляхты і ліберальна, а таксама дэмакратычна настроенага дваранства ўзнікае і развіваецца павышаная цікавасць да народнай беларускай культуры, да жыцця і побыту простага народа, сялянства, яго вуснай паэтычнай творчасці, мовы. Гэты рух паступова набывае выразна антыпрыгонніцкі характар. Да яго падключаюцца народныя нізы, якія ўносяць у грамадскае жыццё Беларусі свае настроі, думы і імкненні.

ПАЧАТКОВЫ ЭТАП СТАНАЎЛЕННЯ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (канец XVIII — пачатак XIX ст.)

Развіццё беларускай літаратуры ў новым перыядзе ішло няроўна, вельмі марудна і перарывіста, асабліва ў пачатку. Гэта было абумоўлена перш за ўсё нацыянальнай прыгнечанасцю народа, адсутнасцю інтэлігенцыі.

Станаўленню літаратуры перашкаджала і неразвітасць новай літаратурнай мовы. Тая мова, якой карысталася старажытная літаратура, стала непрыдатнай для мастацкай творчасці ў новы час. Паўставала патрэба стварыць новую літаратурную мову на аснове народнай мовы. Зрабіць гэта было нялёгка, таму што аўтары беларускіх твораў не мелі магчымасці друкавацца, а гэта значыць абменьвацца вопытам, думкамі і меркаваннямі аб шляхах развіцця сваёй літаратуры. Адсутнасць сувязі паміж імі моцна тармазіла гэты працэс.

У такіх вельмі складаных і цяжкіх умовах на дапамогу прыходзілі прагрэсіўныя пісьменнікі братніх народаў — рускага, польскага, якія з разуменнем і спачуваннем успрымалі імкненне беларусаў развіваць сваю культуру, падтрымлівалі беларускі народ у яго барацьбе за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне.

Многія творы беларускай мастацкай літаратуры XIX ст. былі ўпершыню надрукаваны на старонках рускіх газет і часопісаў (паэмы «Энеіда наываварат», «Тарас на Парнасе» і інш.). Матэрыялы па гісторыі Беларусі, беларускім фальклору, мове часта друкавалі польскія перыядычныя выданні.

У той час калі новая беларуская літаратура рабіла толькі першыя крокі, у рускай літаратуры былі ўжо такія відныя пісьменнікі, як М. В. Ламаносаў, Г. Р. Дзяржавін, Д. І. Фанвізін, А. М. Радзішчаў, І. А. Крылоў. Следам з'яўляецца А. С. Пушкін. Шмат цікавых пісьменнікаў мела польская літаратура канца XVIII — пачатку XIX ст. (А. Нарушэвіч, І. Красіцкі, Ф. Багамолец, Ф. Карпінскі, Ф. Князнін, Ф. Заблоцкі, Ю. Нямцэвіч). Нарэшце прыходзіць А. Міцкевіч. Многія з іх, зноў нагадаем, нарадзіліся і жылі на беларускай зямлі.

Актыўна абуджалася і заяўляла пра сябе новая ўкраінская літаратура, стваральнікі якой служылі натхняючым прыкладам для беларускіх аўтараў. У гэты час сталі вядомымі імёны І. Катлярэўскага (аўтара славутай камічнай, бурлескнай «Энеіды»), П. Гулака-Арцёмаўскага, Р. Квітка-Аснаўяненкі, Я. Грабёнкі. Затым — выдатнага ўкраінскага Кабзара — Т. Шаўчэнкі.

Першыя аўтары беларускіх твораў вучыліся ў пісьменнікаў братніх народаў, выхоўваліся на здабытках гэтых літаратур. Але ў гісторыі не бывае так, што тая літаратура, якая развіваецца пазней, абавязкова наследуе ўсе, а тым болей самыя высокія дасягненні літаратур развітых. Для таго каб узяць лепшае з іх вопыту, маладой літаратуры патрэбна самой узняцца на пэўную вышыню, вырасціць сваіх выдатных пісьменнікаў, выхаваць сваіх чытачоў. Беларуская літаратура ў той час не мела ні сталых аўтараў, ні падрыхтаваных чытачоў. У параўнанні з еўрапейскімі, у тым ліку суседнімі літаратурамі — рускай, польскай, якія развіваліся ў значна больш спрыяльных умовах, мелі творы разнастайных жанраў, беларуская літаратура гэтага перыяду складалася з асобных разрозненых твораў, напісаных на простае мове народа.

Бурлескныя¹ творы Новая беларуская літаратура напачатку складалася пераважна з твораў жартоўных, камічных. Такая акалічнасць тлумачыцца рознымі прычынамі.

¹ Бурлеск (ад італ. *burla* — жарт) — парадыйнае, жартаўлівае, абніжанае трактаванне тэмы, якая звычайна раскрываецца ў літаратуры ва ўзнёслым плане.

На характары гэтых твораў перш за ўсё адбіваліся адзначаныя вышэй цяжасці станаўлення новай літаратуры. Асобныя з твораў пісаліся без сур'ёзных намераў, проста «дзеля жарту», каб пасмяшыць, пацешыць слухачоў. Але, створаныя здольнымі, таленавітымі аўтарамі, гэтыя творы добра выяўлялі думкі і настроі народа і таму надоўга заставаліся ў народнай памяці, становіліся істотным здабыткам мастацкай літаратуры.

Галоўнае ж, вядома, заключалася ў тым, што камічны характар твораў быў формай і сродкам самасцвярджэння новай літаратуры. Новае заўсёды нараджаецца ў барацьбе са старым. І ў гэтай барацьбе вострай зброяй з'яўляецца смех — дасціпны жарт, едкая сатыра. Камічныя творы новай літаратуры сваім вастрыём і былі накіраваны супраць традыцый і поглядаў, якія ўжо сваё аджылі. Так, у вершаваным творы «Уваскрэсенне Хрыстова», які ўзнік пад уплывам украінскага бурлескага твора «Вірши на Великдень» дзесьці ў канцы XVIII ст., выразна выяўляецца асветніцкае вальнадумства ў адносінах да рэлігійнай літаратуры.

І гэта быў не адзіны прыклад такога характару. Асабліваці новай беларускай літаратуры на пачатку яе станаўлення нельга зразумець без уліку таго, як развіваліся ў гэты час іншыя, суседнія літаратуры.

У XVIII ст. у Расіі, а яшчэ раней і ў іншых краінах, дзе панавала моцная абсалютысцкая, манархічная ўлада, вядучым літаратурным напрамкам быў класіцызм. Гэты напрамак быў цесна звязаны з дваранскай культурай. Пісьменнікі-класіцысты ў сваёй творчасці кіраваліся густамі прыдворнай арыстакратыі. Героямі твораў яны рабілі высокапастаўленых асоб, прыдворную знаць. Для паказу такіх герояў выбіраліся адпаведныя, «высокія» жанры: ода, трагедыя, гераічная эпічная паэма. Жыццё простых людзей мала цікавіла класіцыстаў. Калі пра жыццё такіх людзей і пісалася, то выкарыстоўваліся так званыя «нізкія» жанры — байка, камедыя.

Класіцызму былі ўласцівы строгія правілы ў выбары жанру, тэмы. Жанры, стылі падзяляліся на «высокія» і «нізкія». Змешваць іх не дазвалялася. Такія патрабаванні і правілы перашкаджалі збліжэнню літаратуры з народным жыццём. Таму яшчэ ў часы панавання класіцызму з'яўляюцца камічныя, бурлескныя творы-пародыі, напісаныя знарок грубай прастанароднай мовай, у якіх высмейваліся правілы і густы класіцыстаў.

Асабліва часта ўзнікала пародыя на сюжэт паэмы старажытнарымскага пісьменніка Вергілія «Энеіда», якая служыла ўзорам для паэтаў. Такая пародыя, як адзначалася раней, пад назвай «Пераапануты Вергілій» была напісана ў XVII ст. французскім аўтарам Скаронам. У рускай літаратуры з'явілася «Вергіліева Энеіда, вывернутая навыварат» Осіпава і Кацяльніцкага (1791—1796). Трохі пазней была напісана «Энеіда, на маларасійскую мову пераніцаваная» ўкраінскім аўтарам Катлярэўскім (першыя часткі надрукаваны ў 1798 г.). Пад уплывам парадыйных, бурлескных твораў, у прыватнасці рускай і ўкраінскай «Энеід», узнікла і беларуская «Энеіда навыварат».

«ЭНЕІДА НАВЫВАРАТ»

У беларускай літаратуры класіцызм як літаратурны напрамак не склаўся. Ён не мог развівацца ў тых умовах, у якіх знаходзілася беларуская культура. На гутарковай, дыялектнай мове нельга было пісаць узнёслыя паэмы, оды, трагедыі. Але народная, гутарковая мова была вельмі прыдатнай для твораў жартоўнага, бурлескага жанру. Гэтыя творы і вызначылі асноўны напрамак і характар развіцця беларускай літаратуры на пачатковым этапе. Напісаныя ў камічнай форме, яны дазвалялі аўтарам шырока ўводзіць у літаратуру карціны народнага жыцця і побыту, а таксама пад выглядам жарту нярэдка востра крытыкаваць існуючыя парадкі. Разам з тым гэтыя творы намячалі шляхі шырокага выкарыстання ў літаратуры багаццяў вуснай народнай творчасці. І ў той жа час яны як творы-пародыі на вядомыя ўзоры іншых літаратур пасвойму звязвалі развіццё беларускай мастацкай пісьменнасці з літаратурамі, што дасягнулі высокага ўзроўню развіцця.

Пытанне аб часе напісання канчаткова не высветлена. Паэма ўпершыню была надрукавана ў 1845 г. у рускім часопісе «Маяк». Але да таго часу яна была шырока вядома ў народзе. Як сведчаць літаратуразнаўцы, пра паэму ведалі ў пачатку XIX ст. Вядомы даследчык беларускай літаратуры акадэмік Я. Карскі на падставе аналізу твора прыйшоў да высновы, што «Энеіда навыварат» узнікла неўзабаве пасля 1812 г. Ён звярнуў увагу на тыя

Час напісання
і аўтарства
паэмы

радкі твора, дзе ўпамінаюцца імёны Кутузава і Банапарта ў сувязі з вядомымі падзеямі вайны рускага народа супраць напалеонаўскага нашэсця (у паэме гаворыцца, што вятры па загаду бога мора Нептуна «дамоўкі сталі убірацца, як ад Кутуза Банапарт»). Думку Карскага можна лічыць слушнай. Паэма і іншымі асаблівасцямі свайго зместу пацвярджае такі вывад. У ёй своеасабліва адлюстраваліся настроі перадавых слаёў грамадства пасля перамогі над Напалеонам.

Хто напісаў паэму — таксама пакуль што дакладна не ўстаноўлена. Ёсць розныя меркаванні. Большасць даследчыкаў схіляюцца да думкі, што аўтарам яе быў Вікенцій Равінскі — памешчык, які жыў на Смаленшчыне ў Духаўшчынскім павеце. Равінскі добра ведаў жыццё беларускага народа, быў удзельнікам вайны 1812 г., займаўся літаратурнай дзейнасцю. Такое меркаванне пацвярджаецца і асаблівасцямі мовы твора, блізкай да паўночнаўсходніх беларускіх гаворак-дыялектаў, і шэрагам геаграфічных назваў, што сустракаюцца ў паэме (Духаўшчына — мясцовасць на Смаленшчыне, вёска Чыжова, сяло Шчучча ў той жа мясцовасці).

Як і іншыя бурлескныя, або травесціяныя¹, «Энеіды», беларуская паэма ўзнікла як пародыя на Вергілія.

Паэма Вергілія была напісана ў I ст. да н. э. Гэта вялікі вершаваны твор, які складаецца з 12 частак-песень і расказвае пра гераічныя подзвігі Энея, сваяка траянскага цара Прыама, сына багіні Афродыты (Венеры).

Пасля разгрому Троі грэкамі Эней сабраў уцалелых суайчыннікаў і пусціўся з імі ў далёкае падарожжа па Міжземным моры. Яго мэтай было дасягнуць берагоў Італіі. Сем гадоў ён плаваў з траянцамі, наведваў розныя землі, пакуль дасягнуў мэты. Але і ў Італіі яго чакалі шматлікія цяжкія выпрабаванні. Эней вядзе доўгую барацьбу са сваімі праціўнікамі, нарэшце перамагае іх і становіцца царом лацінскай зямлі.

Паэма Вергілія стваралася з мэтай паказаць, што рымскія імператары вядуць свой радавод ад Энея, што іх улада ўстаноўлена па волі багоў і таму яна свяшчэнная і непарушная.

Беларуская «Энеіда навыварат» дайшла да нас не ўся. Захаваліся 303 радкі, якія складаюць толькі першую частку, прыкладна адпаведную першай песні паэмы Вергілія

¹ Травесція (ад фр. travesti) — пераапананне, пераніцоўка.

(руская і ўкраінская «Энеіды», з якімі наша паэма знаходзіцца ў выдавочным сваяцтве, асабліва з апошняй, маюць поўны тэкст).

У гэтай частцы расказваецца пра пачатак прыгод Энея ў час яго падарожжа і пра адносіны да Энея багоў. Багі пазнаму ставіліся да Энея: адны дапамагалі, іншыя перашкаджалі яму ў яго намерах. Асабліва варожа паставілася да Энея і траянцаў Юнона — жонка Зеўса, багіня неба, шлюб і сямейнага дабрабыту. Юнона ў траянскай вайне падтрымлівала грэкаў. Да таго ж яна была саперніцай Венеры — маці Энея.

За тое, бачыш, неўзлюбіла,
Яго Венера што радзіла.

Даведаўшыся пра намеры Энея дабрацца па моры да Рыма, Юнона едзе да бога вятроў Эола і просіць яго ўзняць на моры буру. Эол згаджаецца. Пачынаецца страшэнная навальніца. Эней і траянцы ў небяспецы. Але Эней звяртаецца да бога мора Нептуна, абяцае яму хабар і просіць суцішыць мора. Нептун згадзіўся суняць раз'юшаную стыхію. У гэты ж час даведалася аб пагрозе сыну і Венера. Яна хуценька пабегла на паклон да Зеўса з просьбай заступіцца за сына. Зеўс супакоіў Венеру і сказаў, што Эней шчасліва дабярэцца да Рыма, а па дарозе заедзе ў Карфаген да царыцы Дыдоны. Сустрэчай з царыцай Дыдонай, вясёлай гулянкай у яе святліцы і заканчваецца беларуская «Энеіда».

Ідэйны змест і вобразы паэмы Якое дачыненне мае змест паэмы да жыцця беларускага народа? Сапраўды: і персанажы, і падзеі, і мясцовасць, дзе адбываецца дзеянне, — усё гэта чужое, не беларускае. Але ў тым і арыгінальнасць паэмы, што аўтар на гэтым «запазычаным» матэрыяле паказаў характэрныя рысы беларускага жыцця прыгоннай эпохі.

Адны з герояў нагадваюць памешчыкаў-прыгоннікаў. Напрыклад, Юнона — «баба злая, адроддзя панскага, ліхая», жанчына вельмі жорсткая, помслівая не толькі ў адносінах да Энея, але і да траянцаў.

Траянцы так жа ўсе латрыгі,
Усе абібокі і юрыгі,
Іх трэба ўсіх са свету звесць! —

гаворыць Юнона з нянавісцю да гэтых простых людзей.

Як злая прыгонніца, жорстка абыходзіцца з простымі людзьмі і царыца Дыдона. Яна «дзесяцкага прыбіла»,

убачыўшы абарваных траянцаў, як ведзьма, накідваецца на іх:

Глядзі, які ж то абарванцы...
Чаго сюды вас прыкруціла?

Распусным падпанкам, войтам ці аканомам, які зганяе на паншчыну сялян, выглядае ў паэме бог вятроў Эол:

І вось Эол, галень схпіўшы,
На паншчыну склікаць пачаў,
І ўсе ён ветры распушчаў,
Бурліць іх мора наказаў.

Вобразы багоў даволі выразна выяўляюць асаблівасці жыцця вышэйшых саслоўяў, для якога так характэрны інтрыгі, распуста, п'янства.

Паказаны ў паэме і працоўныя людзі. Гэта — траянцы. Аўтар характарызуе іх як прыгонных сялян, з сімпатыяй і спачуваннем.

Жывуць траянцы вельмі кепска:

Глядзі, як мы парасшарпалісь,
Аж сорам свеціцца наскрозь,
Усе лапці розна растапталісь,
Сарочкі чорныя, як вось.

Траянцы — сумленныя, працавітыя, кемлівыя:

Мы ўсяку паншчыну смякаем:
У бровара глядзець як, знаем,
Загнеткі, сундукі рабіць,
На бочкі абручы набіць.
Піліп наш лепіць гарлачы,
Пракоп жа ступы, таўкачы,
А Саўка зялё ўсяка знае,
Дзяцём ён вогнік адклікае...

Аўтар настолькі захапляецца гэтымі людзьмі, што нават называе іх па-беларуску: Апанас, Піліп, Пракоп, Саўка. Траянцы выразна супрацьстаяць багам сваёй сціпласцю, прастатой, працавітасцю, чалавечнасцю.

Асобнае месца сярод герояў паэмы займае Эней. Хоць ён у паэме таксама называецца панам, але паказаны болей уважлівым да людзей: «хоць пан, але ўдаўся ласкавы, даступен, вецел». Яго ў іншым месцы называюць «канторшчыкам». Ён едзе з траянцамі ў Рым для таго, каб заснаваць царства, дзе «паны не будуць так багаты», завесці іншыя парадкі. І хоць з такой характарыстыкі цяжка зрабіць пэўны вывад пра грамадскія намеры і мэты героя, можна думаць, што ў вобразе Энея ўвасоблены тыя сілы, што знаходзіліся ў апазіцыі да памешчыкаў-прыгоннікаў, выяўлялі новыя тэндэнцыі грамадскага развіцця.

Мастацкія
асабліваасці
паэмы

«Энеіда наываварат» — камічная, парадыйная паэма. Жыццё народа адлюстроўваецца ў ёй са значнай доляй умоўнасці, што характэрна для пародыі. Але і ў такой форме аўтар праўдзіва паказвае грамадскія адносіны, сацыяльныя супярэчнасці свайго часу. Нярэдка ўсё гэта падаецца ў сатырычным плане, асабліва там, дзе размова ідзе пра пустое, запоўненае інтрыгамі, сваркай ды п'янствам жыццё «багоў», г. зн. памешчыкаў, чыноўнікаў, падпанкаў.

Аўтар уважліва ставіцца да народнага побыту, народных звычаяў. Паказваючы гулянку ў святліцы Дыдоны, ён называе беларускія стравы, якімі частуюцца Эней і траянцы, паэтычна апісвае народныя гульні, святочныя абрады:

Дуда вярлюем тут равела,
Сапелка гўсыняй шыпела,
Скрыпелі скрыпкі, як каткі,
Дзявухны галасу гукалі,
Вясну малоданькі склікалі
І жарты розныя рабілі:
З загнеткі лося забівалі,
Казу святочную вадзілі,
Дугу ў браму прадзявалі, —
Пустоты ўволеньку было!

Многія карціны і апісанні жыццёвых з'яў вызначаюцца сапраўдным гумарам і дасціпнасцю.

Багатая і каларытная мова паэмы. Праўда, яна некалькі аднабакова выяўляе асабліваасці народнай мовы. Жанр травесцыйнай паэмы, бурлеска скіроўваў аўтара на шырокае выкарыстанне пераважна такіх сродкаў, якія надаюць размове грубавата-камічны характар. Таму ў паэме шмат слоў гутаркова-бытавых, шмат вульгарызмаў. Але разам з тым у мове твора няма прымавак, народных выслоўяў: «вось я цябе скручу ў табаку», «з траянцаў выцісну алею», «нкюні распусціў», «са свету звесць», «сатрэць яна яго ў кулеш», што сведчыць аб цеснай сувязі твора з народнай паэзіяй, вуснай народнай творчасцю. Гэта, дарэчы, пацвярджаюць і некаторыя іншыя асабліваасці, напрыклад, казачны зачын паэмы «Жыў-быў Эней...», паўторы: «Плыў, плыў, аж у ваччу зазелянелась» і г. д.

Значэнне
паэмы

Напісаная як пародыя на паэму Вергілія «Энеіда», беларуская «Энеіда наываварат» сваім пафасам была скіравана супраць адарванай ад жыцця дваранска-арыстакратычнай літаратуры. Але яе значэнне не абмяжоўваецца крытыкай класі-

цызму. У парадыйнай паэме знайшлі праўдзівае адлюстраванне вострыя сацыяльныя супярэчнасці, істотныя асабліваасці жыцця і побыту беларускага народа, яго звычаі, абрады, вераванні, яго адносіны да існуючага ладу жыцця. Паэма сцвярджала вялікія эстэтычныя магчымасці беларускага мастацкага слова.

Усё гэта і абумовіла важнае значэнне «Энеіды наываварат» у гісторыі беларускай літаратуры.

Тое, чым вызначаліся мастацкія асабліваасці паэмы «Энеіда наываварат» — яе бурлескна-травесцыйны стыль, парадыйная, «смешлівая» скіраванасць у паказе жыццёвых з'яў, — мела водгук і ў некаторых пазнейшых творах беларускай літаратуры. Нават у такіх вельмі значных, як паэма «Тарас на Парнасе», асобныя камічныя творы невядомых аўтараў сярэдзіны XIX ст., нават часам у аўтараў канца XIX ст. (вершаваныя творы Ф. Тапчэўскага). Але там гэтыя якасці выступалі ўжо як астаткавыя ў развіцці беларускай літаратуры, бо не яны ўжо вызначалі галоўныя тэндэнцыі ў яе развіцці.

1. Якія характэрныя рысы мела беларуская літаратура ў другой палове XVIII — пачатку XIX ст.?

2. Якія этапы развіцця новай беларускай літаратуры можна вызначыць? Як яны звязаны з этапамі развіцця еўрапейскай літаратуры?

3. Ахарактарызуеце пачатковы этап станаўлення новай беларускай літаратуры. З якімі гістарычнымі падзеямі супадае пачатак станаўлення новай беларускай літаратуры? Як гэтыя падзеі адбіваліся на грамадска-культурным развіцці Беларусі?

4. Што такое бурлескныя творы? Пакажыце іх асабліваасці на прыкладах з паэмы «Энеіда наываварат».

5. Як раскрываюцца асабліваасці жыцця беларускага народа пачатку XIX ст. у паэме «Энеіда наываварат»?

6. Выпішыце з паэмы і растлумачце народныя выслоўі, афарызмы, прымаўкі.

7. Як вырашаецца пытанне аб аўтарстве паэмы «Энеіда наываварат»?

ЛІТАРАТУРА

Энеіда наываварат. Тарас на Парнасе. Мн., 1982.

Катлярэўскі І. Энеіда / Пер. А. Куляшоў. Мн., 1969.

Кісялёў Г. Загадка беларускай «Энеіды». Мн., 1971.

У часы рамантызму

Пашырэнне рамантычнага накірунку ў сусветнай літаратуры і мастацтве адбываецца ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. Аднак у розных нацыянальных літаратурах рамантызм складаўся па-рознаму, у адных раней, у іншых пазней. Ды і па свайму мастацка-эстэтычнаму характару ён не быў аднолькавы ў розных літаратурах. Але ўсё ж гэта быў адзін напрамак, які меў адзіныя або вельмі падобныя прычыны ўзнікнення і развіцця, ідэйна-мастацкія асаблівасці. Імі былі перш за ўсё незадаволенасць рэчаіснасцю, што ўсталёўвалася ці ўжо ўсталявалася ў асобных краінах пасля Вялікай французскай рэвалюцыі і напалеонаўскіх войнаў, пратэст супраць заняволення чалавечай асобы ў сістэме тагачасных сацыяльна-эканамічных адносін, абвастрэнне сацыяльна- і нацыянальна-вызваленчага руху ў многіх краінах свету (Францыя, Італія, Грэцыя, Польшча, Паўночная Амерыка і інш.).

Асветніцкія надзеі на «царства розуму», на тое, што пасля разбурэння феадальных устояў і перамогі «разумных, рацыянальных» прынцыпаў усталяюцца свабода, роўнасць і братэрства, гарманічныя сувязі паміж чалавекам і грамадствам, што асоба чалавека атрымае неабмежаваныя магчымасці для свайго выяўлення і развіцця, — не апраўдаліся. Гэта выклікала расчараванне і вострую крытыку асветніцкіх ідэалаў, асабліва эстэтычных прынцыпаў звязанага з асветніцтвам позняга класіцызму з яго закасячэнняй сістэмай розных «правіл», жорсткай рэгламентацыяй мастацкай творчасці (стыль, жанры і г. д.). Асветніцкаму рацыяналізму рамантыкі процістаўлялі поўнае

вызваленне творчай асобы ад усялякіх абмежаванняў: гений не кіруецца правіламі, ён сам іх задае мастацтву. У працэсе стварэння мастацкіх каштоўнасцей паэт свабодна выяўляе сябе ў самых разнастайных формах, даючы поўную свабоду сваім пачуццям. Эмацыянальнае самавыяўленне ў пісьменнікаў-рамантыкаў заўсёды на першым месцы. Таму ў іх творах асабліва ўвага звяртаецца на раскрыццё ўнутранага свету герояў, іх перажыванняў, часта вельмі супярэчлівых, напружаных. У якім бы жанры ні выступаў пісьменнік-рамантык — пераважае лірычны элемент, нават у праявістых, драматычных творах (рамантычная драма). З гэтым звязана асаблівае пашырэнне ў рамантызме лірычнай паэзіі, росквіт ліра-эпічнай або нават цалкам лірычнай паэмы, балады. Граніцы паміж літаратурнымі родамі — лірыкай, эпасам, драмай — размываюцца, становяцца даволі ўмоўнымі, наглядаецца «змяшэнне», узаемапранікненне родавых адзнак у канкрэтных жанрах.

Крытычная настроенасць у дачыненні да існуючага жыцця абумоўлівае пашырэнне сатыры, іроніі, узмацнення трагедычнага пафасу. У процілегласць рэальнаму жыццю пісьменнік-рамантык стварае іншы, незвычайны свет, у якім жывуць і дзейнічаюць выключныя па характару героі, людзі, схільныя да незвычайных учынкаў. Вельмі важную ролю адыгрывае фантазія, вымысел. Для выяўлення свайго ідэалу пісьменнік можа адыходзіць ад праўдападобнасці і нават праўды гістарычных фактаў. Але разам з тым менавіта рамантыкі ўводзяць у літаратуру прынцып гістарызму, захавання «мясцовага каларыту». Пісьменнік мог адступіць ад дакладнай характарыстыкі гістарычнай асобы, але звычайна вельмі клапаціўся, каб захаваць дакладнасць у апісанні прыроды краю, побыту народа, абрадаў, вераванняў, звычаяў людзей той эпохі і той краіны, дзе адбывалася дзеянне. Гэта асабліва можна наглядаць у творах жанру гістарычнага рамана, які, дарэчы, і ўзнік як жанр у эпоху рамантызму.

З мэтай процістаяць шэраму і паныламу жыццю рамантыкі часта звярталіся да слаўнага гістарычнага мінулага, да жыцця далёкіх («экзатычных») краін і народаў, да фальклорных паданняў, легенд. Яны ўвогуле (зноў жа ў адрозненне ад класіцыстаў) высока ставяць вусную народную творчасць, самі часта збіраюць і друкуюць фальклорныя творы. Рамантыкі актыўна прапагандавалі ідэю народнасці літаратуры, якую разумелі перш за ўсё як выяўленне нацыянальнай самабытнасці культуры народа.

Кіруючыся сваімі прынцыпамі, рамантыкі часта звяртаюцца да пераасэнсавання традыцый папярэдніх эпох літаратурнай гісторыі, у тым ліку і Сярэднявечча, але асабліва — эпохі Адраджэння з яе ідэалам чалавека свабодалюбнага, разняволенага ў сваіх памкненнях і марах, з яе свабодай паэтычнага самавыяўлення аўтара, які ігнаруе правілы-прадпісанні нарматыўнай эстэтыкі.

Радзімай рамантызму лічыцца Германія. Менавіта ў Германіі гэты напрамак знайшоў глыбокае філасофска-эстэтычнае асэнсаванне (браты Ф. і А. Шлегелі). Пэўнае дачыненне да ўзнікнення гэтага накірунку мелі Ф. Шылер і І. В. Гётэ, у творчасці якіх ужо выразна акрэсліваліся рысы, што стануць характэрнымі для новага напрамку ў літаратуры, хоць самі гэтыя пісьменнікі да рамантызму сябе не адносілі.

Нямецкі рамантызм меў складаны і супярэчлівы характар. У большасці яго прадстаўлялі пісьменнікі (Наваліс, Гофман і інш.), якія, процістаячыся ідэям эпохі Асветніцтва, шукалі свой ідэал у мінулым. Разам з тым яны, асабліва Э. Т. А. Гофман і браты Я. і В. Грым, унеслі вялікі ўклад у развіццё літаратуры тым, што звярнуліся да вуснай творчасці народа, запісвалі і апрацоўвалі народныя казкі, паданні. На аснове народных сюжэтаў яны стварылі мноства яркіх паэтычных твораў, у якіх адлюстроўваліся народная мудрасць, высакародства і гуманнасць, іншыя выдатныя якасці простага чалавека, проціпастаўленыя несправядлівасці злых, нядобрых правіцеляў. Асабліва шырокую вядомасць атрымалі ў свеце казкі братоў Грым — Якаба (1785—1863) і Вільгельма (1786—1859) — «Чырвоная Шапачка», «Смелы кравец», «Брэменскія музыканты», «Воўк і сямёра казлянят»; аповесці і апавяданні Гофмана (1776—1822) — «Шчаўкунчык і Мышыны кароль», «Чужое дзіця», «Каралеўская нявеста», «Крошка Цахес» і інш.

Глыбокі след рамантызм пакінуў у англійскай літаратуры. Найперш у творчасці выдатнага паэта *Джорджа Байрана* (1788—1824), чыё імя стала ўвасабленнем рамантычнага напрамку ў еўрапейскай, нават у сусветнай літаратуры. Выхадзец са старажытнага арыстакратычнага роду, Дж. Байран ужо ў самым пачатку творчай дзейнасці заявіў аб сваім непрыняцці маралі, традыцый і звычаяў гэтага асяроддзя, а таксама тых адносін, што складваліся ў буржуазным грамадстве. Яго ідэалам становіцца непрыняцце ўсякага зла і насілля, абарона ўсіх пакрыўджаных

і абяздоленых, што найперш выявілася ў яго гарачай прамове ў палаце лордаў у абарону лудзітаў, якім пасля іх выступлення супраць нечалавечых умоў жыцця і працы пагражала смяротнае пакаранне.

Першая кніга вершаў з'явілася, калі Байрану споўнілася 19 гадоў. Ужо ў самых ранніх творах паэт выказаў рэзка адмоўнае стаўленне да сучаснай яму рэчаіснасці. Але асабліва востра яго рэвалюцыйныя настроі прагучалі ў наступных буйных творах — паэмах «Паломніцтва Чайльд Гарольда», «Гяур», «Карсар», «Лара», «Шыльёнскі вязень», драматычных паэмах «Каін», «Манфрэд», у вершаваным рамана «Дон Жуан», што з'явіліся ў выніку знаёмства паэта з жыццём іншых краін Еўропы, а таксама як выснавання яго рамантычнай фантазіяй карціны з жыцця экзатычнага Усходу. Героі гэтых твораў — бескампрамісныя выкрывальнікі грамадскага зла, высакародныя разбойнікі-мсіўцы, што змагаюцца не толькі за свой гонар і справядлівасць, але і за свабоду і шчасце іншых людзей. І для стварэння такіх вобразаў у Байрана быў багаты матэрыял. Пакінуўшы ў 1816 г. сваю радзіму, паэт аб'ездзіў усю Заходнюю Еўропу (Швейцарыю, Італію, Партугалію, Іспанію, Грэцыю, Албанію) і выступаў не толькі ў ролі сузіральніка чужога жыцця, але актыўнага яго ўдзельніка. Ён плячо ў плячо ішоў разам з італьянскімі карбанарыямі ў іх змаганні за вызваленне Італіі. Пасля прымаў самы актыўны ўдзел у вызваленчым руху грэцкага народа супраць турэцкіх заваёўнікаў. І памёр у Грэцыі ў час гэтай вызваленчай барацьбы.

Кожны з названых твораў Байрана можа быць яскравым, характэрным прыкладам рамантычнай паэзіі. Але ў сэнсе выяўлення ідэйна-эстэтычнага крэда паэта найбольш паказальны твор — «Паломніцтва Чайльд Гарольда», тым больш што герой многімі рысамі нагадвае самога паэта (хоць герой паэмы і аўтар — не адна асоба). Чайльд Гарольд — малады арыстакрат, які пакідае бацькоўскае гняздо і пускаецца ў падарожжа па краінах Еўропы, каб убачыць іншае жыццё. Разам са сваім героем паэт наведвае розныя краіны, цікавіцца іх жыццём, гісторыяй, звяртаючы асаблівую ўвагу на самыя адметныя, гераічныя або трагічныя яе старонкі. Асабліва блізка да сэрца ён прымае трагічны лёс Іспаніі, акупіраванай войскамі Напалеона, Грэцыі, заняволенай туркамі, якую да таго ж рабуюць, абкрадваюць і суайчыннікі паэта — брытанцы. Ён аглядае руіны старажытных Афін. Яго сэрца гняце скруха ад таго,

што некалі вельмі слаўная сваёй культурай Грэцыя зараз выглядае такой абяздоленай і прыгнечанай. У чацвёртай песні ў такім жа ракурсе ідзе размова пра Італію з яе былой славай, выдатнымі паэтамі, мастакамі і вучонымі Старажытнага Рыма, а цяпер такой прыніжанай пад уладай Аўстрыі.

Паэт як бы робіць агляд еўрапейскага грамадства, не абыходзячы вострых праблем палітыкі, міждзяржаўных адносін. Аднак не толькі гэты бок жыцця яго хвалюе. Побач з лёсам краін і народаў у паэме выступаюць і іншыя праблемы, найперш тыя, што звязаны з жыццём чалавека, — філасофскія і маральна-этычныя. Як гэта і ўласціва рамантыкам, асаблівая ўвага ўдзяляецца асэнсаванню эмацыянальнага стану і настрою героя, яго інтымнага свету, душэўных перажыванняў.

Паэма «Паломніцтва Чайльд Гарольда», якая складаецца з чатырох частак-песень, пісалася на працягу шасці гадоў (першыя дзве песні — у 1812 г., трэцяя — у 1817-м і чацвёртая — у 1818 г.). Натуральна, што паэма ўвабрала ў сябе багаты і разнастайны жыццёвы змест.

У эпоху рамантызму ўзнікае жанр гістарычнага рамана. Першым з пісьменнікаў, хто ўвёў у літаратуру гэты жанр у яго характэрным сучасным абліччы, быў англійскі празаік *Вальтэр СКОТ (1771—1832)*. Яму належаць каля 30 гістарычных раманаў. Найбольш вядомыя з іх — «Узверлі», «Айвенга», «Пурытане», «Квенцін Дорвард», «Роб Рой», «Вудстак», «Ламермурская нявеста» і інш. Для сваіх раманаў В. Скот выбіраў найбольш драматычныя часы і падзеі з гісторыі Шатландыі, Англіі, Францыі, звязаныя з імёнамі відных гістарычных асоб — каралёў, палкаводцаў, народных герояў. Аднак у цэнтры ўвагі В. Скота звычайна знаходзяцца не гэтыя гістарычныя асобы, а выхадцы з народа, шараговыя яго прадстаўнікі, хоць па сваіх асабістых якасцях гэта неардынарныя, цікавыя носьбіты рыс народнага характару. У тым і заключаецца своеасабліваць гістарычнага рамана часоў рамантызму, што ён імкнуўся максімальна дакладна паказваць жыццё і побыт пэўнага асяроддзя, перадаць каларыт той эпохі, часу, у які адбываюцца падзеі. Галоўныя дзеючыя асобы раманаў В. Скота — гэта звычайна выдуманая персанажы, праз паводзіны, размовы якіх раскрываюцца і сэнс гістарычных падзей, і роля гістарычных сіл, якія звязаны з гэтымі падзеямі. Так пісьменнік паказвае барацьбу свайго шатландскага народа за незалежнасць (раманы «Узвер-

лі», «Роб Рой»), барацьбу паміж французскім каралём Людовікам XI і бургундскім герцагам Карлам Смелым («Квенцін Дорвард») і перамогу Людовіка XI у гэтай барацьбе за аб'яднанне феадальных княстваў у адной французскай дзяржаве ў XV ст.

Вялікую папулярнасць меў *раман В. Скота «Айвенга»*, у якім паказаны падзеі XI ст. у Англіі — барацьба саксонцаў супраць нарманскіх заваёўнікаў. Аўтар вельмі яскрава абмалёўвае паводзіны рыцараў-крыжакоў, іх крывавыя злачынствы, хітрасць і маральную нізасць. Гэтым заваёўнікам супрацьстаяць саксонцы Айвенга, Седрык, лэдзі Равена, якіх В. Скот малюе як увасабленне станоўчых рыс, патрыётаў Англіі. У гэтым жа плане як выразнік ідэі англійскай дзяржаўнасці выступае і Рычард Львінае Сэрца, але ў адрозненне ад папярэдніх яго вобраз падаецца ідэалізавана.

Тыпова рамантычным героем з'яўляецца і Робін Гуд — народны мсцівец, абаронца пакрыўджаных і абяздоленых, легендарны ваяк сялянства, якое паўстала супраць заваёўнікаў.

Сярод простых герояў з народа ярка высвечваюцца і такія персанажы, як свінапас Гурт і штукар Вамба — вельмі характэрныя для раманаў Скота персанажы, на якіх звычайна і трымаецца каларытнае, з жывымі падрабязнасцямі, мастацкімі дэталямі апавяданне пра мінулыя часы.

Творчасць В. Скота ў жанры гістарычнага рамана была і застаецца вельмі папулярнай у розных краінах свету. Перакладзеная на многія мовы, яна ўспрымаецца з вялікай цікавасцю, спараджае ў новых пакаленняў пісьменнікаў жаданне працягваць пачатую англійскім рамантыкам традыцыю. У беларускай літаратуры ў гэтай традыцыі шмат працаваў У. Караткевіч — аўтар шматлікіх раманаў і апавесцей на гістарычную тэму аб мінулым Беларусі.

Выдатным прадстаўніком французскага рамантызму быў *Віктор ГЮГО (1802—1885)*. Яму належаць шматлікія паэтычныя і драматычныя творы, але найбольшую папулярнасць ён здабыў сабе празаічнымі творами ў жанры гістарычнага рамана (услед за В. Скотам). Гэта такія творы, як «Сабор Парыжскай Божай мацеры», у якім паказаны складаныя падзеі і адносіны паміж рознымі сацыяльнымі групамі ў Францыі ў канцы XV ст.; «Чалавек, які смяецца», з аповедам пра чалавека з вышэйшага асяроддзя, якому давялося па волі лёсу непасрэдна зведаць, як жыве просты люд, і потым, трапіўшы зноў у сваё асяроддзе (у асяроддзе лордаў: дзеянне адбываецца ў Анг-

ліі ў канцы XVII — пачатку XVIII ст.), выказаць усю праўду аб тым, як па віне такіх, як яны, пакутуе просты люд; «Дзевяноста трэці год» — пра падзеі Вялікай французскай рэвалюцыі, звязаныя з ёй складаныя супярэчнасці барацьбы розных сацыяльных плыняў.

Самым буйным і папулярным сярод чытачоў, асабліва юнага ўзросту, быў і застаецца *роман В. Гюго «Адвержаныя»* (ці «Абяздоленыя»). Яго героі — простыя людзі, якія па віне грамадства асуджаны на пакутніцкае існаванне, хоць гэта людзі выдатных маральных якасцей. Галоўны герой рамана Жан Вальжан за тое, што ўкраў бохан хлеба для галодных дзяцей, быў асуджаны на катаргу і 19 гадоў адбываў пакаранне на галерах. Як былы катаржнік, ён і пасля не знаходзіць разумення ў грамадстве і зноў, каб пракарміцца, вымушаны красці. Але на гэты раз яму пашанцавала: ён сустрэўся з добрым чалавекам біскупам Мірыелем, які дапамог Вальжану стаць на шлях сумленнага жыцця і дабрачыннасці. Аднак барацьба з уладамі на гэтым не спыняецца. Вальжана доўгі час праследуе паліцыянт Жавер. Жан Вальжан усё ж, нягледзячы ні на што, застаецца верны свайму гуманнаму стаўленню да людзей. Зрабіўшыся ўладальнікам невялікай фабрыкі, ён клапаціцца аб людзях, што, як і ён раней, трапілі ў бяду, апыкуецца над Фанцінай і яе дачкой Казетай, дапамагае іншым, у прыватнасці рэвалюцыянерам, што змагаюцца на барыкадах за інтарэсы народа.

Сярод герояў рамана людзі розных жыццёвых лёсаў, у тым ліку і вельмі сімпатычны аўтару і чытачам рамана вулічны хлапец, малы ўдзельнік барыкадных баёў Гаўрош, кіраўнік паўстання парыжскай беднаты Анжальрас і іншыя. Як і ў іншых рамантычных творах, у рамана шмат вострых трагічных сітуацый, што заканчваюцца смерцю герояў. На барыкадах гінуць людзі, што сталі на шлях барацьбы з існуючым бесчалавечным ладам. Гіне і маленькі Гаўрош. Але пісьменнік глыбока верыць у тое, што зло будзе пераможана. Нават такія верныя службы бесчалавечных законаў, як Жавер, вымушаны прызнаць перавагу тых, каго яны павінны праследаваць і караць. У процістаянні з Жанам Вальжанам Жавер не вытрымлівае і канчае самагубствам.

Віктор Гюго як пісьменнік сваімі творамі ўпісаў яркую старонку ў сусветную літаратуру.

Рамантызм у літаратуры вылучыў шэраг выдатных мастакоў слова. Асабліва ў тых літаратурах, якім выпала

адлюстроўваць вострадраматычныя падзеі гісторыі і сучаснага ім жыцця свайго народа. Такім быў рамантызм у польскай літаратуры. Пасля зацяжнага панавання класіцызму (псеўдакласіцызму, як раней называлі яго ў літаратуразнаўстве), пад уплывам перадавых ідэй свайго часу (канец 20-х — пачатак 30-х гг.) рамантызм у польскай літаратуры, нарэшце, перамог і да сярэдзіны 60-х гг. (паўстанне 1863—1864 гг.) з'яўляўся вядучым напрамкам. І, дарэчы, не толькі ў літаратуры, але і ў іншых мастацтвах. Напрыклад, у музыцы — Ф. Шапэн (1810—1849), С. Манюшка (1819—1872).

Самымі віднымі рамантыкамі ў польскай літаратуры былі Адам Міцкевіч (1798—1855), Юліуш Славацкі (1809—1849). Іх творчасць з найбольшай паўнатай і яскравасцю выявіла настроі і імкненні, а таксама дзейны чын польскага народа ў барацьбе за сваё вызваленне з-пад няволі пасля страты Польшчай сваёй незалежнасці ў канцы XVIII ст.

Важнай асаблівасцю рамантызму як літаратурнага напрамку была ідэя народнасці, цеснай сувязі творчасці пісьменніка з народна-паэтычнымі традыцыямі, што выяўляліся ў паданнях, песнях, казках. У адрозненне ад класіцыстаў, якія лічылі фальклор прымітыўнай творчасцю, рамантыкі знаходзілі ў фальклору глыбіннае выяўленне народнай душы, высокія ўзлёты яго фантазіі, парыванні ў свет красы і гармоніі, духоўнасці. Для рамантыкаў фальклор быў крыніцай творчага натхнення. Яны звярталіся да яго вобразаў і сюжэтаў, стваралі на іх аснове свае паэтычныя творы.

Менавіта ў такой атмасферы захаплення народнасцю развіваўся магутны талент нашага земляка, ураджэнца Навагрудчыны *Адама МІЦКЕВІЧА* — найвялікшага класіка польскай літаратуры і разам з тым пісьменніка вельмі блізкага па характару вобразнасці, мастацкаму каларыту да беларускай паэтычнай стыхіі. Не з самых першых паэтычных спроб, але калі яму ўжо адкрыліся неабсяжныя магчымасці новага паэтычнага накірунку, А. Міцкевіч не толькі сам стаў на гэты шлях мастацкага асэнсавання жыцця. Ён павёў за сабой іншых таленавітых і патрыятычна настроеных аўтараў. Гэта адбывалася ў часы навучання ў Віленскім універсітэце, куды пасля сканчэння Навагрудскай павятовай школы ў 1815 г. паступіў А. Міцкевіч. З гэтым часам звязана яго актыўная грамадская дзейнасць, калі ён разам са сваімі найбліжэйшымі сябрамі стварае тайнае студэнцкае таварыства філаматаў (потым

яно было пераўтворана ў адкрытае аб'яднанне «прамяністых», затым — зноў у тайнае таварыства філарэтаў). А. Міцкевіч і яго сябры ставілі сваёй мэтай патрыятычнае служэнне роднаму краю, вывучэнне культуры і гісторыі народа, грамадскую дзейнасць у імя высокіх ідэалаў вызвалення і асветы народа. Царскія ўлады добра разумелі нацыянальна-вызваленчую скіраванасць дзейнасці гэтых тайных аб'яднанняў, і таму многія іх удзельнікі, у тым ліку і А. Міцкевіч, былі падвергнуты жорсткім праследванням і пакаранням.

З гэтымі аб'яднаннямі звязаны пачатак паэтычнай творчасці А. Міцкевіча і яго сяброў, сярод якіх былі такія пасля вядомыя дзеячы і пісьменнікі, як Ян Чачот, Тамаш Зан і іншыя прыхільнікі рамантычнага накірунку ў літаратуры.

З гадамі навучання ва ўніверсітэце звязаны першыя паэтычныя выступленні А. Міцкевіча, сярод якіх асабліва вылучаліся «Ода да маладосці», «Песня філарэтаў». Услед за імі пачалі з'яўляцца творы тыпова рамантычнага характару. Гэта балады «Свіцязь», «Свіцязянка», «Рыбка», «Ліліі», напісаныя на аснове беларускіх паданняў і прасякнутыя народнымі ўяўленнямі пра тое, якімі маральнымі прынцыпамі павінен кіравацца чалавек у жыцці, асабліва ў адносінах да слабых і безабаронных. Як і звычайна ў народных паданнях, у гэтых творах, поўных адзін рамантычнай сімволікі, таямнічасці, эмацыянальнай і псіхалагічнай напружанасці ў развіцці сюжэта, зло і вераломства жорстка караюцца, спачуванне заўсёды на баку слабых і пакрыўджаных.

У ліку выдатных рамантычных твораў А. Міцкевіча адзначаюцца паэма «Гражына» і драматычная паэма «Дзяды». Абодва творы таксама звязаны з беларускай зямлёй.

Першы, паэма «Гражына», расказвае пра часы, калі літоўска-беларускім княствам пагражалі крыжацкія напады. Яны тым больш былі небяспечныя, што паміж удзельнымі князямі не было згоды і адзінства. Пра адзін такі эпізод, калі наваградскі князь Літавар хоча пакарыстацца сваёй змовай з крыжакамі, каб захапіць суседні горад Ліду, расказваецца ў паэме. На шляху гэтай змовы паўстае жонка Літавара Гражына, якая ўпотаі ад мужа вядзе войска не супраць суседняй братняй зямлі, а супраць крыжакоў і гераічна гіне ў гэтай бойцы. Даведаўшыся пра смерць Гражыны, Літавар нарэшце зразумеў, якое непакраўнае зло ўчыніў ён сваёй змовай з рыцарамі, здрадай свайму народу, што прывяло і да смерці каханай жонкі.

Цела Гражыны, па старым звычаі, спальваюць на кастры. У гэтым кастры прымае смерць і Літавар, караючы сябе так за сваю трагічную памылку.

Патрыятычная ідэя паэмы выяўляецца найперш праз вобраз Гражыны. Намаляваны вельмі ярка, як вобраз тыпова рамантычны, у спецыфічных для твораў рамантызму абставінах: начны візіт трох крыжакоў да князя, таемныя паводзіны Гражыны, якая ўпотаі ад мужа пераапрацаецца ў яго даспехі, адпраўляе рыцараў і сама вядзе ўзброеныя дружыны ў бой з крыжакамі і ў гэтым баі гіне за гонар Айчыны. Такая ідэя была вельмі жывой, актуальнай у часы Міцкевіча, калі пытанне аб вызваленні Айчыны надзвычай востра ўспрымалася ў Польшчы і Беларусі, пазбаўленых сваёй дзяржаўнасці.

З беларускімі народна-паэтычнымі традыцыямі мае прамую сувязь і лірыка-драматычная паэма «Дзяды». Аднак аўтар у сваёй задуме не ставіў мэту аднавіць ва ўсёй паўнаце этнаграфічныя дэталі беларускага народнага абраду. А. Міцкевіч з абраду бярэ толькі асноўныя, з сімвалічным зместам вобразы. Гэта — душы памерлых продкаў, якія не знайшлі супакаення на тым свеце; гуслар, што прамаўляе да душ памерлых і выказвае свае маральныя ацэнкі жыццёвым з'явам; хор сялян, што ўслед за гусларом і цэнямі продкаў паўтарае розныя народныя заклінанні і спачуванні тым, хто цярпеў пакуты, і асуджэнне тых, хто пры жыцці не спагадаў слабым (бязлітасны пан у дачыненні да сваіх сялян) і г. д.

Асобная, самастойная тэма раскрываецца ў чацвёртай частцы паэмы, дзе галоўным героем выступае Густаў. У асобе Густава лёгка ўгадваецца сам паэт, які перажывае вострыя душэўныя пакуты ў сувязі з неўладкаванасцю жыцця. У яго выказваннях чуецца байранаўскія інтанацыі з іх пратэстам супраць грамадскага зла, якога так многа ў жыцці. Асабліва выразна гэтыя настроі выяўлены ў тых маналогах, дзе расказваецца аб перажываннях героя, разлучанага з каханай дзяўчынай толькі па той прычыне, што ён не мае багата і тытулаў. У гэтай эмацыянальна напружанай споведзі Густава выразна праглядаецца асабістая драма паэта, драма яго разлукі з Марыляй Верашчак, у якую паэт быў закаханы са студэнцкіх гадоў і якую выдалі замуж за багатага памешчыка. Думкі, пачуцці героя выказваюцца з такой сілай, адкрытасцю, шчырасцю, страснасцю, якой да з'яўлення «Дзядоў» не ведала польская паэзія, у прыватнасці лірычная.

Праца А. Міцкевіча над «Дзядамі» мела працяг. Пазней была напісана трэцяя частка, якая значна паглыбляла ідэйна-філасофскі змест твора, выводзіла яго на яшчэ больш шырокія абагульненні ў ацэнцы з'яў жыцця, у тым ліку і актуальна палітычных. Але твор так і не быў даведзены да завяршэння.

Самым вялікім і значным не толькі ў творчасці А. Міцкевіча, але і ў польскай паэзіі перыяду рамантызму ўвогуле была паэма «Пан Тадэвуш» (закончана ў 1834 г.).

Гэты твор называюць паэмай-эпапеяй, раманам у вершах, паэтычнай энцыклапедыяй жыцця польскага і літоўска-беларускага грамадства першай трэці XIX ст. Такое багацце і разнапланавасць азначэнняў можа паказацца неадэкватным зместу твора, яго сюжэту, характару жыццёвых апісанняў, замалёвак, карцін. У полі зроку аўтара звычайная для тых мясцін, дзе ён нарадзіўся, шляхецкая сядзіба, яе насельнікі, разам з суседзямі, знаёмымі, заезджымі гасцямі і г. д. І толькі адна галоўная «сюжэтная лінія» цэласна звязвае 12 частак твора. Гэта — каханне галоўнага героя твора Тадэвуша да Зосі, дзяўчыны з таго ж асяроддзя, што і ён сам, якое заканчваецца шчаслівымі заручынамі. Такая «прастата зместу» твора часам і ўспрымалася як адзнака першапачатковай задумы — штосьці ў жанры шляхецкай ідыліі, якая складалася ва ўспамінах паэта пра юнацтва і жыццё блізкіх людзей у час знаходжання далёка ад роднай Навагрудчыны ў эміграцыі, у Парыжы.

На самай справе прастата гэта ўяўная. Змест паэмы ўключае ў сябе не толькі апавяданне пра каханне Тадэвуша і Зосі, шматлікія юнацкія ўражанні, назіранні, жыццёвыя, у тым ліку і вельмі, здавалася б, «прыватныя», бытавыя эпізоды, за выключэннем хіба канфлікту паміж двума шляхецкімі родамі Сапліцаў і Арэшкаў з-за старога замка. Усё гэта — глыбокі роздум паэта і яго герояў пра лёс Радзімы, калі яна трапіла ў канцы XVIII ст. Разгортваліся падзеі пачатку XIX ст.—1812 год, паход Напалеона на Расію, у якім актыўна ўдзельнічалі і польскія вайсковыя фарміраванні. У свядомасці насельнікаў былой Рэчы Паспалітай усё гэта звязвалася з надзеяй на вызваленне і вяртанне дзяржаўнай самастойнасці.

У тым і выявіўся магутны талент А. Міцкевіча, што ён праз паводзіны, узаемаадносіны, разважанні такіх блізкіх яму, звычайных людзей змог убачыць і паказаць чытачу

«стан свету», прынамсі, у адносінах да Радзімы, яе гісторыі, яе будучыні.

Для таго каб зразумець усю глыбіню зместу гэтага выдатнага твора, варта асабліваю ўвагу звярнуць на яго заключныя строфы, эпілог паэмы, дзе ў вельмі сціслай, скандэсанаванай форме выказаны самыя балючыя пачуцці і думкі паэта аб Радзіме, народзе, аб трагічных памылках, што былі дапушчаны раней тымі, хто правіў Польшчай, у тым ліку і героямі паэмы.

Пра гэта ўсё я на парыжскім бруку
І думаў з болем, стомлены ад груку,
Пракленаў і дакораў, сварак, спрэчак
І позніх шкадаванняў недарэчы.

Гэтую вастрывую перажыванняў падкрэслівае, узмацняе кантраст, які ўтвараецца паміж настроем паэмы, асабліва ў яе завяршэнні, і эпілогам. Паэма завяршаецца на ўзнёслай, амаль шчаслівай ноце: шчасліва складаюцца адносіны паміж Тадэвушам і Зосіяй, шчаслівую развязку мае і спрэчка двух шляхецкіх родаў Сапліцы і Арэшкі, сэрцы герояў поўныя добрых патрыятычных надзей у сувязі з прыходам напалеонаўскіх, а разам з імі і польскіх войск. Шчаслівы Тадэвуш разам з Зосіяй, уступаючы ва ўладанне спадчынай, прымае рашэнне вызваліць сваіх сялян ад прыгону, даць ім свабоду і г. д.

А шляхта ўсё піла і славіла ў пахвалах
Напалеона (ён для ўсіх у генералах
Быў увасоблены), Тадэвуша і Зосю.
Пілі за маладых, як і здаўна вялося,
За ўсіх прысутных там — нікім не ганьбавалі.
Нарэшце, за нябожчыкаў, якіх не забывалі.
Я там таксама быў, мёд, віны піў, а крышку,
Што ў памяці збярог, змясціў у гэту кніжку.

Такімі радкамі заканчваецца апошня, дванаццатая, кніга паэмы. Нібы казка, з характэрнай шчаслівай канцоўкай. Але менавіта таму такой, што рэальнае жыццё, рэчаіснасць, у якой нараджалася паэма, былі зусім іншыя, што ўсё, расказанае ў творы, адгукалася ў сэрцы паэта мілым, але балючым успамінам. І разуменнем таго, што яно ўжо больш ніколі не паўторыцца: часы змяніліся і яны патрабуюць новага разумення свету, новых спраў дзеля шчасця радзімы, дзеля яе вызвалення з няволі. І як падкрэслівае рашэнне Тадэвуша адносна сваіх прыгонных, гэта вызваленне павінна пачацца менавіта з такіх актаў, з сацыяльнага вызвалення народа.

А што датычыць старых «сармацкіх» шляхецкіх традыцый¹, то яны павінны адысці ў нябыт. Гэтая апошняя ідэя праводзіцца ўсім зместам паэмы і асабліва праз вобраз Яцэка Сапліцы, бацькі Тадэвуша, характар якога перажыў глыбокія эвалюцыйныя змены — з безаглядна-парывістага, схільнага да неабдуманых учынкаў, ён ператвараецца ў мудрага і сціплага ксяндза Робака, які вучыць і вядзе за сабой іншых. Невыпадковы ў гэтай сувязі і ўчынак яго сына, які выявіўся ў вызваленні сялян з прыгону.

Змест паэмы выключна шматгранны. Яго нельга пераказаць ці ахарактарызаваць у некалькіх словах, бо ў ім адлюстраваліся літаральна ўсе бакі жыцця герояў, усе фарбы навакольнага свету, прыроды. Лясы і паляны роднай Наваградчыны, засеяныя збажыной палі, вясковыя агароды, кветкі і расліны выпісаны з такой мастацка-выяўленчай сілай, што ствараецца ўражанне, нібы аглядаеш усё гэта ў натуры або на мастацкай карціне жывапісу. А ўменне паэта перадаваць гукі прыроды, карыстацца гукапісам робіць гэтыя карціны адчувальна жывымі!

Паэма «Пан Тадэвуш» завяршае паэтычную творчасць А. Міцкевіча і, натуральна, сведчыць аб тым, што гэтая творчасць перажыла сур'ёзную эвалюцыю. Паэма істотна адрозніваецца ад папярэдніх твораў А. Міцкевіча перш за ўсё сваёй схільнасцю да рэалізму. Гэта бачыцца ва ўсім: і ў тым, як раскрываюцца характары, як дэталізуюцца апісанні побыту, малюнкi паўсядзённага жыцця, навакольнай прыроды. І ўсё ж паэма яшчэ нясе ў сабе і рысы рамантызму, што выяўляецца асабліва ў яе сувязі з народнай глебай, фальклорнымі традыцыямі, ва ўласцівым рамантычнай літаратуры гістарызме, у свабодным абыходжанні з асаблівасцямі паэтычных родаў, у пераходах ад аднаго эстэтычнага пафасу да іншага, ад камічнага да трагічнага, ад высокагераічнага да бытавога, ад жыццёва рэальнага да таямніча-фантастычнага, вельмі багатай сістэме сродкаў экспрэсіўнага выяўлення і г. д.

1. З якімі грамадска-палітычнымі з'явамі і падзеямі было звязана ўзнікненне і развіццё рамантычнага напрамку ў літаратуры? Якія часы ахоплівае эпоха рамантызму?

¹ «Сармацкія» шляхецкія традыцыі — звычаі і стыль паводзін шляхты, якія складаліся ў папярэднія часы і трымаліся на непамерным перабольшанні шляхтай свайго значэння ў грамадстве, амбіцыйнасці, разгуле, безадказнасці ў адносінах да простага народа і радзімы ў цэлым.

2. Назавіце асноўныя рысы і асаблівасці рамантычнага напрамку. Прывядзіце прыклады-ілюстрацыі з вядомых вам твораў.

3. Якіх пісьменнікаў-рамантыкаў вы ведаеце ў нямецкай літаратуры? Назавіце вядомыя вам іх творы, ахарактарызуйце адзін з іх.

4. Што вы ведаеце пра Дж. Байрана і яго творчасць? Дайце агульную характарыстыку паэмы «Паломніцтва Чайльд Гарольда».

5. Што вам вядома пра творчасць В. Скота? Якія з яго твораў вы читалі? Хто з беларускіх пісьменнікаў блізкі да Скота, наследаваў яго традыцыі?

6. Якія з твораў В. Гюго вы читалі? Хто з яго герояў вам асабліва запамніўся? Чым?

7. Якіх польскіх пісьменнікаў-рамантыкаў вы ведаеце?

8. Якія творы А. Міцкевіча вывучалі ў папярэдніх класах?

9. Ахарактарызуйце паэму А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» з боку яе жыццёвага зместу, жанравых асаблівасцей, ідэйнага пафасу.

10. Якія творы А. Міцкевіча сваім зместам і вобразамі сведчаць пра цесную сувязі паэта з жыццём і паэтычнымі традыцыямі беларускага народа?

ЛІТАРАТУРА

Літаратура народаў свету: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. Л. Баршчэўскі. Мн., 1995.

Байран Дж. Г. Паломніцтва Чайльд Гарольда. Мн., 1996. (Школьная бібліятэка).

Міцкевіч А. Пан Тадэвуш / Пер. Я. Семяжон. Мн., 1985.

Лойка А. Адам Міцкевіч і беларуская літаратура. Мн., 1959.

Мальдзіс А. Падарожжа ў XIX стагоддзе. Мн., 1969.

Ад рамантызму — да рэалізму

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА СЯРЭДЗІНЫ XIX ст. (30—50-я гг.)

Грамадскі і літаратурны рух цё Расіі і Беларусі характарызаваўся ўзмацненнем антыпрыгонніцкіх настрояў. Вострае незадавальненне існуючымі парадкамі нарасталі не толькі ў асяроддзі сялянства. Яно захоплівала і прагрэсіўныя дваранскія і шляхецкія колы, што выявілася ў дзекабрысцкім руху, ва ўзнікненні тайных таварыстваў (філаматы) у Віленскім універсітэце.

Нягледзячы на мікалаеўскую рэакцыю, што наступіла пасля разгрому дзекабрыстаў, прагрэсіўныя сілы актывізуюць сваю дзейнасць. На грамадскую арэну ў Расіі выходзяць рэвалюцыйныя дэмакраты на чале з В. Р. Бялінскім, А. І. Герцэнам. Яны вядуць рашучую барацьбу за вызваленне сялянства ад памешчыцкага прыгнёту. Магутнай зброяй у гэтай барацьбе была мастацкая літаратура. «У народа, пазбаўленага грамадскай свабоды,— пісаў А. І. Герцэн,— літаратура — адзіная трыбуна, з вышыні якой ён прымушае пачуць крык свайго абурэння і свайго сумлення».

Пад уплывам антыфеадальнага руху, які спалучаўся з нацыянальна-вызваленчай барацьбой народаў, што насялялі Расію, развіццё літаратуры ў гэты час ідзе ў кірунку ўсё большай дэмакратызацыі, збліжэння з народным жыццём. Галоўнымі літаратурнымі напрамкамі былі ра-

мантызм, следам — рэалізм, якія далі свету выдатных пісьменнікаў, шмат яркіх і глыбокіх твораў.

Як ужо адзначалася, рамантызм, які ў канцы XVIII ст. прыйшоў на змену класіцызму і сентыменталізму, стаў вядучым літаратурным напрамкам у многіх еўрапейскіх літаратурах першай паловы XIX ст. Ён узнік на глебе незадавальнення тагачасным жыццём. Адмаўляючы існуючую рэчаіснасць, пісьменнікі-рамантыкі проціставілі ёй свае ідэалы, свае ўяўленні аб жыцці. Яны стваралі вобразы смелых, рашучых людзей, якія змагаюцца са злом, несправядлівасцю, надзялялі іх незвычайнымі, моцнымі характарамі. Не знаходзячы такіх герояў у сучасным жыцці, звярталіся да мінулага, да гісторыі, выкарыстоўвалі ў сваёй творчасці легенды, паданні, гераічныя песні і казкі народа. Шырокае развіццё гэты напрамак меў у польскай літаратуры — А. Міцкевіч, Ю. Славацкі, Ю. Крашэўскі і многія іншыя пісьменнікі сярэдзіны XIX ст. Значны ўплыў аказаў рамантызм на развіццё рускай літаратуры. Ён ярка выяўляўся ў творчасці такіх пісьменнікаў, як В. А. Жукоўскі, А. С. Пушкін, М. Ю. Лермантаў, М. В. Гоголь.

Асаблівасцю развіцця рускай літаратуры гэтага часу з'яўляецца тое, што ў ёй, пачынаючы з 30-х гг., адначасова з рамантычным накірункам, развіваецца рэалізм, які нязмерна пашырае прастору адлюстравання жыцця, даследавання з'яў сацыяльнай рэчаіснасці.

Набірала сілу дэмакратычная ўкраінская літаратура, якую прадстаўляе ў гэты перыяд магутная постаць Тараса Шаўчэнкі.

Адносна ўкраінскай літаратуры ўвогуле трэба сказаць, што яна на гэтым этапе, таксама як на папярэдніх, была для беларускай літаратуры не проста адной з суседніх братніх славянскіх літаратур, якія дабратворна ўплывалі на яе паступовае станаўленне і развіццё як літаратуры нацыянальнай. Яна была для беларускай літаратуры вельмі блізкай па характару, тыпу, шляхах развіцця, як літаратура нацыянальна прыгнечанага народа, які ў тыя часы не меў магчымасці свабодна выяўляць сябе ў галіне культуры, друкаванага слова і ў тварэнні мастацкіх каштоўнасцей ішоў адметным, адпаведным той гістарычнай і грамадскай сітуацыі шляхам.

Гэта мы адзначалі ўжо пры характарыстыцы першага этапу станаўлення новай беларускай літаратуры, калі ўказвалі на асаблівую блізкасць такіх твораў, як беларус-

кая «Энеіда навыварат» і ўкраінская «Энеіда» І. Катлярэўскага — твораў па многіх адзнаках, ідэйных і мастацкіх, роднасных, а галоўнае — такіх, што вызначалі вядучую эстэтычна-стыльовую тэндэнцыю развіцця нашых нацыянальных літаратур — камічна-бурлескную.

На другім этапе, у сярэдзіне XIX ст., такая цесная сувязь праглядаецца не менш выразна, але ўжо ў іншай мастацка-эстэтычнай характэрнасці — у арганічным спалучэнні фальклорна-рамантычнага і публіцыстычна-рэалістычнага тыпаў творчасці, уласцівых абедзвюм літаратурам. Вядома, тут не трэба шукаць простага падабенства ва ўсім, паўтарэння, хоць бы па той прычыне, што ў Беларусі ў гэты час яшчэ не з'явіўся мастак такой велічыні і значнасці, як Тарас Шаўчэнка ва ўкраінскай. А менавіта ж ён стаў сімвалам украінскага духоўнага і мастацка-паэтычнага ўзвышэння на гэтым этапе. Але, хто ведае, можа, і маюць рацыю асобныя даследчыкі беларускай літаратуры, калі адзначаюць такую сувязь і нават роднаскасць абедзвюх літаратур у тым, што аўтар ці не найгалоўнейшага беларускага твора сярэдзіны стагоддзя — паэмы «Тарас на Парнасе» — узяў для свайго героя такое характэрнае імя, заўважым, не вельмі пашыранае ў беларускім этнічным асяроддзі, але так папулярнае ў асяроддзі (этнічным і літаратурным) украінскім. Вядома, гэта толькі здагадка, асобны штрих, дэталі. Але няма сумнення, што Тарас Шаўчэнка сваім магутным самародкавым талентам, сваёй глыбокай народнай творчасцю быў для беларусаў фігурай натхняльнай і вельмі моцна ўплываў на свядомасць стваральнікаў новай беларускай літаратуры.

Тарас ШАЎЧЭНКА (1814—1861) прышоў у літаратуру ў часы, калі ў ёй асабліва зацікаўлена абмяркоўвалася пытанне аб народнасці літаратуры, і сваё дачыненне да гэтай праблемы ён выявіў таксама, але не ў тэарэтычных развагах, а практычна, вельмі адметнымі па сваёй ідэйнай і мастацкай сутнасці творах.

Першыя паэтычныя творы Т. Шаўчэнка з'явіліся ў канцы 30-х гг. Яны і склалі яго зборнік «Кабзар», які выйшаў у 1840 г. і прынёс аўтару прызнанне і шырокую вядомасць. «Кабзар» змяшчаў толькі 8 твораў («Думы мае...», «Перабэндзя», «Кацярына», «Таполя», «Думка», «Нашто мне чорныя бровы...», «Да Аснаўяненкі», «Іван Падкова», «Тарасова ноч»). Але гэта былі творы, якія вельмі выразна акрэслівалі прадмет асаблівай увагі аўтара як пісьменніка — трагічны лёс простага чалавека ў жыцці і найперш

горкая доля жанчыны. Менавіта на гэту тэму былі яго першыя балады «Утопленая», «Таполя», паэмы «Кацярына», «Наймічка». Кожны з гэтых твораў — шчыmlівая трагедыя няспраўджаных надзей, пачуццяў, маладых жыццяў увогуле, якія заканчваюцца заўчаснай смерцю ці пагібельлю герояў. Узмоцненыя адзнакамі рамантычнай паэтыкі, асабліва раннія балады, яны выклікаюць у чытача рашучае непрыманне такога жыцця, якое ў паэта ўсюды звязана з бесчалавечнасцю прыгоннага ладу.

Яшчэ больш вострыя па сваёй ідэйнай скіраванасці і грамадзянскаму выкрывальнаму пафасу паэмы Т. Шаўчэнка «Сон», «Каўказ», «Ерэтык».

Першая з іх пабудавана як твор-фантазія: паэт у сне праносіцца над прасторами царскай Расіі і бачыць усё, што характарызуе гэту краіну як увасабленне самай жорсткай і бесчалавечнай сістэмы здзеку і глумлення над народам. Перад чытачом адна за адной праходзяць карціны і вобразы жыцця самых розных сацыяльных асяроддзяў, пачынаючы з агульнай характарыстыкі самадзяржаўна-прыгонніцкага ладу часоў Мікалая I і жыцця прыгоннага сялянства, над якім стаіць цэлая пloidма тых, хто трымае народ у бяспраўі, няволі і галечы, і канчаючы царскімі палацамі з іх вяльможным гаспадаром-самадзержцам. «Сон» — гэта вострая паэма-сатыра або паэма-камедея, як назваў яе сам аўтар, у якой ці не ўпершыню ў літаратуры так з'едліва бязлітасна і гнеўна выкрываецца рэчаіснасць часоў прыгону.

Тое ж і ў паэме «Каўказ» (1845), толькі яе сатырычна-выкрывальны пафас з сацыяльнага аспекту ў пераважнасці скіроўваецца ўжо на знешнюю палітыку царызму. Паэт выступае ў падтрымку вызваленчай барацьбы каўказскіх народаў.

Нацыянальна-вызваленчая барацьба прыгнечаных народаў знаходзіцца і ў аснове паэмы «Ерэтык» (1845), але тут ужо паэт звяртаецца да часоў далёкага мінулага — пачатку XV ст., да гісторыі братняга чэшскага народа. Героем паэмы з'яўляецца Ян Гус, што загінуў у агні, быў спалены па пастанове каталіцкага сабора ў Канстанцы за свае гуманістычныя погляды, бясстрашную барацьбу супраць нямецкіх феодалаў і каталіцкіх іерархаў, што разам прыгняталі чэшскі народ. У паэме шырока паказана барацьба чэхаў пад кіраўніцтвам Яна Жыжкі (гусіцкія войны) супраць іншаземных захопнікаў.

Сіла шаўчэнкаўскай паэтычнай творчасці ў тым і заключалася, што яна, гэта творчасць, з самага пачатку

асэнсоўвала тэму нацыянальнага лёсу свайго народа вельмі шырока, уключаючы не толькі сацыяльныя, але і гістарычныя аспекты, барацьбу ўкраінскага народа супраць турэцкіх заваёўнікаў (паэмы «Іван Падкова», 1839 і «Гамалія», 1842), польскай шляхты («Тарасова ноч», 1839, «Гайдамакі», 1841 і інш.).

У Т. Шаўчэнкі яскрава выступае роздум пра будучыню свайго і іншых братніх славянскіх народаў, заклік будаваць яе на грунце сапраўднага нарадалюбства, гуманізму, братняй салідарнасці, адкінуўшы ўсё, што было перашкодай гэтаму. Менавіта такая ідэя выдатных яго вершаў «І мёртвым, і жывым, і ненароджаным землякам маім... сяброўскае пасланне», напісанае 14 снежня 1845 г., у дзень 20-годдзя паўстання дзекабрыстаў, а таксама шырокавядомы яго «Запавет» (1845).

Кажучы ўвогуле, які б тэматычны ці ідэйны накірунак шаўчэнкаўскай творчасці ні ўзяць, яна была для станаўлення новай беларускай літаратуры яркім узорам, хоць гэта яе натхняльная сіла і не магла выявіцца адразу, у тыя часы, па прычыне адставання ў развіцці беларускага мастацкага слова на тым этапе. Уплыў Шаўчэнкі найпаўней выявіцца трохі пазней. Але і ў сярэдзіне XIX ст. ён адчуваўся таксама.

У параўнанні з пачатковым этапам свайго станаўлення новая беларуская літаратура ў 30—50-я гг. набывае адметныя асаблівасці. Яна ўзбагачаецца тэматычна, паўней выяўляе грамадскія праблемы свайго часу, з большай увагай ставіцца да нацыянальнага пытання. На гэтым этапе ў беларускіх творах разам з адзнакамі літаратуры эпохі Асветніцтва даволі выразна выяўляюцца і рысы рамантызму.

Праяўленне рамантычных асаблівасцей у развіцці беларускай літаратуры было звязана з актывізацыяй антыпрыгонніцкага і нацыянальна-вызваленчага руху, з ростам незадавальнення існуючым ладам жыцця, чаканнем перамен.

Пісьменнікаў гэтага часу, што жылі ў Беларусі, характарызуе павышаная цікавасць да ўсяго народнага — народнай культуры, мовы, побыту, звычаяў, традыцый, да гістарычнага мінулага беларускага народа. У іх творах часта сустракаюцца апісанні народных свят, расказваецца аб паходжанні розных звычаяў. Аўтары праяўляюць павышаную ўвагу да ўнутранага свету сваіх герояў.

У беларускай літаратуры, праўда, у параўнанні з тым, як гэта было ў іншых літаратурах, выразна акрэслены

рамантычны напрамак усё ж не склаўся. Ён не змог сфарміравацца перш за ўсё па прычыне агульнай неразвітасці літаратуры, што было ў сваю чаргу вынікам аслабленасці нацыянальнай самасвядомасці народа. Творы рамантычнага характару часта неслі на сабе адбітак папярэдніх літаратурных напрамкаў. Мастацкая дзейнасць нярэдка спалучалася са збіральніцкай, фалькларыстычнай. У гэты час на Беларусі яшчэ не было аўтараў, якія б у сваёй творчасці кіраваліся беларускай нацыянальнай ідэяй. Беларуская літаратура стваралася людзьмі, якія падыходзілі да творчасці на беларускай мове як аматары.

Але, з другога боку, на хвалі абвастрэння сацыяльнага процістаяння пануючых вярхоў і простага народа ў літаратуру ўсё больш пранікалі элементы грамадскага крытыцызму, а разам з ім і схільнасць аўтараў да аналітычнай ацэнкі з'яў рэчаіснасці, рэалістычнага паказу жыцця.

Такім чынам, беларуская літаратура ў сярэдзіне XIX ст. мела даволі складаны, сінкрэтычна нерасчлянёны характар. Тут сустракаліся самыя розныя тыпы творчасці — ад фальклорнага асветніцка-дыдактычнага да рамантычнага і рэалістычнага. Аднак у сваёй глыбіннай сутнасці гэты час быў пераходным перыядам літаратурнага развіцця ад рамантызму да рэалізму.

Паўлюк БАГРЫМ (1812 — каля 1891). Адным з цікавых людзей таго часу быў Паўлюк Багрым. Сын беднага селяніна, таленавіты самародак, ён набыў пачатковую адукацыю ў мясцовай школе. Пазнаёміўшыся з творамі класічнай літаратуры, сам стаў пісаць вершы на беларускай мове. Аднак жорсткія ўмовы прыгоннага жыцця не дазволілі разгарнуцца яго таленту. У 1828 г. у яго родным мястэчку Крошын (недалёка ад Баранавіч) сяляне ўзбунтаваліся супраць памешчыка. Сярод бунтаўшчыкоў быў і бацька Паўлюка. Царскія ўлады бязлітасна расправіліся з сялянамі. Многія былі закатаваны, іншыя сасланы ў Сібір. Пацярпеў і Паўлюк. За пісанне і распаўсюджванне антыпрыгонніцкіх вершаў ён быў здадзены ў рэкруты. Вярнуўся на радзіму ўжо старым чалавекам. Астатнія гады свайго жыцця працаваў, як і бацька, кавалём.

Як сцвярджаюць даследчыкі, Багрым напісаў шмат вершаў. Дайшоў да нас толькі адзін — «Зайграй, зайграй, хлопча малы...». Па адным творы цяжка меркаваць пра паэта. Але гэты верш надзвычай яркі, самабытны. Ён вылучаецца паэтычнасцю, непасрэднасцю, грамадзянскім зместам. Гэта песня-скарга, якая вылілася з набалелага душы.

Зайграй, зайграй, хлопча малы,
І ў скрыпачку і ў цымбалы,
А я зайграю ў дуду,
Бо ў Крошыне жыць не буду.

Бо ў Крошыне пан сярдзіты,
Бацька кіямі забіты,
Маці тужыць, сястра плача:
«Дзе ж ты пойдзеш, небарача?..»

Аўтар гаворыць, што лепей быць ваўкалакам¹ ці нарадзіцца птушкай, чым жыць чалавекам, якому ўвесь час пагражае няволя, які страшэнна пакутуе сам і бачыць пакуты і гора іншых. А яшчэ лепш было б, працягвае ён, зусім не з'яўляцца на гэты свет, тады і маці не пакутавала б так, гледзячы на няшчасці сына. У вершы Багрым шырока выкарыстоўвае матывы народных песень, паданняў, павер'яў:

Ой кажа́не, кажа́не!
Чаму ж не сеў ты на мяне,
Каб я большы не падрос
Ды ад бацькавых калёс.

Беларуска-польскія
пісьменнікі-рамантыкі

Своеасаблівай з'явай нашай літаратуры была творчасць пісьменнікаў, якая развівалася на памежжы дзвюх культур — польскай і беларускай. Падыходы для вытлумачэння гэтай вельмі няпростай з'явы можна шукаць ужо ў творчасці Адама Міцкевіча, выдатнага польскага пісьменніка, класіка польскай літаратуры, але, несумненна, моцна збліжанага і з культурай беларускага народа. Нарадзіўшыся і правёўшы большую частку жыцця ў Беларусі і часта звяртаючыся ў сваёй творчасці да гэтай зямлі, ён не мог не адлюстроўваць характэрныя для нашага краю з'явы. А. Міцкевіч быў улюбёны ў сваю радзіму, у тыя мясціны, вёскі, людзей, іх звычаі, паэтычныя традыцыі, якія ён увабраў у сваю свядомасць і душу з дзяцінства. Характэрна тое, як ён выказваўся пра беларускую мову: «...На беларускай мове, якую называюць русінскай альбо літоўска-русінскай... гаворыць каля дзесяці мільёнаў чалавек; гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана». Але ўсім сваім «афіцыйным», школьным выхаваннем А. Міцкевіч быў звязаны з польскай культурай і літаратурай, бо яны ў яго часы

¹ Ваўкалак — міфічная істота, персанаж шматлікіх беларускіх фантастычных казак, чалавек, ператвораны ў ваўка, прызрака, вампіра.

мелі зусім іншы ў параўнанні з беларускай літаратурай статус: развітую сістэму формаў, традыцый, літаратурную мову, якая была мовай інтэлігенцыі, «вышэйшых» слаёў грамадства, мовай навучання ў школах і г. д. Да таго ж друкаваць літаратурныя паэтычныя творы на беларускай мове было вельмі цяжка. Такая літаратура не мела падтрымкі з боку афіцыйных колаў.

На такой вельмі супярэчлівай у сваёй існасці двухкультурнай, двухмоўнай аснове грунтавалася і творчасць такіх тагачасных аўтараў, як Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Аляксандр Рыпінскі, Уладзіслаў Сыракомля, Вінцэс Каратынскі, Арцём Вярыга-Дарэўскі і інш. (асобныя з іх сустракаліся і сябравалі з А. Міцкевічам, як, напрыклад, Я. Чачот, Я. Баршчэўскі), але з той розніцай, што яны ў сваёй творчасці звярталіся і да напісання беларускіх твораў, хоць у пераважнасці пісалі па-польску. У ранні перыяд сваёй творчасці да іх далучаўся і наш першы буйны пісьменнік Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Захапіўшыся пад уплывам рамантычных поглядаў на мастацтва ідэяй народнасці, яны збіралі фальклор, запісвалі беларускія песні, казкі, паданні, звычаі, абрады. Ян Чачот, напрыклад, выдаў шэсць зборнікаў народных песень пад агульнай назвай «Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны» (1837—1846). Ян Баршчэўскі — чатыры тамы беларускіх казак і апавяданняў «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» (1844—1846). Аляксандр Рыпінскі надрукаваў у 1840 г. у Парыжы кнігу «Беларусь» пра вусную творчасць беларускага народа. Гэта іх праца спрыяла развіццю беларускай літаратуры. Іх кнігі звярталі ўвагу грамадскасці на скарбы народнай творчасці, багаты духоўны свет народа, хоць трэба адзначыць, што погляды гэтых пісьменнікаў на беларускі фальклор і на культуру народа былі супярэчлівымі. Так, А. Рыпінскі лічыў Беларусь польскай правінцыяй, хоць мову народа, што жыў тут, называў «русінскай», г. зн. беларускай. І падобныя погляды ў той час былі пашыранымі, характэрнымі не толькі для А. Рыпінскага.

Такая супярэчлівасць была ўласцівая і эстэтычна-мастацкім прынцыпам пісьменнікаў гэтай групы. Мастацкія асаблівасці іх польскамоўных твораў часта зусім не супадалі з асаблівасцямі беларускамоўных, па той прычыне, што ў беларускай мове яшчэ не склаліся розныя стылі, асабліва «высокі» стыль, неабходны для такіх жанраў, як гераічная паэма, трагедыя, розныя жанры лірыкі.

Нярэдка можна было наглядаць такую з'яву, што беларускія і польскія творы аднаго і таго ж пісьменніка настолькі адрозніваліся, што здавалася, яны напісаны двума рознымі аўтарамі. Польскамоўныя творы былі выразна арыентаваны на рамантычную плынь у літаратуры (і гэта натуральна па той прычыне, што польская літаратура таго часу была пераважна рамантычнай), а беларускамоўныя творы яшчэ знаходзіліся ў моцнай залежнасці ад ранейшых, у прыватнасці, асветніцкіх тэндэнцый.

Асабліва выразна такое наглядаецца ў творчасці Яна Чачота.

Ян ЧАЧОТ (1796—1847). Нарадзіўся ў в. Малюшычы (цяперашні Карэліцкі раён), вучыўся разам з А. Міцкевічам у Навагрудскай дамініканскай школе, пасля ў Віленскім універсітэце.

Вядома каля сарака вершаў Чачота на беларускай мове. Большасць з іх — гэта маральна-бытавыя павучанні, адрасаваныя селяніну, творы выразна асветніцкага характару.

Нашто нам дым выядае вочкі?..
Нашто нам дым марае сарочкі?
Нашто нас дым, дзеткі мілы,
Гоніць з дому да магілы?
Ой, нашто, нашто?

Чы не ёсць у нас і шкло і гліна?
Чы не можам вывесць каміна?
І ў светлае аконца
Упусціць мілае сонца?
Чы не можам, чы?

«Нашто нам...»

Так паэт угаворвае селяніна адмовіцца ад курнай хаты і будаваць сваё жыллё па-новаму. У іншых вершах гаворыцца, як селяніну трэба весці гаспадарку, вучыць дзяцей рамяству. Чачот ганьбіць карчму, гарэлку, якія даводзяць селяніна да гора і галечы.

Высокіх філасофскіх, грамадзянскіх ідэй аб ідэалах народа, аб яго барацьбе за сваю будучыню, уласцівых класічнай паэзіі, у гэтых вершах амаль не сустранем, хоць Чачот увогуле вельмі спачувальна ставіўся да жыццёвага лёсу беларускага сялянства, хацеў дапамагчы яму ў яго цяжкім жыцці.

Польскамоўныя ж балады («Бекеш», «Навагрудскі замк», «Калдычэўскі шчупак», «Мышанка», «Свіцязь»), што

напісаны на аснове народных паданняў і легенд, а таксама творы-апрацоўкі розных сюжэтаў з гісторыі Вялікага княства Літоўскага маюць узнёсла-рамантычны характар, адрасуюцца чытачу адукаванаму, дасведчанаму і ў гісторыі, і ў літаратурнай творчасці.

Аднак творчасць Чачота для беларускай літаратуры мела тое станоўчае значэнне, што яна звяртала ўвагу грамадства на жыццё народа, спагадліва характарызавала беларускага селяніна. Ян Чачот адзін з першых адзначаў, што беларуская мова вельмі мілагучная, мяккая, павучая. З гэтага вынікала, што на ёй можна пісаць не толькі грубавата-камічныя, але і лірычныя творы. І ён сам пісаў такія вершы:

Ды і я вам памагу	І мне Бог на свеце даў
Песеньку спяваці,	Гора гараваці,
Ды і я ж між вамі ўзрос	Штобы лепш я вас любіў
Пры бацьку і маці.	І ўмеў спагадаці.

«Да мілых мужыкоў»

Ян БАРШЧЭЎСКІ (1794(?)—1851). Нарадзіўся і жыў на Віцебшчыне, вучыўся ў Полацкім езуіцкім калегіуме. Працяглы час знаходзіўся ў Пецябургу, дзе выдаваў часопіс «Незабудка» (на польскай мове), надрукаваў (таксама на польскай мове) чатырохтомны збор беларускіх казак і легенд «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях».

Непасрэдна з беларускай літаратурай Я. Баршчэўскі звязаны сваімі вершамі на беларускай мове «Дзеванька», «Гарэліца» і паэмай «Бунт хлопаў» (іншая назва «Рабункі мужыкоў»). Першы з іх, як сцвярджаюць даследчыкі, узнік як лірычны водгук на каханне маладога паэта да дзяўчыны Максімовіч, каханне без узаемнасці і таму з сумнымі настроямі, папрокамі-папярэджаннямі:

Ах, чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?
Ці табе не напрыкрылася чужая хата?
На каго ж ты павяраеш,
Сваё сэрца прыкланяеш?
Не будзе тут пуці.

Другі верш — гэта хутчэй апрацоўка народнай жартаўлівай песні, прынамсі, у ім вельмі шмат гумарыстычных адзнак беларускага бытавога фальклору:

Ах ты ж, мая гарэліца, мая весялуха,
Цераз усю мяне ночку мучыла сукруха.
Ці мне ж было гэта лоўка, што я усю ночку
Толькі відзеў ува сне парожнюю бочку?..

Цікавы па змесце і трэці твор Я. Баршчэўскага — «Бунт хлопаў», у якім расказваецца пра сялянскае выступленне супраць свайго памешчыка ў 1812 г. у сувязі з падзеямі напалеонаўскай вайны, калі мужыкі кінуліся рабаваць маёнтак:

Іншы быдла занімаець,
Другі адзенне хапаець.
Іншы толькі есць і п'ець,
Другі шабляй куры б'ець.

Паэтычныя спробы Я. Баршчэўскага на беларускай мове, несумненна, сведчылі пра вялікія здольнасці маладога аўтара. Прычым, што вельмі цікава, спробы і ў інтымна-лірычным, і ў дасціпна гумарыстычным жанры, што становіцца вылучае гэтыя творы ў параўнанні з даволі аднастайнай нотай у беларускіх вершах Я. Чачота. Але Баршчэўскі чамусьці не працягнуў намаганняў у гэтым кірунку. Відаць, не хапіла ўпэўненасці ў тым, што паззія на беларускай мове мае будучыню. І ён перайшоў амаль цалкам на польскую мову.

Не, Баршчэўскі не адварнуўся ад беларускай тэматыкі ці вобразнасці. Наадварот, яна амаль цалкам займала яго ўвагу і ў жанры рамантычнай балады («Зарослае возера», «Дзявочая крыніца», «Русалка-зводніца» і інш.), і ў жанры праявіў фантасцікі, доказам чаго сталі чатыры тамы «Шляхціца Завальні».

А мо разгадка якраз і крылася ў тым, што Баршчэўскі звярнуўся да прозы, якая ў параўнанні з паэзіяй патрабуе больш распрацаванай мовы, стылістыкі.

Характэрна, што праявіў творы на беларускай мове ў новай літаратуры ўзнікаюць значна пазней за той час, у які выступіў Я. Баршчэўскі. Проста перадачай гутарковай мовай таго зместу, які заключаны ў апавяданнях «Шляхціца Завальні», відавочна, абысціся нельга было. Гэтыя творы значна болей складаныя і па сваёй паэтыцы, яны выразна арыентаваны на рамантычную літаратурную фантасціку. Невыпадкова сучаснікі параўноўвалі фантасцічныя апавяданні Я. Баршчэўскага з творамі знакамітага нямецкага рамантыка Э. Гофмана, што жыві і пісаў troхі раней за Баршчэўскага, хоць сваімі вобразамі і сюжэтнымі матывамі апавядання Баршчэўскага, несумненна, былі цесна звязаны з беларускай казкай.

Адзін з сучаснікаў Баршчэўскага вельмі добра ахарактарызаваў яго пісьменніцкую манеру: «Дзівосны ў яго інстынкт у апрацоўцы паданняў: не дадае амаль нічога

свайго, а між тым усё становіцца яго ўласным. Гола запіс казкі не меў бы асаблівай каштоўнасці, але ён спалучае гэту казку з іншымі паданнямі, дасканала драматызуе — і раптам вырастае цэласны твор, поўны прастанароднай праўды і самага сапраўднага жыцця».

Адзнакі літаратурнасці ў зборніку «Шляхціц Завальня» можна, аднак, бачыць не толькі ў пераказе народных сюжэтаў, але і ў аўтарскіх нататках, што маюць аўтабіяграфічны характар, у пачатку зборніка («Колькі слоў ад аўтара», «Нарыс паўночнай Беларусі», «Шляхціц Завальня»), у апавяданнях Завальні, якія звязваюць народныя сюжэты ў адно цэлае, нібыта ў шырокавядомым зборы казак «Тысяча і адна ноч».

Апавяданні са зборніка звычайна маюць складаную фэбулу, закранаюць самыя розныя бакі жыцця беларусаў і асабліва тыя, што характарызуюцца вострымі сутыкненнямі розных поглядаў на жыццё, маральных якасцей і схільнасцей чалавечых. Праз усе гэтыя апавяданні праходзіць ідэя барацьбы паміж добром і злом, кантрастнае супастаўленне герояў, якія служаць дабру, і іх антыподаў, што звычайна ўвасабляюцца ў вобразах несумленных, злых, хцівых людзей, розных чарнакніжнікаў, чараўнікоў, злых духаў, якім прыслужваюць страшныя пачвары, зьяры і птушкі. Першыя — гэта справядлівыя, сумленныя людзі, якія знаходзяць маральную апору ў тым, што аддана служаць Богу, кіруюцца боскімі заповедзямі. Другія — гэта служкі д'ябла, нячыстай сілы.

Вельмі характэрным з'яўляецца першае апавяданне «Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылуціўся з яйка, знесенага пеўнем». Вось як характарызуе аўтар галоўных дзеючых асоб апавядання: «Злы гэта быў пан, страшна ўспомніць тое, што ён рабіў: хлопаў і дзяўчат жаніў і замуж выдаваў, не хочучы і ведаць ні пра іхнія схільнасці, ні пра іх будучае шчасце: ні просьбы, ні слёзы не маглі яго ўлагодзіць; вяршыў сваю волю, здзекуючыся з людзей без усякай літасці, конь і сабака былі яму даражэйшыя, чым хрысціянская душа».

І вось процілегласць злему пану: «...быў у нас сусед Гарасім. Чалавек ён быў старанны, усяго яму хапала, служыў добра пану, спраўна плаціў падаткі. Меў ён адзіную дачку, Агупку. Пекная была дзяўчына: здаровая, румяная, як спелая ягада. Даўней, як прыбярэцца і прыйдзе на кірмаш з жычкаю ў касе, у чырвонай шнуроўцы — свеціцца, як цвет макавы, усе не могуць на яе наглядзецца...»

Як і можна было чакаць, у такой расстаноўцы сіл перамагае зло. Пан сваёй воляй прымушае Агапку ісці замуж за Карпа, лянiвага і нядбайнага лайдака, які нажыў багацце дзякуючы дапамозе чараўніка Парамона, прадаўшы сваю душу д'яблу. Гэтае багацце не прынесла шчасця Агапцы. Ззнаўшы ў жыцці шмат душэўных пакут, яна так і не спазнала шчасця, «згасла, як свечка».

Не менш драматычныя па характару сюжэта і паказаных жыццёвых з'яў многія іншыя апавяданні са зборніка «Шляхціц Завальня» («Зухаватыя ўчынкі», «Вужыная карона», «Ваўкалак»), дзе паказана, як пакутуюць людзі.

Галоўнай прычынай няшчасцяў гэтых людзей выступаюць звычайна іх сувязі з нячыстай сілай. Пакутуе праз усё сваё жыццё бедны Марка, ператвораны сваім несумленным сапернікам з дапамогай нячыстай сілы ў ваўкалака («Ваўкалак»); праследуе нячыстая сіла і небараку Сямёна, які быў выдатным паляўнічым, але аднойчы ў цяжкай для сябе сітуацыі паддаўся нячысціку («Вужыная карона») і г. д. Нягледзячы на багатую фантазію аўтара, які ўмее зрабіць кожны сюжэт займальным для чытача, гэтыя апавяданні ўсё ж пакідаюць часам уражанне аднастайнасці сваіх задум і ў тых высновах, што вынікаюць з сюжэта.

Аднак у зборніку ёсць і такія творы, дзе Я. Баршчэўскі ўзнімаецца да глыбокіх абагульненняў адносна рэальнай сацыяльнай неўладкаванасці жыцця. Прыкладам можа быць апавяданне «Бура», у якім расказваецца, як адзін пан, уздумаўшы яшчэ больш разбагацець, пабудаваў суконную фабрыку: «заклаў у банку большую частку маёнтка, накупіў машын». Але з гэтай задумы нічога добрага не атрымалася. Сяляне былі даведзены «да жакхівай нэн-дзы», «кінулі свае хаты і пайшлі блукаць па свеце», і толькі пасля гэтага пан зразумеў сваю памылку.

У ліку глыбокіх па ідэі твораў — апавяданне «Плачка», у якім расказваецца пра здань «кабеты ў жалобнай вопратцы і са смутным тварам», якая загадкава паяўляецца ў розных мясцінах і кожны раз плача. Рознае гаварылі людзі пра гэту жанчыну-здань, а найчасцей думалі, што там, дзе яна стаіць і плача, закапаная, схаваная скарбы. Але, шукаючы скарбы, людзі звычайна натыкаліся на чалавечыя косці і шкелеты, часам разам з воінскімі даспехамі ці з кайданамі на нагах. А аднойчы перад імі з гэтых раскопак паўстаў «Волат у жалезным панцыры, трымаючы вогненны меч у іх над галовамі», і сказаў:

« — Нікчэмныя людзі! Золату і срэбру прадалі вы свае душы. Думаючы адно пра багацце, вы зняважылі прах Героя, які слаўна скончыў тут сваё жыццё. Прыйдзе час падняцца з магіл мёртвым, і вы будзеце зганьбаваныя перад усім светам!»

З усяго расказанага, асабліва з маналога Героя, відачна вынікае (гэта пацвярджаюць і выказванні Завальні), што пісьменніка хвалюе гістарычны лёс роднага краю, яго паднявольнае становішча і забытая слава мінулых вякоў. Плачка — гэта сімвал Радзімы, якая аплаквае сваіх лепшых сыноў, што загінулі ў пакутах і жорсткім змаганні з ворагамі.

Так у творах Баршчэўскага даўніна сутыкаецца з сучаснасцю, народная фантастыка — з рэальнымі прычынамі людскіх пакут і нядолі.

«Шляхціц Завальня» — з'ява вельмі цікавая ў беларускай літаратуры сярэдзіны XIX ст. Не толькі сваімі сувязямі з вуснай народнай творчасцю, з жыццём народа, але і з заканамернасцямі станаўлення новай літаратуры на рамантычнай аснове.

Уладзіслаў СЫРАКОМЛЯ (1823—1862). Сапраўднае яго прозвішча Людвік Кандратовіч, паходзіў з дробнай шляхты, нарадзіўся ў фальварку Смольгаў (Любанскі раён), вучыўся ў Нясвіжы і Навагрудку. Увайшоў у гісторыю польскай літаратуры як відны пісьменнік-дэмакрат, аўтар шматлікіх паэтычных, навуковых і публіцыстычных твораў. Цесна звязаны з народным беларускім асяроддзем, Сыракомля вельмі зацікаўлена ставіўся да праблем беларускай культуры, літаратуры і мовы. Сам пісаў на беларускай мове.

Да нас дайшлі два яго беларускія вершы: «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...». Першы з'яўляецца водгукам на рэвалюцыйныя падзеі 1848 г. у Заходняй Еўропе, калі ў шэрагу краін адбываліся народныя выступленні супраць сацыяльнага прыгнёту, якія мелі вынікам адмену прыгоннага права (Галіцыя):

Здаровыя ж будзьце, эй, добрыя весці!
Там, на Заходзе, праліваюць кроў,
Б'юцца для славы, свабоды і чэсці
І робяць вольных людзей з мужыкоў.

Верш дыхае вольналюбівым пафасам, скіраваным супраць усіх і ўсякіх праяў несправядлівасці, знявагі чалавека, адкрыта сведчыць пра настроі простага людю і ў сваёй краіне:

Гудзяць вясе́ла і песні і танцы
У добрым жніве на шчаслівы год.
Годзе ж вам, годзе, царыкі-паганцы,
Таптаць з балотам хрышчоны народ!

У такім жа эмацыянальным ключы пададзены пачатак і другога верша «Ужо птушкі пяюць усюды...», але надзея тут раптам змяняецца сумненнем і горкай іроніяй. Сэнс верша стане больш зразумелым, калі ўлічыць, што ён быў напісаны ў год сялянскай рэформы 1861 г., якая несла народу і надзеі, і глыбокія расчараванні.

Што тычыцца польскамоўных паэтычных твораў У. Сыракомлі, яны ў пераважнай большасці таксама звязаны з жыццём беларускага краю. «Лірнікам вясковым» называлі Сыракомлю сучаснікі. І ён сапраўды такім быў, як, можа, ніхто іншы, у тыя часы глыбока адчуваў нягоды сялянскага жыцця. І адзін з праграмных яго вершаў так і называўся — «Лірнік вясковы»:

Ліра мая ты спеўная з чараўнічага дрэва!
Пояць слязамі людзі
Песні мае, і ў часіну, калі навек я спачыну,
Ты маім помнікам будзеш.

На беларускія тэмы напісаны творы Сыракомлі, узятых з сучаснага паэту жыцця («На Палессі», «Доля», «Присвячэнне ліцвінам народных гутарак», «Ратай да жаўранка», «П'яны бядак» і інш.), а таксама — з народных казак, паданняў, павер'яў («Улас», «Хадыка», «Пра зачараваны скарб» і інш.), песень («Колас», «Жніўная», «Груган», «Песня сялянкі-ліцвінкі» і інш.).

У ліку самых характэрных і значных з гэтых твораў — паэма, ці вершаваная аповесць (а ў Сыракомлі твор мае падзагалоўак «Гутарка з палескай мінуўшчыны»), — «Хадыка». Пачынаючы з прозвішча героя, пастаўленага ў загалоўак, і канчаючы шматлікімі канкрэтнымі карцінамі, дэталямі, штрыхамі ў апісанні яго паводзін, думак і перажыванняў, твор мае выразна беларускія (палескія, па вызначэнню аўтара) вытокі, крыніцы паходжання, даволі рэалістычна ўзнаўляе сюжэт быліцы, што затрымалася ў памяці людзей пра не зусім звычайнае здарэнне і яго наступствы дзесьці ў ваколіцах Слуцка. Пра гэты твор можна з дастатковай абгрунтаванасцю гаварыць і як пра твор рамантычных, бо сюжэт яго не зусім звычайны для рэалістычных твораў. Ён нагадвае чымсьці сюжэты рамантычных «разбойніцкіх» паэм, ды і перажыванні героя маюць у сабе элементы павышанай экспрэсіі, дзеянне

ж адбываецца на фоне дзікай прыроды, у цёмнай непраходнай пушчы, у ізаляванасці ад людзей і г. д.

А пачатак паэмы (ён жа і яе развязка) і зусім з рамантычнымі адзнакамі. У будынку суда ў Слуцку сабраліся людзі.

...І вось праз куламесу,
Праз гурт людзей, не слухаючы варты,
Абдэ́рты старац ціснецца упарта,
З дубовым кіем, як разбойнік з лесу.
Страх паглядзець, іскрацца дзіка вочы,
Хаваюць бровы зірк яго трывожны,
Павісла белае валоссе клоччам,
Касісты твар, пагорбленыя плечы.
Ступіў за краты, як сляпы, старэча,
Задыхаўся, і ўпаў, і гаварыць не можа...

Трыццаць гадоў назад, калі старац — той жа Хадыка, быў яшчэ малады, служыў у лясніцтве («асочваў звяроў» і «вадзіў паноў на аблаву»), аднойчы перад прыездам князя Сапегі моцна падгуляў у карчме і ўшчэнт сапсаваў паляванне вяльможнага госця. За гэта быў моцна збіты бізуном панам лоўчым. У запале помсты Хадыка забіў сякерай лоўчага і ўцёк у пушчу. Трыццаць гадоў у адзіноце, нароўні са звярамі ў цёмнай і халоднай пушчы — такой была расплата за ўчынак. Але гэта толькі адзін бок характарыстыкі героя, што падаецца праз шматлікія апісанні яго душэўных і фізічных пакут. Другі ж бок, які ўжо прама стасуецца да этнічнай характарыстыкі Хадыкі як тыповага працоўнага беларуса, — гэта яго незвычайная працавітасць і трываласць. Застаўшыся сам-насам у пушчы з адной сякерай у руках, Хадыка выжывае, дзякуючы сваёй выключнай сялянскай працавітасці і гаспадарліва-сці. Ён пакінуў пасля сябе цэлую пчаліную пасеку: «тры капы борцяў» (сто восемдзесят вулляў) — такі быў вынік яго шматгадовай працы. Штосьці накшталт вынікаў гаспадарання Рабінзона Круза ў аднайменным рамане Д. Дэфо.

Калі надыйшла старасць і няздольнасць далей несці крыж свайго лёсу, Хадыка ідзе да людзей, раскайваецца перад імі і тут жа памірае.

Такі змест, сюжэт і галоўны персанаж гэтага твора, тыповага для Сыракомлі ў многіх адносінах і найперш у плане яго праблематыкі і творчага метаду, што яшчэ шмат чым быў звязаны з рамантычнымі асаблівасцямі сучаснай яму польскай літаратуры, але ўжо з яўнымі адзнакамі рэалізму (гэтак жа як і ў «Пане Тадэвушы» А. Міцкевіча).

Вінцэс КАРАТЫНСКІ (1831—1891). Нарадзіўся ў в. Селішча (Карэліцкі раён) у сям’і беднага селяніна па прозвішчу Каратай. Спачатку, атрымаўшы пачатковую адукацыю, працаваў хатнім настаўнікам. Потым — бліжэйшы паплечнік і сябра Сыракомлі, ягоны сакратар, нейкі час — супрацоўнік віленскіх выданняў. Пасля пераезду ў Варшаву (1866) — супрацоўнік варшаўскіх выданняў. Выступаў як паэт і публіцыст. Пісаў і друкаваўся ў пераважнасці на польскай мове. На польскай мове ў Вільні выйшлі зборнік вершаў «Чым хата багатая, тым рада» (1857), паэма «Таміла» (1858), вершаваны памфлет «Выпіў Куба да Якуба» (1859).

З беларускіх твораў дайшлі да нас вершы В. Каратынскага «Уставайма, братцы, да дзела, да дзела!», «Туга на чужой старане» ды верш-запіс у альбом А. Вярыгу-Дарэўскаму. Яму ж прыпісваюць таксама аўтарства двух вершаваных публіцыстычных твораў «Гутарка старога дзеда» і «Гутарка двух суседаў».

Першы з вершаў «Уставайма, братцы...» напісаны з нагоды прыезду ў Вільню новага імператара Аляксандра II і мае прывітальны змест. Натуральна, што ў творы такога кшталту нельга было паэту выказаць усё, што ён думае пра жыццё свайго народа. І ўсё ж многае было сказана — і пра тое, як цяжка жывецца беларускаму народу на неўрадлівай зямліцы, і пра «цёмную святліцу», і асабліва пра надзею народа на тое, што ўзйдзе сонейка і разгоніць туман.

Лепшым з беларускіх вершаў, несумненна, з’яўляецца «Туга на чужой старане», лірычная элегія, якая ў свой час была нават пакладзена на музыку. Верш напоўнены шчымлівымі перажываннямі чалавека, якога лёс адарваў ад Радзімы, закінуў у чужую старану. Яму ўспамінаюцца самыя розныя драбніцы жыцця на Радзіме як нешта бясконца мілае і дарогое:

Там палосы, сенажаці,
Красны, як нідзе,
Стануць птушкі прыпяваці —
Ў сэрцы аж гудзе.

Там дзяўчаткі на вячорках
Словейкам радным
Кажуць казкі, прыгаворкі —
Душа ліпне к ім.

Верш гэты, напісаны яшчэ да ад’езду паэта ў Варшаву, відавочна не звязаны са зменамі ва ўласным жыцці. Ён

выснаваны паэтычнай фантазіяй аўтара і мае дачыненне да кожнага, каму давялося перажываць разлуку з Радзімай (такіх сярод сяброў Каратынскага пасля паўстання 1863—1864 гг. было шмат). Але ў ім гучыць сапраўднае пачуццё. Гэта ці не першы прыклад элегічнай лірыкі ў беларускай паэзіі.

Польскамоўная творчасць В. Каратынскага таксама ў пераважнасці звязана з жыццём беларускага народа. І невялікія вершаваныя творы, і большыя, асабліва паэма «Таміла», — гэта ўсё, як і ў Сыракомлі, было народжана роздумамі паэта аб народным жыцці-быцці, клопатам пра тое, каб і само існаванне народа, і яго цікавыя адзнакі духоўнай культуры, песні, казкі, паданні знайшлі адлюстраванне ў слове, не зніклі бяследна для нашчадкаў.

Але ў адрозненне ад Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, А. Рыпінскага В. Каратынскі ўжо прыкметна адыходзіць ад той фальклорна-рамантычнай, этнаграфічнай манеры ў паказе народнага жыцця, якая была ўласцівая папярэднікам. Ён яўна прымыкае ў гэтым да У. Сыракомлі. І ў яго творах, напісаных на польскай мове, можна бачыць вельмі прыкметны рух да рэалізму. Асабліва выразна гэта відаць у паэме «Таміла», якой паэт прадпасаў глыбокія па тэарэтычным змесце каментарыі з абгрунтаваннем праблемы тэндэнцыйнасці, г. зн. ідэянасці ў мастацкай літаратуры.

Пра што гэтая паэма? Калі гаварыць каратка, як гэта робіць і сам паэт, гэта «абразок з народнага жыцця» (такі падзагалавак мае паэма). Героем твора з’яўляецца стары селянін Таміла. Калісьці першы гаспадар у ваколіцы, меў двух сыноў. Але вось пад старасць жыццё крута павярнулася іншым бокам. Адзін сын памёр, другога забралі ў войска. Таміла збяднеў, згалеў. «З унукамі беднасць прыйшла на астатак, расселася ў хаце і з’ела ўсё скоры». А тут прыходзяць з панскага двара і загадваюць плаціць падаткі, а таксама доўг за насенне. А плаціць няма чым: «гумно як падмецена, пуста ў каморы, і хлеба апошні ўжо бохан пачаты». Нічога не застаецца, як прадаць апошняю сваю надзею — прырэстага коніка. Скончылася ўсё вельмі драматычна і трагічна:

Не мог дзед сплаціць ані раты пабору,
І, гнаны на досвітку ўласнай галечай,
Паехаў з канём на кірмаш ён у горад.
Купілі каня цыганы аж пад вечар,
Пасля абакралі.

Дома дзеда чакаюць галодныя ўнукі, а дзеда няма, і ніхто не ведае, дзе ён. Мо ўжо і няма жывога, на што намякае «гавэнда людская» ў канцы твора («ведзьмы скапілі дзядулю старога, трымаюць яго ў крышталёвым палацы» — г. зн. што дзед утапіўся з гора).

Такі сюжэт паэмы. Але не толькі праз сюжэт раскрываецца трагізм твора. Самае, бадай, драматычнае — гэта тыя вельмі ўражлівыя замалёўкі жыцця і побыту, роздумаў героя, кантрастныя паралелі-супастаўленні трагедыі старога Тамілы і яго ўнукаў з карцінай вяселля, якое рыхтуецца і адбываецца ў гэты ж час у вёсцы, выразны вобраз старасты Кандрата Лусты, які так бяздушна загадвае Тамілу расплаціцца за даўгі, і г. д. Паэма літаральна перапоўнена такімі апісаннямі, зробленымі з выдатным веданнем вясковага жыцця. А яшчэ — з відавочнай арыентацыяй на тое, каб як мага даходлівей данесці да чытача гэты змест. А для гэтага трэба не проста аб'ектыўна, праўдзіва замалёваць вясковую рэчаіснасць, але яшчэ і «прапусціць» яе праз аўтарскае разуменне жыцця, якое выяўляецца не без пэўнай тэндэнцыі.

«Што такое тэндэнцыя? — ставіць пытанне паэт у сваіх каментарыях. — Увогуле гэта імкненне да праўды, у тым ці іншым кірунку, гэта цэнтр, асноўная думка, душа твора. Як цэла без душы толькі груды зямлі, так і мастацкі твор без тэндэнцыі, без асноўнай мэтанакіраванай думкі, усяго мёртвы злепак, фарфаравае статуэтка з ярка намалёванымі шчокамі».

Уласна тое, што В. Каратынскі называе тэндэнцыяй, — мы сёння называем ідэяй твора. І гэтай ідэяй у паэме «Таміла» і ў многіх іншых творах В. Каратынскага трэба лічыць глыбокае спачуванне народу, намаганне прабудзіць свядомасць грамадства, абудзіць сумленне тых, ад каго залежыць паляпшэнне сацыяльнага становішча працоўнага чалавека.

1. Якімі асаблівасцямі характарызуецца беларуская літаратура сярэдзіны XIX ст. (30—50-х гг.)?

2. Што вы ведаеце пра Паўлюка Багрыма? Якія асаблівасці верша «Зайграй, зайграй...» сведчаць пра яго цесныя сувязі з фальклорам?

3. Назавіце вядомых вам беларуска-польскіх пісьмennisкаў сярэдзіны XIX ст. Якімі поглядамі кіраваліся яны ў сваёй літаратурнай дзейнасці? Што іх звязвае з асветніцкай літаратурай, што з рамантычнай? У якіх творах — польскіх ці беларускіх — гэта выяўляецца найвыразней?

4. Што вы ведаеце пра Яна Чачота і яго літаратурную дзейнасць? Якія з'явы народнага жыцця найбольш прыцягнулі яго ўвагу? Прывядзіце прыклады.

5. Дайце агульную характарыстыку літаратурнай дзейнасці Яна Баршчэўскага.

6. Ахарактарызуеце (на ваш выбар) некалькі апавяданняў Я. Баршчэўскага з кнігі «Шляхціц Завальня».

7. Што вы ведаеце пра літаратурную творчасць Уладзіслава Сыракомлі як польска-беларускага паэта? Назавіце яго беларускія творы.

8. Ахарактарызуеце паэму У. Сыракомлі «Хадыка». Што ў гэтым творы звязана з рамантычнымі прынцыпамі літаратурнай творчасці, што — з рэалістычнымі?

9. Дайце агульную характарыстыку творчасці Вінцэнта Каратынскага.

10. Ахарактарызуеце паэму В. Каратынскага «Таміла». Якія асаблівасці твора сведчаць пра рэалістычныя прынцыпы паэта ў паказе народнага жыцця?

ЛІТАРАТУРА

Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. Мн., 1990.

Каратынскі В. Творы. Мн., 1995.

Мальдзіс А. Падарожжа ў XIX стагоддзе. Мн., 1969.

Сыракомля У. Добрыя весці. Мн., 1993.

Чачот Я. Наваградскі замак. Мн., 1989.

Шаўчэнка Т. Вершы. Паэмы. Мн., 1989.

«ТАРАС НА ПАРНАСЕ»

Знаходзячыся пад моцным уплывам працэсаў, што развіваліся ў польскай, рускай, украінскай літаратурах, беларуская літаратура адчувала на сабе тыя тэндэнцыі, якія былі характэрнымі для гэтых літаратур. Найважнейшай з іх была ідэя народнасці. Народнасць, пісаў тады Бялінскі, «стала альфай і амегай эстэтыкі нашага часу... першай вартасцю літаратуры».

Вастрыня праблемы асабліва адчувалася ў літаратурах, якія станавіліся ўжо на рэалістычны шлях развіцця. Ад рамантычнага захаплення народнымі паданнямі, фальклорна-этнаграфічнымі адзнакамі мясцовага побыту літаратура павярнула свой погляд на рэальнае жыццё проста-

га народа. Прагрэсіўныя пісьменнікі разглядалі народнасць як праўдзівае адлюстраванне ў літаратуры настрояў і імкненняў простага народа, сялянства, выступалі за тое, каб літаратура кіравалася народнымі ідэаламі, крытыкавала загіны прыгоннага ладу, падтрымлівала народ у барацьбе супраць сацыяльнай несправядлівасці.

Але было і іншае разуменне і тлумачэнне народнасці, якое зыходзіла ад пісьменнікаў, што арыентаваліся на кансерватыўныя ўстоі царскага самаўладдзя, і вызначалася формулай «православие, самодержавие и народность». Сутнасць яго заключалася ў намаганні прыстасаваць літаратуру да праслаўлення царызму, апраўдання прыгонніцтва. Такія погляды атрымалі ў тыя часы назву «афіцыйнай народнасці». Прыхільнікамі і прапагандыстамі «афіцыйнай народнасці» былі выдаўцы газеты «Северная пчела» Ф. Булгарын і М. Грэх. У сваіх творах яны адлюстроўвалі жыццё «вышэйшых» сааслоўяў, абаранялі іх інтарэсы, але пад уплывам руху за народнасць старанна маскіравалі сваю сапраўдную сутнасць. Сваіх герояў-памешчыкаў яны выдавалі за лепшых прадстаўнікоў народа, носбітаў народных традыцый, звычаяў, нярэдка і выводзілі іх у абліччы простых людзей, апрааналі ў сялянскія святкі. Калі ж паказвалі сялян, то надзялялі іх такімі рысамі, як адданасць сваім панам, рахманая пакорлівасць, задаволенасць убогім жыццём. Іншымі словамі, для рэакцыянераў гульня ў народнасць была шырмай, маскіроўкай іх сапраўдных мэт і намераў, чужых і варожых простамоў людю. Нездарма В. Бялінскі называў такую народнасць фальшывай, маскарэнай.

Прагрэсіўныя пісьменнікі вялі рашучую барацьбу супраць такой літаратуры.

Развіваючыся на народнай аснове, беларуская літаратура таксама не магла заставацца ўбаку ад той барацьбы, што вялася ў суседніх літаратурах. Якім шляхам пойдзе яна, на якія мастацкія ўзоры будзе арыентавацца — такія пытанні вельмі хвалявалі ўсіх, хто пісаў на беларускай мове. Пра гэта сведчыць паэма «Тарас на Парнасе» — адзін з самых выдатных твораў беларускай паэзіі XIX ст.

Калі напісана паэма, доўгі час заставалася невядомым. Устанавіць гэта было нялёгка з тае прычыны, што зусім адсутнічалі дакументальныя звесткі аб аўтару, якія-небудзь іншыя сведчання аб акалічнасцях яе ўзнікнення. Паэма на працягу дзесяцігоддзяў бытвала і распаўсюджвалася вус-

на. Яе тэкст падвяргаўся зменам і скажэнням. Кожны з расказчыкаў ці перапісчыкаў мог унесці нешта ад сябе, замяніць слова ці выраз. Толькі ў 1889 г. паэма была надрукавана ў газеце «Минский листок».

Аднак шляхам аналізу даследчыкі прыйшлі да высновы, што паэма з'явілася ў сярэдзіне XIX ст., прынамсі, не раней 1852 г., калі ўпам'януены ў ёй рускія пісьменнікі Пушкін, Лермантаў, Гоголь, Жукоўскі ўжо не жылі. Расказваючы пра ўзыходжанне гэтых пісьменнікаў на Парнас¹, аўтар зазначае: «Дарога гэта з таго света ідзе прамою на Парнас». Жукоўскі і Гоголь памерлі ў 1852 г.

Такое меркаванне пацвярджаецца таксама знойдзенымі ў апошні час матэрыяламі, якія кідаюць святло і на пытанне аб аўтарстве паэмы.

Маюцца на ўвазе апублікаваныя матэрыялы беларускага паэта і фалькларыста Аляксандра Рыпінскага, дзе сведчыцца, што паэму «Тарас на Парнасе» напісаў у 1855 г. ураджэнец Віцебшчыны Канстанцін Вераніцын (нарадзіўся ў 1834 г., памёр у пачатку XX ст.), і прыводзіцца тэкст другой паэмы «Два д'яблы» (1860), напісанай таксама па-беларуску. Сведчанне заслугоўвае даверу, асабліва калі параўнаць тэксты абедзвюх паэм, моўна-вобразныя асаблівасці якіх выяўляюць прыкметнае падабенства, такая версія патрабуе далейшага абгрунтавання.

Пра аўтара паэмы можна сказаць несумненна адно — гэта чалавек таленавіты, які добра ведаў літаратуру, сачыў за той барацьбой, што ішла паміж прагрэсіўнымі і рэакцыйнымі пісьменнікамі, і ў гэтай барацьбе выступаў на баку першых.

Ідэя твора Галоўны пафас паэмы якраз і заключаецца ў сцвярдженні перадавых поглядаў на літаратуру, высмейванні псеўданароднасці і абароне сапраўднай народнасці, як яе разумелі прагрэсіўныя пісьменнікі.

Адначасова паэма сцвярджала права беларускага народа мець сваю літаратуру на роднай мове. Сваімі вобразамі і карцінамі яна даводзіла, што свет народнага жыцця вельмі цікавы, варты самай пільнай увагі пісьменнікаў.

«Тарас на Парнасе» — твор парадыйна-сатырычны. Некаторымі асаблівасцямі ён збліжаецца з «Энеідай навы-

¹ Парнас — гара ў Грэцыі, дзе, паводле старажытнагрэчаскіх міфаў, жылі бог мастацтва Аполон і музы, якія ўвеччалі лаўрамі паэтаў і іншых выдатных дзеячаў культуры за іх заслугі.

варат», у прыватнасці ў тых карцінах, дзе ў камічным плане малююцца старажытнагрэчаскія і рымскія багі. Такое падабенства сведчыць пра тое, што аўтар «Тараса...» добра ведаў папулярную ў яго час «Энеіду навыварат», працягваючы яе традыцыі. Але парадыйнасць «Тараса на Парнасе» ў параўнанні з «Энеідай» мае іншы сэнс. Аўтарская сатыра ў творы скіравана не на дваранскі класіцызм, які ўжо адышоў у гісторыю, а на тыя з'явы, што перашкаджалі развіццю прагрэсіўнай літаратуры ў час напісання паэмы.

На першы погляд «Тарас на Парнасе» — сюжэт паэмы вясёлае, жартоўнае апавяданне пра лесніка, з якім аднойчы здарылася незвычайная прыгода. Доўгі час паэма і ўспрымалася так, як дасціпны літаратурны жарт. У сапраўднасці ж — гэта твор, які ставіць важныя ідэйна-эстэтычныя праблемы. Вобразы паэмы выяўляюць роздум аўтара аб літаратуры і яе адносінах да жыцця. Кожная карціна твора тоіць у сабе глыбокі сэнс.

Дзеянне паэмы цесна звязана з галоўным героем — палясоўшчыкам Тарасам, што ўпачатку характарызуецца як трохі наіўны, пакорлівы і «рахманы» чалавек, які добрасумленна нёс службу панскага лесніка:

Затое ў ласцы быў у пана,
Яго пан дужа шанаваў.

І вось гэтага чалавека аднойчы, калі ён «чуць золак» выйшаў на абход, «бяды ў бары... спаткала...».

А здарылася тое, што Тарас, стомлены сваёй нялёгкай працай, прысеў на пняк, відаць, задрамаў, і ў сне з ім адбыліся дзіўныя прыгоды. Спачатку — сустрэча з мядзведзем. Уцякаючы ад мядзведзя пасля няўдалай спробы застрэліць яго, Тарас кулём паляцеў у нейкую прорву. Апынуўся ж «на тым свеце», у вельмі прыгожай ваколіцы, каля дарогі, што вяла на гару Парнас. Цікаўны і дапытлівы па натуры, Тарас вырашыў паглядзець, «што за шайтан Парнас такі?». Ubачыў ён шмат цікавага. Былі там вядомыя пісьменнікі: «Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі і Гогаль шпарка каля нас прайшлі, як павы, на Парнас». Былі і іншыя літаратары, а сярод іх Булгарын і Грэх, што таксама хацелі прабіцца на Парнас і лезлі туды, груба расштурхоўваючы, адпыхваючы іншых, лаючыся і пагражаючы ўсім.

Падняўшыся на гару, Тарас трапляе ў «панскі двор», дзе жывуць багі. Яны, на здзіўленне Тараса, жывуць, як

звычайныя сяляне, і паводзяць сябе па-сялянску. Багі «хазяйства водзяць», «багіні ж у начоўках мыюць багам кашулі і парткі». Бачачы, як багі веселяцца, не ўцярпеў і Тарас, «скакаць на хату паляцеў». Нагледзеўшыся на ўсё гэта і добра пачуўшы на Парнасе ў багоў, Тарас з дапамогай зефіраў вяртаецца ў свой лес.

Значэнне
вобразаў
і карцін паэмы

Які сэнс мае тое, што адбылося з Тарасам, што ён пабачыў на гары Парнас? Па ўсім відаць, вобразы і карціны паэмы «Тарас на Парнасе» маюць не толькі прамы, але і пераносны, іншасказальны сэнс. У адным выпадку аўтар паказвае з'явы рэальнага жыцця (служба Тараса лесніком). Часцей жа — такія, што можна ўявіць сабе толькі з дапамогай фантазіі (прыгоды Тараса «на тым свеце», сустрэча з багамі). Праз усе гэтыя вобразы і карціны аўтар выяўляе свае адносіны да літаратуры, да грамадскага жыцця.

Так, з аднаго боку, ён з непрыхаваным захапленнем, з сімпатыяй гаворыць пра Пушкіна, Гоголя, Лермантава, Жукоўскага. З другога — з пагардай і нянавісцю вуснамі Тараса характарызуе тых, хто прыслужваў самадзяржаўю, напрыклад Булгарына:

Гляджу сабе — аж гэта сівы,
Кароткі, тоўсты, як кабан,
Плюгавы, дужа некрасівы,
Крычыць, як ашалелы, пан.

Аўтар, аднак, не абмежаваўся толькі такім адкрытым выяўленнем сваіх адносін да літаратуры. Ён крытыкуе кансерватыўных літаратараў, высмейвае іх эстэтыку і ідэі. Праз вобразы багоў, якія толькі сваім знешнім выглядам нагадваюць сялян, аўтар выяўляе лжывую гульню афіцыйнай літаратуры ў народнасць. Багі паказаны ў сялянскім адзенні, яны ядуць сялянскія стравы. Але багі, вядома, — не прадстаўнікі народа. У паводзінах і характарах багоў, прынамсі большасці з іх, выразна выступаюць рысы людзей зусім іншага асяроддзя — панскага. Ды і жывуць яны, як гаворыцца ў паэме, у «панскім двары», ядуць так, як простыя сяляне не елі нават на свята:

І з пастаялкай жур сцюдзёны,
А з кашы сала аж цякло,
Ды і гусяціны смажонай
Уволю ўсім багам было.
Як унясла ж на стол каўбасы,
Бліны аўсяны ў рашаце,
Аж слінкі пацяклі ў Тараса...

На сялян багі падобны толькі знешне. Зеўс, напрыклад, паказаны як разбэшчаны, схільны да п'янства, уладальны чалавек. Венера — таксама вобраз вельмі няпросты. Часам здаецца, што ў гэтым вобразе выступае звычайная вясковая красуня, прыгажосцю якой аўтар захапляецца:

Узяўшы хустачку, Венера
Пайшла «Мяцеліцу» скакаць.
Прыгожа, стройна цераз меру,
Пяром не можна апісаць.

І адзенне ў Венеры як у вясковай красуні: «Як жар, гарыць яе спадніца, істужкі ўплецены ў касе». Але ж у радках, што ідуць раней за гэтыя, Венера паказана зусім іншай. Гэтая дзяўчына толькі тое і робіць, што ўвесь час круціцца перад люстэркам, занята сабой. І адносіны аўтара да Венеры нельга назваць прыхільнымі.

Во перад люстрам задам меліць
І маслам мажа валасы,
Ды нечым белым твар свой беліць
Венера, знаць, дзеля красы.

Аўтар паказвае яе «чырвонай, тоўстай».

Такая супярэчлівасць характарыстыкі багоў (з аднаго боку, знешняе падабенства да сялян, з другога — сытасць, бесклапотнасць, самазадаволенасць) з'яўляецца адзнакай іроніі. Камізм гэтых персанажаў у тым, што яны — прадстаўнікі «вышэйшых» слаёў грамадства — выглядаюць вельмі недарэчна ва ўмовах прастанароднага жыцця і побыту. Аўтар ставіцца да іх крытычна. Невыпадкова ж ён так здэкліва гаворыць пра багоў, калі яны збіраюцца абедаць:

Як тараканы каля хлеба,
Багі паселі ўкруг стала.

Праўда, сярод багоў ёсць і працаўнікі. Гэта ў першую чаргу Геба:

Яна ў найміткі ў неба ўзята,
Каб есць варыць і плаціць мыць.
Нябось не дарам яе плата —
Ці ж лёгка столькіх накарміць?

Пра яе гаворыцца з сімпатыяй і спачуваннем, аўтар не насміхаецца з яе, як гэта ён робіць у дачыненні да іншых багоў.

Вобраз Тараса Найважнейшае значэнне ў выяўленні ідэі твора мае вобраз палясоўшчыка Тараса. Гэты вобраз раскрываецца ў двух планах. Яго мы бачым як канкрэтна-жыццёвы характар з пэўнымі індывідуальнымі і тыповымі рысамі і як вобраз абагульнена-сімва-

лічны. Так, у пачатку паэмы ён характарызуецца як чалавек рахманы, вельмі старанны ў адносінах да сваёй службы: ён «балота з рання да цёмнай ночы пільнаваў», за што быў у вялікай пашане ў пана, пані і войта. Праўда, у заключных радках паэмы пра Тараса гаворыцца іншае: «З тых пор Тарас ужо не ходзіць так дужа рана па лясках». Але гэта і натуральна: Тарас пасля таго, як у час сваіх прыгод сустрэўся з пісьменнікамі, наглядзеўся на паводзіны паноў, відаць, змяніў свае адносіны да жыцця.

На гары Парнас, у незвычайных абставінах, Тарас раскрываецца больш абагульнена. Ён смелы, дасціпны, здольны да танцаў: як пайшоў скакаць, «аж рот разінулі багі». У сваіх ацэнках жыхароў Парнаса і пісьменнікаў Тарас выяўляе практычны розум, назіральнасць, пачуццё гумару, здольнасць захапляцца прыгожым («Авохці мне! Як там прыгожа! Як быццам хто намалываў!»).

Па ўсім відаць, задума аўтара паэмы не абмяжоўвалася задачай стварэння канкрэтнага характару простага чалавека. Яна была болей шырокай і мела на мэце выявіць адносіны да літаратурнай барацьбы, даць ацэнку літаратуры з пазіцыі народа. Гэтая задача вырашаецца таксама праз вобраз Тараса. Яго вачыма аўтар глядзіць на пісьменнікаў і на іншыя з'явы літаратурнага жыцця.

Сэнс карціны на Парнасе, калі Тарас знаходзіцца сярод багоў, можна растлумачыць як сутыкненне новага літаратурнага героя з традыцыйнымі персанажамі дваранскай літаратуры, якія выглядаюць вельмі смешнымі ў параўнанні з ім. Тарас жа ў гэтай карціне бачыцца як увасабленне народнага характару, лепшых яго рыс і таму выклікае глыбокую сімпатыю чытача.

Вобразам Тараса, простага беларускага селяніна, які так настойліва ідзе на Парнас, г. зн. у літаратуру, аўтар сцвярджаў таксама думку аб тым, што нараджаецца новая, народная літаратура, якая зробіць сваім галоўным героем простага чалавека, раскрыве багацце і прыгажосць яго душы, яго характару.

«Тарас на Парнасе» — парадыйна-сатырычная паэма. Як і ў кожнай паэме, у ёй ставіцца важная, значная тэма, буйным планам паказаны галоўны герой. Аднак гэтая тэма раскрываецца своеасабліва, палемічна. Аўтар вядзе скрытую, але вострую спрэчку з рэакцыйнымі пісьменнікамі, што прымушае яго звярнуцца да адпаведных прыёмаў і сродкаў. Свае адносіны да літаратуры ён часцей выказвае не прама, а праз іншасказанні, мастацкія ўвасабленні. Такім

спосабам можна было больш зразумела для чытачоў ахарактарызаваць тое, што робіцца ў літаратуры. Вачыма Тараса аўтар глядзіць на пісьменнікаў, і таму адны з іх, блізкія аўтару, — Пушкін, Гоголь, Лермантаў, Жукоўскі, — характарызуюцца па-народнаму проста і выразна: «Чатыры добрых малайцы», «прайшлі, як павы». Пісьменнікі-кансерватары, ва ўспрыманні Тараса, — «ашалелыя паны».

Вывяўшы свае адносіны да пісьменнікаў, аўтар затым хоча паказаць, што робіцца на Парнасе, г. зн. у літаратуры. І ён малюе карціну сустрэчы Тараса з багамі на Парнаскай гары, дзе і Тарас і багі выступаюць як літаратурныя персанажы-характары.

Такая задума паэмы абумовіла і яе кампазіцыю, яе будову. Змест паэмы немагчыма было раскрыць праз апісанне рэальна жыццёвых здарэнняў. І аўтар звяртаецца да выдумкі. «Тараса на Парнасе», такім чынам, можна разглядаць як фантастычную паэму, твор з умоўным развіццём дзеяння, з казачным сюжэтам. Сапраўды, у ёй шмат выдумкі і фантазіі, як у казцы. У рэальна жыццёвым плане пададзены толькі пачатак і канцоўка.

Такія сюжэт і кампазіцыя паэмы, уласна, былі падказаны аўтару беларускімі казкамі. У беларускім фальклоры шмат казак, дзе апавядаецца, як герой трапляе на той свет, у падземнае царства, і шчасліва вяртаецца адтуль, наглядзеўшыся на розныя дзівы.

Але не толькі сюжэт паэмы мае цесную сувязь з фальклорам. Таксама і многія іншыя элементы кампазіцыі: зачын («Ці знаў хто з вас, браткі, Тараса...»), завязка дзеяння — выхад Тараса ў лес, сустрэча з мядзведзем, заключныя радкі:

Ён гэта мне апавядаў,
А я ў паперку запісаў.

Усё гэта навеяна народнай казкай, дзе падобныя прыёмы сустракаюцца часта. Для перадачы працягласці дзеяння ў паэме ўжываюцца і такія казачныя звароты: «Хадзіў ці доўга ён, ці мала», «ляцеў, ляцеў...» і інш.

Багатыя і каларытныя ў паэме замалёўкі народнага побыту. Аўтар выступае добрым знаўцам традыцый і звычаяў беларускіх сялян. З веданнем справы ён расказвае,

як яны «хазяйства водзяць», падплятаюць лапці, ладзяць рыбалоўныя снасці, як апранаюцца, бавяць вольны час, гуляюць:

Нептун з прыгожанькай наядай
Пайшоў ўпрысядку «казака»...

Намаляваны ў паэме і карціны сямейнага побыту, забавы дзяцей. Широка апісваюцца розныя народныя стравы, прысмакі і г. д.

Усё гэта, праўда, уводзіцца ў твор з мэтай парадзіравання антычных багоў, для таго каб паказаць іх у абставінах, ім чужых, неўласцівых. Але гэтыя замалёўкі настолькі трапныя, яркія і багатыя, што набываюць самастойную каштоўнасць, надаюць паэме выразна народны характар, падкрэсліваюць народнасць яе зместу і мастацкай формы.

Мова і верш
паэмы

З фальклорнымі творамі мае шмат агульнага і мова паэмы. Яна жывая, вобразная. Шматлікія народныя выслоўі, параўнанні, дасціпныя выразы так і зіхацяць у ёй. Іх у паэме столькі, што воку цяжка нават спыніцца на якім-небудзь прыкладзе: «...вось з-за елі валіць (не ідзе, а менавіта валіць, бо ён няўклудны і вялікі) як ёсць хароміна-мядзведзь», «затросся, як асіна», «зубом, як цюцька, лапачу», «быў у гразі я, як свіння». Так з характэрнай сялянскай, народнай самакрытычнасцю, трохі грубавата гаворыць пра сябе Тарас. Але такая на першы погляд насмешлівая самахарактарыстыка падкрэслівае якраз станоўчую самаацэнку героя. Іншыя ж параўнанні, хоць часам і менш грубыя, адмоўна характарызуюць персанажаў: «кароткі, тоўсты, як кабан», «крычыць, як ашалелы, пан», «як каробачнік» — гэта пра Булгарына; «як тараканы каля хлеба» — пра багоў.

Шмат у паэме змястоўных азначэнняў, эпітэтаў, метафар: «чырвона, тоўста, круглаліца» Венера, «маладзік на неба ўзлез», «іншы песню буруздзіць» — не пые, а мармыча сабе пад нос і г. д.

Паэма напісана чатырохстопным ямбам. Гэты памер быў пашыраны ў паэзіі першай паловы XIX ст., асабліва часта ён ужываўся А. Пушкіным і паэтамі пушкінскай эпохі. М. Багдановіч, адзначаючы высокую паэтычную культуру паэмы, пісаў, што верш «Тарас на Парнасе» — прамая спадчына пушкінскай эпохі. Ямбам напісана і беларуская «Энеіда наываварат», але верш «Тараса...» — значны крок наперад, ён гучыць свабодна, лёгка, натуральна, добра перадае жывыя інтанацыі аўтара або расказчыка. Чытаючы паэму, мы часам нават не заўважаем, што яе мова строга арганізаваная рытмам. Гэта

таму, што аўтар разнастаіць рытм, дапускае адхіленні ад
схемы памеру. Напрыклад, у першых радках паэмы:

Ці знаў хто з вас, браткі, Тараса,
У палясёўшчыках што быў?

— — — — —
— — — — —

Схема чатырохстопнага ямба тут не вытрымліваецца
строга. У першым радку націскі размяркоўваюцца раўна-
мерна — на кожным цотным складзе. У другім радку —
толькі два выразныя націскі: у другой і чацвёртай стапе,
першая і трэцяя стопы іх не маюць.

Значэнне
твора

Паэма «Тарас на Парнасе» займае асаблі-
вае месца ў гісторыі беларускай літарату-
ры. З'явіўшыся ў сярэдзіне мінулага ста-
годдзя, яна адлюстравала вострую барацьбу розных ідэй-
ных і эстэтычных тэндэнцый, сваім пафасам сцвярджала
народнасць і рэалізм у літаратуры. У пэўным сэнсе яна
стала праграмным творам для беларускіх пісьменнікаў.
Менавіта гэтым і тлумачыцца яе выключная папуляр-
насць. Як ніводзін з твораў беларускай літаратуры XIX ст.,
яна за трыццаць гадоў пасля першай публікацыі (1889)
перадрукоўвалася больш за пятнаццаць разоў. Вялікай
папулярнасцю карыстаецца паэма і ў наш час.

1. Выпішыце з літаратуразнаўчага слоўніка, што азначае паняцце
народнасці літаратуры.

2. Як вы разумееце назву паэмы «Тарас на Парнасе»?

3. Растлумачце, які сэнс мае карціна жыцця багоў на Парнасе.

4. Як выяўляецца асноўная ідэя паэмы ў вобразе Тараса?

5. Звярніце ўвагу на будову твора: дзе апавяданне даецца ад
імя аўтара, дзе — ад імя Тараса. Чаму аўтар карыстаецца такімі
прыёмамі?

6. Якое значэнне маюць у паэме этнаграфічна-бытавыя малюнкi?

7. Выпішыце з паэмы мастацкія параўнанні і паспрабуйце растлумачыць
значэнне кожнага з іх у дачыненні да зместу твора.

8. Чаму паэма стала адным з самых папулярных твораў беларускай
літаратуры XIX ст.?

ЛІТАРАТУРА

Энеіда навыварат. Тарас на Парнасе. Мн., 1982.

Кісялёў Г. Пошукі імя. Мн., 1978.

Лазарук М. А. Станаўленне беларускай паэмы. Мн., 1969.

ВІНЦЭНТ ДУНІН-МАРЦІНКЕВІЧ (1808—1884)

...Пішучы і шмат друкуючы, ён узбуджаў
вакол сваіх твораў размову і палеміку,
напамінаў аб існаванні беларускай мовы
і пачаткаў беларускай літаратуры, наводзіў
на пытанні аб магчымасцях іх далейшага
развіцця.

М. Багдановіч

Нялёгкая доля
«Беларускага
дудара»

«Здароўя шмат аддаў я гэтай працы.
А колькі клопатаў меў і дакору!» — так
гаварыў пра сябе як беларускага пісьмен-
ніка В. Дунін-Марцінкевіч. І сапраўды, яго шлях у літара-
туры быў нялёгкім. Праз многія перашкоды і цяжкасці,
звязаныя з выданнем твораў, праз цензурныя забароны,
пагардлівых адносіны панства да беларускай мовы нёс
пісьменнік сваё слова народу.

Паходзіў ён з небагатай беларускай шляхты. На Баб-
руйшчыне ў фальварку Панюшкавічы, на берагах Бярэзі-
ны, прайшло яго дзяцінства. Вучыўся спачатку ў Бабруй-
скай павятовай школе, пасля — у Вільні. Вышэйшую аду-
кацыю атрымаць не ўдалося. Трэба было зарабляць на
жыццё. З 1831 г. служыць у розных установах Мінска
чыноўнікам. Затым пакідае службу і пераязджае ў Лю-
цінку — невялікі фальварак каля Івянца, набыты ў 1840 г.
З тае пары і жыў там да канца сваіх дзён, час ад часу
наведваючыся ў Мінск па розных справах.

Там, у Люцінцы, у вясковай цішы пісаў свае творы.
Але жыццё яго не было спакойным і ціхім. Ён увесь час
знаходзіўся ў грамадскіх турботах, ездзіў да знаёмых
памешчыкаў, угаворваў іх даць грошы для сялянскіх дзя-
цей. У сваім фальварку адкрыў школу, дзе настаўнікамі
былі яго дочки.

У 1864 г. у сувязі з падзеямі 1863 — 1864 гг. (паўстан-
не К. Каліноўскага) пісьменнік быў арыштаваны і болей
года прасядзеў у мінскай турме. Яго абвінавачвалі ў напі-
санні адозваў да сялян на беларускай мове. Даказаць гэта
царскім чыноўнікам не ўдалося. Дунін-Марцінкевіч быў
вызвалены з-пад арышту, але амаль да канца жыцця
знаходзіўся пад суровым наглядом паліцыі. Нягледзячы на
небяспеку зноў апынуцца ў руках жандараў, ён настой-
ліва працягваў пісаць, хоць друкаваць творы ў той час,
пасля 1864 г., было немагчыма. Пісаў з надзеяй, што хоць

калі-небудзь яны дойдучь да чытача, паслужаць роднаму народу.

Літаратурная дзейнасць пісьменніка працягвалася каля 40 гадоў. Яна падзяляецца на два, прыкладна роўныя па часе, але розныя па характару, перыяды: да паўстання 1863—1864 гг. і пасля яго.

Ранняя
творчасць

Першы перыяд творчасці праходзіў у складаных гістарычных абставінах. Гэты час характарызаваўся распадам прыгонніцтва, развіццём капіталістычных адносін, актывізацыяй барацьбы за вызваленне сялянства ад памешчыцкага прыгнёту. Асабліва востры характар антыпрыгонніцкая барацьба набыла ў пяцідзясятых гадах, пасля Крымскай вайны, якая закончылася паражэннем царызму і выявіла гніласць і бяссілле прыгоннай Расіі. У гэтых умовах у Расіі актывізуецца грамадскі і літаратурны рух. Больш інтэнсіўна развіваецца і беларуская літаратура.

Дунін-Марцінкевіч пісаў на польскай і беларускай мовах. Але найбольшую вядомасць набыў як аўтар беларускіх твораў: камедыі-оперы «Ідылія» (1846), паэмы «Гапон» (1855), вершаваных апавесцей «Вечарніцы» (1855), «Купала» (1856), «Шчароўскія дажынкi», «Халімон на каранацыі» (1857) і інш.

Станаўленне творчасці Дуніна-Марцінкевіча адбывалася ў атмасферы захаплення народнасцю, усё большай дэмакратызацыі літаратуры. Развіваючыся ў гэтым кірунку, руская літаратура звярнулася да рэалістычнага паказу жыцця і мела на гэтым шляху вялікія мастацкія дасягненні (творы Пушкіна, Гогаля, «Запіскі паляўнічага» Тургенева, ранняя паэзія Някрасава). Польская літаратура, з якой Дунін-Марцінкевіч быў цесна звязаны, была ў пераважнасці рамантычнай (паэзія Міцкевіча, Славацкага, Сыракомлі), хоць яна таксама рухалася ў напрамку да рэалізму.

Які ж шлях выбраў аўтар «Ідыліі»? Творчы метад пісьменніка, як і светапогляд, напачатку быў даволі супярэчлівы. У сваіх творах пісьменнік ішоў ад жыцця, але да рэалістычнага яго адлюстравання прыйшоў не адразу. У ранні перыяд знаходзіўся пад уплывам рамантычных традыцый. Адсюль такая схільнасць паэтызаваць народны побыт. Рысы рамантызму ў яго творчасці спалучаліся з асаблівасцямі ранейшых літаратурных напрамкаў, у прыватнасці — сентыменталізму.

Сентыменталізм развіваўся ў еўрапейскіх літаратурах у другой палове XVIII — пачатку XIX ст. (пасля класіцызму). У процівагу класіцыстам, чыя эстэтыка мела вытанчана арыстакратычны характар, а героямі выступалі звычайна людзі «вышэйшага» саслоўя, сентыменталісты звярнулі ўвагу на жыццё простых людзей. Яны паказвалі селяніна ў маральных адносінах не горшым за пана, здольным глыбока перажываць і адчуваць, хаця пры гэтым ідэалізавалі яго жыццё на ўлонні прыроды, малявалі сваіх герояў ненатуральна пачуццёвымі, сентыментальнымі (адсюль і назва напрамку).

Рысы сентыменталізму ў дарэформенных творах Дуніна-Марцінкевіча выяўляліся досыць прыкметна ў павышанай увазе да душэўных перажыванняў сваіх герояў, асабліва такіх, як сялянская дзяўчына, пакрыўджаная жыццёвым лёсам сіраціна, і інш.

Такі падыход да адлюстравання жыцця абумоўліваўся светапоглядам пісьменніка. Дунін-Марцінкевіч не падтрымліваў прыгоннага ладу з яго жорсткімі адносінамі да селяніна. Ён хацеў, каб адносіны паміж памешчыкамі і сялянамі грунтаваліся не на прыгоннай залежнасці, а на брацкім узаемаразуменні, павазе, былі такімі, як, здавалася яму, яны былі ў даўнія, старыя часы. У вершаванай апавесці «Вечарніцы» гэты свой грамадскі ідэал пісьменнік увасабляе ў вобразе князя Грамабая — добрага, спагадлівага гаспадара, клапатлівага апекуна сваіх падданных. Грамабой мала чым адрозніваецца ад простых людзей, ён нават ходзіць у лапцях, а затым жэніцца з сялянскай дзяўчынай Касяй.

Зразумела, ідэал пісьменніка быў утапічны, неажыццёвы. Памешчыкі — гаспадары жыцця — не маглі (за рэдкімі выключэннямі) стаць абаронцамі народных інтарэсаў,

як бы таго ні хацеў пісьменнік, як бы ён ні намагаўся ўздзейнічаць на іх сваімі творамі.

Глыбока сімпатызуючы селяніну, імкнучыся дапамагчы яму, палепшыць яго жыццё, Дунін-Марцінкевіч у ранняй творчасці не ішоў далей намеру дабіцца больш гуманных адносін да народа, даць сялянскім дзецям магчымасць вучыцца, даць народу кнігу на роднай мове.

«Жывучы сярод людю, які размаўляе па-беларуску, — пісаў Дунін-Марцінкевіч, — прасякнуты яго ладам думак, марачы аб долі гэтага братняга народу, анямеўшага ў маленстве ад невуцтва і цемнаты, вырашыў я для заахвочвання яго да асветы ў духу яго звычаяў, паданняў і разумовых здольнасцей пісаць на яго ўласнай гаворцы; са здзіўленнем заўважыў я хутка, што выдадзеную мной «Ідылію», затым «Гапона», «Вечарніцы», «Дудара», «Купалу» і г. д. народ прыняў з вялікай прыхільнасцю».

Творы Дуніна-Марцінкевіча сапраўды былі зацікаўлена сустрэты прагрэсіўнай грамадскасцю і простымі людзьмі. Расказваючы аб жыцці беларускага сялянства, яны выклікалі да яго павагу, сцвярджалі ідэю, што ён варты больш шчаслівай долі.

У ранняй творчасці Дунін-Марцінкевіч, шмат у чым наследуючы польскіх рамантыкаў, паказваў жыццё ідэалізавана, маляваў яго лепшым, чым яно было ў сапраўднасці. Калі ж звяртаўся непасрэдна да рэальнага жыцця, то выбіраў з яго такія моманты, у якіх яно не выступала ў сваёй самай суровай, трагічнай сутнасці. Ён часцей за ўсё схіляўся да паказу святочнага побыту селяніна, апісання народных свят, звычаяў, абрадаў. Менавіта такі характар маюць аповесці «Вечарніцы», «Шчароўскія дажынкi», «Купала».

У гэтых творах адлюстроўваюцца і жыццёвыя канфлікты, але яны, як правіла, усе заканчваюцца шчаслівай развязкай. У аповесці «Вечарніцы», напрыклад, расказваецца пра тое, як бедная дзяўчына, сіраціна Кася (Кацярына), якую крыўдзіла мачыха, становіцца жонкай князя. У аповесці «Купала» — сіраціна Тадорка, дзякуючы сваёй сумленнасці, знаходзіць шчасце з каханым Домкам, а яе саперніца Агатка, пасаромленая за сваю хітрасць, вымушана прасіць прабачэння ў Тадоркі. У аповесці «Шчароўскія дажынкi» апавядаецца пра нешчаслівае каханне сялянскай дзяўчыны Агаткі да паніча-пісара, які бессаромна ашуквае Агатку і адмаўляецца ажаніцца з ёй, але

Агатка знаходзіць сваё шчасце, выйшаўшы замуж за простага хлопца Саўку.

Многія сюжэты і вобразы твораў пісьменніка запазычаны з беларускага фальклору, з народных казак, паданняў, легенд, песень. Сувязь ранняй творчасці Дуніна-Марцінкевіча з фальклорам выключна цесная, што таксама сведчыць аб уплыве рамантызму. Менавіта для пісьменнікаў-рамантыкаў у той час было характэрна шырокае выкарыстанне ў мастацкіх творах фальклорнага, этнаграфічнага матэрыялу. У духу рамантызму Дунін-Марцінкевіч называе адзін са сваіх зборнікаў «Дудар беларускі».

Хоць у ранніх творах Дуніна-Марцінкевіча жыццё народа паказвалася святочна-прыхарошаным, яны ў цэлым былі з'явай прагрэсіўнай. У іх выразна выступала зацікаўленасць пісьменніка становішчам простых людзей, імкненне ўзвысіць працоўнага чалавека, паказаць яго вартым глыбокай павагі.

«Ідылія» Дунін-Марцінкевіч сумленна ставіўся да свайго пісьменніцкага абавязку і нярэдка насуперак сваёй схільнасці ідэалізаваць жыццё паказваў вострыя сацыяльныя супярэчнасці, народную незадаволенасць існуючым ладам. Так, першы свой буйны твор, камічную оперу (музыку да яе напісаў вядомы польскі кампазітар, ураджэнец Міншчыны, сябар пісьменніка Станіслаў Манюшка) Дунін-Марцінкевіч называе «Ідылія»¹. Але тое, што паказана ў п'есе, яўна і, мабыць, невыпадкова, прычыны такой назве. Жыццё сялян, іх адносіны да свайго памешчыка далёкія ад ідылічнай задаволенасці, лагоднасці. Гэта надае не толькі назве, але і твору ў цэлым іранічнае гучанне.

Малады памешчык Лятальскі, пакінуўшы маёнтка і сялян сваіх вёсак на камісара-аканомна Выкрутача, доўга жыве за граніцай, легкадумна бавіць час у велікасвецкіх салонах. Выкрутач жа паводзіць сябе як паўнаўладны гаспадар, здэкуюцца з сялян, зневажае іх, крыўдзіць, а сам па-ліхвярску нажываецца за кошт прыбыткаў маёнтка. Але вось справы разладжанага маёнтка вымушаюць Лятальскага прыехаць дадому, на радзіму, якую ён не любіць, да сялян, якіх пагардліва называе быдлам. Сустрэўшыся з прыгожай сялянкай Юліяй, Лятальскі без памяці закахаўся ў яе. Пад уплывам такога незвычайнага

¹ У крытычнай літаратуры гэтая камедыя часам называецца «Сялянка».

кахання ён рашуча змяняе і свае погляды на родны край і адносіны да сялян, клянецца больш ніколі не пакідаць іх, быць для сялян клапатлівым бацькам. Потым высвятляецца, што Юлія — не сялянка, а пераапанутая ў сялянскае адзенне паненка. П'еса заканчваецца шчаслівай сцэнай заручын Лятальскага і Юліі.

Мы не ведаем, як складуцца адносіны паміж Лятальскім і сялянамі ў далейшым, але ў п'есе ёсць даволі выразныя выказванні сялян, у якіх гучыць яўны недавер да пана. Селянін Ціт гаворыць: «Кажуць, што мужык хіцёр, ураг сваім панам і іх абмануе. Як жа нам быць шчырымі, калі яны з-пад ногця кроў нам высасаюць і, як з гадам, з мужыком абходзяцца». Другі селянін Навум Прыгаворка (гэта імя Дунін-Марцінкевіч пасля выкарыстоўваў як свой псеўданім) таксама заяўляе: «Камісар нам быў тыран. Можа ж, горшы будзе пан... Не раз добра абдзярэ». Адносіны паміж Лятальскім і Выкрутачом характарызуе так: «...воран ворану вачэй не выклёе. Пан з панам пазнаюцца, а мы ўсё-такі ў бядзе».

Праўда, віну за нягоды і жорсткасці жыцця ва ўмовах прыгону Дунін-Марцінкевіч звычайна ўскладае не на памешчыкаў, а на іх паслугачоў. Менавіта яны, на думку пісьменніка, вінаваты ў прыгнятанні сялян. Памешчыкі ў творах Дуніна-Марцінкевіча характарызуюцца станоўча. Не выключэнне — і Лятальскі. У пачатку п'есы «Ідылія» пісьменнік даволі востра крытыкуе Лятальскага за адсутнасць у яго патрыятычных пачуццяў і павагі да простага народа, але Лятальскі хутка «перавыхоўваецца». У канцы твора ён ужо характарызуецца як добры бацька для сялян.

ПАЭМА «ГАПОН»

Важна тое, што пісьменнік не ўтойвае сялянскага незадавальнення існуючым жыццём, паднявольным становішчам. Асабліва выразна гэта выяўляецца ў паэме «Гапон», дзе нават паказана, як просты чалавек узнімае руку на сваіх прыгнятальнікаў. Такі сялянскі хлопец Гапон:

Горды, смелы, зух дзяціна!
За сваіх умеў стаяць...

Гапон кахае Кацярыну — бедную прыгонную сялянку. Да прыгожай Кацярыны заляцаецца і панскі аканом. Аканом хоча прыбраць з дарогі саперніка, здаць Гапона ў рэкруты. Ён нагаворвае пані, што Гапон падбухторвае сялян супраць рэкрутчыны. Адночы, калі вясковая моладзь гуляла ў карчме, аканом урываецца туды і накідаецца на Гапона. Гапон не здаецца. Але барацьба была няроўнай. Гапона закавалі ў калодкі і адправілі ў салдаты. Кацярына застаецца адна. Яна горка плача, праклінае сваю долю, зносіць агідныя прыставанні аканом. Ды ўсё заканчваецца добра. Пані даведваецца пра злыя ўчынкі і намеры аканом і здае яго самога ў рэкруты. Гапон у салдатах выслужваецца да афіцэра, вяртаецца дадому і жэніцца з Кацярынай. Па даўняму сялянскаму звычаю спраўляецца вяселле. Такім чынам, канфлікт вырашаецца дзякуючы ўмяшанню справядлівай і добрай пані.

Так паказвае жыццё пісьменнік. У сапраўднасці было, вядома, іначай: жыццёвыя супярэчнасці паміж сялянамі і прыгоннікамі мелі больш глыбокі і востры характар, яны прыводзілі да шырокіх выступленняў сялян супраць памешчыкаў.

Пісьменнік як бы знарок, свядома адступае ад гістарычнай праўды, што вынікае не толькі са шчаслівай развязкі галоўнага, трагічнага ў сваёй сутнасці канфлікту, але і з канкрэтных дэталей твора: Гапон — звычайны селянін — так проста і хутка (хоць і ў час вайны) становіцца афіцэрам; Кацярына пад мацярынскай апекай пані ператвараецца ледзь не ў шляхцянку («быццам паненка — маўляў»); аканом жа, наадварот, за сваю хцівасць і нахабства, нібы звычайны прыгонны селянін, здаецца ў рэкруты. У жыцці, пэўна ж, было не зусім так.

Аднак такое развіццё сюжэта, такія павароты лёсу галоўных герояў не даюць падстаў і для папрокаў у адрас пісьменніка. Дунін-Марцінкевіч, ствараючы паэму, бачыў сваю задачу не ў дакладнай абмалёўцы становішча сялянства ў часы прыгону. Як пісьменнік-рамантык, маючы перад сабой карціну цяжкага жыцця народа, ён шукаў у ім моманты незвычайныя, выключныя, што выходзяць за межы паўсядзённага існавання чалавека. Калі ж такіх не знаходзіў непасрэдна ў рэчаіснасці, звяртаўся да фантазіі, да свядомага перавелічэння, з мэтай гераізацыі, а часцей — паэтызацыі, эстэтычнага ўзвышэння сваіх станічых герояў. І наадварот, у адносінах да негатыўных з'яў — іх завастрэння, гіпербалізацыі.

Становіцца героі ідэалізуюцца, адмоўныя надзяляюцца таксама выключнымі якасцямі (толькі ўжо ў негатыўным

плане). Той жа аканом. Гэта не проста кепскі чалавек, а нягоднік, рамантычны злачынец. Ён і характарызуецца адпаведна сродкамі рамантычнай паэтыкі:

Рыжы вусы аканома
Шчэццю уверх паднялісь;
Зыркнуў скоса на Гапона,
Вочы кроўю залілісь,
Губы страшна пакрывіў,
Кнут у жмені аж трашчыць...

Характарыстыкі персанажаў даюцца часта ў стылі тагачаснай рамантычнай літаратуры, з адзнакамі знешняй афектацыі, схільнасцю да меладраматычных сцэн. Такое наглядаем, у прыватнасці, у характарыстыцы паводзін пані, якой Кацярына расказала пра крыўды, што чыніць у адносінах да яе аканом:

У пані вушы павялі,
Аж валасы дыбам сталі,
Як пачула той расказ,
І успляснула рукамі,
І залілася слязамі...

У ранняга Дуніна-Марцінкевіча няма ўласцівых рэалізму дакладных апісанняў, строгай дэтэрмінаванасці, псіхалагічнай абгрунтаванасці кожнага ўчынку героя.

Незвычайнага, выключнага або проста такога, што хоць у нейкай меры ўзвышаецца над шэрай паўсядзённасцю, пісьменнік шукаў перш за ўсё ў святочных праявах сялянскага жыцця.

І ў паэме «Гапон» таксама. Па ходу сюжэта паэт падае каларытныя замалёўкі народных гулянняў. Песні першая і чацвёртая — выразны доказ таму. У першай паэтычна апісваецца сялянская гулянка ў карчме, у чацвёртай — вяселле Гапона і Кацярыны. У абодвух выпадках — з багатымі ўключэннямі народных прыпевак, песень, этнаграфічных падрабязнасцей. Паэтызацыя святочнага побыту ў паэме «Гапон», як і ў іншых ранніх творах Дуніна-Марцінкевіча — не прыватны элемент, а вельмі важны спосаб выявіць адносіны пісьменніка да народнага жыцця ў яго самых высокіх духоўных, маральных праявах, паказаць прыгажосць і цнатлівасць носьбітаў народнай духоўнасці:

Кацярынка ж успляснула, Дробны ножкі выкідаець,
На міленькага зірнула, Чаравічкі скрыпяць,
Хвіць! Спаднічку распусціла, А із вочак аж сіяець,
Тройчы запяткам падбіла, Быццам іскры ляцяць.

Асаблівасцю паэмы з'яўляецца таксама і тое, што ў ёй спалучаюцца адзнакі ўсіх трох родаў літаратуры — эпічнага, лірычнага, драматычнага. Першы з іх выразна

выступае ў другой песні паэмы, асабліва ў яе пачатку, з характэрнымі для народных твораў паўторами:

У вялікім у сяле, Між лесам да між ракою,
Над дняпроўскай стараною, Там стаялі дзве хаціны:
На прыгорку ў вугле, Усцінні, друга Гарпіны.

Вельмі адчувальны ў паэме і лірычны элемент, які з'яўляецца важным спосабам раскрыцця зместу, характарыстыкі герояў і аўтарскіх адносін да іх. Эмацыянальнасць аўтарскага аповеду дасягаецца рознымі спосабамі. Найперш — насычэннем мовы памяшальна-ласкальнай лексікай: Кацярынка, ручкі, ножкі, вочкі, галасок, сірацінка, чабоцікі, вясельнікі, дабрэнькі, міленькі. Маючы непасрэдня дачыненні да фальклорнай традыцыі (яны пашыраны ў народных лірычных песнях), але дадзеныя ў такім багацці, гэтыя формы выяўляюць сентыментальнае светаадчуванне аўтара, звязваюць яго творы таксама з традыцыямі сентыменталізму. Сродкам стварэння экспрэсіўнасці ў паэме з'яўляюцца і эмацыянальна-ацэначныя характарыстыкі, пры дапамозе якіх аўтар выяўляе свае адносіны да персанажаў: «Ён — баш ты, сабачы сыну! Упадабаў Кацярыну, дый ну ж к беднай падсядаць... А Кацярынка — нябога!...» і г. д. Сродкам лірызацыі аповеду з'яўляюцца і лірычныя адступленні.

Драматычны спосаб паказу жыцця выразна выступае ў першай і чацвёртай песнях паэмы, дзе непасрэдна замалёўваюцца сцэны сялянскай гулянікі ў карчме, вясковага вяселля, а ў песні трэцяй — эпізод са здачай аканома ў рэкруты. Вельмі часта паэт звяртаецца да драматызацыі дзеяння, перадачы яго ў сцэнах-сутычках, дыялогах, што дае падставы зрабіць выснову аб драматычнай жанравай спецыфіцы паэмы ўвогуле.

Гэтыя творы характарызуюцца ўвогуле непасрэднай і шматграннай сувяззю з рамантычнай паэтыкай. І ў спосабах абмалёўкі персанажаў, і ў звароце да фальклорных вобразаў, сюжэтаў, кампазіцыйных прыёмаў. Ахарактарызаваць які-небудзь з гэтых твораў толькі шляхам пераказу сюжэта немагчыма, бо галоўнае ў іх не сам апісаны выпадак з жыцця ці ўзяты з фальклору сюжэтны матыў. Галоўнае тое, як пісьменнік выяўляе свае адносіны да жыцця і побыту народа ўсёй сукупнасцю сродкаў. Для прыкладу, у «Вечарніцах» першая і другая песні — гэта, па сутнасці, два смешныя,

«Вечарніцы»
і іншыя раннія
творы Дуніна-
Марцінкевіча

просценькія анекдоты з народнага жыцця. Героём іх з'яўляецца нехлямяжы Зміцер, што ў першым выпадку, прадаўшы цялушку і запіваючы здзелку, з'еў разам з селядцом і пяцірублёўку, прыліплюю да селядца, а ў другім — той жа Зміцер, якога разыгралі гарадскія панкі-жартаўнікі, калі ён прадаваў на базары пеўня (яны кожны раз падыходзілі і пыталися: колькі ён хоча за свайго зайца, чым даваўлі Зміцера да таго, што ён адчураўся ад таго пеўня, уцякаў ад яго, нібы ад нячystай сілы). Галоўнае тут — паэтычнае аздабленне твора, цікавыя нюансы апавяду, лірычныя адступленні. Напрыклад, у першай і трэцяй песнях натхнёнае праслаўленне роднага Мінска, народны гумар у характарыстыцы Зміцера і г. д.

Нескладаны сюжэт і ў вечарніцы другой, што мае назву «Стаўроўскія дзяды», — пра бедную сіраціну Кацярынку, якую крыўдзіла мачыха Параска, усяляк аберагаючы ад розных клопатаў сваю дачку — гультайку Мархву. Сумленнасць і працавітасць Кацярынкі, яе душэўнасць і цяроплівасць былі ўзнагароджаны лёсам. Яна стала жонкай князя Грамабоя. Мархву ж спасцігла жорсткая няўдача і кара.

Але гэта толькі ўнутраны каркас твора. Галоўнае ж у ім — спроба пісьменніка ўзнавіць гістарычнае мінулае, няхай і легендарнае, свайго народа, прабудзіць зацікаўленасць мінулым, для чаго аўтар і выкарыстоўвае каларытны абрад памінаання дзядоў, паданні пра гусяроў і казляроў, міфічных сабак Стаўра і Гаўра, якія прыносяць ад князя Боя гасцінцы.

«Стаўроўскія дзяды», хоць і дадзеныя побач з двума бытавымі анекдотамі пра дурнога Зміцера, — гэта сапраўдная паэма ў мініяцюры. Яна асобнымі момантамі нагадвае паэму «Дзяды» А. Міцкевіча, яе другую частку, прынамсі, у тым, што тычыцца таямнічага ў абодвух паэтаў апісання памінаак дзядоў і некаторых маральна-жыццёвых высноў, звязаных у Дуніна-Марцінкевіча найперш з лёсам Касі — Кацярынкі, якая менавіта сваёй цяроплівасцю, гаротнасцю, пакорлівасцю, дабрынёй душы заслужыла шчаслівага шлюбу з князем Грамабоем. Дунін-Марцінкевіч такой развязкай сюжэта, услед за шматлікімі народнымі казкамі пра сіраціну, нібы хацеў сказаць і свайму чытачу, свайму народу, што яго доўгае цяропленне гэтак жа скончыцца ўсмяшкай лёсу, яно не можа быць бясконцым.

Так ці інакш, а менавіта на такія думкі наводзіць не толькі гэты твор, але і іншыя творы пісьменніка, у якіх паўтараюцца падобныя або блізкія вобразы і сюжэты. Гэта і «Гапон» (дзе гераіня таксама мае імя Кацяры-

на), і «Шчароўскія дажынкi» (Тадорка), і «Купала» (Агатка). Усе яны шмат у чым перагукваюцца, маюць шмат агульнага не толькі ў падборы герояў, але і ў іх характарыстыцы, у сувязі зместу, паэтыкі з фальклорам.

Але жыццё не стаяла на месцы. Мяняліся і падыходы В. Дуніна-Марцінкевіча да яго асэнсавання ў літаратурнай творчасці. На змену рамантычнай скіраванасці ў адборы матэрыялу і яго паэтычнай інтэрпрэтацыі паступова прыходзіць больш рэалістычны погляд на рэчаіснасць, з павышанай увагай да паўсядзённага жыцця і яго супярэчнасцей, да выяўлення незадаволенасці народа жыццём. Такую эвалюцыю пісьменніка можна бачыць у паэме «Халімон на каранаванні». Вясковы староста Халімон накіроўваецца ў Маскву на ўрачыстасць з нагоды каранавання цара Аляксандра II (такія запрашэнні прадстаўнікам сялянства рабіліся, каб стварыць уражанне народнай падтрымкі самаўладства). Халімон едзе з надзеяй сустрэцца з царом, раскажаць яму пра тое, як цяжка жывецца сялянам, папрасіць заступіцца за народ, адкрыць для сялянскіх дзяцей школы. Але гэтыя наіўныя спадзяванні не апраўдаліся. Цар не пажадаў сустрэцца з такімі, як Халімон. Вясковы староста расчараваны вяртаецца дадому.

Жыццё брала сваё. Наспывалі падзеі, якія сведчылі аб асуджанасці прыгоннага ладу, аб настойлівым імкненні народа дабіцца вызвалення з-пад улады памешчыкаў.

«ПІНСКАЯ ШЛЯХТА»

У наступны перыяд свайго творчасці, пасля адмены прыгоннага права, В. Дунін-Марцінкевіч працягвае актыўную літаратурную дзейнасць. Праўда, не ўсё створанае ім у гэты час дайшло да нас (згарэла ў пажары, які здарыўся ў фальварку Люцінка). З напісанага захавалася толькі некалькі твораў. Самыя цікавыя з іх — камедыі «Пінская шляхта» (1866) і «Залёты» (1870).

Пісьменнік звярнуўся да драматычных жанраў. Але не толькі гэта было новым у яго літаратурнай дзейнасці. Жыццё, якое характарызаваўся ў тыя часы асабліва вострымі супярэчнасцямі і бурлівымі падзеямі 1863—1864 гг., унесла сур'ёзныя змены ў яго светапогляд і творчы метады. Ад паказу пераважна святочна-бытавых мо-

мантаў сялянскага жыцця пісьменнік ідзе да больш глыбокага аналізу сацыяльных з'яў, да рэалістычнага і крытычнага іх адлюстравання.

Увагу В. Дуніна-Марцінкевіча прыцягваюць найбольш значныя і сур'ёзныя праблемы таго часу, і ў першую чаргу звязаныя з падзеямі пачатку 60-х гг. — рэформай 1861 г. і паўстаннем 1863 г. У камедыі «Пінская шляхта» пісьменнік выступае з вострай крытыкай царскага чыноўніцтва і шляхты.

Чаму пісьменнік звярнуўся да гэтай тэмы? Яе падказала жыццё. Крытыка царскага чыноўніцтва ў п'есе, у прыватнасці, была выклікана тым, што ва ўмовах жорсткай рэакцыі, якая наступіла пасля паражэння паўстання 1863 г., чыноўніцтва стала паўнаўладным гаспадаром на Беларусі, і яно ажыццяўляла гэтую ўладу самым жорсткім і бессаромным чынам.

Цяжэй адказаць на пытанне, чаму пісьменнік менавіта ў гэты час выступіў з крытыкай шляхты. Але і гэта стане зразумелым, калі ўлічыць характар падзей, што адбыліся перад напісаннем камедыі.

Адмена прыгоннага права ў 1861 г., стварыўшы спрыяльныя ўмовы для развіцця капіталізму, аслабіла пазіцыі феадальнага саслоўя, закранула яго былыя прывілеі. Паўстанне 1863 г., са свайго боку, таксама выявіла гістарычную асуджанасць шляхты як актыўнай грамадскай сілы. Тая частка шляхты, якая прымала ўдзел у паўстанні, пацярпела паражэнне. Другая ж, якую і паказвае Дунін-Марцінкевіч у сваім творы, аказалася ў дачыненні да падзей таго часу самай інертнай, пасіўнай, самай кансерватыўнай часткай грамадства.

У «Пінскай шляхце» Дунін-Марцінкевіч сюжэт камедыі выкарыстаў на першы погляд не вельмі значны, амаль анекдатычны жыццёвы факт, смешнае здарэнне. Двое сялян з глухой пінскай ваколіцы Іван Цюхай-Ліпскі і Ціхон Пратасавіцкі (а яны і ў сапраўднасці па ўкладу жыцця і побыту нічым не адрозніваліся ад сялян, хоць лічылі сябе шляхтай) пасварыліся і нават пабіліся з-за таго, што адзін аднаго абазваў мужыком. Ліпскі падае на Пратасавіцкага ў суд. На разгляд справы прыязджае станава прыстаў Кручкоў са сваім памочнікам Пісулькіным. Добра абабраўшы шляхту, жорстка пасмяяўшыся з яе цемнаты, Кручкоў «мірыць» варожыя бакі і загадвае ім пажаніць сваіх дзяцей — Грышку і Марысю, якія, нягледзячы на канфлікт, што ўзнік паміж бацькамі, кахаюць адно аднаго і дабіваюцца згоды бацькоў на вяселле.

Сюжэт нескладаны. Але ў ім заключаны важны і глыбокі змест. У творы можна вызначыць тры асноўныя ідэйныя акцэнт: па-першае, высмейванне шляхты; па-другое, адлюстраванне супярэчнасцей паміж старым і новым пакаленнямі ў яе асяроддзі, нарэшце, сатырычнае выкрыццё царскага чыноўніцтва.

У п'есе не даецца прамой характарыстыкі герояў. Але яна выразна выяўляецца праз паводзіны і размовы дзеючых асоб. У тым і заключаецца майстэрства драматурга, што свае адносіны да жыцця герояў ён раскрывае праз жывыя карціны, сцэны, дзеянне.

Першае, што мы ўспрымаем і адзначаем пры знаёстве з творам, — гэта страшэнная закаслеласць жыцця і побыту дробнай шляхты. Шляхта жыве не бедна. У адрозненне ад большай часткі сялянства яна мае грошы, хлеб і да хлеба, але духоўныя інтарэсы шляхты вельмі абмежаваныя. Адзіны жыццёвы клопат у гэтых людзей — уласны дабрабыт і грошы, якія старанна захоўваюцца ў скураным мяшкі недзе «ў кубле з грэчкаю». І адзіная мерка чалавечай годнасці — шляхецкае званне. Добры чалавек ці нядобры, працавіты ці гультай, сумленны ці ашуканец — усё гэта няважна. Галоўнае, што ён шляхціц. Хоць гэты шляхціц грубы, цёмны, непісьменны, распісваецца крыжыкамі. Героі камедыі ўчэпіста трымаюцца за сваё «дваранскае» званне, усяляк адстойваюць яго, нават кулакамі, нават дапускаючы знявагу над асобай, аддаючы чыноўнікам-кручкатворам усё раней назапашанае дабро. Самым трагікамічным у гэтым імкненні герояў п'есы даказаць і аберагчы сваё шляхецтва з'яўляецца тое, што ў час, які адлюстраваны ў творы, прыналежнасць да дваранскага саслоўя ім нічога не давала. Шляхціца толькі не дазвалялася секчы лозамі на голай зямлі, не падаслаўшы папярэдне дывана.

На глыбокім разуменні ўсёй абсурднасці, недарэчнасці паводзін герояў у новых гістарычных умовах і грунтуецца камізм твора «Пінская шляхта».

Ціхон Пратасавіцкі і Іван Ліпскі — людзі духоўна абмежаваныя. Яны нецікавыя і як чалавечыя індывідуальнасці, што знарок завострана падаецца ў п'есе. У іх характарыстыцы моцна падкрэслена хіба толькі адно: яны ўпарта трымаюцца за шляхецтва, настолькі ўпарта, што нават ставяць пад пагрозу шчасце сваіх дзяцей Грышкі і Марысі. Ціхон — грубы мужык. Любімыя яго словы: «хрэн табе ў вочы», «чортаў сыну» (пра Грышку), «сабака» (пра Ліпскага).

Больш рознабакова як характар, як тып у п'есе паказаны Харытон Куторга. Гэта бывалы, нават «пісьменны чалавек». І ён сапраўды не пазбаўлены пачуцця гумару, досціпу, у яго мове няма трапных выказванняў, ён часта ўжывае народныя прыказкі і прымаўкі: «не цяпер, то ў чацвер», «здоровы, як рыжыкі баровы», «як чорта з балота», «даганяючы не нацалуешся», «добра гутарка кажа: калі абора цячэ, — гаспадыня бліны пячэ, а калі гумно цячэ, — гаспадар з хаты ўцячэ», «уехаў... у нерат — ні ўзад ні ўперад» і г. д. Куторга выдае сябе за чалавека свецкага з далікатнымі манерамі. Ён пры сустрэчы з жанчынамі цалуе ім ручкі, умее спяваць любоўныя рамансы. Але і Куторга не далёка адышоў ад свайго асяроддзя. Ён толькі хітрэйшы за астатніх, хоць яго хітрасць нярэдка абарочваецца супраць яго ж самога. Маючы 60 гадоў, ён сватаецца да 17-гадовай Марысі, згаджаецца нават «крыва прысягнуць» супраць Ліпскага, каб толькі Пратасавіцкія аддалі за яго дачку: «прынадны, бач, кусочак ды і пасагае гаспадарскі». Але стары залётнік трапляе ў недарэчнае становішча. Яго заляцанні з пагардай адхіляе Марыся.

У пісьменніка адносіны да прадстаўнікоў пінскай шляхты неадназначныя: ён востра кпіць і пацяшаецца з іх недарэчнай прэтэнзіі на дваранства, але, з другога боку, ён бачыць у іх сялян-хлебарабаў, якія самі працуюць на зямлі, самі здабываюць сабе хлеб, і таму ён малюе іх больш у гумарыстычным, чым у сатырычным, плане. Ён паказвае, што гэтыя людзі не пазбаўлены жыццёвай мудрасці. Яны часам трапна выказваюцца пра існуючыя парадкі. Альпенскі, напрыклад, так характарызуе Кручкова: «Не быў бы судовы чалавек! Пабраў рублі ды яшчэ па капейкі сягае. У іх ужо такая натура: без капеек і чвэрцяў, як без солі ў страву, ніяк не абойдуцца; капейкі і чвэрці — да скарбу, а рублі — сабе».

Канфлікт паміж
бацькамі
і дзецямі

Дунін-Марцінкевіч нават сімпатызуе асобным прадстаўнікам шляхты — у прыватнасці тым, якія менш за ўсё «хварэюць на шляхецтва». Гэта — Грышка і Марыся.

Над усімі шляхецкімі дзівацтвамі бацькоў яны вышэй за ўсё ставяць сваё шчасце, свае пачуцці.

«Ніяка земска прэпона не ў сілах нас разлучыць!» — цвёрда заяўляе Марыся.

Няхай бацькі лаюць, мучаць,
Ні з кім другім не злучыся,
Калі з ім мяне разлучаць,
Я у Прыпяці ўтаплюся.

Грышка і Марыся — станоўчыя героі камедыі. Як могуць, яны пратэстуюць супраць састарэлых поглядаў і звычajaў. «Што гэта за дур напаў на бацькоў? — гаворыць Марыся. — П'яныя завяліся да пабіліся з сабою за шляхецтва, а мы з Грышкам праз тое гаруем і ныем». «Індычацца» бацькі — так іранічна ацэньвае Марыся канфлікт паміж сваім бацькам і бацькам Грышкі.

Маладыя людзі, праўда, успрымаюць недарэчнасць старых саслоўных традыцый не столькі розумам, колькі сэрцам. Яны яшчэ не ўзняюцца да ўсведамлення пратэсту супраць аджыўшых форм жыцця. Ды і сваё шчасце хочуць уладзіць з дапамогай станавага прыстава, якога задобрываюць хабарам. Іх канфлікт з бацькамі не выходзіць за межы сваёй хаты, клопатаў пра ўласнае шчасце. Але і гэта ўжо даволі прыкметнае сведчанне таго, што жыццё змяняецца і патрабуе абнаўлення адносін паміж людзьмі.

Калі ў 1890 г. была зроблена спроба надрукаваць «Пінскую шляхту», віленскі губернатар рашуча запратэставаў, заявіўшы, што такі твор, дзе «ў непрыглядным выглядзе паказана асоба станавага прыстава, які пры гэтым усюды называецца «найяснейшая карона», друкаваць нельга».

Высокапастаўлены царскі чыноўнік добра адчуў у камедыі Дуніна-Марцінкевіча сатыру не толькі на станавага прыстава, але і на ўсю сістэму царскага суда і законнасці. Станавы прыстаў Кручкоў, які прыязджае на разгляд справы Ліпскага і Пратасавіцкага і пры гэтым паводзіць сябе самым нахабным чынам, дзейнічае ад імя «найяснейшай кароны», увесь час спасылаючыся на «ўсёміласцівейшыя» царскія ўказы. Гэтым пісьменнік падкрэслівае думку, што беззаконнасць была ўзаконена ўсёй сістэмай царскага самаўладства.

Паводзіны Кручкова сярод шляхты — з'едлівая пародыя на правасуддзе. Не паспеў Кручкоў яшчэ пачаць «разбірацельства», а ўжо гучыць яго загад, каб шляхта несла хабар: «Няхай аддадуць хурману, ды спакуйце там харашэнька ў возе».

Але вось пачаўся разгляд справы. Шляхта і апамятацца не паспявае, як на яе сыплюцца розныя штрафы.

«Обжалованный Протосавіцкі імеет зараз жа ўплаціць пошлін 20, прогонных 16 і на канцылярыю 10 рублёў. Жалуюшчыйся Ліпскі ў палавіне таго, сведкі, каторыя бачылі драку, а не баранілі, — па 9-ці рублёў, а вся прочая шляхта, што не бачыла дракі, за тое, што не бачыла, — па 3 рублі».

Гэта яшчэ да абвяшчэння «дэкрэта» — прыгавору. А па прыгавору — зноў: «Ціхону Протосавіцкаму, как угалоўнаму прэступніку, назначаецца: 1-е) 25 лоз на голай земле без дывана і 2-е) штрафа 25 руб. в пользу врэменнаго прысуцтва; б) Івану Цюхаю-Ліпскаму, как нанесшему личное аскарбление Протосавіцкаму, назначаецца: 1-е) 15 лоз на дыване і 2-е) 15 руб. штрафа в пользу врэменнаго прысуцтва; в) свідзецелям: каторыя відзелі драку і не разнялі дзерушчыхся, — 1-е) па 10 лоз на дыване і 2-е) па 10 руб. штрафа в пользу врэменнаго прысуцтва; д) всей прочэй шляхце, которая не відзела дракі, за то, што не відзела, а цем самым і не магла разняць дзерушчыхся, назначаецца: 1-е) па 5 лоз на дыване і 2-е) па 5 руб. штрафа в пользу того же прысуцтва».

Кручкоў добра ведае натуру цёмнай шляхты і ўпэўнены, што кожны вытрасе кашалёк, каб толькі не быць бітым лазой. Асабліва Пратасавіцкі: яго ж чакае «нечуваннае ўніжэнне» — 25 лоз на голай зямлі, без дывана, як звычайнаму селяніну, не шляхціцу!

Нахабству і цынізму Кручкова няма межаў. Ён так вольна адчувае сябе сярод цёмнай, прастакаватай, запалоханай яго прыгаворамі і штрафамі шляхты, што не лічыць патрэбным захоўваць нават знешнюю форму правасуддзя. Ён аб'яўляе вінаватымі тых, хто ніякіх адносін да справы не мае. Чытаючы царскія ўказы і законы, ён дапускае такія скажэнні, ад якіх «вушы вянуць»: «Па ўказу всеміласцівейшай гасударыні Елісаветы Пятроўны 49 апрэля 1893-га года і всеміласцівейшай Екацерыны Вялікай ад 23 сенцябра 1903-га года» або па іншых указах ад «окцябра 45-га чысла», «сенцябра 75-га дня». Кручкоў упэўнены, што такая несусветная лухта будзе прынята шляхтай за чыстую праўду. «Глядзі ты! Як ён на бяду нашу ўсе ўказы і законы як рэпу грызе і не заікнецца!» — гаворыць да смерці напалоханы Пратасавіцкі.

Кручкоў жа самазадаволена і цынічна паўтарае: «Законы, міленькія, законы!»

Так вызначыў жанр «Пінскай шляхты» пісьменнік. Фарс і вадэвіль — гэта разнавіднасці камедыі. Фарс — невялікая п'еса з прыёмам і грубага камізму, з моцнымі, часам даведзенымі да абсурду перавелічэннямі. Іменна такі характар у п'есе маюць сцэны суда, дзеянні Кручкова. Вобраз Кручкова пададзены ў востра выкрывальным плане. Дунін-Марцінкевіч часта звяртаецца да камічнага перабольшання, калі паказвае, як Кручкоў ажыццяўляе «правасуддзе», як ён

«Фарс-вадэвіль у адной дзеі»

Так вызначыў жанр «Пінскай шляхты» пісьменнік. Фарс і вадэвіль — гэта разнавіднасці камедыі. Фарс — невялікая п'еса з прыёмам і грубага камізму, з моцнымі, часам даведзенымі да абсурду перавелічэннямі. Іменна такі характар у п'есе маюць сцэны суда, дзеянні Кручкова. Вобраз Кручкова пададзены ў востра выкрывальным плане. Дунін-Марцінкевіч часта звяртаецца да камічнага перабольшання, калі паказвае, як Кручкоў ажыццяўляе «правасуддзе», як ён

выносіць прыгаворы. Нават у знешнім абліччы Кручкова відаць камічнае завастрэнне. Аўтар увесь час звяртае ўвагу на яго доўгія вусы. «Ён вельмі сярдзіты, бо адзін вус колам угору стаў, — гаворыць Грышка. — Будзе вазня». Такі прыём грубага камізму, калі персанаж набывае аднакі карыкатурнасці, называецца гратэскам. Кручкоў — вобраз гратэскавы. У ім пісьменнік сабраў і ў камічнай, завастра на гіпербалічнай форме паказаў усё самае характэрнае для царскага чыноўніцтва: свавольства, хабарніцтва, грубасць, п'янства. І мова гэтага персанажа спецыфічная. Кручкоў увесь час карыстаецца выразамі, запазычанымі з судовых дакументаў: «лічнасць падвергнецца апаснасці», «гэта ўгалоўнае прэступленне, Сібірам пахне» і г. д.

У «Пінскай шляхце» ёсць таксама і адзнакі вадэвіля — лёгкай камедыі, пабудаванай на займальным сюжэце, любоўнай інтрызе з песнямі-куплетамі. Такі характар «Пінская шляхта» мае ў тых сцэнах, дзе паказваецца каханне Грышкі і Марысі, смешнае заляцанне да Марысі 60-гадовага кавалера Куторгі. У гэтых сцэнах пераважае гумар, хоць нярэдка адчуваецца і вострая іронія, калі пісьменнік паказвае пустую фанабэрылісць, абмежаванасць вакалічнай шляхты, затхласць той атмасферы, у якой яна жыве. У адпаведнасці з асаблівасцямі вадэвільнага жанру героі спяваюць куплеты: Марыс пра сваё нешчаслівае каханне, якому перашкаджаюць бацькі, Куторга — пра свае пачуцці да Марысі. У канцы п'есы, як звычайна ў вадэвілі, — сцэна з танцамі і прыпеўкамі.

«Пінская шляхта» — значнае дасягненне беларускай драматургіі XIX ст. Высокае майстэрства Дуніна-Марцінкевіча-драматурга, якое выяўляецца ў цікавым, займальным сюжэце, жывых характарах, умелым выкарыстанні багаццяў народнай мовы, вызначыла гэтаму твору доўгае жыццё. «Пінская шляхта» і цяпер з поспехам ставіцца на сцэне, карыстаецца папулярнасцю ў глядача.

Жывучы ў час, калі ў паслярэформеннай Расіі даволі інтэнсіўна развіваўся капіталізм, набірала сілу буржуазія, Дунін-Марцінкевіч не мог не выказаць сваіх адносін да гэтых сацыяльных працэсаў. Яшчэ ў дарэформеннай творчасці ён рэзка адмоўна паставіўся да пранікнення буржуазных адносін у жыццё вёскі, выкрываючы такіх хцівых, драпежных людзей, як камісар Выкрутач у п'есе «Ідылія». Але жыццё развівалася так, што буржуазія ўсё больш настойліва ўваходзіла ў ролю пануючага класа,

Выкрыццё ўлады грошай у камедый «Залёты»

Расіі даволі інтэнсіўна развіваўся капіталізм, набірала сілу буржуазія, Дунін-Марцінкевіч не мог не выказаць сваіх адносін да гэтых сацыяльных працэсаў. Яшчэ ў дарэформеннай творчасці ён рэзка адмоўна паставіўся да пранікнення буржуазных адносін у жыццё вёскі, выкрываючы такіх хцівых, драпежных людзей, як камісар Выкрутач у п'есе «Ідылія». Але жыццё развівалася так, што буржуазія ўсё больш настойліва ўваходзіла ў ролю пануючага класа,

паступова выпясняючы памешчыкаў, старую шляхту. Письменніка моцна хвалявалі гэтыя перамены ў жыцці.

Так узнікла камядзя «Залёты». Сюжэт яе наступны. Вясковы кулак Сабковіч, раней пастух, потым пісар і справавод у памешчыкаў, рознымі махінацыямі нажыў сабе багацце. Павялічыў яго працай сваіх парабкаў Петрука і Марысі, а таксама шляхам бессаромнага ашуканства іншых людзей і стаў адным з багацейшых гаспадароў у ваколіцы. Але і гэта не задавальняе Сабковіча. Ён вырашае ажаніцца з дачкой суддзі Сакальніцкага Адэляй, каб памножыць сваё багацце і заадно атрымаць шляхецкае званне, каб яго таксама называлі «ясным панам». Дзеянне п'есы развіваецца вакол сватання Сабковіча да Адэлі, якое заканчваецца для Сабковіча няўдачай. Сусед Сакальніцкага Пачціўскі выкрывае Сабковіча. Сабковіча выганяюць з дому Сакальніцкіх, і ўрэшце ён за свае злчынствы трапляе ў турму.

Паралельна развіваецца і другая сюжэтная лінія — каханне Петрука і Марысі, якія служылі парабкамі ў Сабковіча. Каханню процідейнічаюць бацькі Марысі, жадаючы выдаць яе за багатага, але нелюбімага старога чалавека. Аднак усё хутка ўладжваецца. Зразумеўшы, што Петрук — добры хлопец, што Марыся за ім будзе шчаслівай, бацькі згаджаюцца на іх вяселле.

Галоўны пафас камяды «Залёты» — выкрыццё Сабковіча як чалавека амаральнага, хцівага, драпежнага. Аўтар не шкадуе фарбаў, каб падкрэсліць агідную сутнасць, цыннізм гэтага «выскачкі», паводзінамі якога кіруе прага нажывы. Для Сабковіча няма нічога святога, апроч золата, грошай, багацця. «Усе кажуць, што я жыву людскою крыўдай, — разважае Сабковіч, — дурні! Ось у тым і розум, гэта і штука, каб умець выкарыстаць абмылкі і някемнасць другіх. А сумленне? Глупства сумленне!.. Дурны той, хто гоніцца за сумленнем... Золата — гэта ўсё. Хто мае яго, той патрапіць нават перацягнуць на сваю старану сумленне».

Але крытыка буржуазіі ў п'есе істотна аслабляецца тым, што письменнік вядзе яе не з пазіцый простага народа, хоць ён і паказвае, як ад сабковічаў цярапляць бедныя людзі, і спачувае ім. Сабковічу письменнік процістаўляе старых паноў, якіх у п'есе выводзіць як увасабленне сапраўднай гуманнасці, справядлівасці, высокай маралі. Характэрны і фінал п'есы: Сабковіч аказваецца пераможаны, пакараны за свае злчынствы. Верх бярэ тая сіла, якую прадстаўляюць старыя памешчыкі. У жыцці ж было наадварот, пераможцамі ў такім канфлікце выходзілі ме-

навіта сабковічы. Письменнік відавочна адступае ад жыццёвай, гістарычнай праўды, і гэта аслабляе рэалізм яго твора.

Складанымі і даволі супярэчлівымі былі творчы шлях, светапогляд і творчы метады В. Дуніна-Марцінкевіча. Але ў лепшых сваіх творах письменнік выяўляў глыбокае разуменне рэчаіснасці, востра крытыкаваў адмоўныя з'явы, ствараў цікавыя карціны народнага жыцця, яркія вобразы. Гэта і вызначае яго месца ў гісторыі беларускай літаратуры як буйнога мастака слова, творчасць якога закладвала асновы беларускай паэзіі і драматургіі новага часу.

1. У якіх сацыяльных і гістарычных умовах праходзіла дзейнасць письменніка і як гэта адбілася на яго творчасці?

2. Пра што пісаў Дунін-Марцінкевіч у сваіх ранніх творах?

3. Што было асабліва характэрным для твораў письменніка першага перыяду? Як паказваў ён у гэтых творах сялян, паноў? Якія бакі сялянскага жыцця прываблівалі яго?

4. Якія падзеі адбыліся ў пачатку 60-х гг. і як яны ўплывалі на творчасць письменніка?

5. Ахарактарызуйце мастацкія прынцыпы В. Дуніна-Марцінкевіча ў раннім перыядзе творчасці. Пацвердзіце свае думкі на прыкладах з паэтычных твораў.

6. У якім накірунку развівалася творчасць письменніка пасля падзей пачатку 60-х гг.?

7. Чаму крытыкаваў Дунін-Марцінкевіч шляхту ў камяды «Пінская шляхта»?

8. Які сацыяльны сэнс мае вобраз Кручкова ў камяды?

9. Нагадайце сцэну, калі Кручкоў чытае царскія ўказы. Як рэагуюць на гэта прысутныя? Як раскрываецца ў гэтай сцэне чалавечая сутнасць кожнага з герояў п'есы?

10. Як Грышка і Марыся адстойваюць права па-свойму ладзіць жыццё? У чым выяўляецца іх нязгода з бацькамі?

11. Чаму Дунін-Марцінкевіч назваў свой твор фарсам?

12. Якія асаблівасці вадэвіля можна адзначыць у «Пінскай шляхце»?

13. Што новае ўносіць у праблематыку і вобразную сістэму Дуніна-Марцінкевіча камядзя «Залёты»?

14. У чым выяўляюцца заслугі В. Дуніна-Марцінкевіча перад беларускай літаратурай? Пакажыце гэта, маючы на ўвазе сувязь літаратуры з фальклорам, выяўленне сацыяльных супярэчнасцей, паказ простага чалавека, крытыку панства і чыноўніцтва, жанравае ўзбагачэнне літаратуры, развіццё мовы і г. д.

15. Выпішыце з «Тлумачальнага слоўніка для сярэдняй школы» або «Слоўніка літаратуразнаўчых тэрмінаў» наступныя словы і іх значэнне: ідэалізацыя, фальклор, этнаграфія, камядзя, сатыра, гумар, канфлікт, гратэск, фарс, вадэвіль.

ЛІТАРАТУРА

Дунін-Марцінкевіч В. Творы. Мн., 1984.

Навуменка І. Я. Письменники-демакраты. Мн., 1967.

Янушкевіч Я. Беларускі дудар. Мн., 1991.

Шляхамі рэалізму

У XIX ст., прыблізна з 30-х гг., у еўрапейскіх літаратурах (французскай, англійскай, рускай) усталяваецца напрамак, які затым атрымлівае назву рэалізм.

Вядома, гэта адбываецца не ў адначасе. Як спосаб адлюстравання жыцця рэалізм падрыхтоўваўся ўсімі папярэднімі эпохамі літаратурнай гісторыі, у якія мастацкая творчасць выяўляла схільнасць да праўдзівага адлюстравання жыцця. У літаратуразнаўстве таму можна сустрэць сцверджанні аб рэалізме антычнай літаратуры, літаратуры эпохі Адраджэння, эпохі Асветніцтва і г. д. Схільнасць да адлюстравання жыццёвай праўды ў той ці іншай меры ўласцівая літаратуры ва ўсе часы.

Аднак сутнасць рэалістычнага метаду не вычэрпваецца толькі гэтай якасцю. У рэалізме вельмі важна выяўленне найбольш істотных, характэрных асаблівасцей жыццёвых з'яў шляхам іх рознабаковага асэнсавання, тыпізацыі, імкненне глыбока даследаваць рэчаіснасць ва ўсёй яе складанасці і супярэчнасцях. Письменнікі-рэалісты, нібы даследчыкі, пазнаюць законы развіцця грамадства і ў сувязі з імі раскрываюць узаемадачынненні чалавека з жыццём, фарміраванне і развіццё характараў, непаўторных індывідуальнасцей. У рэалізме, як ні ў адным іншым мастацкім метадазе (ці напрамку), раскрываецца ўплыў жыццёвых, у тым ліку і сацыяльных, абставін на погляды і духоўны свет асобы. З гэтым звязана такая асаблівасць рэалістычных твораў, як іх глыбокі псіхалагізм. Чалавечы характар падаецца ў развіцці, якое абумоўліваецца зменамі ў адносінах чалавека да свету, канкрэтнай рэчаіснасці.

Некаторыя з гэтых рыс і асаблівасцей выяўляліся ўжо ў творах пісьменнікаў эпохі Адраджэння, напрыклад М. Сервантэса, У. Шэкспіра, з беларускіх — Міколы Гусоўскага («Песня пра зубра»), а таксама пісьменнікаў эпохі Асветніцтва (Д. Дэфо, Ж. Ж. Русо, І. В. Гётэ). Таму ў літаратуразнаўстве пашыраны погляд, што пачаткі класічнага рэалізму знаходзяцца ўжо ў літаратуры названых эпох («рэнесансны рэалізм», «асветніцкі рэалізм»). Аднак паспраўднаму шматграннаму адлюстраванню жыцця, паказ тыповых характараў у тыповых абставінах, з неабходнай іх індывідуалізацыяй, праўдзівасцю дэталей, стаў магчымым толькі на этапе, калі літаратура ўзбагацілася дасягненнямі рамантызму, глыбокім раскрыццём унутранага свету герояў, паказам складаных і супярэчлівых перажыванняў у абставінах непрымання існуючых умоў жыцця або рэзка крытычнага стаўлення да іх (адсюль схільнасць называць рэалізм XIX ст. крытычным рэалізмам).

Рэалісты ў параўнанні з рамантыкамі пайшлі значна далей у выяўленні супярэчнасцей і заганаў капіталістычнага грамадства. Яны звярталіся ў яго паказе не да выснаваных нястрымнай фантазіяй вобразаў або карцін, а да адлюстравання рэальнага жыцця і рэальных людзей у абставінах іх паўсядзённага існавання, у непрывабнай празаічнай рэчаіснасці, хоць пры гэтым, вядома, і яны не цураліся розных умоўных прыёмаў, алегарычнай іншасказальнасці, гратэскавага перавелічэння, сатырычнага завастрэння і г. д.

Ад рамантызму рэалізм пераняў і ідэю народнасці літаратуры, але зноў жа ўзбагаціў яе яшчэ больш шырокім і глыбокім зместам, які ішоў ад схільнасці паказваць жыццё ва ўсёй яго разнастайнасці.

Найбольш выдатнымі прадстаўнікамі рэалістычнага напрамку ў літаратуры XIX ст. былі Стэндаль, Бальзак, Флабэр, Мапасан (французская), Дзікенс, Тэксерэй (англійская), Гейнэ (нямецкая), Ажэшка, Прус, Сянкевіч, Канюшкіна (польская), Пушкін, Гоголь, Талстой, Дастаеўскі, Чэхаў (руская), Шаўчэнка, Франко, Кацюбінскі (украінская) і інш.

Творчасць кожнага з іх можа быць выдатнай ілюстрацыяй гэтага творчага метаду. Але калі заходзіць размова аб класічным рэалізме, найперш называецца імя Бальзака. І справядліва, бо ў творчасці гэтага французскага пісьменніка рэалізм як мастацкі метада і стыль выявіўся найбольш яскрава і поўна, ва ўсіх сваіх найважнейшых асаблівасцях.

Анарэ дэ БАЛЬЗАК (1799—1850). Шлях Бальзака ў літаратуру быў няпростым і нялёгкім. Маючы ад прыроды незвычайнае літаратурнае дараванне, у чым пасля пераканаецца ўвесь свет, Бальзак каля дзесяці гадоў шукаў сябе ў літаратуры настойліва і напружана, хоць напачатку і невывікова. Пісаў аповесці і раманы, якія не вызначаліся арыгінальнасцю. Адчуваючы, відаць, гэта, выдаваў іх пад рознымі псеўданімімі. І толькі ў 1829 г., калі выйшаў раман «Шуаны», дарэчы, пад уласным прозвішчам, пісьменніцкая слава прыйшла да аўтара. І не пакідала Бальзака да самага скону. Усе наступныя творы, а іх было каля сотні, прымаліся чытацкай грамадскасцю з найвялікшай цікавасцю і захапленнем. Бальзак не проста знайшоў сваю арыгінальную тэму, ён стаў адным з самых выдатных празаікаў, пачынальнікаў новага напрамку ў еўрапейскай літаратуры. Яго творчасць была адкрыццём у літаратуры цэлага свету, хоць гэты свет і быў штодзённа перад кожным. Усе яго бачылі, усе ў ім жылі, але да ўсталявання рэалізму і не падазравалі, што ён можа стаць на доўгія часы прадметам асаблівага, уважлівага вывучэння і цікавага адлюстравання ў літаратуры, крыніцай захапляючых гісторый, героямі якіх былі зусім звычайныя людзі.

Так разам з новым напрамкам у літаратуру ўвайшла проза паўсядзённага існавання, самасцвярджэння чалавека, а калі гаварыць абагульнена — той лад, які ўсталяваўся ў еўрапейскіх краінах пасля Вялікай французскай рэвалюцыі і даваў пісьменніку надзвычай цікавы матэрыял для даследавання чалавечых адносін, канфліктаў, характараў, лёсаў, якія ў Бальзака нярэдка не завяршаліся ў адным творы, а пераходзілі з аднаго рамана ў наступны, ствараючы разам надзвычай багатую і разнастайную мазаіку грамадскага жыцця.

Апошняе, уласна, і было галоўнай мэтай Бальзака як рэаліста. Як сцвярджаў сам пісьменнік, прадметам яго асаблівай зацікаўленасці было менавіта грамадства (ён нават называў сябе «сакратаром французскага грамадства»), а канкрэтныя персанажы, паказаныя ў розных сітуацыях, з розных бакоў, выступалі як элементы, дэталі гэтай агульнай карціны.

Даследчыкам удалося налічыць каля дзвюх тысяч персанажаў, якія ў той ці іншай меры абмаляваны, удзельнічаюць, прысутнічаюць у гэтым адзіным па задуме дзействе ў творчасці Бальзака. Прычым гэтыя персанажы не паўтараюць адзін аднаго сваімі паводзінамі, думкамі, перажы-

ваннямі, хоць многія з іх і могуць быць аднесены да адной пэўнай сацыяльнай групы па тыповых адзнаках. Такі погляд на задачы адлюстравання жыцця і даваў падставу пісьменніку пазней аб'яднаць свае творы ў адзінае мастацкае цэлае пад агульнай назвай «Чалавечая камедыя». Накшталт «Боскай камедыі» Дантэ, у якой выдатны італьянскі паэт эпохі ранняга Адраджэння гэтак жа энцыклапедычна намаляваў карціну Сусвету ў часы Сярэднявечча.

Характэрнымі прыкладамі творчай своеасаблівасці Бальзака могуць выступаць многія яго аповесці і раманы. Часцей за ўсё называюцца такія з іх, як «Габсек», «Бацька Гарыо», «Яўгенія Грандэ», «Страчаныя ілюзіі», у якіх, як у светлавым фокусе, сыходзяцца ўсе галоўныя супярэчнасці паказанага пісьменнікам тагачаснага жыцця.

Звернемся да аповесці «Габсек». У гэтым невялікім памерах творы можна сустрэць розныя жыццёвыя тыпы бальзакаўскіх герояў, у тым ліку і галоўнага з іх, імем якога і названа аповесць.

Габсек. Чалавек-таямніца, чалавек-загадка. Вось як характарызуеца ён апавядальнікам у пачатку твора: «...жыў ён у пакойчыку, які інакш не назавеш як «катушок». Ці былі ў яго сваякі, сябры, бедны ён быў ці багаты? Ніхто не здолеў бы адказаць на гэтыя пытанні. Я ніколі не бачыў грошай у яго руках»... Аднойчы, калі ён падымаўся да сябе ў каморку, адна манета «выпала з кішэні яго камізэлькі. Жыхар, што ішоў па прыступках следам за старым, падняў манету і хацеў быў яе вярнуць. Але стары замахаў рукамі.

— Гэта не мая! — закрываў ён. — Золата! У мяне? Няўжо я жыў бы так, як жыву, каб быў багаты?!»

Разам з тым, трохі пазней, Габсек гаворыць свайму суседу — апавядальніку гэтай гісторыі: «Такіх, як я, у Парыжы чалавек дзесяць, мы ўладары ваших лёсаў».

І сапраўды, перад Габсекам, нібы перад казачным асілкам, прыніжаюцца ўсе: і ўсёмагутны міністр, і фанатэбэрлівы вяльможа, і цырымонная графіня, і іншыя тытулаваныя асобы, і вельмі таленавіты, але без кавалка хлеба, мастак ці пісьменнік, чые творы пасля будучы выклікаць захапленне нашчадкаў.

Хто ж гэты герой? Габсек — чалавек без літасці і сумлення. Рознымі спосабамі ён нажыў мільённае багацце. Гэта — парыжскі ліхвяр, які знешне адрозніваецца ад іншых хіба толькі тым, што імкнецца якраз быць самым непрыкметным, нічым не вылучацца сярод людзей. «Мы

ціхенькія, нікому невядомыя»,— гаворыць ён пра сябе. І сапраўды, ён чалавек без твару, дакладней, без твару, які б вызначаўся нечым прыцягальным. Вось як малюецца яго партрэт у апавесці: «Твар быў нерухомы, у яго рысах адсутнічала ўсякая пачуццёвасць, як у Талейрана; здавалася, што гэтыя рысы вылітыя ў бронзе. Вачам, маленькім і жоўтым, быццам у тхара, і амаль без веек, было балюча ад яркага святла, таму ён захінаў іх вялікім брылём паношанага картуза. Востры кончык доўгага носа, пабіты рабаціннем, нагадваў свярдзёлак, вусны былі тонкія, быццам у алхімікаў ці ў вельмі старых дзядоў на карцінах Рэмбранта і Метсю. Размаўляў гэты чалавек ціха, мякка, ніколі не гарачыўся. Яго ўзрост быў таямніцай: я ніколі не мог зразумець, ці ён састарэў ад часу, ці, наадварот,— добра захаваўся і застаецца маладжавы на вечныя вякі»,— так характарызуе Габсека яго сусед па кватэры адвакат Дэравіль.

І «катушок» Габсека мае адпаведны выгляд: «Усё ў ягоным пакоі было пацёртае, але дагледжанае ... зусім як у халодным прытулку самотнай старой дзевы... Зімою ў каміне ў яго ледзь тлелі галавешкі, прысыпаныя попелам, і яго агмень ніколі не азараўся яркім агнём».

Паводзіны таксама характэрныя: «Ад першай хвіліны пасля абуджэння і да вечаровых прыступаў кашлю ўсе яго дзеянні былі размераныя, як рух маятніка. Гэта быў чалавек-аўтамат, завод якога паднаўляўся штодня... Ён дбайна ашчаджаў сваю энергію і гнаў прэч усякія чалавечыя пачуцці. Яго жыццё цякло ціха, як бяжыць пясок у старым пясочным гадзінніку. Здаралася, праўда, што яго ахвяры гучна абураліся, уздымалі няведама які гвалт, але ўрэшце надыходзіла мёртвая цішыня — быццам на кухні, дзе толькі што зарэзалі качку».

Апошняя дэталі пра качку — вартая, безумоўна, пярэга генія! Так, як прырэзаная качка, заціхалі і наведвальнікі манаскай келлі (сапраўды, пакой Габсека шмат чым нагадваў манаскую келлю ды і размяшчаўся ў былым манастырскім гатэлі).

Але было б, мабыць, не зусім дакладным сцвярджаць, што Габсек проста так спакойна, раўнадушна, бясстрасна распаўляўся са сваімі кліентамі-ахвярамі, якія прыходзілі да яго з надзеяй на ратунак. Габсек нярэдка перажываў і хвіліны сапраўднай асалоды, нават натхнення. Гэта якраз тады, калі перад ім — хціўцам і драпежнікам — стаяў чалавек, даведзены да ніжэйшай рысы прыніжэння,

крайняй распачы ад усведамлення свайго бясцілля. Габсек сам сведчыць: «Ці ж гэта не ўлада? Калі схачу, я магу валодаць найпрыгажэйшымі жанчынамі, купляць самыя пяшчотныя прыхільнасці. Ці ж гэта не асалода?...»

Але, добра ўсведамляючы сваю сілу і ўладу над людзьмі, Габсек не паддаецца чалавечым слабасцям. Для яго ёсць адна толькі мэта — золата! «У золаце,— раскрывае сваю філасофію Габсек,— сканцэнтраваны ўсе сілы чалавечства... Усюды ідзе барацьба паміж беднымі і багатымі, усюды. І яна непазбежная. Дык лепш бы ўжо самому душыць, чым дазваляць, каб цябе душылі...»

Габсек, як бачым, не толькі вялікі «практык» па ўдзіненні слабых, тых, хто трапіў у безвыходнае становішча і таму гатовы на ўсё. Ён яшчэ і філосаф у свеце нажывы. Яго разважанні сведчаць аб тым, што ён робіць сваю справу свядома, з глыбокім разуменнем таго, што ў такім грамадстве, у якім ён жыве, інакш нельга. Альбо ты, альбо цябе...

І ўсё ж пісьменнік з геніяльнай праніклівайсцю паказвае, што такія людзі, як Габсек, не жывуць па-чалавечы і самі. Паглынуты цалкам страсцю накаплення, Габсек жыве ў адзіноце, не мае сям'і, дзяцей, не падтрымлівае ніякіх сувязей са сваякамі, не дапускае і думкі, што хтосьці з іх стане ўладальнікам яго багаццяў па спадчыннасці.

Атрымліваецца ж у канцы ўсё якраз наадварот. Спосаб жыцця, мараль і філасофія Габсека прыводзяць яго да абсурднага фіналу, калі з такой прагнасцю здабытае золата становіцца набыткам нікчэмнай наследніцы, а шматгадовыя запасы розных тавараў і прадуктаў гніюць у яго кладоўках. «У пакоі, сумежным са спальняй нябожчыка, сапраўды аказаліся і падгнілыя паштэты, і горы ўсялякіх прыпасаў, нават вустрыцы і рыба, пакрытая пышнай цвіллю... Усюды кішэлі чэрві і насякомых. Падарункі, зробленыя нядаўна, ляжалі ўперамежку са скрынкамі розных памераў, з пачкамі чаю, мяшкамі кавы. На каміне ў срэбнай супавай місцы захоўваліся накладныя квітанцыі розных грузаў, якія прыходзілі на яго імя ў партовыя склады Гаўра: цюкоў бавоўны, скрынак цукру, бочак рому, кавы, індыга, тытуню — цэлага базару каланіяльных тавараў! Пакой загрузшчвала дарагая мэбля, срэбныя рэчы, лямпы, карціны, вазы, кнігі, выдатныя гравюры без рамаў, у скрутках, і самыя разнастайныя рэдкасці».

Такі востры вычарпальны праўдзівы, яскравы і псіхалагічна дакладны вобраз-партрэт героя малюе пісьменнік,

паказваючы яго як тыповае ўвасабленне таго грамадства, у якім галоўнай уладнай сілай з'яўляюцца грошы, золата. Вобраз Габсека — галоўны і, па сутнасці, адзіны, дадзены так шматпланавы, распрацаваны так грунтоўна, персанаж у творы.

Але ён, вядома, у аповесці не адзін. Ён не мог бы раскрыцца так поўна і глыбока, калі б не былі паказаны і тыя людзі, да якіх Габсек мае непасрэднае дачыненне. Гэта — графіня дэ Рэсто, якая, нібы муха ў павуціну, трапляе ў залежнасць ад Габсека, разарае сям'ю і даводзіць да смерці мужа; гэта — каханак графіні — збыднелы арыстакрат Максім дэ Трай. Яны — былыя гаспадары жыцця, а цяпер ахвяры Габсека і таго грамадскага ладу, які прыйшоў на змену феадальнаму грамадству. Яны, безумоўна ж, не могуць быць названы станоўчымі персанажамі, хоць чытачу і зразумела тая драма, у якую трапляе графіня дэ Рэсто або яе муж ці палюбоўнік. Але ў аповесці ёсць і героі, што выклікаюць прыхільныя адносіны чытача. Гэта малады адвакат Дэрвіль і сціплая працаўніца — швачка, прыгожая Фані, што стала жонкай Дэрвіля. Аднак у параўнанні з галоўным героем апошнія выступаюць толькі як фон, як персанажы эпізядычныя, што раскрываюцца звычайна ў той меры, у якой яны даюць магчымасць глыбей ахарактарызаваць галоўнага героя аповесці. Праўда, тут варта мець на ўвазе, што некаторыя з іх яшчэ сустрачаюцца ў іншых творах пісьменніка і там раскрываюцца больш глыбока, як самастойныя жыццёвыя характары-тыпы.

Што ж датычыцца вобраза Габсека, то ён у гэтым невялікім творы пададзены настолькі ярка і шматбакова, што, можна сказаць, увайшоў у лік так званых «вечных вобразаў», стаў прадметам наслідавання ў творчасці многіх іншых пісьменнікаў. У тым ліку і беларускіх. Найперш, вядома, у тых, хто выступіў у часы, калі беларуская літаратура дасягнула сваёй сталасці (Якуб Колас, Ядвігін Ш., М. Гарэцкі, Кузьма Чорны, Я. Брыль, В. Быкаў, В. Адамчык і інш.).

Аднак цікава адзначыць, што прыкметы такога ўздзеяння «бальзакаўскіх» традыцый былі ўжо і ў творчасці нашых пісьменнікаў XIX ст. Праўда, гэта былі толькі першыя спробы падысці да бальзакаўскай праблематыкі.

Гаварыць аб усталяванні рэалістычнага накірунку ў беларускай літаратуры XIX ст. можна з улікам асаблівасцей і ўзроўню яе развіцця, а найперш таго, што яна ў гэты

пэрыяд яшчэ толькі складалася як новая нацыянальная літаратура. Не мела добра распрацаваных жанравых і стылёвых форм у пазіі і асабліва ў прозе. Не былі яшчэ асвоены розныя мастацкія прыёмы і сродкі псіхалагічнай абмалёўкі персанажаў, раскрыцця характараў прадстаўнікоў розных сацыяльных саслоўяў. Дастаткова ў гэтым сэнсе нагадаць, што самы апошні з драматычных твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, камедыя «Залёты» быў двухмоўны: «простыя» персанажы ў ёй гаварылі на беларускай, а «знатныя» — на польскай мове. У паэтаў, якія пісалі на беларускай мове, была яшчэ неразвітой філасофская, інтымная лірыка.

І ўсё ж, нягледзячы на гэтыя акалічнасці, можна сцвярджаць, што рэалістычная тэндэнцыя ў беларускай літаратуры апошняга саракагоддзя XIX ст. усё ж была адчувальнай, відавочнай. І яна выяўлялася не толькі ў тым агульным павароце нашай літаратуры да паказу паўсядзённага жыцця, але і пастаноўкі адпаведных пытанняў, звязаных з развіццём капіталістычных адносін, выхадам на авансцэну жыцця драпежных хціўцаў, ліхвяроў.

Характэрным прыкладам можа быць выкрыццё В. Дуніным-Марцінкевічам ліхвяра Сабковіча ў «Залётах». Няхай яшчэ з яўнымі адзнакамі асветніцкага рэалізму, але гэта ўжо быў рух да «бальзакаўскага» накірунку ў літаратуры. Няхай яшчэ традыцыі Бальзака тут засвойваюцца няпоўна і непаслядоўна, апасродкавана ўплывамі папулярных літаратурных напрамкаў (асветніцкага класіцызму з яго рэзанёрскімі схільнасцямі¹, маралізатарствам, у выніку чаго ўводзяцца адмысловыя персанажы — Даміцэля, Пятрук і інш.), але гэта быў ужо істотны зрух наперад. І зноў жа няхай нас не вельмі стрымлівае ў такім збліжэнні той факт, што Сабковіч у камедыі царпіць паразу ад прадстаўнікоў старой радавітай шляхты (Сакальніцкі, Пачціўскі, Зацнеўскі — нават з характэрнымі для асветніцкай літаратуры прозвішчамі). Бальзак, як вядома, таксама меў слабасць да арыстакратаў, сімпатызаваў ім. Іншая справа, што па сіле рэалізму ён быў намнога вышэй за пачынальнікаў новай беларускай літаратуры і таму даволі лёгка, спосабамі рэалістычнага, глыбока праўдзівага паказу жыцця пераадолюваў тую сваю «слабасць», чаго «не здолеў» В. Дунін-Марцінкевіч.

¹ Рэзанёрскія схільнасці — схільнасці павучаць, «чытаць мараль».

Гэта так. І тым не менш, калі супаставіць Сабковіча з Габсекам, — яны родныя браты, амаль блізняты, бо і адзін (Габсек) і другі (Сабковіч) увасабляюць самую агідную існасць буржуазнага накапляльніцтва, бессаромнае ашуканства, нахабства, хцівасць, бяздушнасць, непачісную ўпэўненасць ва ўсёмагутнасці золата, якому падудладна ўсё на свеце. «Сумленне? — ставіць пытанне Сабковіч. — Глупства сумленне! ...дурны той, хто гоніцца за сумленнем, калі яно пакінула нас і ўцякло на край свету... Золата — гэта ўсё».

Маю грошы, маю я;
Мне ніхто тут не раўня;
Прад майй машонкай поўнай
Гнецца роўны і няроўны.
Як ганяў скаціну ў лес,
Кожны ледзь не з фігай лез,
А як стаў багат сягоння,
Б'юць паклон мне на паклоне.
Ці даўно там ясны пан
Дуўся, як парожны жбан, —
Знай, як лёкая частуе, —
Цяпер лашчыцца, цалуе.

Калі чытаем гэтыя выказванні і прыпеўкі Сабковіча — напраўду ж узнікае адчуванне, нібы гэта Габсек пераапарануўся, пераўвасобіўся ў беларускага ліхвяра, нібы гэта менавіта ён выказвае так па-беларуску сваю бессаромную і хцівую філасофію:

Вось ліхвар, што кублы мае,
Поўны золатам набіты,
Блізкіх, дальшых абірае,
Век працэнтамі не сыты.

Дарэчы, можна звярнуць тут нашу ўвагу і на тое, што абодва героі не проста ліхвары-практыкі, а ліхвары-філосафы. Кожны любіць паразважаць пра сваю сілу і магутнасць. Вядома ж, розніца ў паказе паводзін ёсць, але яна часцей ідзе больш ад жанру твораў, чым ад характару персанажаў. Камедыя-вадэвіль у адным выпадку і рэалістычная аповесць-нарыс — у другім. Але ў абодвух выпадках — адзіны ў сутнасці сваёй тып самаўпэўненага драпежніка, які не паступіцца нічым для дасягнення мэты.

Пасля ўсяго сказанага не будзем рабіць выснову аб тым, што Дунін-Марцінкевіч пры стварэнні сваёй камедыі ішоў непасрэдна ад Бальзака. Паміж яго твораў і прозай Бальзака могуць узнікаць і іншыя паралелі. Аднак гэта ніколі не аслабляе галоўнага — высновы аб блізкасці,

падабенстве выведзеных у творах гэтых розных пісьменнікаў характараў-тыпаў, аб антыбуржуазным пафасе твораў.

Гэтую крытыку ліхварскага вызыску, накапляльніцтва, якое раскрывала драпежную прыроду новых гаспадароў жыцця, прадоўжаць наступныя беларускія пісьменнікі — Ф. Багушэвіч («Тралялёначка», «Немец», «Жыдок»), Я. Лучына («Паляўнічыя акварэлькі з Палесся»), дзе можна бачыць больш глыбокі сацыяльны аналіз з'яў тагачаснага жыцця.

Але гэта ўсё, што датычыцца адлюстравання ў літаратуры жыццядзейнасці таго саслоўя, якое прыйшло на змену ранейшым гаспадарам жыцця — старой арыстакратыі, патомнай шляхце.

Рэалізм жа — накірунак у літаратуры і мастацтве, які з небылай для яго паўнатой і зацікаўленасцю адлюстроўваў літаральна ўсе сферы жыцця і, як ніколі ў ранейшыя часы, — жыццё самых прыгнечаных і абяздоленых нізоў, простага працоўнага люду. А для беларускай літаратуры, якая па тым часе развівалася ў пераважнасці як літаратура «народа, анямеўшага... ад невуцтва і цемнаты» (В. Дунін-Марцінкевіч), асабліва былі важнымі набыткі ў гэтым плане. Таму пры ўсіх абмежаваных магчымасцях у нашым аглядзе — характарыстыцы рэалізму як мастацкага напрамку, апошні аспект хоць у нейкай меры акцэнтаваць неабходна. А гэта азначае, што трэба адшукаць хоць бы адзін прыклад творчасці пісьменніка з ліку замежных, у якой бы найбольш блізка да беларускай літаратуры закралася дадзеная тэма. Выбіраць, вядома, ёсць з каго і ў рускай, і ва ўкраінскай літаратурах, дзе такая тэма шматкроць ставілася і высвятлялася. Але найлепш у гэтым выпадку будзе, бадай, звярнуцца да польскай пісьменніцы *Элізы Ажэшкі (1841—1910)*, якая не толькі давала прасты прыклад у асвятленні закранутай тэмы, а, будучы ўраджэнкай і хыхаркай Беларусі (в. Мілкаўшына каля Гродна), раскрывала яе менавіта на матэрыяле жыцця беларускага сялянства, беларускай вёскі. Прычым падыходзіла да гэтай тэмы з увагай да самых розных аспектаў сацыяльна-культурнага быцця народа.

У аповесцях і апавяданнях, нарысах і артыкулах Э. Ажэшкі беларуская тэма адлюстравалася надзвычай шырока і шматстайна. Не толькі прыгнечанае, бяспраўнае існаванне ў галечы і цемнаце, якое часам спараджала жажлівыя сваім ідыятазмам учынкi (забойства простымі сялянамі маладой прыгажуні Пятрусі, жонкі вясковага

каваля, якую аднавяскоўцы падазравалі ў вядзьмарстве, — аповесць «Джурдзі»), але з'явы зусім іншага, процілеглага кшталту, калі просты селянін — істота, па меркаванню ранейшых гаспадароў жыцця, старой шляхты, некультурная і немаральная, выяўляе сваімі паводзінамі і адносінамі да іншых здзіўляючы прыклад чалавечай дабрыні, гуманнасці, цярпімасці, маральнай чысціні. Менавіта такім паўстае перад чытачом герой аповесці «Хам» (назва твора выразна палемічна заострана), просты селянін, вясковы рыбак Паўлюк Кабыцкі. Кіруючыся шчырымі і высакароднымі пачуццямі, ён жэніцца з панскай пакаёўкай Франкай — маладой, але ўжо моцна сапсаванай жыццём, вельмі супярэчлівай і па-свойму трагічнай натурай. Нягледзячы на ўсе яе заганы, нават спробу атруціць Паўла, ён застаецца верным свайму выбару, даруе ёй усё, кіруючыся толькі адным намерам і маральным абавязкам — выратаваць Франку як чалавечую душу. Хоць у гэтай выразна палемічнай, публіцыстычнай заостранасці ідэі твора яшчэ чуецца ранейшая моцная прыхільнасць Э. Ажэшкі да галоўнай устаноўкі польскага пазітывізму — тэндэнцыянасці, несумненна, што аповесць была вельмі значным здабыткам дэмакратычнай мастацкай літаратуры. Гэтак жа як і іншыя буйныя творы пісьменніцы, дзе ў якасці герояў на першы план выходзілі простыя людзі, часта або найперш беларускія сяляне (раман «Над Нёманам», аповесць «Нізіны», апавяданні «Тадэвуш», «Раманіха», «А...Б...Ц...», «Зімовым вечарам» і інш.).

Не будзе перавелічэннем, калі мы скажам, што менавіта ад той традыцыі, якую заклалі творы Э. Ажэшкі, а таксама і іншых пісьменнікаў другой паловы XIX — пачатку XX ст. — Марыі Канапніцкай, Баляслава Пруса, Генрыка Сянкевіча і інш. — адштурхоўваліся беларускія пісьменнікі-рэалісты, і найперш Ф. Багушэвіч, Я. Лучына, а таксама многія прадстаўнікі беларускага адраджэння «нашаніўскага» перыяду.

Яскравым сведчаннем гэтай плённай сувязі могуць быць і такія факты, як шчырае сяброўства і ўзаемапавага Э. Ажэшкі і Ф. Багушэвіча, М. Канапніцкай і Я. Лучыны, што засведчана прыязнымі выказваннямі гэтых пісьменнікаў, нават мастацкімі творамі («Яснавяльможнай пані Ажэшчысе» Ф. Багушэвіча, «Памяці Мар'і Канапніцкай» Я. Купалы), перакладамі іх твораў на беларускую мову.

Паказальна таксама і тое, што творчасць Э. Ажэшкі непасрэдна прычынілася да станаўлення беларускага на-

цыянальнага тэатра. Самым першым творам, пастаўленым на сцэне тэатра імя Янкі Купалы 14 верасня 1921 г. (тады БДТ-1), была інсцэніроўка апавядання Э. Ажэшкі «Зімовым вечарам» (пастаноўшчык Фларыян Ждановіч, аўтар інсцэніроўкі Вацлаў Ластоўскі). А следам быў спектакль па аповесці «Хам». Гэтыя ж творы ставіліся таксама і іншымі тэатральнымі калектывамі Беларусі.

-
1. У якіх грамадска-гістарычных умовах адбывалася станаўленне рэалістычнага напрамку ў літаратуры?
 2. Дайце характарыстыку рэалізму як літаратурнаму метаду і напрамку. Назавіце прадстаўнікоў гэтага напрамку ў сусветнай літаратуры.
 3. Чым адрозніваецца рэалізм ад рамантызму?
 4. Што вы ведаеце пра жыццёвы і творчы шлях Бальзака, пра яго «Чалавечую камедыю»?
 5. Ахарактарызуйце аповесць «Габсек» і яго галоўнага персанажа.
 6. У якіх творах беларускай літаратуры ставіцца і раскрываецца «бальзакаўская» тэма ўлады грошай? Праілюструйце свае думкі прыкладамі з канкрэтнага твора — «Залёты» В. Дуніна-Марцінкевіча.
 7. Што вы ведаеце пра Элізу Ажэшку і яе сувязі з Беларуссю?
 8. Ахарактарызуйце аповесць Э. Ажэшкі «Хам» і яе галоўных герояў або іншы твор пісьменніцы, які вы прачыталі.
-

ЛІТАРАТУРА

- Ажэшка Э. Зімовым вечарам. Мн., 1997. (Школьная бібліятэка).
 Ажэшка Э. Творы. Мн., 2000. (Беларускі кнігазбор).
 Бальзак А. Габсек. Бацька Гарыо. Мн., 1993. (Школьная бібліятэка).
 Лазарук М. А., Ленсу А. Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. Мн., 1996.
 Літаратура народаў свету: Хрэстаматыя для 10 кл. / Склад. Л. Баршчэўскі. Мн., 1995.

Самасцвярджаючыся ў рэалізме

Вясна гола перапала,
Ані солі, ані круп.
І скаціне корму мала,
І самому ані ў зуб.

У сярэдзіне і другой палове XIX ст. і пазней у беларускай літаратуры з'яўляецца ўсё больш твораў, якія сведчаць пра ўзмацненне рэалістычных адзнак у яе развіцці.

Схільнасць да рэалістычнага паказу жыцця новая беларуская літаратура выяўляла, уласна, з самага пачатку ў камічных, бурлескных творах. Асобныя прыкметы ўвагі да паўсядзённага жыцця чалавека можна было бачыць ужо ў «Энеідзе навыварат», у прыватнасці ў характарыстыцы простых людзей — траянцаў.

З часам такія рэалістычныя элементы ўсё больш пранікалі і ў творы пісьменнікаў, якія кіраваліся ў пераважнасці рамантычнымі прынцыпамі, пра што была размова ў папярэдніх раздзелах.

Мастацкая публіцыстыка Але найбольш выразна гэтае імкненне літаратуры выявілася ў ананімных вершах і гутарках, якія былі пашыраны ў 40—50 гг. «Праўда», «Гутарка Данілы са Сцяпанам», «Вось цяпер які люд стаў» і інш. Большасць з іх узнікла ў атмасферы складвання сацыяльна напружанай сітуацыі перад адменай прыгоннага права і адлюстроўвала вострае незадавальненне прыгонам, пратэст супраць яго бесчалавечнасці, а нярэдка і ілюзорныя надзеі сялянства на вызваленне па літасці цара.

Простыя па форме, напісаныя даходлівай, вобразнай мовай, гэтыя творы праўдзіва паказвалі жудаснае становішча прыгоннага сялянства. Так, у вершы «Вясна гола перапала» гаворыцца:

Гэтак жа, толькі яшчэ болей шырока, падрабязна расказваецца пра нягоды і пакуты прыгоннага селяніна ў «Гутарцы Данілы са Сцяпанам». Шматлікія павіннасці («работ загадаюць — сцеражы ты, божа»), бесперапынныя здзекі, знявагі, бесчалавечныя адносіны падпанкаў — усё гэта выклікае ў душы герояў рашучы пратэст і нянавісць да прыгоннікаў і іх паслугачоў. Сяляне, як збавення, чакаюць адмены прыгону, чакаюць вольнасці, спадзяюцца на заступніцтва цара, хоць і падазраюць, што цар заадно з панамі.

Вострую крытыку на тагачаснае жыццё змяшчае гутарка «Вось цяпер які люд стаў». Яна паказвае несправядлівасць ладу, у якім і закон, і суд на баку багатых. Бядняк нідзе не мае падтрымкі, не можа дабіцца справядлівасці: «Хто абодраны і нагі, к таму ніякай увагі», «Не па праўдзе бедных гоняць і не к праўдзе суд свой клоняць». Там, дзе пануе ўлада грошай, гаворыцца ў творы, людзі становяцца жорсткімі, хцівымі, зайздроснымі. Сварацца сусед з суседом, сыны з бацькамі, няма згоды ў сем'ях.

«Гутарка Данілы са Сцяпанам», «Вось цяпер які люд стаў», «Вясна гола перапала», «Праўда» і іншыя творы, што з'явіліся ў сярэдзіне XIX ст., засяроджваюць увагу на вострых сацыяльных пытаннях. Іх аўтараў найбольш цікавіць тое, што хвалявала шырокія масы народа. Абурэнне сацыяльнай несправядлівасцю, скаргі на бяспраўе і здзекі, пошукі выхаду з трагічнага становішча — вось што складае змест гэтых твораў, у якіх так непасрэдна, так адкрыта выступіла жорсткая праўда аб народным жыцці.

Ананімныя творы сярэдзіны XIX ст. цікавыя не толькі як праўдзівыя сведчанні трагічнага становішча народа ў часы прыгону, але і з мастацкага боку. У іх умела выкарыстоўваецца вершаваная форма, яркая, дасціпная, вобразная мова. Па свайму характару яны публіцыстычныя, а гэта значыць, што іх галоўнай мэтай было даць характарыстыку грамадскага жыцця, выявіць адносіны народа да існуючага ладу. І ў гэтай сваёй спецыфіцы многія з іх — з'явы па-сапраўднаму выдатныя. Нездарма ананімныя творы прыцягвалі ўвагу відных мысліцеляў (напрыклад, Г. В. Пляханава) як яркія ілюстрацыі да характарыстыкі прыгоннага жыцця.

Пад націскам сацыяльных абставін прыгоннае права было адменена. Аднак рэформа 1861 г., падрыхтаваная і праведзеная царызмам, не прынесла народу збавення ад галечы і пакут. Яна не толькі не аслабіла сялянскага руху, але яшчэ больш абвастрыла сацыяльныя супярэчнасці. Як вынік гэтага, у 1863 г. на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы ўспыхвае паўстанне.

Паўстанне было жорстка задушана царызмам. Пасля яго наступіла доўгая пара чорнай рэакцыі. Прагрэсіўная грамадская думка сурова праследавалася. Царская ваеншчына і чыноўніцтва самаўладна гаспадарылі на Беларусі. Аб магчымасці развіцця беларускай літаратуры нельга было і думаць.

Самы вядомы з беларускіх пісьменнікаў сярэдзіны XIX ст. В. Дунін-Марцінкевіч працягваў працу, але вымушаны быў хавацца са сваімі беларускімі творамі. Напісаныя ім камедыі «Пінская шляхта», «Залёты», паэма «З-над Іслачы, або Лекі на сон» змаглі пабачыць свет толькі ў XX ст. Надрукаваць іх у той час было немагчыма.

У такіх умовах беларуская літаратура, вядома, не магла мець колькі-небудзь значных здабыткаў, асабліва ў 60—70-я гг., калі лютавала рэакцыя. У гэты час яна развівалася пераважна ў ананімнай форме, у жанрах мастацкай публіцыстыкі (вершаваныя і празаічныя гутаркі).

Публіцыстычныя «гутаркі» ўзніклі ў сувязі з рэформай 1861 г. і паўстаннем 1863 г. Гэта былі розныя па ідэйных і літаратурных вартасцях творы. Большасць з іх мела прагрэсіўны характар і востра крытыкавала царскія парадкі, выяўляючы незадаволенасць сялянства праведзенай рэформай (гутарка «Сход»). Але былі і такія, што на ўсе лады праслаўлялі царскую вольнасць («Прамова Старавойта да сялян аб свабодзе») або прапагандавалі ідэі нацыяналістычна настроенай польскай шляхты, якая імкнулася аднавіць старую Польшчу і вярнуць сабе беларускія землі («Крыўда і праўда»).

Далейшае развіццё беларускай літаратуры ішло вельмі няроўна. Пасля паражэння паўстання 1863 г. на доўгі час яно было затарможана жорсткай рэакцыяй. Ажыўленне наглядаецца толькі ў канцы 80-х і ў 90-х гг. у сувязі з узмацненнем рэвалюцыйна-вызваленчай барацьбы народаў Расіі. У гэты час усё больш шырокае распаўсюджанне атрымліваюць патрыятычныя ідэі, якія аказваюць уплыў на грамадскую свядомасць. Наглядаецца павышаная ціка-

васць да вывучэння беларускай гісторыі, этнаграфіі, фальклору (М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, П. Шэйн, І. Насовіч, А. Багдановіч, Я. Карскі і інш.). Шырока разгортваецца народніцкі рух: у Беларусі з ім звязана дзейнасць шэрагу публіцыстаў, што аб'ядналіся вакол часопіса «Гоман» (выдаваўся на гектографе ў Пецярбургу). Пашыраюцца сацыялістычныя ідэі — у 1898 г. у Мінску адбываецца першы з'езд РСДРП.

У апошняй трэці XIX ст. вядучай тэндэнцыяй у развіцці літаратуры становіцца крытычны рэалізм. Усталявацца ў літаратуры яму дапамагала не толькі моцнае ўздзеянне на беларускіх аўтараў суседніх рускай, украінскай, польскай літаратур, якія развіваліся ў гэтым кірунку, але і актывізацыя крытычнай у дачыненні да існуючага жыцця думкі ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі. У гэты час зноў ажыўляецца народная публіцыстыка: з'яўляюцца «Гутарка ў карчме», «Дзядзька Антон», публіцыстычныя выступленні беларускіх народнікаў — аўтараў часопіса «Гоман».

Як і ў папярэднія часы, беларуская літаратура ў гэты перыяд не была аднароднай у ідэйных і эстэтычных адносінах. Вядучую ролю ў ёй адыгрываюць прагрэсіўныя пісьменнікі: Францішак Багушэвіч, Янка Лучына, Адам Гурыновіч, творчасць якіх развівалася на рэалістычнай, дэмакратычнай аснове. Гэтыя пісьменнікі выяўлялі імкненні і настроі працоўных мас, намагаліся ўзняць мастацкае беларускае слова на ўзровень сучаснай ім літаратуры.

Вось, для прыкладу, як адкрыта выказваў сваю рэвалюцыйную настроенасць Адам Гурыновіч у вершы, дзе ён перасцерагаў народ не паддавацца ашуканству паноў:

Ды ці доўга ж нам жадаць
З рукі іхняй ласкі
І штораз спагадаць
Усім думкам панскім?
Няхай хлопцы усе
Збіраюцца кучай,

У такім хаўрусе
Станемся мы тучай...
А з той тучы, як гром
Сярод летняй ночы,
Загучыць ўсім паном
Загуба у вочы.

«Перш душылі паны...»

З другога боку, былі і такія аўтары, якія ў сваёй творчасці не ішлі далей апісання народнага побыту, прапаведвалі кансерватыўныя погляды. Гэта — Восіп Арлоўскі, Аляксандр Пшчолка, якія пісалі вершаваныя творы ў жанры гутарак або вершы ці аповядаванні на тэмы сялянскага жыцця. Асобныя смешныя выпадкі з вясковага побыту («Цятр» А. Пшчолкі), назойлівыя настаўленні-парады, як трэба селяніну жыць, складалі змест гэтых твораў, разлі-

чаных на вельмі невысокі культурны ўзровень чытача. Гэтая літаратура не мела будучыні. Ідэйна абмежаваная, бедная зместам, яна была бездапаможна слабай і ў мастацкіх адносінах. Але не яна вызначала галоўны накірунак развіцця беларускага мастацкага слова.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ (1838—1864)

Кастусь Каліноўскі —
нязмерная мужнасць Радзімы,
Кастусь Каліноўскі —
адвагі прачыстая мова.

К. Кірэнка

У развіцці беларускай публіцыстычнай літаратуры 60-х гг. асаблівая роля належыць Кастусю Каліноўскаму. К. Каліноўскі быў не толькі мужным барацьбітом, кіраўніком паўстання 1863 г. на Беларусі, але і таленавітым пісьменнікам-публіцыстам, паэтам. Выхадзец з шляхецкай сям'і, ён пад уплывам блізкага знаёмства з жыццём простага народа, а таксама пашыраных у той час у асяроддзі прагрэсіўнай інтэлігенцыі грамадскіх настрояў з юнацкіх гадоў пранікся вострай нянавісцю да сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту. Вялікі ўплыў на фарміраванне яго светапогляду аказала вучоба ў Пецябургскім універсітэце (1856—1860), які ён скончыў з атэстатам кандыдата права. У час вучобы ў Пецябургу К. Каліноўскі пазнаёміўся з рэвалюцыйнай літаратурай, глыбока ўспрыняў ідэі рэвалюцыйных дэмакратаў — Герцэна, Чарнышэўскага, Дабралюбава, Серакоўскага.

У 1860 г. К. Каліноўскі вяртаецца на радзіму і адразу ўключаецца ў актыўную работу па падрыхтоўцы паўстання. З мэтай рэвалюцыйнай агітацыі і прапаганды ў 1862 г. ён разам са сваімі сябрамі па барацьбе, сярод якіх быў і Валерый Урублеўскі (пазней — генерал Парыжскай камуны), выдае нелегальную газету «Мужыцкая праўда».

Гэта была першая беларуская газета. Невялікага фармату, яна друкавалася як лістоўка-адозва. Выйшла сем нумароў. Артыкулы, якія змяшчаліся ў «Мужыцкай праўдзе», — яскравы ўзор рэвалюцыйнай публіцыстыкі. У да-

ходлівай форме газета выкрывала царызм, паказвала антынародную сутнасць яго палітыкі, грабежніцкі характар рэформы 1861 г. «Глум, здзерства і несправядлівасць, — пісала газета ў чацвёртым нумары, — выходзіць ад самога цара — ён то з нас выбірае войска, ён то з нас выдзірае грошы, нібы на патрэбу народу, а ўзяўшыся з усімі гіцлямі за рукі, адно нас... трымае ў няволі».

Газета патрабавала знішчэння самаўладства, памешчыцкага землеўладання, перадачы ўлады ў рукі народа, а зямлі тым, хто яе апрацоўвае. Адзіны спосаб дабіцца гэтага — самім сялянам узняцца на барацьбу: «Няма нам чаго ждаць ад нікога, бо толькі той жне, хто пасее. Так сейце ж, дзецюкі, як прыйдзе пара, поўнаю рукою, не шкадуіце працы, каб і мужык быў чалавекам вольным».

І далей: «Возьмемся, дзецюкі, за рукі і дзяржэмся разам!.. Мужык пакуль здужае трымаць касу і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ні ў каго ласкі прасіць не будзе!», «Ад паноў няма чаго спадзявацца...».

Заклік да рэвалюцыйнай барацьбы, да актыўнага змагання супраць прыгнятальнікаў народа, за яго сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне складае асноўны пафас усіх выступленняў Яські, гаспадара з-пад Вільні (так падпісваў свае звароты да народа К. Каліноўскі).

К. Каліноўскі верыў у сілу народа. Усімі сваімі думкамі ён быў звязаны з народам, змагаўся за такі грамадскі лад, дзе б чалавек быў вольным, жыў са сваёй працы.

Глыбокая адданасць народу, Радзіме, вера ў народ яскрава выявіліся і ў апошнім перадсмяротным пасланні К. Каліноўскага «Да беларускага народа», вядомым пад назвай «Пісьмо з-пад шыбеніцы». «Пісьмо...» — гэта хвалючы запавет рэвалюцыянера, нязломнага змагага, што да апошняга дыхання заставаўся верным свайму абавязку. Трапіўшы ў рукі царскіх жандараў, ведаючы, што яму не

ўдасца вырвацца з гэтых рук жывым, К. Каліноўскі завяшчае народу не спыняць барацьбы, змагацца да канца і здабыць сабе волю:

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві у шчасці, жыві ў свабодзе
І часам спамяні пра Яска свайго,
Што загінуў за праўду для добра твайго.

Жыццё К. Каліноўскага абарвалася на шыбеніцы, калі яму было ўсяго дваццаць шэсць гадоў. Гэта жыццё — подзвіг у імя народа.

Публіцыстычная дзейнасць Каліноўскага мела глыбокі ўплыў на развіццё беларускай дэмакратычнай літаратуры.

Творы Каліноўскага — узор бескампраміснага выкрыцця антынароднай палітыкі царызму, крытыкі сацыяльнай несправядлівасці. Па многіх сваіх адзнаках — гэта творы высокай мастацкай вартасці, палымяныя маналогі, эмацыянальна насычаныя звароты да народа, у якіх вобразна-даходліва раскрываюцца складаныя праблемы сацыяльнага і палітычнага жыцця. Экспрэсіўная, вобразная, па-народнаму выразная мова адозваў Каліноўскага.

«...Браты мае, мужыкі родныя!.. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль загінуць за тваю праўду...»

Гэта — з перадсмяротнага «Пісьма з-пад шыбеніцы».

Колькасная літаратурная спадчына Кастуся Каліноўскага невялікая. Але гэта творы, у якіх скандэнсавалася выбуховая сіла народнага гневу, сіла нянавісці і помсты, што на працягу стагоддзяў збіралася, каб адліцца ў палымяныя радкі.

Пройдзе час. Ідзі, выказаныя Каліноўскім, не раз адгукнуцца ў творчасці Францішка Багушэвіча, Цёткі, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча. Яго жыццё і рэвалюцыйная дзейнасць стануць тэмай многіх твораў сучасных пісьменнікаў, кампазітараў, мастакоў.

1. Як развівалася беларуская літаратура напярэдадні і ў час паўстання 1863 г.? Творы якога зместу і жанру з'яўляліся ў гэты час?

2. Якое значэнне мела для развіцця беларускай літаратуры рэвалюцыйная публіцыстыка Каліноўскага?

3. Растлумачце, чаму Каліноўскі назваў сваю газету «Мужыцкая праўда». Як вы разумееце форму і сэнс яго звароту да чытачоў: «Дзецюкі!»?

4. Напішыце сачыненне «Вобраз Кастуся Каліноўскага ў беларускай літаратуры».

5. Дайце характарыстыку публіцыстыцы як віду літаратуры.

ЛІТАРАТУРА

- Каліноўскі К. За нашу ю вольнасць: Творы, дакументы. Мн., 1999.
Броўка П. Кастусь Каліноўскі.
Караткевіч У. Каласы пад сярпом тваім.
Караткевіч У. Кастусь Каліноўскі / Зб. тв.: У 8 т. Мн., 1990. Т. 8, кн. 2.
Куляшоў А. Хамуціус / Зб. тв.: У 5 т. Мн., 1977. Т. 5.
Якімовіч А. Кастусь Каліноўскі. Мн., 1976.

ФРАНЦІШАК БАГУШЭВІЧ (1840—1900)

Па духу, па спосабе думання, па ідэалогіі ўся наагул паэзія Багушэвіча вельмі нацыянальная, так што ён — наш першы нацыянальны паэт у поўным значэнні гэтага слова.

М. Гарэцкі

Самай значнай і яркай фігурай у гісторыі беларускай літаратуры XIX ст. з'яўляецца Ф. Багушэвіч. Та-ленавіты паэт, прэзіт, публіцыст, ён увайшоў у беларускую літаратуру як заснавальнік крытычнага рэалізму, першы буйны нацыянальны народны пісьменнік, перакананы і паслядоўны дэмакрат, абаронца прыгнечаных і абяздоленых.

Нарадзіўся Францішак Казіміравіч Багушэвіч 9 сакавіка (па ст. ст.) у 1840 г. у фальварку Свіраны, непадалёку ад Вільні, у шляхецкай сям'і. У 1846 г. Багушэвічы пераехалі на Ашмяншчыну ў фальварак Кушляны. Сям'я з сямі чалавек жыла не ў вялікім дастатку, хоць і моцна трымалася за шляхецкія традыцыі.

З самых ранніх гадоў Францішак меў магчымасць наглядаць, як жыве просты люд, запрыгоненае сялянства, якія пакуты цярапіць ад бяспраўя, голаду і нястачы. І гэта на ўсё жыццё зрабіла яго палымяным заступнікам працоўнага чалавека. У сустрэчах з сялянамі ваколіцы, у размовах з імі, у пачутых ад іх казках, легендах, песнях Багушэвічу адкрывалася душа народа, яго глыбокі і практычны розум, багатая фантазія. У гэтых сустрэчах, якія не перапыняліся праз усё жыццё, ён засвойваў невычэрпныя

багацці мовы, каб потым звярнуцца да народа на гэтай мове ў цудоўных паэтычных тварэннях свайго розуму і натхнення.

Жыццё не было ласкавым да
Вучоба, праца, барацьба

Багушэвіча, як і да герояў яго паэтычных твораў. Праўда, ён змог атрымаць някеспскую адукацыю, спачатку ў 4-класнай школе, дзе вучылі па-польску, потым у Віленскай рускай гімназіі, якую скончыў у 1861 г. Была спроба набыць і вышэйшую адукацыю. У 1861 г. ён паступае ў

Пецяярбургскі ўніверсітэт. Але, не прабывшы ў ім і трох месяцаў, пакінуў навучанне, матывуючы свой учынак станам здароўя, хоць прычыны былі іншыя, у тым ліку і звязаныя з падрыхтоўкай паўстання 1863 г.

Багушэвіч вяртаецца на радзіму. Некаторы час працуе настаўнікам у вёсцы Доцішкі Лідскага павета, дзе яго і застае паўстанне 1863 г. Багушэвіч прыняў актыўны ўдзел у падзеях: выступаў з прамовамі перад сялянамі, удзельнічаў ва ўзброеных сутычках з царскімі войскамі. Быў паранены ў нагу.

Пасля разгрому паўстання пачаліся рэпрэсіі. Яны не абмінулі і сям'ю Багушэвічаў. Каб пазбегнуць пакарання, Багушэвіч пакідае радзіму. Ён едзе на Украіну і з дапамогай вядомага польскага вучонага Яна Карловіча паступае ў 1865 г. вучыцца ў Нежынскі юрыдычны ліцэй. Заканчвае яго ў 1868 г.

Народны
заступнік

З 1869 г. Ф. Багушэвіч працуе ў розных судовых установах, пераважна на Украіне, хаця за дваццаць гадоў свайго жыцця за межамі роднага краю зведаў розныя землі Расіі, працаваў на Браншчыне, Валагодчыне. Найбольш, каля дзесяці гадоў, затрымаўся ў Канатопе (цяпер Сумская вобласць), дзе працаваў судовым следчым. І толькі ў 1884 г., пасля аб'яўлення амністыі ўдзельнікам паўстання 1863 г., Францішак Багушэвіч вяртаецца на радзіму і займае месца

присяжнага паверанага — адваката ў Віленскім акруговым судзе.

Па службе Багушэвіч прасоўваўся марудна, хоць быў чалавекам выдатных здольнасцей, высокіх маральных і грамадзянскіх якасцей. Яму не давалі ходу, таму што бачылі ў ім чалавека ненадзейнага ў адносінах да ўлады: вельмі ўжо зацікаўлена ставіўся да разгляду спраў, дзе закраналіся інтарэсы простых людзей, сялян. Рэпутацыя народнага заступніка насцярожвала начальства. Але Багушэвіч ганарыўся гэтай славай. Ён ахвотна браўся весці такія справы, дзе можна было дапамагчы бедным і прынжаным людзям, пісаў прашэнні ад імя сялян. І людзі ішлі да яго за парадай, за дапамогай, як да свайго чалавека. Сучаснікі Багушэвіча, сяляне ўспамінаюць: «Добры быў чалавек, ой добры. Любіў ён нас, сялян. З намі заўсёды ахвотна размаўляў на беларускай мове».

Захаваліся сведчанні сучаснікаў і аб тым, якім непадкупным быў Багушэвіч, калі даводзілася разглядаць справы знаёмых памешчыкаў і калі тыя прапаноўвалі яму хабар.

Памёр Ф. Багушэвіч 15 красавіка 1900 г. у Кушлянах. На пахаванне сабралася шмат людзей: сяляне з навакольных вёсак, сябры паэта — усе тыя, для каго Багушэвіч так многа зрабіў пры жыцці, аддаючы ўсяго сябе шчыраму служэнню народу, абароне яго правоў на чалавечыя жыццё, развіццё яго культуры. Пахаваны паэт у Жупранах.

На смерць Ф. Багушэвіча адгукнуліся многія рускія і польскія газеты і часопісы. Выдатная польская пісьменніца Эліза Ажэшка ў тыя дні пісала: «Памяць памёршага Францішка Багушэвіча ўшаноўваю глыбока і вестку пра яго смерць прыняла з сардэчнай слязою. Быў ён адным з высакароднейшых людзей, якія служылі нашай зямлі, а для мяне асабіста адным з вельмі нешматлікіх сяброў. Успаміны пра яго для мяне вельмі дарагія і самотныя».

Скардзіўся аднойчы паэт свайму сябру Яну Карловічу. І для такіх скаргаў былі сур'ёзныя падставы. Багушэвіч не мог цалкам аддацца любімай справе — літаратурнай дзейнасці. Час адбіралі праца ў судзе, клопаты аб сям'і. Пісанне беларускіх вершаў не толькі не прыносіла якіх-небудзь матэрыяльных выгод, а, наадварот, патрабавала грашовых выдаткаў і вялікіх турбот для іх выдання.

Добра, што хоць былі людзі, сябры, якія дапамагалі ў гэ-

тай цяжкай і складанай справе! Але і ў такіх умовах Багушэвіч знаходзіў і час, і магчымасці, каб пісаць.

Пачаў літаратурную дзейнасць яшчэ на Украіне. Але асабліва актыўная была яна дома, на радзіме, у апошняе дзесяцігоддзе жыцця.

Друкаваць свае творы на радзіме Багушэвіч не мог. Царызм праследаваў беларускую дэмакратычную літаратуру, і таму першыя кнігі паэта выходзяць за межамі Расіі. У 1891 г. у Кракаве пад псеўданімам Мацей Бурачок паэт надрукаваў зборнік «Дудка беларуская», там жа ў 1892 г. асобнай кніжачкай без імя аўтара выйшла апавяданне «Тралялёначка». У 1894 г. у Познані пад псеўданімам Сымон Рэўка з-пад Барысава Багушэвіч выдаў «Смык беларускі».

Пасля былі спробы выдаць на радзіме кнігу вершаў «Беларуская скрыпачка» і зборнік апавяданняў «Беларускія апавяданні Бурачка», але царская цензура не прпусціла іх у друк, і яны так і не дайшлі да чытача. Уцалелі толькі тры апавяданні: «Сведка», «Палясоўшыч», «Дзядзіна», надрукаваныя пасля смерці пісьменніка ў газеце «Наша ніва».

Акрамя вершаваных твораў і нешматлікіх апавяданняў, з літаратурнай спадчыны Багушэвіча да нас дайшлі публіцыстычныя выступленні ў віленскіх і пецябургскіх газетах і часопісах, лісты да сяброў — Элізы Ажэшкі і Яна Карловіча. З іх можна даведацца аб тым, якія клопаты меў Багушэвіч, як цяжка яму даводзілася і ў літаратурнай працы, і ў паўсядзённым жыцці.

Ва ўсіх гэтых творах — паэтычных, прэзаічных, публіцыстычных, у лістах да сяброў Багушэвіч выступае як шчыры абаронца народа, сялянскі дэмакрат, поўны нязломнай і неўтаймоўнай рашучасці змагацца за праўду да канца.

Тыя, хто ведаў Багушэвіча, высока ацэньвалі яго як пісьменніка, грамадскага дзеяча. «Тры тыдні таму назад, — пісала Эліза Ажэшка да Яна Карловіча, — быў у мяне пан Багушэвіч. Вельмі прыемна правяла я з ім некалькі гадзін. Ён чытаў мне свае беларускія творы і нават даў мне іх копіі... Ці ж няпраўда, што гэта рэчы вельмі цудоўныя, яны маюць нейкае асаблівае хараство...»

Да Багушэвіча, яго паэзіі гарнуліся ўсе, хто жыў інтарэсамі народа, хто хацеў дапамагчы народу ў яго барацьбе за вызваленне ад прыгнёту. Яго лічылі сваім настаўнікам, з ім раіліся ў сваіх думках беларускія пісьмен-

нікі-дэмакраты той пары — Адам Гурыновіч, Альгерд Абуховіч і іншыя перадавыя дзеячы беларускай літаратуры, якія былі яго сучаснікамі і палечнікамі ў барацьбе.

Як пісьменнік Багушэвіч выступіў у час, што характарызаваўся разгулам рэакцыі. Царскі ўрад, напалоханы вызваленчай барацьбой народаў, якія насялялі Расійскую імперыю, падаўляў усякія праявы прагрэсіўнай грамадскай дзейнасці, не хацеў мірыцца з развіццём новых нацыянальных літаратур, такіх, як украінская і беларуская, жорстка праследаваў гэтыя літаратуры. Пісаць і распаўсюджаць свае творы ў такіх умовах было вельмі цяжка. Становішча ўскладнялася і тым, што ў народзе і асабліва ў асяроддзі інтэлігенцыі яшчэ не абудзілася паспраўднаму нацыянальная самасвядомасць. Акрамя іншых задач, трэба было вырашаць і гэту — будзіць павагу да сваёй мовы, літаратуры, культуры.

Іменна такую мэту і ставіў Багушэвіч у сваім першым творы, з якім ён звярнуўся да чытача, — у «Прадмове» да зборніка «Дудка беларуская»:

«Братцы мілыя, дзеці Зямлі-маткі мае! Вам ахвяруючы працу сваю, мушу з вамі пагаварыць трохі аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове, каторую мы самі, ды і не адны мы, а ўсе людзі цёмныя «мужыцкай» завуць, а завецца яна «беларускай».

«Прадмова» — глыбока патрыятычны твор. Ф. Багушэвіч гарача выступае ў абарону сваёй культуры, выяўляе тых, асабліва з паноў, якія выракаюцца мовы свайго народа, «...ахвотней гавораць па-французску, як па-свойму». Ён кідае напрок і тым «добрым людцам», хто абьякава ставіцца да роднай культуры, да лёсу свайго народа.

Такая гарачая абарона сваёй мовы, культуры была з'явай глыбока прагрэсіўнай, таму што была, па сутнасці, барацьбой за дэмакратыю і свабоду. Выступаючы як палітычны патрыёт Радзімы, Ф. Багушэвіч выказвае глыбокую павагу да іншых суседскіх народаў, якія называе «пабрацімцамі нашымі», лічыць патрэбным для беларусаў «ведаць суседскую мову». Але найперш, гаворыць ён, трэба ведаць сваю.

Ф. Багушэвіч выступіў у беларускай літаратуры як заснавальнік крытычнага рэалізму. Рэалізм — гэта такі творчы метады, які патрабуе перш за ўсё праўдзівага паказу жыцця, адлюстравання яго такім, якое яно ёсць. Але

«Мова нашая
ёсць такая ж люд-
ская і панская, як
і іншая якая»

«Ну, дык грай жа,
дудка... каб аж
было жудка...»

гэту праўдзінасць нельга разумець як простае апісанне таго, што бачыць пісьменнік у жыцці. Рэалізму ўласцівы глыбокі аналіз жыцця, выяўленне характэрных, тыповых яго асаблівасцей.

Слушнае азначэнне рэалізму даў Ф. Энгельс: «Рэалізм прадугледжвае, акрамя праўдзінасці дэталяў, праўдзінасць перадачы тыповых характараў у тыповых абставінах». Гэта азначае, што пісьменнік, дакладна перадаючы жыццёвыя падрабязнасці (знешні выгляд героя, яго рухі, жэсты, гаворку), стварае такія вобразы-характары і паказвае іх у такіх абставінах, якія раскрываюць галоўную сутнасць жыцця, яго заканамернасці.

Прагрэсіўная рэалістычная літаратура заўсёды выяўляе глыбокую зацікаўленасць жыццём народа, раскрывае настроі, думкі і імкненні народных мас і таму характарызуе сапраўднай народнасцю.

Ва ўмовах тагачаснага грамадства рэалістычная літаратура сваім нафасам была скіравана на выкрыццё сацыяльных супярэчнасцей. Рэалізм набывае крытычны характар. Гэта, аднак, не значыць, што пісьменнікі зусім не паказваюць станоўчага ў жыцці. Крытычнаму паказу жыцця звычайна спадарожнічае сцверджанне станоўчага ідэалу, паэтызацыя тых з'яў, характараў, да якіх пісьменнікі ставяцца прыхільна.

Рэалізм Ф. Багушэвіча таксама мае крытычны характар. Аб гэтым сведчаць усе яго творы, у якіх непасрэдна ідзе размова пра беларускага селяніна і яго прыгнятальнікаў — панцоў, чыноўнікаў.

Багушэвіч надаваў літаратуры вялікае выхаваўча-педагагічнае значэнне, часам нават быў схільны пераваліваць сілу мастацкага слова. Так, увасабляючы паэзію ў вобразах народных музычных інструментаў, а паэта — у вобразе народнага музыкі, Багушэвіч выказвае жаданне зайграць, «каб зямля стагнала... каб слязьмі прабрала, каб аж было жудка» («Мая дудка»). І далей у вершы «Смык»: «Каб пачуў усяк, ды каб літасць меў: каб цвёрды размяк, каб мяккі аж млеў...» Або: «Як смычком бы тым камень зацапіць, дык пайшоў бы дым... Камень не сцяпніць!»

З адзначанай асаблівасцю непасрэдна звязана такая рыса паэзіі Ф. Багушэвіча, як тэндэнцыйнасць, адкрытае выяўленне адносінаў паэта да рэчаіснасці. Багушэвіч ніколі не задаваўся простым апісаннем жыццёвых з'яў і фактаў. Ён згущае фарбы, шырока выкарыстоўваючы такія паэтычныя прыёмы, як гіпербала, гратэск, кантраст-

нае супастаўленне, іронія, сарказм, г. зн. тыя сродкі, якія ўзмацняюць уражанне, выклікаюць у чытача моцныя перажыванні і пачуцці — гнеў, нянавісць, абурэнне.

Выдатным прыкладам такога паказу жыцця з'яўляецца верш «Бог не роўна дзеле», цалкам пабудаваны на кантрастах, гіпербалічных супрацьпастаўленнях:

Чым то дзеіцца на свеце,
Што не роўна дзеле Бог?
Адзін ходзе у саце,
У золаце з плеч да ног,
А другому, каб прыкрыцца
Хоць анучай — велькі труд;
Весь, як рэшата, свіціцца,
Адны латы, адзін бруд!

Багушэвіч так падбірае жыццёвыя з'явы і факты, так падае іх, што сапраўды «становіцца жудка» і ўзнікае адзінае пачуццё — непрыманне існуючага ладу жыцця.

Паэзія Багушэвіча, такім чынам, не толькі давала чытачу праўдзівае ўяўленне аб жыцці, але і абуджала пратэст, рэвалюцыянізавала яго настроі і думкі. Прыслужнікі самаўладдзя баяліся твораў паэта. У 1908 г., не ведаючы, што паэта няма ўжо сярод жывых, яны наладзілі судовое праследаванне зборнікаў «Дудка беларуская» і «Смык беларускі».

Адзначаныя асаблівасці творчага метаду Багушэвіча абумоўліваюць тэматыку яго паэзіі, канцэнтраванасць увагі на галоўных, найважнейшых праблемах жыцця. У яго творчасці можна вылучыць тры ўзаемазвязаныя асноўныя тэмы. Гэта — крытыка паслярэформеннай рэчаіснасці; паказ сацыяльнага становішча сялянства; выяўленне патрыятычных настрояў і пачуццяў.

У Багушэвіча амаль адсутнічаюць такія віды паэзіі, як пейзажная або інтымная лірыка. Паэт засяроджвае ўвагу на тых грамадскіх з'явах, якія сведчаць аб жаклівым становішчы народа. Ён імкнецца абудзіць увагу грамадства да самых вострых сацыяльных супярэчнасцей жыцця. І дасягае мэты. Многія яго вершы характарызуюцца выключнай насычанасцю сацыяльным зместам, глыбінёй аналізу тагачаснай рэчаіснасці.

Прыкладам можа служыць верш «Чаго бяжыш, мужычок?». Напісаны ў форме дыялога, пытанняў і адказаў, ён так сцісла і выразна характарызуе становішча працоўнага селяніна, даведзенага да крайняй ступені прыгнечанасці, бяспраўя і галечы, што гучыць як суровы прысуд існуючаму ладу. Кожны радок верша наводзіць чытача на глыбокі роздум:

Чаго бяжыш, мужычок?
 — Паганяе мароз.
 Чаму ляжыш, мужычок?
 — Бо ўрадніка вёз.
 Чаго ты п'еш, мужычок?
 — Бо і хлеба не еў.
 За што ты б'еш, мужычок?
 — Бо і сам тое меў.
 Нашто ты краў, мужычок?
 — Бо свайго не пазнаў.
 Чаму ты лгаў, мужычок?
 — Бо хтось праўду украў.

У літаратуры няшмат знойдзецца вершаў, дзе б з такой сілай была паказана нядоля народа. Багушэвіч умеў пісаць змястоўна, глыбока і даходліва.

З твораў Ф. Багушэвіча, у якіх расказваецца пра жыццё народа, паўстае яркі вобраз беларускага селяніна. Раскрываецца ён у розных планах. У большасці выпадкаў, як гэта можна бачыць у вершах «Бог не роўна дзеле», «Чаго бяжыш, мужычок?» і іншых, ён паказаны як ахвяра несправядлівага ладу жыцця, як істота, над якой чыняцца страшэнныя здзекі. Мужыка ўсе ўшчуваюць, крыўдзяць, з ім абыходзяцца, як са скацінай. Яго абразліва называюць дурным, бо ён цёмны, непісьменны. Багушэвіч гнеўна пратэстуе супраць такіх адносін да мужыка. Ён увесь час падкрэслівае думку, што мужык — чалавек, які заслугоўвае самай высокай павагі, бо яго працай корміцца свет, бо ён — стваральнік усіх матэрыяльных (і не толькі матэрыяльных) каштоўнасцей на зямлі.

Асабліва востра, гнеўна, іранічна гэты пратэст выяўляецца ў вершы «Дурны мужык, як варона». Верш гучыць як выкрывальная прамова, звернутая да прыгнятальнікаў. Паэт кідае ў вочы панам поўныя едкай іроніі словы пра тое, што гэта яны давялі да такога становішча мужыка, гэта з іх ласкі перад мужыком зачынены дзверы да навукі, асветы, да чалавечага жыцця. Мужык усё лета працуе, а сам хлеба не мае, «мякінцы рады». Ён пабудаваў прыгожыя палацы, а сам «жыве ў мокрай яме». Ён апавіў чыгункай свет, а сам не мае магчымасці купіць білет, каб праехаць у цёплым вагоне. «Дык крычыце ж, біце ў звона: дурны мужык, як варона!» — з сарказмам паўтарае паэт пасля кожнай страфы. І гэтыя словы гучаць як суровае абвінавачванне антыгуманнаму ладу.

Сам паэт да мужыка ставіцца з выключнай павагай, нават з захапленнем, як да чалавека, сіле, працавітасці, вынослівасці якога можна толькі здзіўляцца:

З камаровы нос сякеру
 Сцісне, крэкне, замахае —
 Зробіць пушчу, як талерку,
 Свет дрывамі закідае!

Багушэвіч не толькі абараняе мужыка, свярджаючы думку аб яго высокіх маральных якасцях. Ён паказвае, як у гэтага чалавека паступова прачынаецца ўсведамленне сваёй чалавечай годнасці («Чаго бяжыш, мужычок?», «У астросе», «Не цурайся»). У вершы «У астросе» расказваецца пра сутычку селяніна з ураднікам. Ураднік складае пратакол на селяніна, які, едучы па полі, вывернуў гнілы межавы слуп. Не прызнаючы таго, у чым яго абвінавачваюць, селянін рашуча прарэчыць гэтаму прадстаўніку закону, нават кідаецца на яго: «Я ж, біч яго ўзяўшы, ды ззаду зайшоў, урадніку тройчы як дам між вушоў!» За гэта селяніна судзілі. Але і пасля таго ён не скараецца, злосна крытыкуе царскія законы.

«Не цурайся» Адным з самых яркіх твораў, у якім раскрываецца ўсведамленне селянінам сваёй чалавечай годнасці, несумненна, з'яўляецца верш «Не цурайся». Калі ў іншых творах Багушэвіч як народны заступнік выступаў у абарону мужыка, з глыбокім спахваннем, грамадзянскім неспакоем гаварыў пра яго горкую долю, дык тут ён дае волю мужыку самому выказацца пра ўсё тое, што набалела ў яго на душы.

Верш «Не цурайся» напісаны ў форме звароту селяніна да інтэлігента-паніча, які цураецца народа, не цікавіцца яго жыццём. У голасе багушэвічаўскага героя чуецца і скарга на нядолю, і просьба дапамагчы ў бядзе, і гнеўнае абвінавачванне ў адрас паноў, і разам з тым высокае ўсведамленне свайго чалавечага гонару. Бадай, упершыню ў беларускай літаратуры селянін з такой годнасцю гаворыць пра свае мазалі як пра заслужаную адзнаку працавітасці, «медаль за труды і за муку». Сваю чорную прапацелую кашулю проціставіць белай кашулі пана:

На кашулю глядзіш крывым вокам,
 Што у хаце мне бабы пашылі.
 Прапацела яна маім сокам,
 Цэлы тыдзень яе не памылі...
 А твая ж? як той снег, як папер,
 І пацеў хто, і ткаў, і бяліў.
 І хто шыў, і хто праў... а цяпер
 Ты той пот на сабе узваліў.

У вершы «Не цурайся» як бы прагучалі разам матывы папярэдніх багушэвічаўскіх твораў. Мы сустракаем тут

думкі пра тое, у якіх нечалавечых умовах жыве селянін. Яго хата «і цячэ, і гніе, і крывая, усярэдзіне гной, і стаіць на гнаю». Пра гэта ўжо гаварылася ў вершы «Бог не роўна дзеле». Як і ў вершы «Дурны мужык, як варона», селянін з гонарам гаворыць: «Хоць лянівым у свеце слыву, а магу свет карміць-гадаваць», і зноў гучыць думка, што паны адабралі ў мужыка магчымасць вучыцца: «Ты ж пазнаў, што ў ксённях стаіць... а дзе ж ксёння для нас, мужыкоў?»

Багушэвічаўскі селянін, аднак, не проста скардзіцца, ён выказвае патрабаванне лепшага жыцця, патрабуе асветы, патрабуе кніжкі, і не абы-якой, а такой, дзе б было напісана «і аб тым, як мы сеем, аром, і як косім, і жнем Божы дар» — гэта значыць кніжкі, у якой расказвалася б аб жыцці і працы селяніна, якая б вучыла шанаваць працу.

Праўда, у канцы верша ёсць радкі, дзе селянін трохі прыніжана ўпрошвае адукаванага паніча падаць яму руку і вывесці яго, цёмнага і сляпога, на светлую дарогу. Але гэтыя апошнія радкі не зніжаюць выкрывальнага пафасу твора ў цэлым.

Верш «Не цурайся» па сваіх мастацкіх, стылёвых асаблівасцях падобны на іншыя творы паэта, у якіх аб жыцці расказваецца звычайна ў плане кантрастнага супастаўлення вобразаў пана і мужыка шляхам іх параўнальнай характарыстыкі. У вершы мы ўвесь час сутыкаемся менавіта з такім паралельным паказам жыцця селяніна і пана, супрацьпастаўленнем аднаго другому. Гэта выяўляецца нават у падборы слоў для характарыстыкі селяніна і пана. Там, дзе размова пра мужыка, ужываюцца словы: мазоль, мўка, хвароба, зараза, сярмяга, гной, бядота і г. д. І наадварот, асоба пана характарызуецца праз такую лексіку: фрак, папера, ксёння, пяро, чыркаць (пісаць) і інш.

Верш «Не цурайся» — палемічны, выкрывальны маналог, і таму ён надзвычай экспрэсіўны. Павышаная эмацыянальнасць мовы выяўляецца ў багацці клічных інтанацый: «не цурайся», «не стыдайся», «смялей адкрывай галаву», «не ўцякай», «кінь вокам», «не дзівіся», а таксама запытальных: «А дзе ж ксёння для нас, мужыкоў?» і г. д. Такія звароты надаюць вершу характар жывой, усхваляванай размовы ці, дакладней, прамовы, звернутае да асоб, якіх герой хоча пераканаць, закрануць за жывое, хоць і не вельмі спадзяецца на ўзаемаразуменне.

«Не надта свабодна ў гэтай свабодзе»

Паэзію Багушэвіча вызначае глыбокае пранікненне ў сацыяльную сутнасць з'яў жыцця. Творчасць паэта мела яскрава выражаны палітычны характар. Яна наскрозь публіцыстычная, вельмі вострая і актуальная па сваёй тэматыцы. Многія вершы маюць адзнакі публіцыстычных жанраў: верша-прамовы («Дурны мужык, як варона», «Не цурайся»), верша-фельетона, дзе на асобных жыццёвых фактах сатырычна высмейваецца ўвесь лад тагачаснага жыцця, жыццёвыя парадкі, законы, якія трымаюцца на хлусні і несправядлівасці («Скацінная апека», «Як праўды шукаюць», «У судзе», «У астрозе»). Паэт паказвае несправядлівасць царскага суда, а дакладней, тое беззаконне, што чынілася над простым чалавекам. Добра зведаўшы гэты бок жыцця за доўгія гады працы ў судовых установах, Багушэвіч дасціпна і востра высмейвае ахоўнікаў царскага ладу, судовае чыноўніцтва, якое менш за ўсё клапаціцца аб справядлівасці. Заадно ў прастай, даходлівай форме ён раскрывае чытачу ўсю хітрую механіку такога «правасуддзя».

Багушэвіч выступае як бязлітасны выкрывальнік паслярэформеннай рэчаіснасці. Паэт глыбокай і праніклівай думкі, ён валодаў выключнай здольнасцю і ўменнем гаварыць проста аб самых складаных рэчах і з'явах.

Так, у вершы «Быў у чысцы» Багушэвіч характарызуе два розныя гістарычныя перыяды жыцця — дарэформенны і паслярэформенны — і сведчыць, што яны адрозніваюцца толькі формамі прыгнёту народа:

Там быў аконам, камісар і цівун,
Намеснік, ляснічы, хмістрыня, паны.
І кожны меў права узяць за бізун,
І кожны меў права да нашай спіны...
А цяпер?.. Ой, штосьці кепска выходзе,
Цяпер ці не болей настала паноў?!
Не надта свабодна ў гэтай свабодзе.
І давай я лічыць паноў новых ізноў:
Стараста, соцкі, пісар, старшыня,
Пасрэднік, ураднік, асэсар і суд,
З'езд міравы, прысуцтва і сход...
Аж паднялася са страху чупрына,
Аж пальцаў не стала на весь гэты шчот,
А пальцамі ж трэба карміць гэты люд!..

У многіх сатырычных вершах паэт і паказвае нам гэтых новых гаспадароў, якіх сваёй працай карміў селянін і якія трымалі яго ў чорным целе, галодным, цёмным і бяспраўным. Багушэвіч ненавідзеў паслярэформенны па-

радак гэтак жа, як і прыгонніцтва, ён добра разумеў, што новыя паны не меней, а яшчэ болей драпежныя, чым старыя. Ён маляваў яркія іх партрэты ў вершах «Немец», «Жыдок», «Быў у чысцы», а таксама ў выдатным апавяданні «Тралялёначка», дзе ў характэрным абліччы ўпершыню ў беларускай прозе выступіў тыповы вобраз хціўца-міраеда.

Як і ў вершах пра народнае жыццё, так і ў творах, дзе галоўнымі персанажамі з'яўляюцца паны, чыноўнікі, Багушэвіч выступае як паслядоўны дэмакрат, змагар за сацыяльную справядлівасць, пісьменнік-гуманіст.

Ідэал чалавека
ў паэзіі
Багушэвіча.
Верш «Ахвяра»

У разгледжаных творах яскрава вырысоўваецца грамадскі і эстэтычны ідэал паэта, яго ўяўленні аб тым, якім павінен быць чалавек. Паэт-дэмакрат робіць станоўчым героем сваіх вершаў чалавека працы.

Іменна працоўны чалавек паказваецца ў яго творах з адкрытай сімпатыяй і захапленнем. Ён — сапраўдны герой жыцця, стваральнік усяго лепшага, што ёсць на зямлі. Ён — увасабленне справядлівасці, маральнасці, душэўнай прыгажосці.

Пра гэта сведчыць і верш «Ахвяра». Лірычны герой твора звяртаецца да старой бабулькі з просьбай памаліцца за яго. І першае, галоўнае, чаго ён жадае сабе, — «...каб я панам ніколі не быў».

Багушэвіч настолькі ненавідзеў гэтае саслоўе, настолькі бескампрамісна асуджаў, што лічыў прыналежнасць да яго несумяшчальнай з усякай маральнасцю. Чалавек, які жыве за кошт другога, — амаральны ў самой сутнасці. Невыпадкова ў вершы «Панская ласка» ён прыпадабняў пана да бандыта, бо і той і другі жыве рабаўніцтвам. Герой верша «Ахвяра» лічыць самай высокай дабрачыннасцю — жыць працай рук сваіх, самому араць сваю зямельку. Другі важны завет паэта — гораха любіць сваю Радзіму, быць ёй да канца адданым, не квапіцца на чужыя землі, паважаць іншыя народы:

Каб за край быў умірці гатоў,
Каб не прагнуў айчыны чужых.

У гэтых радках мы чуем пераклічку з тымі думкамі, што ўжо сустракалі ў «Прадмове» да зборніка «Дудка беларуская». Ідэя самаадданага служэння свайму народу галоўная і ў такіх вершах, як «Мая хата», «Хмаркі», «Думка», «Свая зямля» і інш.

Якія пажаданні выказвае яшчэ герой верша? «Каб людзей прызнаваў за братоў», «Каб прад меншым я носу не драў, а прад большым не корчыў спіны...». Быць чалавечным, справядлівым, добрым сем'янінам, бацькам для дзяцей і г. д. Карацей кажучы, быць чалавекам у самым шырокім і прывабным значэнні гэтага слова.

Але самае цікавае тое, што ў канцы размовы герой яшчэ раз паўтарае сваю просьбу:

Дык прасі ж ты ў Бога, малі,
Каб я панам ніколі не быў!

Вядома, гэта не простае паўтарэнне дзеля кампазіцыйнай завершанасці верша. Тут паўтор служыць паглыбленню ідэі. Калі ў пачатку твора гэтыя радкі ўспрымаюцца як адно з жаданняў лірычнага героя — не быць панам, то, паўтораныя ў канцы, яны прыводзяць да думкі, што ўсе астатнія жаданні марныя без гэтага, галоўнага. Быць панам і заставацца добрым чалавекам, на думку паэта, — немагчыма. Адно з другім несумяшчальнае.

Багушэвіч
і фальклор

Ф. Багушэвіч быў першым беларускім народным паэтам. Ідэалы, якімі кіраваўся ён, мелі глыбока народны характар. Паэт

верна служыў народу тым, што нёс яму праўду аб жыцці, паказваў чалавека працы як сапраўднага героя, востра крытыкаваў панства, імкнуўся ствараць літаратуру на народнай мове. Народнасць яго творчасці выяўляецца ва ўсім: у тэматыцы, у ідэйным змесце вершаў і ў іх форме, мастацкіх асаблівасцях.

Паэт добра разумеў, што найбольшы поспех у чытача будуць мець творы, у якіх найпаўней ўлічваецца паэтычны вопыт народа. І ён шырока выкарыстоўвае здабыткі беларускага фальклору. Уплывы фальклору можна знайсці ў кожным яго вершы. Аб непасрэднай сувязі з народным мастацтвам сведчаць ужо самі назвы яго зборнікаў («Дудка беларуская», «Смык беларускі»). Многія творы Ф. Багушэвіча напісаны паводле матываў беларускіх казак, паданняў, песень («Хцівец і скарб на святога Яна», «Балада», «Здарэнне», «Быў у чысцы», «Калыханка», апавяданні «Сведка», «Дзядзіна» і інш.).

Шырока выкарыстоўвалі фальклор і іншыя беларускія пісьменнікі, у прыватнасці В. Дунін-Марцінкевіч. Але Багушэвіч не проста працягваў гэту традыцыю. У адпаведнасці са сваімі поглядамі на жыццё, сваім творчым метадам ён звяртаецца да тых песень, казак, легенд, у якіх раскры-

ваюцца пакутлівае жыццё селяніна, яго думкі і настроі, яго адносіны да панства. Яго падыход да фальклору глыбока наватарскі.

Характэрны прыклад такога падыходу да народнай творчасці — верш «Гора». У беларускім фальклору ёсць нямала казак і песень пра гора-нядолю, што праз усё жыццё не пакідае селяніна. У адной з песень гаворыцца:

А я з гора ў чыста поле,—
Гора за мной катком коціць;
А я з гора ў сіне мора,—
Гора за мной селезнем...

Куды б ні кінуўся селянін, ён ніяк не можа пазбыцца гора. Яно, нібы злы лёс, не адступаецца ад яго, насцігае скрозь.

Багушэвіч, аднак, не проста выкарыстоўвае сюжэт і вобразы народнай песні ці казкі. Ён стварае свой вобраз селяніна, надзяляе яго дзейным, настойлівым характарам. Багушэвічаўскі герой змагаецца з горам: кідае яго ў рэчку, у полымя-агонь, прывязвае ў лесе да пня, закопвае ў зямлю, нават завозіць у Амерыку — краіну, пра якую ў тых часы гаварылі, што там людзі жывуць без гора. Але ўсё дарэмна. Простаму чалавеку — працаўніку ў жыцці, дзе пануе сацыяльная няроўнасць і несправядлівасць, не пазбыцца гора. Такі вывад робіць паэт. І ўсё ж верш не гучыць песімістычна. Пры ўсёй, здавалася б, безвыходнасці становішча ў героя ёсць надзея, што яму ўдасца «заспяваць вясёла», што вечна так не будзе. Такое адчуванне — у настраёнасці верша, у яго рытме — бойкім, хуткім, энергічным. І паўтор-рэфрэн «Ой, гора ж маё!» не ўспрымаецца як скарга-плач. У ім чуецца нават іронія, насмешка селяніна са свайго гора, якое не дае яму жыць, але ўсё ж зламаць не можа.

У вершы «Гора» можна наглядаць, якія разнастайныя паэтычныя прыёмы, запазычаныя з народных песень, выкарыстоўвае паэт. Тут і анафара — паўтор слоў у пачатку радкоў, і такія характэрныя для народнай паэтычнай мовы выразы, як «полымя-агонь», «гора-горам», народныя параўнанні і ўвасабленні — «гора, як свет божы, улезла ў хату» і г. д.

«КЕПСКА БУДЗЕ!»

Паэма «Кепска будзе!» — самы буйны паэтычны твор Ф. Багушэвіча, які займае асаблівае месца не толькі ў творчасці паэта. Гэта твор аб жыцці народа ў тагачаснай Беларусі, аб яго невымерных пакутах і няшчасцях.

Аснову для сюжэта паэмы Ф. Багушэвіч узяў з рэальнага жыцця. Умовы існавання, жыццёвы лёс, паводзіны і ўчынкi герояў — вельмі характэрныя для рэчаіснасці часоў Багушэвіча. Але задума паэмы мае непасрэдную сувязь і з фальклорнымі крыніцамі.

У вуснай творчасці беларускага народа пашыраны сюжэт пра чалавека, якому ў жыцці страшэнна не шанцуе: куды ні пойдзе, куды ні кінецца — усё не так, як трэба, не так, як у людзей. Існавала ў сялянскім асяроддзі і такое павер'е: калі чалавек нарадзіўся ў марцы (сакавіку) — то праз усё жыццё будзе пакутаваць, бо марац — месяц нешчаслівы.

Гэтыя фальклорныя матывы, напэўна, і падштурхнулі думку паэта, выклікалі жаданне напісаць пра чалавека, усё жыццё якога — суцэльныя няшчасці і пакуты. Аднак Багушэвіч не проста пераносіць фальклорныя матывы ў свой твор. Ён іх пераасэнсоўвае і паказвае, што трагічны лёс героя залежыць не ад таго, што ён чалавек няўдачлівы, што яму не шанцуе ў жыцці, а ад сацыяльных умоў. Герой паэмы нарадзіўся ў марцы:

Як я толькі нарадзіўся —
Бацька сказаў: «Кепска будзе!»
Ну дык жа ж не памыліўся:
Здзекаваліся Бог і людзе.

І сапраўды, з самага нараджэння ўсё яго жыццё пайшло не так, як трэба. Хрышчэнне халоднай вадой з рэчкі — дзікі сваім ідыятызмам акт, учынены над напайжывым дзіцем кумамі («...хлопцу ўсё роўна — яма!»), недарэчнае імя («Скаліндаркай, Аліндаркай... Ну, як зналі, так і звалі»), а потым — сіроцтва і, нарэшце, турма. Не жыццё, а адны няшчасці і пакуты. Па дзіўнаму супадзенню ўсе трагічныя падзеі ў жыцці героя адбываюцца ў марцы.

Разгортваючы такі сюжэт, Багушэвіч як бы палемізуе з фальклорным матывам і сведчыць, што лёс Аліндаркі — не выключэнне, ён звычайны, тыповы для працоўнага

чалавека. У ім адлюстроўваецца цяжкая доля ўсяго народа.

Як пісьменнік-рэаліст, Ф. Багушэвіч паказвае жыццё праз канкрэтныя вобразы, карціны, жыццёвыя сітуацыі, у якія трапляюць героі. І кожная з гэтых карцін нясе ў сабе шырокія абагульненні, што характарызуюць становішча народа ў цэлым. Вось як жыве сям'я, у якой нарадзіўся Аліндарка:

Пераеўся хлеб да крышкі,
Бульбы толькі як пасеяць,
І прыварку ані лыжкі,
І скаціна — хоць развезаць...

Так пакутуе сям'я вясной, у сакавіку месяцы. Але ці толькі вясной?

У працытаваных радках ахарактарызавана становішча бяднейшага беларускага сялянства ва ўмовах паслярэформеннай рэчаіснасці ўвогуле. Галеча і голад — адзнакі гэтага жыцця. Не дзіва, што ў такіх умовах з'яўленне дзіцяці ўспрымалася як сапраўднае няшчасце.

Такія ж шырокія абагульненні знаходзім і ў другой частцы паэмы, у карцінах асцярожнага жыцця. Аўтар невыпадкова так многа ўвагі ўдзяляе яго апісанню. Ён нібы знарок праводзіць свайго героя праз усе турэмныя калідоры і камеры — адзіночныя і агульныя, каб паказаць усю сістэму здзекаў і глумлення над людзьмі, часта, як і Аліндарка, ні ў чым не вінаватымі, паказаць ахоўнікаў царскага рэжыму:

Пры дзвярах стаяць жаўнеры,
А народ усё сярдзіты —
Так як бы яшчэ не сыты
Людскіх слёзаў, мукі, энку;
Не гавораць памаленьку,
А ўсё зыкам, а ўсё з лайкай,
А ўсё з боем, ўсё з нагайкай.

Гэта тыповыя малюнкi жорсткай рэчаіснасці таго часу, у які жыў пісьменнік.

Вобразы паэмы Самы цікавы ў паэме, несумненна, вобраз Аліндаркі. Гэта жывы рэалістычны характар, паказаны ў розных жыццёвых абставінах: у дзяцінстве, якое адразу абярнулася сіроцтвам, у чужых людзей, якія прытулілі Аліндарку пасля смерці бацькоў. «Добры ўдаўся: позна ляжа, рана ўстане і адлогу не запусце... спагадлівы!» — так характарызуе яго айчым. Не пазнаўшы радасцей дзяцінства, жывучы пасля смерці

бацькоў сярод чужых людзей, Аліндарка вырастае чалавекам з мяккай, чулай душой:

Пастухі збяруцца ў-гаю,
Пяюць песні ля бярозы,
А мне чагось, сам не знаю,
Смутна, цяжка...

Перанёшы такія жыццёвыя выпрабаванні, такія ўдары лёсу, Аліндарка не страціў пачуцця чалавечай годнасці. У сутычцы з асэсарам, які пачаў допыт з мардабою, Аліндарка паводзіць сябе смела і рашуча і дае адпор гэтаму «ахоўніку закона».

З болей у душы ён глядзіць на людзей, што марнеюць у астрозе. У яго сэрцы разам з нянавісцю да царскіх парадкаў расце вялікая прага да волі.

Свабода — вось што самае дарагое для чалавека. Усё жывое, нават неразумная жывёла і тая не пераносіць няволі. А як жа жыць у няволі чалавеку?

Як ужо ж скаціна тая
Або гадзіна праклята
І та цану волі знае,
Што ж для нашага-то брата,
Меўшы розум не скацінны,
Як знаць волю мы павінны?..

Такія думкі апаноўваюць Аліндарку ў астрозе. «Тут, здаецца, і сканаў бы, за свабоду жыццё б даў бы!» — падводзіць вынікі сваіх цяжкіх раздумаў герой.

З іншых персанажаў паэмы цікавы вобраз айчыма. Чалавек чулага сэрца і добрага душы, ён узяў да сябе, прытуліў гаротнае дзіця-сірату Аліндарку, выгадаваў яго, клапаціўся, як аб родным сыне. Калі Аліндарку напаткала няшчасце, гэты чалавек кінуў усё на выратаванне прыёмнага сына з астрога. «Помні, — кажа, — мяне, сыну, а я хіба што сам згіну, а цябе вярну да вёскі». Надзеўшы торбу на плечы, ён тройчы пехатой хадзіў у Вільню, сем разоў — у Ліду і ўсё ж дамогся свайго, вызваліў Аліндарку з няволі.

Такія людзі былі ў народзе, і паэт паказвае іх як увасабленне сапраўднай чалавечнасці, гуманізму — гэтых неад'емных рыс народнага характару.

Жанравыя асаблівасці твора «Кепска будзе!» — рэалістычная паэма. Як і многія іншыя творы гэтага жанру, што з'явіліся ў другой палове XIX ст., яна характарызуецца багаццем жыццёвага зместу, уважлівасцю аўтара да канкрэтных дэталей, да псіхалогіі герояў. Асаб-

ліва гэта бачна на вобразе Аліндаркі, які раскрываецца не толькі праз аўтарскія характарыстыкі, але і праз канкрэтныя паводзіны, перажыванні.

Калі Аліндарка знаходзіцца ў астросе, напрыклад, мы добра адчуваем стан яго душы, яго прыгнечаны настрой. Вось з якім майстэрствам перадае гэта паэт:

Так да марца сядзім ціха, Не чуваць добра, ні ліха, А у марцы шлюць бумагу, Каб дастаўлена брадзюгу, Супраціўніка уласці, Улажэння першай часткі, Што мянуецца «Ліндарам»	Ды йшчэ б'енца з асэсарам, Ды каб быў ў ланцуг закуты, На нагах каб былі пугы, Праважацелі каб строгі, Каб не сходзілі з дарогі, А каб проста даначала... І ці мала там пісала?
---	---

Гэты падрабязны, доўгі, манатонны пераказ судовага дакумента з пералікам усіх «злачынстваў» падсуднага і мер засцярогі даносіць да нас адчуванне цяжкага, невыноснага турэмнага жыцця, перадае настрой чалавека, які амаль страціў надзею на вызваленне, на справядлівасць.

Але не толькі ў абмалёўцы галоўнага героя відаць рэалістычнае майстэрства паэта. Вельмі адметныя і іншыя персанажы: гаротныя бацька і маці Аліндаркі, жвавая, спрытная і хітрая кума, якая так складна хлусіць маці пра хрышчэнне сына. Нават царскіх чыноўнікаў паэт паказвае рознымі. Вось адзін з іх, чэрствы, бяздушны, абыякава-безудзельна дапытвае Аліндарку:

А ўсё піша, піша, піша
І нагой усё калыша.
Пісаў, пісаў, даў другою
І сам пайшоў кудысь з дому.

Іншы асэсар, што прыйшоў на змену ранейшаму, таму, які «ўпёк» Аліндарку ў турму:

Асэсар быў ужо новы, Якісь ціхі, нездаровы
Чалавечак так, нічога, І цяплівы... хваліць Бога!

Апісваючы жыццё ў астросе, Ф. Багушэвіч па-майстэрску перадае турэмныя звычаі, мову астрожнікаў, норавы крымінальнікаў, якія ў Аліндаркі патрабуюць «выкуп» за месца і потым вучаць, як адказваць следчаму на яго пытанні.

Як і іншыя творы Багушэвіча, у якіх размова ідзе ад імя селяніна, паэма «Кепска будзе!» напісана жывой мовай, з уласцывымі ёй зваротамі, характэрнымі для сялянскай гаворкі, часам грубавата-бытавы-

мі словамі: «збрэша», «лясь мне ў морду», «задаваць чосу» і г. д. Зрэдку ў ёй сустракаюцца характэрныя для Багушэвіча паланізмы — польскія словы: «прандзей» (хутчэй), «лэб» (лоб), «скрыдэлка» (крыло), «чварагранну» (чатырохвугольную), «цёнгле» (пастаянна, доўга) і г. д.

Развіваючыся на дэмакратычнай, народнай аснове, у цеснай сувязі з вызваленчым рухам народа, з прагрэсіўнымі традыцыямі ці Францішка рускай, украінскай і польскай літаратур, Багушэвіча ідэямі рэвалюцыйна-дэмакратычнай эста-

тыкі, творчасць Ф. Багушэвіча з'явілася вышэйшым дасягненнем беларускай літаратуры XIX ст. Глыбока дэмакратычная, рэалістычная, па-сапраўднаму народная, яна ўвабрала ў сябе, падагульніла ўсё лепшае, што было дасягнута беларускай літаратурай за папярэдні перыяд, і ўзняла яе на новую ступень.

Творчасць паэта годна завяршала XIX ст. У развіцці беларускай літаратуры гэтага перыяду яна, несумненна, была і кульмінацыйнай, і самай высокай вяршыняй. Не ўсе патэнцыяльныя магчымасці свайго таленту Ф. Багушэвіч змог выявіць і рэалізаваць: гэтаму не спрыялі вельмі складаныя і цяжкія ўмовы жыцця. Але сваёй дзейнасцю ён закладваў надзейныя асновы для развіцця дэмакратычнай беларускай літаратуры. У яго творчасці — пачатак шматлікіх выдатных якасцей нашай пазнейшай паэзіі, прозы, публіцыстыкі, у прыватнасці такіх, як глыбокая сацыяльнасць, народнасць і патрыятызм, арганічная сувязь з вусна-паэтычнымі традыцыямі роднай культуры.

Творчасць Багушэвіча аказвала вялікі ўплыў на пісьменнікаў канца XIX і пачатку XX ст. Пад непасрэдным уздзеяннем Багушэвіча пачынаў сваю літаратурную дзейнасць паэт-рэвалюцыянер Адам Гурыновіч (верш «Да Мацея Бурачка»). Натхнёная прыкладам Ф. Багушэвіча і яго заклікам стварыць беларускую музыку-паэзію, выдала свой першы зборнік «Скрыпка беларуская» Цётка. Пра сваё захапленне творами Ф. Багушэвіча не раз гаварылі Я. Купала, М. Гарэцкі і іншыя беларускія пісьменнікі.

«Яшчэ да рэвалюцыі 1905 г., — пісаў Я. Купала, — мне папаліся кніжкі вершаў Марцінкевіча і Багушэвіча, і, наколькі памятаю, я імі надзвычай захапіўся...»

І гаворка ідзе не проста пра таленавітасць, высокія ідэйныя і мастацкія вартасці твораў Ф. Багушэвіча. Самае

галоўнае, што абумоўлівае значэнне творчасці Ф. Багушэвіча ў развіцці беларускай літаратуры, гэта тое, што дзейнасць Ф. Багушэвіча пачынала зусім новы этап — этап нацыянальнага адраджэння. Пасля доўгіх гадоў заняпаду ва ўмовах падаўлення беларускай культуры голас Ф. Багушэвіча прагучаў як вечавы звон, які будзіў заснуўшую Беларусь да новага жыцця, актыўнага культурна-гістарычнага самасцвярджэння. І гэты заклік быў пачуты пісьменнікамі, што прыйшлі ў літаратуру ў пачатку XX ст.

1. Раскажыце, у якіх умовах развівалася творчасць Багушэвіча, і назаўсёды зборнікі яго твораў, асобныя вершы і апавяданні.

2. Чаму Багушэвічу патрэбна было даказваць, што «...мова наша такая ж людская і панская, як і іншая якая?»

3. Што азначае паняцце «крытычны рэалізм»? Як гэты метадавыя ляецца ў творчасці Багушэвіча: у тэматыцы, ідэйнай скіраванасці, мастацкіх асаблівасцях яго твораў?

4. Прывядзіце прыклады з твораў Багушэвіча, дзе паказана, як паступова сялянскі пачынае разумець сваё права на чалавечы жыццё.

5. Якія чалавечыя якасці паэтызуе Багушэвіч у сваіх вершах?

6. Чым адрозніваецца падыход да выкарыстання вуснай творчасці ў Багушэвіча і Дуніна-Марцінкевіча?

7. Пакажыце творчыя адносіны Багушэвіча да фальклору ў вершы «Гора», паэме «Кепска будзе!».

8. Выпішыце са «Слоўніка літаратуразнаўчых тэрмінаў» значэнне паняццяў: публіцыстыка, фэльетон, тыповы, тэндэнцыйнасць, гіпербала, іронія, сарказм, тэма, ідэал.

9. Які ўплыў на паэзію Ф. Багушэвіча аказала дзейнасць К. Каліноўскага?

10. Падрыхтуйце паведамленні на тэмы: «Ф. Багушэвіч — народны заступнік», «Ф. Багушэвіч — бацька беларускага нацыянальнага адраджэння», «Ф. Багушэвіч — першы беларускі нацыянальны паэт».

ЛІТАРАТУРА

Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1991.

Гурыновіч А. Дзякуй табе, браце...

Кісялёў Г. З думай пра Беларусь. Мн., 1966.

Стральцоў М. Дудар беларускі / У кн.: Выбранае. Мн., 1987.

Хомчанка В. Пры апазнанні — затрымаць. Мн., 1983.

Крыніца. 1995. № 16 (11—12). С. 2.

ЯНКА ЛУЧЫНА

(1851—1897)

Яшчэ ў пачатковай школе выпадкова папалі да мяне ў рукапісе беларускія вершы, напісаныя Янкам Лучынай (як я потым даведаўся). Гэтыя вершы я вывучыў на памяць і любіў іх дэкламаваць.

Якуб Колас

Штрыхі да біяграфіі Відным беларускім паэтам апошняй трэці стагоддзя быў Янка Лучына (Іван Люцыянавіч Неслухоўскі). Сын мінскага судовага чыноўніка, каледжскага асэсара, ён атрымаў добрую адукацыю, скончыўшы класічную гімназію, а затым Пецяўбургскі тэхналагічны інстытут (перад гэтым каля года вучыўся ў Пецяўбургскім універсітэце). Працаваў інжынерам-чыгуначнікам спачатку ў Тыфлісе, на чыгуначных складах, пасля — у Мінску, у тэхнічным бюро Лібава-Роменскай чыгункі.

Літаратурную дзейнасць Янка Лучына пачаў у 80-х гг. Пісаў на трох мовах: польскай, беларускай і рускай. Актыўна супрацоўнічаў у рускай газеце «Мінский листок», польскіх часопісах і газетах «Жыццё», «Край», «Калоссе». Па некаторых звестках, хацеў наладзіць у Мінску выданне беларускай газеты, але царскія ўлады не далі на гэта дазволу.

Большасць твораў паэта напісана на польскай мове. Сярод іх паэма «Палаўнічыя акварэлькі з Палесся», шматлікія лірычныя вершы, якія ў 1898 г., пасля ягонай смерці, былі надрукаваны ў зборніку пад назвай «Паэзія Яна Неслухоўскага».

На рускай мове напісана некалькі лірычных вершаў, нарысаў.

Самай значнай і цікавай часткай творчай спадчыны Янкі Лучыны з'яўляюцца яго беларускія творы — каля двух дзесяткаў арыгінальных вершаў, перакладаў з польскай і рускай моў. У 1903 г. у Пецяўбургу яны былі выдадзены гуртком студэнтаў-беларусаў у зборніку «Вязанка».

Янка Лучына як паэт вырас і сфарміраваўся на традыцыях беларускага фальклору, прагрэсіўнай польскай і рускай літаратур. Ён часта звяртаўся да творчасці паэта-дэмакрата Уладзіслава Сыракомлі, вершы якога перакладаў на беларускую мову, быў знаёмы і перапісваўся з поль-

скай паэткай Марыяй Канапніцкай. Яго паэма «Паляўнічыя акварэлякі з Палесся» відавочна пераклікаецца з «Запіскамі паляўнічага» І. С. Тургенева.

У адным з вершаў услед за Сыракомлем Лучына такім чынам характарызаваў сваю паэтычную дзейнасць:

Не я пяю — народ Божы
Даў мне ў песні лад прыгожы,
Бо на сэрцы маю пугі
І з народамі імі скуты.
З ім я зліўся з добрай волі
Ці то ў долі, ці ў нядолі...

Паэт выступаў як выразнік дум і настрояў свайго народа, як верны яго слуга і абаронца. Ён, праўда, не схіляўся да рэвалюцыйнага адмаўлення існуючага ладу жыцця, многа спадзяванняў ускладаў на развіццё асветы, навукі, тэхнікі, якія, на яго думку, могуць сур'ёзна паўплываць на паляпшэнне становішча народных мас. У вершы «Роднай старонцы» паэту так бачылася будучыня свайго народа:

Сонца навукі скрозь хмары цёмныя
Прагляне ясна над нашай ніваю,
І будучы жыццё дзеткі патомныя
Добраю доляй — доляй шчасліваю!..

Лірыка

Янка Лучына — паэт-лірык. Асабліва сцю яго вершаў з'яўляецца імкненне заглянуць у душу простага чалавека, раскрыць яго пачуцці і перажыванні — звычайна цяжкія, сумныя, невясёлыя, як і само тагачаснае жыццё.

У літаратуразнаўстве можна сустрэць выказванні, якія непасрэдна збліжаюць паэзію Янкі Лучыны з творчасцю Ф. Багушэвіча, называючы яго прамым паслядоўнікам апошняга. Сапраўды, у гэтых паэтаў, якія жылі і тварылі ў адзін час, у самым канцы XIX ст., нямала агульнага. Найперш у тэматыцы, грамадскай настроенасці іх твораў. Але творчасць Янкі Лучыны па-свойму арыгінальная, асаблівая. Сваімі вытокамі яна непасрэдна звязана з кла-

січнымі традыцыямі літаратуры XIX ст.: польскай, рускай, украінскай. Гэта выразна выяўляецца ў свядомай арыентацыі паэта на глыбокае раскрыццё ўнутранага свету, перажыванняў герояў, стварэнне псіхалагічна заглыбленых паэтычных замалёвак.

Янка Лучына і ў эстэтыцы і ў жанравай сістэме быў перакананы і паслядоўны традыцыяналіст. Але ў суаднесенні з развіццём беларускай літаратуры тых часоў такі традыцыяналізм выступаў як сапраўднае наватарства, бо ўносіў у беларускую паэзію рысы, што ўзнімалі яе на новую мастацкую вышыню. Па-першае, вершы паэта сваім лірызмам і псіхалагізмам адмаўлялі натуралістычна-бурлескную традыцыю ў беларускай літаратуры, што запознена часам яшчэ выяўлялася ў творчасці асобных аўтараў другой паловы XIX ст. і была ўжо яўна няплёнай, а па-другое, яны аспрэчвалі таксама і аднабаковасць утылітарна-тэндэнцыйнага падыходу да літаратурнай творчасці, арыентавалі літаратуру на стварэнне шматжанравай лірыкі (грамадзянскай, патрыятычнай, пейзажнай), што яшчэ заставалася актуальным для беларускіх пісьменнікаў, было задачай наступных, будучых часоў.

У гэтым сэнсе цікава адзначыць такую акалічнасць, што паэзіяй Янкі Лучыны на самым пачатку свайго творага шляху асабліва зацікавіўся Якуб Колас. І, як сведчыць наступная паэтычная творчасць аўтара «Новай зямлі», такая ўвага ў яго была невыпадковай: блізкасць і падабенства коласаўскай паэзіі да лучынаўскай праявілася відавочна. Яна адзначалася ў гарманічным, мяккім, схільным да ціхага і засяроджанага роздуму лірызме, нават у тэматычнай агульнасці. Вершы Янкі Лучыны «Роднай старонцы», «Вясна», «Сівер», «Заходзіць сонца за горы...» і інш. надзвычай блізкія да коласаўскіх па тым, як часта гучыць у іх тэма роднага краю, як яна вырашаецца праз пейзажныя вобразы. Гэтыя творы вельмі падобны да коласаўскіх сваёй пранікнёнай эмацыянальнасцю, сваім умераным (і ніколі не лішнім!) псіхалагізмам. Лірыка Янкі Лучыны (як пазней і лірыка Якуба Коласа), у адрозненне ад паэзіі Багушэвіча, у якой дамінуе прынцып кантрасту, парадокса, завастрэння, перавелічэння і г. д., — гэта лірыка тонкіх адценняў пачуцця, у якім вялікае значэнне маюць эмацыянальныя паўтоны, непрыкметныя пераходы ад аднаго настрою да другога, пластыка малюнка. Словам, гэта паэзія, якая арыентуецца на ўласцівую рэалізму паўнату перадачы жыццёвых уражанняў, на

ўзнаўленне індыўідуальнага характару чалавека — лірычнага героя — у разнастайнасці і натуральнасці яго праяўленняў. Гэта — жывапіс словам.

Ты параскінулася лесам, балотамі,
Выдмай пясчанай, неураджайнаю,
Маці-зямліца, і умалотамі
Хлеба нам мерку не даш звычайную.

А сын твой, беднаю адзет сярмагаю,
З лыка плячэныя лапці абуўшы,
Едзе драбінамі ці калымагаю,
Конем, што цягне, як бы заснуўшы...

Усё ў табе бедна. Часта заплача
Мужык араты дзеля злой долі,
Цяжка працуючы. Ён жа, аднача,
З табой расстацца не ждзэ ніколі.

І непрыглядную хату з пажыткамі,
І поле скупое, выган без пашы
Мы, апрануўшыся старымі світкамі,
Любім і цэнім — бо яны нашы.

У такім жа праніклівым тоне, лірычным ключы гучаць і сюжэтныя вершы Янкі Лучыны. Характэрны прыклад — верш «Што думае Янка, везучы дровы ў горад». Каб купіць хлеба для сям'і, Янка вязе прадаваць дровы. Самотнаму ў пакутлівых перажываннях па дарозе ў горад, яму няма з кім нават падзяліцца думкамі. І Янка звяртаецца да свайго адзінага спадарожніка, напарніка па бядзе, да худой кабылкі:

Ну! кабыла! чаго стала?!
Чаго стала?!.. скажаш — цяжка,
Ды й не надта ж ты і сыта,
А мне ж лёгка?.. глядзь, сярмяжка
Стара... рвана... ветрам шыта...

У іншых лірычных вершах («Сівер», «Вясна») паэт гаворыць пра цяжкую долю ўсяго беларускага народа, параўноўвае яго жыццё з лютай зімой, якая зацягнулася і не дае ходу цяплу, вясне:

Эй ты, сівер,— не дзьмі!.. не патрэбен ты нам,
Ад палудня цяплу з табой ходу няма!
Хоць бы раз без цябе зарунець бы палям,
Хоць бы раз у свой час адышла бы зіма!

Янка Лучына — вялікі патрыёт. З душэўным болем гаворачы пра абяздоленасць народа, беднасць сваёй ста-

ронкі, ён паказваў глыбокую прывязанасць простага чалавека да Бацькаўшчыны. Вершы на патрыятычную тэму складаюць большую частку яго беларускай лірыкі («Роднай старонцы», «Пагудка» і інш.).

«ПАЛЯЎНІЧЫЯ АКВАРЭЛКІ З ПАЛЕССЯ»

Надзвычай цікавая для гісторыі беларускай літаратуры паэма «Паляўнічыя акварэлки з Палесся». Напісана яна была, праўда, на польскай мове. Але, улічваючы тое, што ў ёй расказваецца пра жыццё і побыт беларускага народа, што яе галоўным героем з'яўляецца просты беларускі селянін, ляснік Грышка, які ўсімі сваімі клопатамі і справамі непарывуна звязаны з роднай зямлёй і прыродай, што ў паэме так багата ўжываецца і беларуская гаворка, лексіка, фразеалогія, гэту паэму можна лічыць творам беларускай літаратуры. Тым больш што адну з частак паэмы («Стары ляснік») Лучына напісаў і надрукаваў па-беларуску.

У вобразе лясніка Грышкі Лучына раскрывае жывы характар працоўнага беларуса, чалавека разумнага, па-народнаму вынаходлівага, мудрага, настойлівага і цвёрдага ў сваіх паводзінах і рашэннях. У лясной пушчы Грышка як у сваёй хаце. Ён дасканалы ведае кожную мясціну, звычкі звяроў, птушак, тонка адчувае кожны рух і гук прыроды.

У натуры Грышкі ёсць нешта рамантычнае. У маладосці ён закахаўся ў дачку каваля — прыгожую цыганку Ульяну і настойліва адстойваў сваё каханне. Бацькі былі супраць іх жаніцьбы. Быў тады голад, ад якога асабліва пакутавала сям'я каваля. Грышка ўпотаў насіў для гэтай сям'і харчы. А аднойчы, рызыкуючы жыццём, хадзіў адзін на мядзведзя, каб забіць яго і дапамагчы сям'і каханай. І ледзь не загінуў — выратаваў бацька, які пайшоў следам за сынам. Гэты эпізод добра раскрывае характар Грышкі, моцны, валявы, трохі нават упарты. І зноў — Грышка чымсьці нагадвае герояў Якуба Коласа з «Новай зямлі». І не толькі постаць галоўнага героя збліжае твор Янкі Лучыны з паэмай «Новая зямля».

У абодвух творах паэтызуецца беларуская прырода. Некаторыя пейзажныя вобразы ў Янкі Лучыны, як і ў Якуба Коласа, маюць алегарычны характар. Напрыклад, вобраз магутнага цар-дуба, які шырока раскінуў сваё голле, закрыўшы сонца і святло ад іншых. «Сваіх падданных» ён пазбавіў росту і будучыні, але і сам пакрыўся ўжо сівым мохам. Усярэдзіне яго — дупло, у якім вавёрка зрабіла гняздо, унутры дуба парохня — прадвеснік смерці.

У паэме яскрава паказана жыццё і побыт леснічоўкі, прычым дзеянне адбываецца ў той жа час, на схіле XIX ст., калі жылі і героі Якуба Коласа. У герояў абедзвюх паэм адны думы і мары. Цікава, што ў канцы «Паляўнічых акварэлек...» узнікае, зараджаецца нават «коласаўская» тэма набыцця зямлі (сын Грышкі Вінцусь лічыць, што будучыню дзяцей можна забяспечыць, купіўшы зямлі). Ёсць, нарэшце, нешта агульнае і ў тым, што абодва творы заканчваюцца смерцю герояў — Грышкі ў «Паляўнічых акварэльках...» і Міхала ў «Новай зямлі».

Паэма Янкі Лучыны, такім чынам, выступае як бы «прамой папярэдніцай» «Новай зямлі». Такую выснову можна зрабіць не толькі з прыведзеных прыкладаў, якія пацвярджаюць тэматычную блізкасць твораў. Пацвярджае гэта і той факт, што Якуб Колас вельмі прыхільна ставіўся да Янкі Лучыны і як да эпічнага мастака слова, які ўмеў так выразна маляваць характар, даць адчуць яго прысутнасць у творы, перадаць жывыя інтанацыі гаворкі чалавека, як, напрыклад, у раздзеле «Стары паляўнічы» (у беларускім варыянце «Стары ляснік») з паэмы «Паляўнічыя акварэлькі...»:

— Паночку, даражэнькі, дай пораху крышку,
Калі маеш увагу на старога Грышку!..
От ліха наляцела! прыйшло на астатак:
Найлепшае заўчора з нашых жарабятка
Мядзведзь — падла... дый каб жа ваўкі яго з'елі! —
Задушыўшы ў лесе, кінуў калы елі!..
А Божа ж мой!.. от быў бы конь цераз два годы,
А цяпер што? — нічога, акром адной шкоды!
Дай пораху, паночку!

Вобраз Грышкі — рэалістычны. Хоць гэта натура і незвычайная, паэт малюе Грышку як тыповага беларускага селяніна з уласцівымі яму слабасцямі. Грышка — забабонны. Ідучы на паляванне, ён заклапочаны, каб не страціць з бабай (не будзе ўдачы), не любіць гаварыць пра злых духаў і чарцей (мала што можа быць у лесе) і дака-

рае пана (з якім ходзіць на паляванне), які, ведаючы пра гэта слабасць Грышкі, падбівае яго на такія размовы, пакеплівае з яго забабоннасці.

Але ўсё гэта ніколі не перашкаджае Грышку цвяроза і крытычна мысліць і адпаведна паводзіць сябе ў жыцці і на паляванні, дзе ён разлічвае не на добрых або злых духаў, а толькі на ўласную кемлівасць, вынаходлівасць, сілу, розум. У многіх эпізодах мы бачым Грышку як сапраўднага чалавека-асілка, моцнага не толькі фізічна, але і сваёй народнай мудрасцю, разважлівасцю, вопытам.

Вобразам Грышкі Лучына праспяваў хвалу чалавеку-працаўніку, апаэтызаваў яго сілу і душэўную прыгажосць, паказаў яго як адзінага вартага высокай паэзіі сапраўднага героя. У паэме ёсць выразныя дэталі, якія падкрэсліваюць менавіта такі сэнс лучынаўскіх абагульненняў.

Вось Грышка стаіць над забітым воўкам і цешыцца, з гумарам заўважае паэт, «нібы Ахілес калісьці над трупам Гектара». А ў іншым месцы, маючы на ўвазе ўжо не аднаго Грышку, а беларуса-палешука ўвогуле, Лучына піша: «Уночы на рацэ агні. Падпільноўваючы рыбу, плыве з запаленай лучынай на хуткім чоўніку, нібы Нептун з трызубцам, з доўгімі восцямі ў руцэ адважны сын Палесся і ўбогай вёскі, варты таленту Рэмбранта» (падрадкавы пераклад).

Такія асацыяцыі ў паэта (ён жа ў паэме выступае і як лірычны герой) узнікаюць, калі ён назірае за людзьмі Палесся. І гэта паказальна, сімвалічна. У беларускай літаратуры вобраз Нептуна ўжо сустракаўся, сустракаліся і многія іншыя імёны антычных багоў і герояў у «Тарасе на Парнасе», «Энеідзе навыварат». Але там яны падаваліся найнячай як у карыкатурна-камічным асвятленні. У паэме Янкі Лучыны супастаўленне беларускага мужыка з антычнымі традыцыйна высокімі персанажамі робіцца як супастаўленне роўнага з роўнымі. Тут яно выклікае не камізм, а захапленне, бо і само народжана захапленнем.

Вобраз Грышкі, такім чынам, бачыцца як гераічны. Ён зноў-такі нібы апыраджае коласаўскія вобразы, у прыватнасці вобразы палешукоў-асілкаў: старога Рыгора, яго сына Рамана або дзеда Міколу, што з жарнавікамі на руках танцаваў («У палескай глушы»). А ў суадносінах з антычнымі персанажамі — «апыраджае» нават асацыяцыі М. Багдановіча.

Такі ход паэтычнай думкі Янкі Лучыны ў характарыстыцы галоўнага героя паэмы тлумачыцца (яшчэ раз

адзначым) яго арыентацыяй на класічную літаратуру, і не толькі польскую, але і рускую. «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся» яўна пераклікаюцца шмат у чым з «Запіскамі паляўнічага» І. С. Тургенева. Іх герояў (з аднаго боку, Грышку, з другога — Ермалая, Касьяна, Каліныча) збліжае рэалістычная паэтызацыя народных характараў, паказ жыцця герояў, цяжкага і прыніжанага, але не пазбаўленага паэзіі, светлых момантаў, якія прыносяць ім праца, удача палявання, сустрэчы з добрымі людзьмі і г. д. Збліжае і манера рэалістычнага пісьма, якая, паводле слоў Герцэна, характарызуецца тым, што Тургенеў «ніколі не накладвае густых фарбаў, ніколі не прымяняе занадта моцных выразаў. Наадварот, ён апавядае з вялікай пласцічнасцю, ужывае заўсёды толькі вытанчаны стыль, які незвычайна ўзмацняе ўражанне...». Дарэчы, менавіта гэта падкрэсліваў і М. Багдановіч, асабліва высока ставячы культуру паэтычнага слова Янкі Лучыны, як прыклад для беларускіх пісьменнікаў.

У параўнанні з Ф. Багушэвічам своеасабліваць Янкі Лучыны ў тым, што ён прадстаўляў іншую мастацка-стыльовую тэндэнцыю, адрозную ад багушэвічаўскай — публіцыстычнай у пераважнасці, хоць і не супрацьпастаўленую апошняй. Абедзве гэтыя тэндэнцыі, і багушэвічаўская, і лучынаўская, мелі будучыню.

Папярэднія разважанні даюць магчымасць зрабіць выснову аб тым, што «Паляўнічыя акварэлькі...», як і «Кепска будзе!» Ф. Багушэвіча, — гэта рэалістычная паэма, з усімі характэрнымі для развіцця гэтага жанру ў той час асаблівасцямі: вялікай насычанасцю твора, сацыяльна-бытавым жыццёвым зместам і — як вынік гэтага — збліжанасцю з праявічнымі эпічнымі жанрамі — аповесцю або цыклам апавяданняў, якія сваёй канкрэтнай дакументальнасцю нагадваюць невялікія замалёўкі-нарысы. Гэта нібы цыкл навел, нарысаў, замалёвак, злучаных у адно цэлае цэнтральнымі вобразамі — лесніка Грышкі і вобразам гадарскага інтэлігента-паляўнічага, які выступае ў творы як лірычны герой. Зноў жа нешта падобнае на тургенеўскі цыкл «Запіскі паляўнічага», дзе можна сустрэць і бытавы нарыс, і псіхалагічную навелу, і лірычны эцюд, пейзажную замалёўку, характарыстычны дыялог.

«Паляўнічыя акварэлькі з Палесся» — рэалістычная паэма, якая падагульняла развіццё гэтага жанру ў беларускай літаратуры XIX ст.

1. Нагадайце асноўныя факты з жыцця і творчага шляху Янкі Лучыны.

2. Якімі асаблівасцямі характарызаваўся лірыка Янкі Лучыны? У чым яе падобнасць і адрозненне ў параўнанні з паэзіяй Ф. Багушэвіча?

3. Дайце агульную характарыстыку твора «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся».

4. Ахарактарызуйце вобраз Грышкі з паэмы Янкі Лучыны «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся». Чым падобны гэты герой да багушэвічаўскіх персанажаў і чым адрозніваецца ад іх?

5. Якое значэнне для развіцця беларускай літаратуры мела творчасць Янкі Лучыны?

ЛІТАРАТУРА

Лучына Я. Творы. Мн., 1988.

Літаратурны працэс у пачатку XX ст.

Адраджэнне беларускай літаратуры ў пачатку XX ст. адбывалася ў адзін з самых складаных і супярэчлівых перыядаў грамадскага і культурнага развіцця ў Еўропе. Гэта быў час далейшага абвастрэння сацыяльных супярэчнасцей, ідэйна-палітычнай барацьбы, росту рабочага, сацыялістычнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў капіталістычным грамадстве. Гістарычная своеасаблівасць гэтай эпохі моцна адбілася на характары літаратурнага працэсу. Літаратурнае развіццё было разнародным і супярэчлівым. У літаратуры існавалі разнастайныя мастацкія напрамкі, плыні, тэндэнцыі з самымі рознымі эстэтычнымі праграмамі і поглядамі на мастацтва.

Адной з важнейшых асаблівасцей літаратурнага працэсу на рубяжы XIX — XX стст. было далейшае развіццё і паглыбленне рэалізму. Віднейшымі прадстаўнікамі яго ў заходнееўрапейскай літаратуры з'яўляліся Анатоль Франс, Рамэн Ралан, Джон Голсуарсі, Джордж Бернард Шоў, Генрых Ман, Томас Ман, Генрык Ібсен і іншыя раманысты, драматургі, паэты. У іх творчасці адбіліся перадавыя дэмакратычныя і гуманістычныя ідэі. Рэалістычная літаратура паказвала будні буржуазнага грамадства з усімі яго супярэчнасцямі і катаклізмамі, асуджала сацыяльны прыгнёт, выкрывала ўласніцкі лад жыцця, абараняла годнасць і свабоду чалавека.

Новае ў развіцці рэалізму было звязана не толькі з абнаўленнем тэматыкі творчасці. Узбагачаліся стылёвыя і жанравыя магчымасці літаратуры, усё большае значэнне набывалі вялікія эпічныя формы. Гэта тэндэнцыя шырока

адбілася ў раманах «Жэрміналь» Э. Заля, «Востраў пінгвінаў» А. Франса, «Кала Бруньён» і «Жан-Крыстоф» Р. Ралана, «Вернападданы» Г. Мана, «Будэнброкі» Т. Мана, «Сага аб Фарсайтах» Дж. Голсуарсі і інш.

Імкненне да шырокага эпічнага ахопу народнага жыцця і паглыбленага псіхалагізму моцна праявілася ў гэты час у рускім рэалізме. Класічнымі ўзорамі ў гэтых адносінах былі «Уваскрэсенне», «Хаджы-Мурат», «Пасля балю» Л. Талстога, «Вішнёвы сад» і «Нявеста» А. Чэхава, «Паядынак» А. Купрына, «Пан з Сан-Францыска» І. Буніна.

Высокага ўзроўню ў развіцці рэалізму дасягнулі ў канцы XIX — пачатку XX ст. і іншыя славянскія літаратуры. Вялікую ролю ў працэсе мастацка-эстэтычнага ўзбагачэння яго нацыянальных і агульначалавечых традыцый, стылёвых і жанравых асаблівасцей адыграла творчасць П. Яварава, П. П. Славейкава, А. Ірасека, Г. Сянкевіча, М. Канапніцкай, С. Жаромскага, І. Франко, М. Кацюбінскага, Лесі Українкі і іншых пісьменнікаў. Трывалай глебай для рэалізму быў нацыянальна-вызваленчы рух; ва ўсіх літаратурах яго жывіла барацьба народаў за сваю незалежнасць. Узнаўляючы сацыяльныя пласты рэчаіснасці, літаратура звярталася перш за ўсё да жыцця вёскі, да лёсу працоўнага селяніна і рабочага. Галоўнае месца займалі ў ёй тэмы народа і радзімы, ідэі сацыяльнай і нацыянальнай свабоды.

Разам з рэалізмам на рубяжы XIX — XX стст. адбывалася далейшае развіццё рамантызму. Пераемнасць з рамантычнымі традыцыямі выяўлялася ў творчасці многіх пісьменнікаў-рэалістаў. Актualізацыя гэтых традыцый у славянскіх літаратурах выклікалася найперш нацыянальна-вызваленчым рухам, і на яго аснове адбывалася ўзаемапрапінкненне рэалістычных і рамантычных прыწყаў.

Рэвалюцыйна-пралетарская, сацыялістычная літаратура, якая развівалася пад уплывам рабочага руху, таксама адчувала на сабе моцны ўплыў рамантычнай вобразнасці. Для вытокаў гэтай новай тэндэнцыі ў літаратурным працэсе была літаратура Парыжскай камуны, творчасць французскіх празаікаў і паэтаў Ж. Валеса, Л. Мішэль, Л. Кладэля і Э. Пацье — аўтара сусветна вядомага «Інтэрнацыянала», які быў гімнам пралетарыяту.

Першымі прадстаўнікамі пралетарскай паэзіі былі самі рабочыя, непасрэдня ўдзельнікі рабочага руху. Галоўнае месца ў іх творчасці займала тэма жыцця і працы рабо-

чых. Пралетарская паэзія была звернута да будучыні, прасякнута героікай змагання, ідэяй інтэрнацыянальнай салідарнасці рабочых у барацьбе за свабоду. У пачатку XX ст. пад уздзеяннем рэвалюцыі 1905—1907 гг. сацыялістычныя ідэі атрымалі шырокі водгук і стымулявалі далейшае развіццё пралетарскай літаратуры ў Расіі, Германіі, Францыі, Польшчы, Балгарыі і іншых краінах.

Нерэалістычныя тэндэнцыі ў літаратуры на рубяжы XIX—XX стст. былі звязаны з развіццём мадэрнізму. Мадэрнізм (ад фр. *moderne* — навейшы, сучасны) не быў аднародным напрамкам. У ім сумяшчаліся розныя плыні, аб'яднаныя патрабаваннем абнаўлення мастацтва. Характэрныя асаблівасці мадэрнізму ў гэты час найбольш выразна праявіліся ў імпрэсіянізме і сімвалізме.

Імпрэсіянізм (ад фр. *impression* — уражанне) як мастацкі напрамак склаўся ў французскім жывапісе (назва ўзнікла пасля выстаўкі 1874 г., на якой экспанавалася карціна К. Манэ «Уражанне. Узыход сонца»). У літаратуры ён не набыў значэння асобнага мастацкага напрамку і разглядаецца як з'ява мастацкага стылю, уласцівага творчасці пісьменнікаў розных літаратурных напрамкаў. У аснове імпрэсіянізму суб'ектыўна-эмацыянальнае ўспрыманне свету, спасціжэнне рэчаіснасці праз уменне «бачыць, адчуваць, выяўляць». Галоўнае — перадаць імгненне, непасрэднасць уражання, цякучасць пачуцця, «пейзаж душы», адценні святла і фарбаў. Як своеасаблівасць мастацкага стылю імпрэсіянізм узабагаціў літаратуру асацыятыўнай вобразнасцю, метафарычнасцю, многімі выяўленчымі сродкамі, прыёмамі і формамі. Да яго звярталіся буйнейшыя пісьменнікі-рэалісты Гі дэ Мапасан, К. Гамсун, Э. Залы, А. Чэхаў, І. Бунін, М. Кацюбінскі і інш. Асаблівасці імпрэсіянізму як мастацкага стылю ярка адбіліся ў творчасці сімвалістаў.

Эстэтычныя прынцыпы сімвалізму ўпершыню вызначыліся ў творчасці французскіх паэтаў канца 60-х — 70-я гг. XIX ст. П. Верлена, Латрэамона, А. Рэмбо, С. Маларме. У далейшым гэтыя прынцыпы шырока адбіліся ў творчасці многіх еўрапейскіх пісьменнікаў. Сімвалісты недаацэньвалі значэнне рэалістычнага мастацкага вобраза, аддавалі перавагу паэтычнаму сімвалу, імкнуліся з яго дапамогай спасцігнуць вышэйшую надрэальную сутнасць свету, яго звышідэальную Красу. Музыку лічылі першаасновай жыцця і мастацтва. Хаця ўзнікненне сімвалізму як літаратурнага напрамку і звязана з агульным крызісам

буржуазнай гуманітарнай культуры, яго нельга атаясамліваць з дэкадэнцтвам (упадкам). Да сімвалізму належалі ў еўрапейскіх літаратурах буйнейшыя пісьменнікі М. Метэрлінк, А. Уайльд, Э. Верхарн, Р. М. Рыльке, А. Белы, А. Блок, В. Брусаў, якія сваімі творамі ўзбагацілі агульначалавечы змест паэзіі, яе формы, стылёвыя і жанравыя традыцыі, выяўленчыя, музычныя магчымасці верша, яго мастацкую поліфанію. Многія з іх у далейшым звязалі свой лёс з рэалізмам.

Характэрныя рысы гэтых напрамкаў своеасабліва, у розных формах, з рознай інтэнсіўнасцю праявіліся ў беларускай літаратуры. Па духу, характару мастацкіх вобразаў, грамадзянскай, нацыянальна-патрыятычнай накіраванасці ёй асабліва блізкімі былі славянскія літаратуры, дзе эстэтычныя прынцыпы рэалізму і рамантызму фарміраваліся і развіваліся ва ўмовах нацыянальнага адраджэння і дзе на гэтай аснове адбывалася асабліва цеснае іх узаемапрапранікненне.

У беларускай літаратуры не было мадэрнісцкіх напрамкаў і плыняў. Аднак, праходзячы паскораны шлях развіцця, абাপіраючыся на шырокі мастацкі вопыт рэалізму і рамантызму, яна не магла прайсці і міма таго новага, што ўнеслі буйнейшыя паэты імпрэсіянізму і сімвалізму ў паэтыку, распрацоўку самой тэхнікі верша, яго формаў, выяўленчых сродкаў. Асобныя прыёмы і спосабы імпрэсіянісцкага стылю праявіліся ў некаторых вершах Максіма Багдановіча, ранняй паэзіі і прозе Зм. Бядулі. Да сімвалічных вобразаў і формаў, галоўным чынам звязаных з народнай міфалогіяй, рамантычным і рэалістычным светаадчуваннем, звярталіся Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Алесь Гарун і іншыя пісьменнікі. Усе гэтыя разнастайныя формы засваення мастацкага вопыту, прынятыя на нацыянальнай аснове, пашыралі міжнацыянальныя сувязі беларускай літаратуры.

ПАШЫРЭННЕ МІЖНАЦЫЯНАЛЬНЫХ ТВОРЧЫХ СУВЯЗЕЙ

У пачатку XX ст. значна пашырыліся міжнацыянальныя творчыя сувязі беларускай літаратуры. На новай гістарычнай і мастацкай аснове ўключалася яна цяпер

у агульнаеўрапейскі працэс літаратурных узаемаадносін. Узростала цікавасць у гэты час да Беларусі, яе культурна-нацыянальнага адраджэння ў славянскім свеце. У артыкулах і аглядах, якія з'явіліся ў рускім, украінскім, польскім, чэшскім друку, высока ацэньваліся перадавой грамадскасцю першыя поспехі маладой беларускай літаратуры. Разам з водгукамі аб беларускім адраджэнні ў прэсе змяшчаліся пераклады твораў Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча на рускую, украінскую, польскую, чэшскую і іншыя мовы. Разам з тым і беларускі чытач на сваёй роднай мове пачаў знаёміцца ў перакладзе беларускіх пісьменнікаў з творамі рускіх, украінскіх, польскіх, літоўскіх, заходнеўрапейскіх аўтараў.

Перакладчыцкая дзейнасць стымулявала развіццё між-нацыянальных літаратурных сувязей і кантактаў. Цяпер беларуская літаратура мела большую магчымасць, чым раней, у XIX ст., абаперціся на мастацкі вопыт іншых, больш развітых літаратур. Асабліва інтэнсіўна засвойваліся мастацкія традыцыі суседніх рускай, украінскай і польскай літаратур, з'яднання агульнасцю гістарычных лёсаў іх народаў, іх мовы, культуры, побыту, звычаяў.

Вялікую цікавасць у пачынальнікаў найноўшай беларускай літаратуры выклікала спадчына Тараса Шаўчэнкі, які пазначыў шляхі адраджэння нацыянальнай паэзіі на народнай аснове. У ёй шукалі і знаходзілі апору для стварэння сваёй нацыянальнай літаратуры. Гэтай жа мэце служыла творчасць класікаў польскай літаратуры А. Міцкевіча, Ю. Славацкага, М. Канапніцкай, Ст. Выспянскага, якія адкрылі шляхі самавызначэння сваёй нацыянальнай літаратуры на шырокіх традыцыях рамантызму і рэалізму.

Асабліва вялікае значэнне ў гэты час для беларускіх пісьменнікаў мелі традыцыі рускай класікі, перш за ўсё творчасць Пушкіна, Лермантава, Някрасава, Гоголя, Тургенева, Талстога, Чэхава. Са школьнай лаўкі беларускія пісьменнікі знаёміліся з творамі рускай літаратуры.

Руская культура, падкрэсліваў Максім Багдановіч, гэта магутны фактар, «які згуртоўвае разнародныя плямёны Расійскай імперыі. Яе адзнака ляжыць на духоўнай творчасці любога народа Расіі, яна з'яўляецца для іх агульнай глебай».

Беларускае літаратурна-культурнае адраджэнне выклікала вялікую цікавасць у Максіма Горкага. Каб бліжэй пазнаёміцца з маладой беларускай літаратурай, ён стаў падпісчыкам «Нашай нівы», устанавіў цесную сувязь з рэ-

дакцыяй газеты. Па яго просьбе рэдакцыя выслала яму ў Італію, на Капры, кнігі Янкі Купалы «Жалейка», «Адвечная песня» і Якуба Коласа «Песні-жалыбы». Выказваючы сардэчную падзяку за кнігі, М. Горкі прасіў рэдакцыю высласць яму слоўнік Насовіча, граматыку беларускай мовы, брашуры Доўнар-Запольскага пра Дуніна-Марцінкевіча і песню Купалы «А хто там ідзе?» з нотамі, а таксама параіць, дзе ён мог бы дастаць запісы сольных і харавых беларускіх песень.

Максім Горкі бачыў у асобах Янкі Купалы і Якуба Коласа таленавітых прадстаўнікоў народа ў літаратуры. Ён цаніў іх творчасць за прастату, шчырасць, праўдзівасць, народнасць. Яна была для яго прыкладам высокага, самаадданага служэння народу.

У артыкуле «Аб пісьменніках-самавуках» Максім Горкі пісаў: «Я звяртаю ўвагу скептыкаў на маладую літаратуру беларусаў, на працу людзей, якія згруппаваліся вакол газеты «Наша ніва». Дазволю сабе прывесці песню, выдадзеную нядаўна «Нашай нівай», словы напісаны паэтам Янкам Купалам... Каб усвядоміць сабе глыбокі сэнс гэтай песні, — якая, можа быць, на час зробіцца народным гімнам беларусаў, — чытачу варта было б паглядзець «Нашу ніву» — яна многа цікавага раскажа яму».

Янка Купала і Якуб Колас назаўсёды захавалі глыбокую ўдзячнасць Максіму Горкаму за чуласць да іх першых крокаў у літаратуры, за падтрымку.

Марыя КАНАПНІЦКАЯ (1842—1910) — буйнейшая польская пісьменніца. Яе творчасць — яркая старонка ў гісторыі культуры і літаратуры польскага народа, мастацкае ўвасабленне яе дэмакратычных традыцый.

Марыя Канапніцкая нарадзілася 23 мая 1842 г. у невялікім польскім гарадку Сувалях у сям'і адваката Юзефа Васілоўскага. Першыя дзіцячыя ўражанні яе звязаны з бацькоўскім домам. Бацька Юзеф Васілоўскі быў чалавекам адукаваным, меў літаратурныя схільнасці, займаўся перакладчыцкай дзейнасцю. Першай кнігай, з якой пазнаёмілася Марыя, была Біблія. Выхоўвалася і вучылася яна дома. Толькі адзін год вучылася ў дарагім Варшаўскім пансіёне, але з-за недахопу сродкаў вымушана была пакінуць навучанне.

Любоў да літаратуры і літаратурныя здольнасці Марыі праявіліся рана. Адукацыяй яе займаўся бацька. Ён знаё-

міў дачку з класічнай літаратурай, чытаў ёй творы польскіх паэтаў. З маленства захавалася ў Марыі на ўсё жыццё любоў да творчасці Адама Міцкевіча.

У 1862 г. Марыя выйшла замуж за Яраслава Канапніцкага і жыла ў яго маёнтку. У час паўстання 1863 г., баючыся царскіх рэпрэсій, яна з сям'ёю выехала ў Нямеччыну. Вярнулася ў 1865 г. Замужжа не прынесла Канапніцкай шчасця. Абмежаванае, бездухоўнае жыццё дробна-маянтковай шляхты выклікала незадавальненне. Письменніца пакутавала ад адзіноцтва. У 1887 г., пакінуўшы мужа, яна з дзецьмі пераехала ў Варшаву. Там некаторы час рэдагавала часопіс «Свет». У 1890 г. Канапніцкая пакінула Польшчу і каля дваццаці гадоў жыла за мяжой: у Аўстрыі, Францыі, Італіі. Там былі напісаны многія яе творы. Апошнія гады жыла ў Львове. Памерла пісьменніца 8 кастрычніка 1910 г.

Марыя Канапніцкая выступіла ў літаратуры ў канцы 70-х гадоў з цыклам вершаў «У гарах», «Абразкі» і «Фрагменты». На працягу 1881—1896 гг. выйшлі чатыры кнігі вершаў «Паэзія». У далейшым з'явіліся зборнікі «Італія» (1901), «Людзям і часу» (1904), паэма «Пан Бальцэр у Бразіліі» (1910).

Марыя Канапніцкая ўвайшла ў літаратуру таксама як празаік. Высокую ацэнку атрымалі тры зборнікі яе апавяданняў і аповесць для дзяцей «Пра гномаў і сіротку Марысю».

Асноўныя ідэі
і матывы
творчасці

Паэзія і проза Марыі Канапніцкай звернуты да душы народа, да яго пачуццяў і перажыванняў. Яе творчасць глыбока народная па сваёй грамадзянскай, дэмакратычнай і гуманістычнай сутнасці.

Іван Франко называў Канапніцкую паэтэсай польскага сялянства. Аднак у яе творчасці адбілася і рабочая тэматыка. І ўсё ж галоўнае ў яе паэзіі і прозе — сялянская тэма. На першым плане ў творах паэтэсы вобраз прыгнечанага селяніна, яго нядоля, пакуты, гора. Народная жалба-скарга на цяжкую долю, беднасць, абяздоленасць, беспрасветнасць існавання з'яўляюцца лейтмотывам цыкла вершаў «На жалейцы», «З лугоў і палёў», «Вячэрнія песні». Грамадзянскі смутак становіцца шчырым, задушэўным, глыбока асабістым лірычным перажываннем паэтэсы. Яна сэрцам сваім з абяздоленымі, ідзе да беднай хаты, дзе зямля прамочана слязамі, дзе пакутуюць гартныя людзі.

Паказваючы трагізм народнага жыцця, Канапніцкая выступала супраць цярплінасці, пакорлівасці сялянства, асуджала бяздзейнасць. «Не скардзіся, брат», «Будзь дужым!», змагайся за праўду — заклікала яна селяніна-працаўніка. Паэтэса бачыла і паказвала не толькі гора і пакуты народа, але і прыгажосць яго душы, захопленасць красой прыроды. У яе песнях пра сялянскую долю-нядолю моцна адчуваецца ўплыў народнай лірыкі, яе меладычнасць і напеўнасць, рытмічнае багацце і разнастайнасць формаў.

Вершы і песні Марыі Канапніцкай на народныя матывы прасякнуты глыбокім патрыятычным пачуццём, любоўю да роднай зямлі, яе палёў, лугоў, лясоў. Пачуццё радзімы — самае высокае і дарагое ў яе паэзіі. З глыбокім лірызмам яно выказана ў вершах «Там, на радзіме», «Родны дом», «Паляцела б я па свеце...» і многіх іншых творах. Звяртаючыся да суайчынніка, паэтэса пытала: «Ці любіш дом, свой родны дом?» — і заклікала яго любіць і цаніць усё роднае, бацькоўскае, даражыць ім, сцерагчы нацыянальнае багацце.

Раз любіш ты — і ўсёй душой
Пад гэтай хочаш жыць страхой,—
Кут бацькаў сэрцам сцеражы
І сэрца ў ім навек злажы.

«Родны дом»

Нягледзячы на сумны, элегічны тон многіх вершаў, паэзія Канапніцкай аптымістычная, жыццесцвярджальная, накіраваная сваім нацыянальна-патрыятычным і агульначалавечым зместам да будучыні. Паэтэса апявала барацьбу народаў за свабоду і незалежнасць, верыла ў іх братэрства, у магчымасці навукі і творчай думкі чалавека. У вершы «Пакуль жыву — спадзяюся» яна з вялікім натхненнем праспявала гімн зорцы народаў, блакітнай зары будучыні чалавецтва.

Вершы
пра паэзію
і паэта

Ідэямі і матывамі грамадзянская і філасофская лірыка Марыі Канапніцкай цесна звязана з яе поглядамі на прызначэнне паэзіі і прызвание паэта. Паэтэса абараняла народнасць паэтычнага слова, сцвярджала яго актыўную грамадзянскую ролю. Яна хацела, каб яе вершы дайшлі да народа, каб яе песня ў полі расой блішчала, коласам узрастала. Канапніцкая гаварыла братам-песнярам: мы адзіная раць, наша песня адзета ў сярмягу, і патрабавала ад іх баявой, палымянай, дзейснай паэзіі, якая

б сагравала і, нібы алтар святы, яднала людскія сэрцы, уздымала і ўзвышала чалавека, праўдзіва служыла чалавецтву.

Дзе ж тая песня, што — вышынь царыца,
Ў якія марна пнецца дух замглены?
Дзе песня-іскра, што ў крыві ўзгарыцца,
Дзе песня-кліч, што страсяне мільёны?
Дзе песня, каб праз час ляцела смела,
Каб жытам праўды ў полі красавала?..
Каб, маючы душу жывую, цела,
Вялікім гімнам чалавецтва стала?..

«Шкада вам, што размыта ў плыні часу...»

Паэзія Канапніцкай глыбока рэалістычная, і разам з тым яна звернута была з самага пачатку да рамантычных традыцый. Паэтэса знаходзілася пад моцным уплывам творчасці Міцкевіча і Славацкага. Многія ідэі польскага класічнага рамантызму адбіліся ў яе творчасці. Аднак яны набывалі своеасаблівасць і арыгінальнасць, таму што рамантычныя вобразы, рамантычныя сімвалы спалучаліся з рэалістычнымі, узбагачаліся рэалізмам.

З найбольшай сілай і глыбінёй рэалістычныя прынцыпы паэзіі Канапніцкай раскрыліся ў эпічнай паэме «Пан Бальцэр у Бразіліі», над якой паэтэса працавала каля дваццаці гадоў і якая з'явілася вяршыняй яе творчасці.

Творчасць Канапніцкай цесна звязана з беларускай літаратурай. Польская паэтэса не адзін раз наведвала Беларусь, знаёмілася з жыццём Беларускага Палесся, Гродзеншчыны. У лісце да польскага паэта Тэафілія Ленартовіча яна пісала: «Тое, што там народзіцца калісьці ў народным асяроддзі, не будзе Польшчай або Літвой, але Беларуссю».

Жыццё беларускай вёскі было прадметам увагі М. Канапніцкай. У 1892 г. у час паездкі на Піншчыну ёю было напісана аповяданне «З узломам» пра крывадушнасць, бесчалавечнасць царскага суда, які, абараняючы права багатых, асуджае як злачынцаў абяздоленых галодных беларускіх дзяцей, якія, ратуючыся ад голаду, укралі тры кавалкі сыру і фунт масла.

Канапніцкая цікавілася беларускай літаратурай. Была знаёма з Янкам Лучынай, высока цаніла яго паэзію. Імкнулася бліжэй пазнаёміцца з жыццём беларускага народа і яго літаратурай пачатку XX ст. Прасіла рэдакцыю «Нашай нівы» прыслаць ёй матэрыялы пра жыццё беларусаў. У 1909 г. асобным выданнем на беларускай мове

была выдадзена яе навела «Дым». У пачатку XX ст. з'явіліся і пераклады вершаў Канапніцкай на беларускую мову. Асобныя яе творы перакладаў Г. Леўчык, Я. Дыла, А. Паўловіч, Зоська Верас. Асаблівай увагі заслугоўваюць пераклады Янкі Купалы. Яму належаць пераклады дваццаці вершаў М. Канапніцкай. Сярод іх «Вольны найміт», «Як кароль у паход выходзіў...», «Тры дарогі», «На жалейцы». На верш «Сасонка» ў перакладзе Янкі Купалы М. Аладавым быў напісаны рамас.

Традыцыі творчасці Канапніцкай шырока адбіліся ў беларускай паэзіі. Да іх звярталіся Ф. Багушэвіч, Янка Лучына, А. Гурыновіч. Іх водгукі адчуваюцца ў некаторых творах Янкі Купалы, асабліва ранняга перыяду. Яны датычацца галоўным чынам тэматыкі, асобных ідэй, матываў, вобразаў, перш за ўсё цесна звязаных з паэтыкай фальклору, і з'яўляюцца вынікам не толькі непасрэднага ўплыву, але і выяўленнем тыпалагічнай агульнасці іх творчасці.

Янка Купала высока цаніў спадчыну Марыі Канапніцкай. Сярод аўтараў, на творчасці якіх ён выходзіўся, паэт называў і яе імя. На смерць польскай паэтэсы ён адгукнуўся вершам «Памяці Мар'і Канапніцкай», у якім выказаў сваю гарачую любоў і захапленне яе песнямі. З верша паўстае велічны вобраз «пясняркі народаў», паэтэсы-праўдалюбкі, паэтэсы — будзіцелькі народных мас — і гучыць вера ў бессмяротнасць яе паэзіі.

І хаця сэрца сціхла, заняла,
Хоць, як зоры, ўжо вочы не свецяць,—
Голас думак тваіх яшчэ будзе
Не з адным гаманіці сталеццем.

Леся УКРАЇНКА (1871—1913). Сярод імён, якімі ганарыцца ўкраінская літаратура, адно з першых належыць Лесі Украінцы, бліскучы талент якой праявіўся ў паэзіі, драматургіі і прозе.

Жыццё
і творчасць

Нарадзілася Леся Украінка (Ларыса Пятроўна Касач) 25 лютага 1871 г. у Ноўгарад-Валынску. Дзяцінства паэтэсы прайшло на Валыні — адным з прыгажэйшых куткоў Украіны. Тут яна сваёй душой адчула і прыгажосць украінскай народнай песні і музыкі. Выхоўвалася паэтэса ў інтэлігентнай сям'і. Бацька, Пятро Антонавіч Касач, цікавіўся літаратурай і развіваў у Лесі любоў да роднага слова. Асабліва вялікую ролю ў развіцці яе літаратурных здольнасцей адыграла маці — вядомая ўкраінская пісьменніца

Алена Пчолка. Леся любіла музыку, праяўляла схільнасць да жывапісу. Шмат чытала, захаплялася паэзіяй.

Літаратурныя здольнасці Лесі Украінкі праявіліся вельмі рана. Калі ёй не было яшчэ і дзевяці гадоў, яна напісала свой першы верш «Надзея». З трынаццаці гадоў пачала выступаць у перыядычным друку. Першы зборнік вершаў «На крылах песень» выйшаў у 1893 г. Іван Франко высока ацаніў гэту кнігу, назваў яе выдатнай з'явай паэзіі года. Затым адзін за другім выйшлі новыя зборнікі «Думы і мары» (1899), «Водгукі» (1902).

Леся Украінка — выдатны грамадскі дзеяч Украіны, паэтэса-рэвалюцыянерка. З самага пачатку сваёй дзейнасці яна была моцна звязана з нацыянальна-вызваленчым і сацыялістычным рухам. Прымала актыўны ўдзел у рабоце кіеўскіх сацыял-дэмакратаў, пісала рэвалюцыйныя адозвы. Вялікую ролю ў жыцці паэтэсы адыграла яе сяброўства з Сяргеем Мяржынскім — адным з актыўных дзеячаў сацыял-дэмакратычнага руху. Не адзін раз яна прыязджала да яго, хворага, у Мінск, не пакідала яго да апошніх дзён жыцця.

Асабістае жыццё Лесі Украінкі было трагічным. У адзінаццацігадовым узросце яна захварэла на сухоты. Хвароба перашкаджала Лесі атрымаць сістэматычную адукацыю. Аднак яна самастойна набыла шырокія веды па гісторыі, эканоміцы, геаграфіі, літаратуры, авалодала многімі еўрапейскімі мовамі; была шырока адукаваным, эрудзіраваным чалавекам. Хворая, пакутуючы ад болю, не адступала, верыла ў будучыню Радзімы, аддавалася сэрцам сваім ідэалам, без надзеі спадзявалася. Перамагала воля да жыцця, мужнасць чалавека, вернага свайму ідэалу.

Аднак здароўе пагаршалася, хвароба адымала творчыя сілы. Лячэнне не памагала. Апошнія гады паэтэса жыла ў Грузіі. Памерла яна ў Сурамі 1 жніўня 1913 г.

Лірыка Лесі Украінкі — адна з вяршынь украінскай паэзіі. Галоўнае месца ў ёй займаюць рэвалюцыйна-вызваленчыя і патрыятычныя матывы. З самых першых крокаў творчасці ідэалам паэтэсы сталі свабода, разняволенне Бацькаўшчыны, самаадданае служэнне народу. Патрыятычнае пачуццё, любоў да Радзімы натхняла Лесю Украінку, давала сілу яе творчасці, напаўняла пратэстам супраць царскага самаўладства. З глыбока прачулым замілаваннем звярта-

лася яна да люблага краю: «...Украіна! Краса мая, туга мая неразлучная, дзе ты? Адзавіся, родная! Я чую твой голас».

«І ўсё-такі
к табе...»

Многія вершы Лесі Украінкі — гэта вершы-раздумы пра родны край, долю народа, яго мінулае і сучаснае жыццё. Сярод іх вылучаецца верш «І ўсё-такі к табе...», дзе моцна выказана пачуццё любові да роднай зямлі. Цяжка перажывала паэтэса заняволенне Радзімы. Будучы за мяжой, яна сэрцам і думкамі была з Украінай, са сваім народам, пакутвала разам з імі. Усюды на чужыне бачыла няшчасце і насілле, ды толькі пакуты большай, чым на Радзіме, не сустрэла нідзе.

І ўсё-такі к табе нястрымна думка рвецца,
Мой заняволены, няшчасны краю!
Цябе як прыгадаю,
Жалоба і туга спіскаюць маё сэрца.

З вялікім энтузіязмам сустрэла Леся Украінка рэвалюцыю 1905 г. і адклікнулася на рэвалюцыйныя падзеі сваімі «Песнямі пра волю».

«Песні
пра волю»

У гэтым вершы яна ўслаўляла змагароў за свабоду, цвёрды поступ і баявы дух рабочых калон, якія выйшлі на вуліцы гарадоў са сцягамі і песнямі. Паэтэса звярталася да іх з заклікам: замест сумных, тужлівых песень няволі спяваць новыя песні, песні волі, якія б ззялі, прамяніліся і клікалі на змаганне.

Новаю песняй, каб сонейкам ззяла,
Каб так, як полымя, вечна шугала,
Каб разам з песняй чырвоны наш сцяг
Цуды тварыў на прасторах жыцця!

Паэзія Лесі Украінкі напаўнялася героікай змагання, рытмамі рэвалюцыі. Вернасць ідэалам свабоды народа, які ўзняўся на барацьбу, стала адным з асноўных матываў яе лірыкі.

«Мара,
будзь вернай!»

З вялікай сілай гэты матыў гучыць у вершы «Мара, будзь вернай!». З гэтым заклікам паэтэса звяртаецца да сваёй любай мары аб свабодзе, якую яна гадала, з якой сябравала. Яна хоча, каб яе мара ярчэй разгарэлася і надалей асвятляла шлях, каб яна стала спраўджаным ідэалам, ідэяй служэння і самаадданаці народу. Дзеля здзяйснення гэтай высокай мэты паэтэса гатова ахвяраваць сваім жыццём:

Толькі — жыццё за жыццё! Будзь заўсёды жывою!
Слова, як меч, навастры, — траціць не варта надзею.
Хто адрокся ўсяго і спаліў караблі за сабою,
Не памрэ, не здабыўшы добра для людзей.

З нарастаннем рэвалюцыйнага руху ўзмацняліся вышваленчыя матывы лірыкі Лесі Українкі, узбагачаўся яе філасофскі, гуманістычны змест. Паэтычнае слова набывала яшчэ большую баявую, трыбунную сілу, увасабляла свабодалюбівыя імкненні і спадзяванні народа, ўслаўляла яго мужнасць і моц духу. У паэзію ўваходзіў вобраз Праметэя як сімвал няскоранасці і барацьбы, мужнасці і свабодалюбства.

Іван Франко пісаў: «...яшчэ ад часу шаўчэнкаўскага «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такога моцнага, гарачага і паэтычнага слова, як з вуснаў гэтай слабасільнай, хвораі дзяўчыны».

Высокае прызначэнне паэзіі — Гераічны праметэўскі пачатак прысутнічае і ў творах Лесі Українкі пра паэзію і паэта. Гэтай тэме прысвечаны яе вершы «Спявак», «Паўночныя думы», «Зара паэзіі», «Слова, чаму ты не сталъ баявая?» і інш. У іх выказаны погляды на прызначэнне паэзіі, на яе ролю ў жыцці народа.

«Слова, чаму ты не сталъ баявая?»
З такім хвалючым запытаннем звярталася Леся Українка да свайго слова. Яно ў гэтым вершы-роздуме параўноўваецца са зброяй, а паэт становіцца ўвасабленнем змагара, трыбуна, вестуна ідэй свабоды. Паэтэса ўслаўляе дзейную сілу паэзіі ў барацьбе за вызваленне народа. Слова — яе адзіная зброя, і яно павінна быць мужным, палымным, цвёрдым, загартаваным, такім, як сталъ, як ярасны меч. Яна хоча выастрыць сваю зброю — слова — і верыць, што мсціўцы ў спадчыну прымуць яго, што яно паслужыць змагарам, «узімцеца мечам на катаў-паноў».

Выаустру зброю сваю баявую,
Колькі ўмельства і сілы знайду я...
...Мсціўцы падхопяць тады маю зброю,
Кінуцца з ёю адважна да бою...
Зброя мая, паслужы змагарам
Лепш, чымсьці служыш ты хворым рукам!

Многія творы Лесі Українкі звернуты да гісторыі народа, нацыянальных традыцый, духоўнай спадчыны. Паэтэса высокая каніла шматвяковую культуру Украіны, народны эпас, народныя песні і думы. Яе цікавасць да нацыянальнай гісторыі, культурных здабыткаў не абмяжоўвалася толькі сваімі нацыянальнымі традыцыямі. Яна вывучала помнікі сусветнай культуры, знаёмілася з мастацкімі каштоўнасцямі, створанымі за шматвяковую гісторыю чалавецтва.

Змагаючыся з хваробай, Леся Українка на працягу некалькіх гадоў у зімні перыяд жыла ў Егіпце і там вывучала жыццё і старажытную культуру арабаў.

«Надпіс на руіне»
На гэтым матэрыяле быў напісаны яе верш «Надпіс на руіне» пра векавечныя піраміды, узнесеныя працай народа. Цар-фараон грабніцу гэту збудаваў на крывавай працы рабоў, каб на вечна ўславіць сваё імя. Час сцёр усе надпісы і імя цара-дэспата, захаваўшы на вечна само гэта збудаванне, створанае геніем народа. Гэтым цудоўным скарбам непаўторнай прыгажосці народ увекавечыў сваё імя, стварыў самому сабе найвялікшы помнік.

Народ — стваральнік духоўнай культуры чалавецтва. Усё каштоўнае, створанае ім нават пад прыгнётам, не гіне, застаецца на вечна — такая галоўная ідэя гэтага верша, выказаная ў яго фінале:

І кожная мярэжка і малюнак,
Калона, статуя і нават цэгла
Нябачанымі вуснамі гаворыць:
«Мяне стварыў егіпецкі народ!
І тым на веку сваё імя ўславіў».
Даўно няма таго цара-тырана,
Застаўся толькі круг ды збіты надпіс.
Спявак, не мар! Вучоны, не шукай,
Хто быў той цар, імя насіў якое!
З яго магілы ўжо стварыла доля
Народу помнік, — хай загіне цар!

Паэзія Лесі Українкі моцна звязана з народна-паэтычнай творчасцю, прасякнута глыбокай любоўю да прыроды і ва ўсіх сваіх формах скіравана да духоўнага свету чалавека. Разнастайным багаццем мастацкіх фарбаў побач з грамадска-патрыятычнай вызначаецца пейзажная і інтымная лірыка паэтэсы: вершы пра асабістае жыццё, маладосць, каханне, дружбу.

«Стаяла я і слухала вясну»
Любімым вобразам Лесі Українкі была вясна — увасабленне ўсяго самага блізкага, роднага, дарагога. У вершы «Стаяла я і слухала вясну» выказаны інтымныя пачуцці і перажыванні паэтэсы, выкліканыя вясеннім абуджэннем прыроды. Вясна нагадала мінулае, спявала і таямніча шаптала пра любоў, маладосць, пра надзей святых імкненні.

Яна мне ўсё пераспявала зноў,
Што мне даўней спявалі летуценні.

Драматычныя творы
Найвялікшым мастацкім адкрыццём украінскай літаратуры з'яўляецца драматургія Лесі Українкі. У драматычных творах шырока раскрыліся філасофскія, агульначалавечыя, гуманіс-

тычныя абсягі яе творчасці, узрасло яе сусветнае значэнне. На працягу апошніх дванаццаці гадоў свайго жыцця яна стварыла выдатныя ўзоры драматычнай паэмы і сацыяльна-філасофскай драмы. «Апантаная», «Асенняя казка», «У катакомбах», «Касандра», «У пушчы», «Баярыня», «Адвакат Марціян», «Лясная песня», «Каменны гаспадар», «Оргія» — усе гэтыя творы ўпрыгожылі і ўзбагацілі традыцыі ўкраінскай літаратуры. Вялікім мастацкім шэдэўрам, вяршыняй драматычнай творчасці Лесі Украінкі з'явілася напісаная ў 1911 г. драма-феерыя «Лясная песня». Яна ўвасобіла духоўнае багацце народа, паэзію роднай прыроды, перамогу добра і красы над злом, карыслівымі, эгаістычнымі памкненнямі. Паводле слоў Максіма Рыльскага, «Лясная песня» — «гэта алмазны вянок Лесі Украінкі... Узнёслы гімн цэльнаму чалавеку, чыстаму каханню... Уся яна аваяна чарамі народнай паэзіі». «Я не ведаю лепшага ў гэтым жанры, — пісаў Уладзімір Караткевіч. — Бо гэта не п'еса, не драма, не феерыя нават, а вялікая паэма жыцця гэтай лясной і вадзяной зямлі».

Усе найбольш значныя лірычныя творы і асобныя драматычныя паэмы Лесі Украінкі перакладзены на беларускую мову і сталі духоўным набыткам нашага народа.

Па духу, па агульнай накіраванасці паэтычная творчасць Лесі Украінкі блізкая беларускай паэзіі пачатку XX ст. Асабліва гэта блізкасць з украінскай паэтэсай адчуваецца ў паэзіі Цёткі. Пратэст супраць сацыяльнага і нацыянальнага заняволення, заклікі да змагання, апяванне рэвалюцыі 1905 г., свабоды народа, рамантычная акрыленасць думкі, сімволіка-алегарычная вобразнасць, публіцыстычнасць, моцная сувязь з фальклорам — усе гэтыя ідэі і матывы тыпалагічна родныя ў іх творчасці.

Шмат агульнага і ў асабістым лёсе абедзвюх паэтэс: хвароба, сувязь з нацыянальна-вызваленчым і сацыялістычным рухам, эміграцыя. З 1906-га па 1912 г. Цётка жыла ў Заходняй Украіне, у Львове. Леся Украінка некалькі разоў прыязджала да хворага С. Мяржынскага ў Мінск.

Леся Украінка ўвасобіла ў сваёй творчасці шырокую агульначалавечую культуру. Яна валодала многімі мовамі, добра была знаёма з сусветнай літаратурай, пераклала шматлікія творы заходнееўрапейскіх паэтаў на родную мову. Паэтэса выкарыстоўвала старадаўнія класічныя

формы, сусветныя сюжэты і вобразы антычнасці і новага часу. Усімі гэтымі рысамі яна пераклікаецца з Максімам Багдановічам. Ён, як і Леся Украінка, імкнуўся паяднаць нацыянальную паэзію з вышэйшымі здабыткамі агульначалавечай культуры. Гэта тыпалагічная агульнасць сведчыць, наколькі блізкімі былі мэтаймкненні ўкраінскай і беларускай літаратур на шляхах мастацкага адраджэння, наколькі плённымі становіліся іх пошукі ў засваенні багцейшых традыцый сусветнай літаратуры.

1. Раскажыце пра асаблівасці еўрапейскага літаратурнага працэсу на рубяжы XIX — XX стст. Якія мастацкія напрамкі вызначалі характар літаратурнага развіцця ў гэты час?

2. Якое развіццё атрымалі міжнацыянальныя творчыя сувязі беларускай літаратуры?

3. Як ацэньваў Максім Горкі першыя поспехі беларускай літаратуры?

4. Ахарактарызуйце жыццёвы і творчы шлях Марыі Канапніцкай.

5. Вызначце асноўныя матывы яе творчасці. Якое значэнне яна надавала паэзіі ў жыцці народа? У чым бачыла яе прызначэнне?

6. Раскажыце пра сувязь творчасці Канапніцкай з беларускай літаратурай.

7. Вызначце асноўныя матывы творчасці Лесі Украінкі.

8. Прааналізуйце вершы, прысвечаныя тэме паэзіі і паэта.

9. Прасачыце сувязь творчасці Лесі Украінкі з беларускай паэзіяй.

ЛІТАРАТУРА

Літаратура народаў свету: Хрэстаматыя для 10 класа. Ч. 2 / Склад. Л. Баршчэўскі. Мн., 1995.

Украінка Л. Вершы і паэмы. Мн., 1957.

Мартынава Э. М. Некаторыя рысы блізкасці і своеасаблівасці развіцця беларускай і ўкраінскай літаратур пачатку XX ст. У кн.: Старонкі літаратурных сувязей. Мн., 1970.

Грахоўскі С. Ростань на світанні. / Выбр. творы: У 2 т. Мн., 1994. Т. 1.

Беларуская літаратура на першым этапе нацыянальнага адраджэння

Своеасаблі-
васць новай гіс-
тарычнай эпохі

Далейшае развіццё беларускай літаратуры адбывалася ў пачатку XX ст. ва ўмовах новай гістарычнай эпохі. Гэта быў час велізарных зрухаў і змен у грамадска-палітычным жыцці. У Расіі нарастаў рэвалюцыйны рух. У 1905 г. пачалася буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя, якая ўзняла на змаганне супраць царскага самаўладства шырокія народныя масы.

Ніколі яшчэ дагэтуль Беларусь не ведала такога масавага руху, такой актывізацыі грамадска-палітычнай і нацыянальнай самасвядомасці ў барацьбе за свабоду, за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, як у 1905—1907 гг.

Вызначаючы ролю першай рускай рэвалюцыі ў развіцці беларускага адраджэння, Максім Багдановіч пісаў: «Нова перыяд у гісторыі беларускай літаратуры сваім зыходным пунктам мае 1905 г., які прывёў да глыбокага перавароту ў псіхіцы народных мас; перад імі паўстаў, вылучыўшыся з ценю на святло, цэлы рад новых пытанняў, якія патрабавалі неадкладнага рашэння, а традыцыйных адказаў на іх вёска яшчэ не мела. Стварылася гарачае імкненне разабрацца ў падзеях, пашырыць поле свайго зроку, а значыць, стварыўся велізарны попыт на ідэалагічныя каштоўнасці».

Уздым нацыянальна-вызваленчага руху

Рэвалюцыя 1905—1907 гг. паскорыла развіццё нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі, садзейнічала яго ўздыму. Пад яго ўздзеяннем абуджалася нацыянальная самасвядомасць беларускага народа, расло і мацнела па-

чуццё яго годнасці, якое стагоддзямі прыніжалася царызмам.

Ацэньваючы значэнне рэвалюцыі, Янка Купала пісаў: «Калі ў памяты 1905 г. ...у Расіі ў кожнага чалавека стала будзіцца душа да новага жыцця, да новага шчасця, то і ў беларуса будзіцца стала пачуццё свайго «я», стала лунаць доўга дрэмлючая думка, што і мы людзі. Паявіліся паэты, песняры свайго, забытага Богам і людзьмі, краю і долі народнай».

Беларускае нацыянальнае адраджэнне выражала патрабаванні новага часу, адпавядала карэнным інтарэсам і спадзяванням народа. У цэнтры ўвагі нацыянальнага руху знаходзіліся важнейшыя праблемы народнага жыцця. Сярод іх першаступеннае значэнне набывалі пытанні свабоды і роўнасці нацыі, незалежнасці нацыянальна-гістарычнага развіцця Бацькаўшчыны, свабоднага развіцця культуры, навучання на роднай мове. Яны вызначалі змест грамадска-палітычнага і культурнага адраджэння, яго асноўную накіраванасць.

Ідэйным кіраўніком нацыянальна-вызваленчага руху была Беларуская сацыялістычная грамада, створаная ў 1902 г. на базе культурна-асветніцкіх гурткоў; напачатку мела назву Рэвалюцыйная грамада. На чале партыі стаялі вядомыя грамадска-палітычныя дзеячы Беларусі Антон і Іван Луцкевічы, В. Ластоўскі, Ф. Станкевіч, А. Уласаў, Ф. Умястоўскі, А. Пашкевіч (Цётка), А. Бурбіс. Беларуская сацыялістычная грамада выступала ад імя працоўнага беларускага народа. У праграме, прынятай у студзені 1906 г. на II з'ездзе, яна заклікала да звяржэння самаўладства, замены капіталістычнага ладу сацыялістычным, патрабавала дзяржаўнай аўтаноміі Беларусі з мясцовым соймам у Вільні. Яе дзейнасць засяроджвалася на самых надзённых пытаннях нацыянальна-вызваленчага руху і служыла згуртаванню вакол яго задач дэмакратычнай інтэлігенцыі, адданай нацыянальнай ідэі.

Нацыянальна-
культурнае
адраджэнне

Вялікае значэнне для развіцця беларускай літаратуры і мастацтва, асветы і культуры мела нацыянальна-культурнае адраджэнне, якое перажывала Беларусь у пачатку XX ст. Пад напорам рэвалюцый рушыліся ганебныя паліцэйскія законы царызму, якія прыгняталі беларускую культуру і глыбока абражалі нацыянальнае пачуццё народа. Абуджаныя рэвалюцыйнымі падзеямі людзі цягнуліся да кнігі, да асветы на роднай мове. Да культурнай дзейна-

сці з гушчы народа прыходзіла новая інтэлігенцыя, якая імкнулася аддаць яму свае сілы і веды. Яна выступала арганізатарам розных культурна-асветных устаноў, таварыстваў, бібліятэк, клубаў, чытальняў, гурткоў самадзейнасці. Узростала яе цікавасць да гісторыі народа, яго культуры, мастацтва і літаратуры, тэатральнай дзейнасці.

У 1907 г. пад кіраўніцтвам выдатнага акцёра і рэжысёра, збіральніка народных песень Ігната Буйніцкага быў створаны першы беларускі нацыянальны тэатр. У 1910 г. ён стаў прафесійным і хутка заваяваў любоў, шырокую вядомасць і прызнанне. Тэатр выступаў у гарадах і вёсках Беларусі, у Вільні, Пецярбургу, Варшаве. У яго рэпертуары былі харавыя і сольныя народныя песні, танцы, музычныя нумары, дэкламацыя, п'есы беларускіх, рускіх, украінскіх і польскіх аўтараў. Тэатр І. Буйніцкага быў прапагандыстам прагрэсіўнай, глыбока народнай мастацкай культуры. Сваімі спектаклямі і канцэртамі ён абуджаў перадавую грамадскую думку. «Гэта думка, — успамінаў Зм. Бядуля, — на кожным кроку трывожыла царскую паліцыю, якая ўчыняла беларускаму тэатру вялікія перашкоды. Часамі бывала так, што дазволеныя да друку цэнзурай вершы да дэкламацыі не дазваляліся. Жывыя бунтарскія словы са сцэны лічыліся вельмі небяспечнай штукай».

Перад пачаткам першай сусветнай вайны праследаванні цэнзуры ўзмацніліся, разам з тым павялічыліся матэрыяльныя цяжкасці тэатра, і ў 1913 г. ён спыніў сваю дзейнасць.

Лепшыя традыцыі гэтага тэатра, цесна звязанага з песеннай, музычна-тэатральнай народнай культурай, атрымалі далейшае развіццё і ўзбагачэнне ў сучасным беларускім тэатральным мастацтве.

Доўгі час беларускае друкаванае слова забаранялася царызмам. У ходзе рэвалюцыі была заваявана некаторая свабода друку. Беларускі народ атрымаў права на выданне кніг і газет на роднай мове. У Беларусі стаў нараджацца легальны нацыянальны друк, галоўнымі цэнтрамі якога сталі Пецярбург, Вільня і Мінск.

Першай найбольш шырока разгарнула сваю выдавецкую дзейнасць суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», заснаваная ў Пецярбургу ў маі 1906 г. па ініцыятыве прафесара Б. І. Эпімаха-Шыпілы. У яе выданні выйшлі на працягу 1906—1907 гг. «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» К. Каганца, «Першае чытанне для дзетак-беларусаў» Цёткі, «Дудка беларуская» Ф. Багушэвіча,

«Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча ў перакладзе В. Дуніна-Марцінкевіча і іншыя кнігі. У далейшым распачалі сваю дзейнасць выдавецкія суполкі «Наша ніва», «Наша хата», «Палачанін», «Саха», «Беларускае выдавецкае таварыства» ў Вільні, якія выпускалі мастацкія творы, педагагічную і навукова-папулярную літаратуру. З'явіліся перыядычныя выданні на беларускай мове: часопісы «Лучынка», «Саха», «Крапіва», літаратурны альманах «Маладая Беларусь».

Стварэнне нацыянальнага беларускага друку, які забяспечыў выданне твораў мастацкай літаратуры і стымуляваў яе развіццё, было вялікай заваёвай нацыянальнага адраджэння. Асаблівая роля ў ім належала першым беларускім газетам «Нашай долі» і «Нашай ніве».

«Наша доля» пачала выходзіць у Вільні з 1 верасня 1906 г. Гэта была газета рэвалюцыйна-дэмакратычнага напрамку, прызначаная «для сельскага і гарадскога людю». Першы яе нумар адкрываўся вершам Цёткі «Наш палетак». У ім было змешчана і яе апавяданне «Прысяга над крывавымі разорамі». Газета праіснавала тры месяцы. З выдадзеных шасці нумароў чатыры былі забаронены паліцыяй, а сёмы знішчылі ў наборы. У студзені 1907 г. рашэннем Віленскай судовай палаты выданне «Нашай долі» было забаронена.

З 10 лістапада 1906 г. да пачатку жніўня 1915 г. выдавалася «Наша ніва». У першым нумары газета заяўляла, што будзе служыць «ўсяму пакрыўджанаму беларускаму народу», і стала люстрам народнага жыцця, абараняла права народа на сацыяльнае, нацыянальнае і духоўнае адраджэнне, на развіццё яго мовы, літаратуры і мастацтва; выступала супраць асіміляцыі нацыянальных культур. «...Тварыць культурныя рэчы ўсясветнай вартасці можна толькі ў сваёй роднай мове, — пісала «Наша ніва». — Замяніць жа народу яго мову — гэта значыць забіць душу таго народа, яго асабенную творчаскую здольнасць... Мы, беларусы, не толькі маем права, але і павінны заставацца беларусамі».

Газета выкрывала вялікадзяржаўную палітыку царызму, узнімала свой голас пратэсту супраць імперыялістычнай вайны, выступала супраць нацыянальнага і сацыяльнага прыгнёту. Многія мастацкія творы і публіцыстычныя артыкулы, што друкаваліся на яе старонках, былі прасякнуты духам вызваленчай барацьбы. Газета знаёміла сваіх чытачоў з гісторыяй і духоўнай культурай народа, прывівала любоў да літаратуры і мастацтва, адкрывала на-родныя таленты.

Вялікае месца ў «Нашай ніве» займалі пытанні вясковага жыцця, культурна-асветніцкай працы сярод насельніцтва. Газета даходзіла да самых глухіх куткоў Беларусі, мела свайго народнага карэспандэнта і народнага чытача. «Для многіх тысяч людзей, — пісаў М. Багдановіч, — яна з'яўлялася першай газетай, прачытанай імі, першай крыніцай ведаў, якая не мела афіцыйнага адбітку і была выкладзена проста і яснай мовай».

Значэнне «Нашай нівы» і яе асаблівае заслуга ў тым, што яна была цэнтрам літаратурнага жыцця, аб'ядноўвала вакол сябе на працягу дзесяці гадоў літаратурныя сілы Беларусі. Газета адкрыла шлях у літаратуру Янку Купалу, Якубу Коласу, Цётцы, Максіму Багдановічу, Максіму Гарэцкаму і іншым пісьменнікам, шырока папулярызавала іх творчасць, актыўна садзейнічала развіццю беларускай літаратуры і літаратурнай мовы. Яна знаёміла беларусаў на іх роднай мове з мастацкімі здабыткамі рускай, украінскай, польскай, заходнееўрапейскай класікі. На яе старонках друкаваліся творы Л. Талстога, М. Гоголя, І. Тургенева, А. Чэхава, М. Горкага, У. Караленкі, А. Купрына, А. Міцкевіча, Э. Ажэшкі, М. Канапніцкай, В. Стэфаніка, А. Уайльда і іншых пісьменнікаў.

«Наша ніва» набыла папулярнасць не толькі ў беларускага чытача. Яна была вядома і за межамі Беларусі. Высока цанілі яе за дэмакратызм і народнасць Максім Горкі (ён быў падпісчыкам «Нашай нівы») і вядомы дзеяч Польскай сацыялістычнай партыі Леан Васілеўскі.

1905 год стаў вялікім рубяжом у развіцці беларускай літаратуры, пачаткам яе найноўшай гісторыі. На літаратурнай арэне ў гэты час выступіла новае пакаленне пісьменнікаў, пачалася творчасць Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цёткі, Цішкі Гартнага, Алеся Гаруна, Максіма Багдановіча. Крыху пазней у літаратуру прыйшлі Змітрок Бядуля, Максім Гарэцкі, Алесь Гурло, Янка Журба, Канстанцыя Буйло.

Усе гэтыя пісьменнікі былі прадстаўнікамі народа, выразнікамі яго імкненняў і спадзяванняў. Яны адкрылі шляхі для мастацкага ўзбагачэння літаратуры, надалі ёй сапраўдную маштабнасць, новыя рысы ў параўнанні з літаратурай мінулага стагоддзя.

На новым этапе значна пашырыліся тэматычныя даляглыды нашай літаратуры. Яна звярталася да карэнных праблем народнага жыцця. Пераважае месца ў ёй займа-

ла сацыяльная і нацыянальна-вызваленчая праблематыка. Доля народа, трагізм яго лёсу, яго праца і побыт, светаадчуванне, імкненні і патрабаванні — усё гэта знаходзіла водгук у творчасці пісьменнікаў.

Літаратура была трыбунай нацыянальнага адраджэння. Паводле слоў Максіма Багдановіча, яна выходзіла з народа і ішла ў народ, становілася выразніцай яго самасвядомасці, свабодалюбівых ідэй, дум і спадзяванняў, імкненняў да волі і справядлівасці. У ёй моцна гучаў пратэст супраць царызму, «багачоў і панства» — віноўнікаў заняволення народа, сцвярджалася яго права на свабоднае гістарычнае развіццё. Служэнне Радзіме ўсведамлялася як самы высокі маральны, патрыятычны абавязак.

Асноўным напрамкам беларускай літаратуры пачатку ХХ ст. быў рэалізм, які развіваўся ў цеснай сувязі з рамантызмам. Асабліва моцна рамантычныя традыцыі адбіліся ў паэзіі. Да іх звярталіся Янка Купала, Якуб Колас, Цётка, Максім Багдановіч, Алесь Гарун, Змітрок Бядуля. У іх творчасці рэалістычныя і рамантычныя прынцыпы нярэдка арганічна спалучаліся, узаемапрапікалі, пашыраючы і ўзбагачаючы змест, формы і сродкі мастацкай вобразнасці. Аб'ектыўны, канкрэтна-гістарычны паказ рэчаіснасці пры гэтым дапаўняўся героікай, рамантычнай марай, імкненнем да ідэалу, жаданнем пераўтварыць жыццё на новых асновах. Літаратура звярталася да вобразаў-сімвалаў сонца, зары, усходу, буры, мора, віхуры, навальніцы, якія перадавалі абуджанае рамантычнае светаадчуванне, подых вызваленчай барацьбы.

Вядучае месца ў беларускай літаратуры ў пачатку ХХ ст. займала паэзія. Яна дасягнула ў гэты час высокага мастацка-эстэтычнага ўзроўню. Асабліва выдатная роля ў яе развіцці належала Янку Купалу, Якубу Коласу, Максіму Багдановічу, Цётцы, Алесю Гаруну. Зборнікі вершаў «Жалейка», «Гусяр» і «Шляхам жыцця» Янкі Купалы, «Песні-жалыбы» Якуба Коласа, «Скрыпка беларуская» і «Хрэст на свабоду» Цёткі, вершы М. Багдановіча і А. Гаруна мелі этапнае значэнне. Яны вызначылі галоўныя кірункі паэтычнай творчасці, узбагацілі яе тэматыку, мастацкую вобразнасць, жанрава-стылёвыя асаблівасці, разнастайныя формы лірычнай кампазіцыі вершаў. З іх дзейнасцю звязаны самыя важныя здабыткі і заваёвы грамадзянскай, філасофскай, пейзажнай, інтымнай лірыкі, яе нацыянальнае і агульначалавечае значэнне.

Разам з лірыкай атрымаў далейшае развіццё і паэтычны эпас. Даволі пашыранымі былі ў гэты час вершаванае

апавяданне, вершаваная аповесць, байка. Ад гэтых жанраў ляжаў прамы шлях да паэмы. Класічным узорам паэтычнага эпасу сталі ліра-эпічныя і драматычныя паэмы Янкі Купалы «Бандароўна», «Курган», «Магіла льва», «Яна і я», «Адвечная песня», «Сон на кургане». У 1915—1916 гг. з'явіліся паэмы М. Багдановіча «Максім і Магдалена» і «Страцім-лебедзь». У 1910—1911 гг. Якубам Коласам былі напісаны першыя раздзелы вялікіх ліра-эпічных паэм «Новая зямля» і «Сымон-музыка», якія пасля завяршэння адкрылі новую старонку ў развіцці нацыянальнага паэтычнага эпасу.

Свой прыкметны ўклад у развіццё паэзіі на гэтым этапе ўнеслі таксама Цішка Гартны, Змітрок Бядуля, Канстанцыя Буйло, Алесь Гурло, Янка Журба.

Больш сціплымі ў параўнанні з паэзіяй былі поспехі беларускай прозы ў пачатку XX ст. Яе здабыткі ў гэты час абмяжоўваліся галоўным чынам жанрам апавядання. Найбольш значныя ўзоры гэтай малой формы эпічнай літаратуры былі звязаны перш за ўсё з імёнамі Якуба Коласа, Максіма Гарэцкага, Ядвігіна Ш., Змітрака Бядулі, Максіма Багдановіча, Вацлава Ластоўскага. Яны значна паглыбілі сацыяльны, агульначалавечы, псіхалагічны змест апавядання, надалі яму жанрава-стыльвую разнастайнасць. Апрача сацыяльна-бытавога апавядання ў прозу ўвайшлі лірычнае апавяданне, апавяданне-прытча, рамантычная навела, філасофскае эсэ.

У пачатку XX ст. перажывала сваё адраджэнне і беларуская драматургія. З'явіліся п'есы «Модны шляхцюк», «У іншым шчасці няшчасце схавана», «Старажовы курган», «Сын Даніла» К. Каганца, «Атрута» і «Антон» М. Гарэцкага, «Папараць-кветка» К. Буйло, «Пакрыўджаныя» Л. Родзевіча, «Смерць пастушкі» і «Спатканне» Зм. Бядулі, «На Антокалі» і «Бутрым Няміра» Ф. Аляхновіча. Аднак самым выдатным дасягненнем былі драматычныя творы Янкі Купалы.

Такім чынам, у гэты час закладваліся асновы для развіцця ўсіх жанраў беларускай літаратуры ў розных накірунках. Максім Багдановіч сваёй творчасцю адкрываў шырокія шляхі для ўзбагачэння розных лірычных жанраў і паэтычнага эпасу. Якуб Колас як паэт і прэзаіт падрыхтоўваў глебу для стварэння нацыянальнага беларускага рамана. Янка Купала — вялікі лірычны і драматычны паэт — стаў стваральнікам найноўшай беларускай драматургіі. Яго п'есы «Паўлінка» і «Раскіданае гняздо» вызна-

чылі на гэтым этапе мастацкае аблічча драматургічнай творчасці, нацыянальную своеасаблівасць і арыгінальнасць жанраў драмы і камедыі. Яны развівалі асноўныя тэндэнцыі лірычных, ліра-эпічных і лірыка-драматычных твораў паэта, выражалі непаўторную адметнасць Купалавай драматургіі, багацце і яркасць чалавечых характараў, яе грамадзянскі пафас і глыбокую народнасць.

У пачатку XX ст. адбывалася паскоранае развіццё беларускай літаратуры. У гэты перыяд былі створаны мастацка-эстэтычныя каштоўнасці вялікага нацыянальнага і агульначалавечага значэння; за кароткі перыяд былі засвоены самыя важныя, самыя істотныя тыпы, віды, формы, стылі мастацкай творчасці, уласцівыя развітым літаратурам свету.

Максім Багдановіч разглядаў развіццё беларускай літаратуры на гэтым этапе ў цеснай сувязі з дасягненнямі сусветнай мастацкай культуры, адзначаў небывалую паскоранасць, дынамічнасць літаратурнага працэсу. У артыкуле «Забыты шлях» ён пісаў, што за 8—9 гадоў свайго сапраўднага існавання беларуская паэзія прайшла такі шлях развіцця, на які еўрапейскай літаратуры патрэбна было сто і больш гадоў. За гэты кароткі час яна творча засвоіла самыя істотныя для яе росту і пастаўленыя тыпы мастацкага мыслення асноўных літаратурных напрамкаў.

Вялікая заслуга пісьменнікаў беларускага нацыянальнага адраджэння, перш за ўсё Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча і М. Гарэцкага, у тым, што яны адкрылі новыя шляхі для мастацка-эстэтычнага ўзбагачэння літаратуры і літаратурнай мовы. Іх творы сталі нацыянальнай класікай, каштоўным набыткам духоўнай культуры народа. лепшыя традыцыі беларускай літаратуры пачатку XX ст. знайшлі свой працяг і развіццё ў сучаснай літаратуры, трывала ўвайшлі ў скарбніцу сусветнага мастацтва.

1. Раскажыце, у якіх гістарычных умовах развівалася беларуская літаратура пачатку XX ст. Якое значэнне для яе развіцця мелі рэвалюцыя 1905—1907 гг. і нацыянальна-вызваленчы рух?

2. Якую ролю адыграла ў развіцці літаратуры нацыянальна-культурнае адраджэнне?

3. Вызначце асаблівасці беларускай літаратуры гэтага перыяду. Назавіце найбольш выдатныя яе творы, якія набылі значэнне нацыянальнай класікі.

ЦЁТКА (1876—1916)

Веру, братцы: людзьмі станем,
Хутка скончым мы свой сон;
На свет божи шырэй глянем,
Век напіша нам закон...

«Яе жыццё было няспынным гарэннем...» Так ахарактарызавалі сучаснікі Алаізу Пашкевіч, якая ў пачатку XX ст. выступіла як беларуская паэтка і стала вядомай пад псеўданімам Цётка. Невысокага росту, кволая, яна здзіўляла ўсіх невычэрпнай энергіяй, юначай няўрымслівацю, палымянай захопленасцю грамадскімі справамі, клопатамі аб народзе. Усё сваё нядоўгае жыццё цалкам аддала барацьбе за шчасце простага чалавека.

Расла і выхоўвалася Алаіза ў сям'і, якая жыла нябедна. Бацька меў ладны надзел зямлі, каля 20 дзесяцін. Але навокал, у пакрыўленых, убогіх хацінах, у пастаяннай нястачы жылі беззямельныя і малазямельныя сяляне, якія ў пошуках заробтку наймаліся за невялікую плату парабкамі. Прыходзілі прасіцца і да бацькі. У Алаізы гэта прыніжанасць чалавека выклікала глыбокую нязгоду, непрыемныя размовы з бацькам: чаму іншыя людзі павінны працаваць на іх сям'ю? Пачуццё абурэння такімі парадкамі, калі адны жывуць у дастатку і багацці, а іншыя ў беднасці і галечы, абудзілася ў яе душы вельмі рана. Узмацняючыся з часам, яно і прывяло Алаізу на шлях актыўнай грамадскай дзейнасці.

Пазнаваць жыццё дапамагала кніга. Яшчэ ў дзіцячыя гады Алаіза выявіла вялікую цікавасць да вучобы. Бацькі падтрымлівалі яе ў гэтым, стараліся даць дачцэ адукацыю.

Вучылася Алаіза спачатку дома, у вёсцы Стары Двор, у хатніх настаўнікаў. У 1894 г. паступіла адразу ў чацвёрты клас Віленскай гімназіі. Вучоба ў гімназіі ішла з перапынкамі на лячэнне: Алаіза захварэла на сухоты. У перапынках паміж вучобай працавала настаўніцай у вёсцы.

З 1902-га па 1904 г. жыла ў Пецябургу. Там наведвала вышэйшыя агульнаадукацыйныя курсы Лесгафта. У 1904 г. скончыла іх і здала экзамены за поўны курс гімназіі.

З 1905 г. пачынаецца актыўная рэвалюцыйная дзейнасць Цёткі. Вярнуўшыся на радзіму, яна ўдзельнічае ў мітынгах і дэманстрацыях віленскіх працоўных, высту-

пае з палымянымі прамовамі, з чытаннем сваіх вершаў, у якіх выкрывае самаўладства і заклікае народ да змагання з царызмам. Цётка робіць захады па арганізацыі выдання рэвалюцыйнай літаратуры, першай легальнай беларускай газеты «Наша доля». Яна становіцца адным з арганізатараў партыі Беларуска сацыялістычная грамада, з'яўляецца членам яе кіруючага органа.

Такая актыўная дзейнасць, накіраваная супраць рэжыму, вядома, не магла быць не заўважана царскімі ўладамі. Цётцы пагражалі рэпрэсіі¹. І яна вымушана была пакінуць радзіму і выехаць у Галіцыю — Заходнюю Украіну. Але і там Цётка ні на хвіліну не спыняе сваёй грамадскай дзейнасці. Летам 1906 г. у Жоўкве (недалёка ад Львова) выдае два зборнікі вершаў — «Скрыпка беларуская» і «Хрэст на свабоду».

У гэтым жа, 1906 г. на кароткі час прыязджае ў Беларусь. Наведвае і Пецябургу, дзе выходзіць яе кніжка «Першае чытанне для дзетак-беларусаў». Потым — зноў эміграцыя. Каля пяці гадоў давялося жыць далёка ад радзімы. Гэта быў час, калі ў Расіі лютавала рэакцыя. Цётка востра перажывала разлуку з радзімай і паражэнне рэвалюцыі, але не апускала рук. Яна наведвае заняткі ў Львоўскім універсітэце, вывучае гісторыю культуры свайго народа, піша навуковыя і публіцыстычныя артыкулы, мастацкія творы.

У гэты час зноў напамінае пра сябе цяжкая хвароба, якая вымушае Цётку выехаць у Закапанэ (недалёка ад Кракава) на лячэнне.

У лютым 1911 г. Алаіза Пашкевіч выходзіць замуж за інжынера С. Кайрыса, дзеяча літоўскай сацыял-дэмакра-

¹ Рэпрэсія — жорсткае пакаранне, расправа, судовае праследаванне.

тычнай партыі. Вяртаецца на радзіму і жыве ў Мінску ці Вільні. І зноў, як раней, яна ў самай гушчы грамадскага жыцця. Цётка выступае за стварэнне беларускіх школ і чытальняў, піша творы для дзяцей, прымае актыўны ўдзел у выданні беларускага часопіса для моладзі «Лучынка». Яе кватэра ў Вільні становіцца месцам, дзе адбываюцца гарачыя дыскусіі і спрэчкі аб гістарычным лёсе беларускага народа, яго культуры, літаратуры. Удзельнікамі сустрэч былі беларускія пісьменнікі, у тым ліку і Янка Купала. Цётка была душой гэтых літаратурных вечароў.

У 1914 г. абвастрылася хвароба лёгкіх. Каб палячыцца, а таксама пазнаць свет, пабачыць, як жывуць іншыя людзі, паэтка едзе ў Фінляндыю, наведвае Швецыю. У выніку з'явіліся дарожныя нататкі «Успаміны з паездкі ў Фінляндыю», поўныя роздумаў пра жыццё свайго і іншых народаў.

У час вайны, што пачалася ў 1914 г. і палыхала агнём на зямлі Беларусі, Цётка працавала міласэрнай сястрой.

У студзені 1916 г. яна атрымала вестку аб смерці бацькі і выехала ў родную вёску Стары Двор, дзе ў той час пачалася эпідэмія тыфу. Гэта хвароба скасіла і яе. У ноч з 4 на 5 лютага гарае сэрца паэтки перастала біцца.

Такой была Цётка. Палымная, захопленая мноствам самых розных неадкладных спраў, яна быццам знярок была народжана для таго бурлівага часу. Сваёй энергіяй, мэтайнасцю яна заражала ўсіх, хто сутыкаўся з ёй. Гэтым грамадзянскім запалам характарызуецца ўся яе паэзія.

«У буры крэпне
мой свабодны
дух...»

Пачынала сваю творчасць Цётка пад моцным уплывам Ф. Багушэвіча. Пра гэта сведчыць і назва яе першага зборніка — «Скрыпка беларуская» (у Багушэвіча — «Дудка беларуская», «Смык беларускі»), а таксама і невялікая прадмова да яго, у якой Цётка прама заяўляла, што ў паэтычнай творчасці прыкладам для яе быў Мацей Бурачок. «Прачытаўшы тую «Дудку», — пісала ў прадмове паэтка (яна тут выступае пад псеўданімам Гаўрыла з Полацка), — я сказаў: «Дзякуй табе, Мацей Бурачок! Чэсць і слава тваему слову! А ты, «Дудка», грай і мне голас дай». З таго дня пачаў і я майстраваць інструмент. Выйшла з-пад рук «Скрыпка».

Цётка наследуе творчыя прынцыпы Багушэвіча, яго

ідэі. Асобныя вершы яе непасрэдна пераклікаюцца з вершамі Ф. Багушэвіча. Напрыклад, вершы «Мае думкі», «Музыкант беларускі» — з вершам «Мая дудка».

У вершы «Музыкант беларускі» — зусім у стылі Багушэвіча — яна заклікае: «Ну і грай жа, скрыпка, хай ляціць там песня, або свет пачуе, або душа трэсне» (у Багушэвіча: «прэндка¹ скончу песні... покі дудка трэсне...»).

Але Цётка жыла ў іншы час. Яе творчасць разгортвалася ў перыяд рэвалюцыі 1905—1907 гг., калі жыццё ставіла перад літаратурай новыя задачы. Таму паэтка не спынілася на тым, што завяшчаў Багушэвіч. Творчасць Цёткі з самага пачатку набывае адкрыта рэвалюцыйны характар. Бурлівая энергія выступленняў народных мас, пафас гэтай барацьбы цалкам захопліваюць паэтку, вызначаюць ідэйныя і мастацкія асаблівасці яе вершаў, вострапубліцыстычных, прасякнутых пякучай нянавісцю да самаўладства.

Народная рэвалюцыя — іменна так успрымала яна падзеі 1905—1907 гг. — становіцца галоўнай тэмай яе творчасці. Ёй прысвячае Цётка зборнік «Хрэст на свабоду» (1906), які складаецца з вершаў пра барацьбу народа супраць царызму («Хрэст на свабоду», «Небывалыя часы», «Мора», «Добрыя весці», «Бунтаўнік», «Пад штандарам», «Буря ідзе» і інш.).

Па вершах Цёткі можна прасачыць, як развіваліся падзеі: іх пачатак, нарастанне, моманты найвышэйшага напружання і спаду. Усё гэта прайшло праз думкі і чулае сэрца паэтки, выклікаючы то радасць і захапленне, то насцярожанасць і трывогу, то горыч і смутак.

Цётка рыхтавалася да гэтых падзей, яна іх чакала, марыла аб часах, калі людское гора, перапоўніўшы чашу цягнення, выплюхнецца ў страшную і грозную хвалю на тых, хто трымаў народ у галечы, путах і кайданах. Ужо ў зборніку «Скрыпка беларуская» з'яўляюцца творы, якія прадвешчаюць выбух народнага гневу і нянавісці. Характэрныя ў гэтым сэнсе вершы «Суседзям у няволі», «Вера беларуса».

«Суседзям
у няволі»

Усведамляючы надыход расплаты за здзекі, што чыніліся прыгнятальнікамі праз доўгія стагоддзі, Цётка звяртаецца да братніх народаў, якія таксама пакутавалі ў няволі (Цётка пісала гэты верш, знаходзячыся ў эміграцыі на Украіне):

¹ Прэндка — хутка.

Ад сваіх хат, ад сваіх ніў,
Ад усіх братоў, хто толькі жыў,
Нясу слязу, нясу я стогн,
Нясу нагаек царскіх звон.
У нас там ноч, у нас там стук,
Мы ацямнелі з страшных мук,
З нас пот лёцца, сохнуць грудзі.
Нас катуюць! Чуйце, людзі!
Чуйце, чуйце, руку дайце!

Паэтка-рэвалюцыянерка выяўляе ў гэтым вершы глыбокае разуменне падзей. Яна становіцца прапагандыстам ідэі адзінства інтарэсаў працоўных мас усіх нацыянальнасцей. Заруку поспеху ў барацьбе супраць царызму Цётка бачыць у аднанні народаў. Гэтыя ідэі яна выказвае настойліва, з запалам, ад чаго верш набывае выключную пранікнёнасць, усхваляванасць: «Чуйце, людзі! Чуйце, чуйце, руку дайце!»

Звяртаюць на сябе ўвагу ў вершы паэтычныя паўторы («Ад сваіх хат, ад сваіх ніў...»), якія ўзмацняюць эмацыянальную сілу звароту. Настойлівыя заклікі падмацоўваюцца прачулымі радкамі, у якіх паэтка запэўнівае братоў па нядолі ў глыбокай салідарнасці беларускага народа з імі:

Мы вам родны. Праўду знайце:
Ці у долі, ці ў нядолі —
З вамі станем ў адным полі,
Рука ў руку з вашымі братам,
За свабоду перад катом.

Адрасаваны братнім народам верш «Суседзям у няволі» адначасова гучаў як баявая прысяга беларускага народа. Не адступацца, змагацца да канца! — вось што чуюцца ў заключных радках.

Цётка адчувае сябе паўнамоцным прадстаўніком свайго народа, бярэ на сябе ўсю паўнату адказнасці за яго паводзіны ў рэвалюцыі. І калі недзе ў глыбіні яе душы ўзнікае насцярожанасць, сумненне, ці ўсе выйдуць на бітву з царызмам, з тым большай сілай і рашучасцю яна вядзе размову. Паэтка настойліва ўнушае і пераконвае, мякка запэўнівае, душэўна просіць. Кожны яе радок — крык душы чалавека, які зразумеў, што нельга ўпусціць гістарычны шанс.

«Вера беларуса» У вершы Цётка раскрывае значэнне рэвалюцыі для беларускага народа. Яна ўспрымае рэвалюцыю як гістарычны рубеж, за якім скончацца векавечныя пакуты народа: «Веру, братцы: людзьмі станем, хутка скончым мы свой сон». Ідзе дваццаты век,

працягвае думку паэтка, які мазолістымі рукамі народа напіша новыя законы жыцця. Права на лепшую долю выпакутавана народам за доўгі час паднявольнага існавання і будзе сцверджана ў змаганні са светам зла і цемры. Пафасам верша, яго галоўнай ідэяй з'яўляецца глыбокая вера ў непераможную сілу народа, загартаваную ў суровых выпрабаваннях цяжкай і шматпакутнай гісторыі.

Веру, братцы, ў нашу сілу,
Веру ў волі нашай гарт...
Мы не з гіпсу, мы — з камення,
Мы — з жалеза, мы — са сталі,
Нас кавалі у пламенні,
Каб мацнейшымі мы сталі.
Цяпер, братцы, мы з граніту,
Душа наша з дынаміту,
Рука цвёрда, грудзь акута,
Пара, братцы, парваць пута!

Цётка заклікае народ «шырэй глянуць» на жыццё, на свет. Яна хоча, каб людзі пранікліся ўпэўненасцю ў сваёй перамозе, і таму часта ўжывае выразы, якія перадаюць адчуванне сілы, звяртаецца да перабольшванняў, гіпербал: «Цяпер, братцы, мы з граніту, душа наша з дынаміту», «Мы — з жалеза, мы — са сталі...».

«Вера беларуса» — верш-разважанне і адначасова заклік да дзеяння, палымяная прамова перад людзьмі, якія ўжо адчулі надыход вялікіх падзей, але яшчэ не ўсвядомілі да канца сваёй ролі ў гэтых падзеях. Таму так настойліва і страсна гучыць слова паэткі.

«Хрэст
на свабоду»

Падзеі рэвалюцыі 1905—1907 гг., як вядома, пачаліся з Крывавай нядзелі, калі 9 студзеня па ўказу цара Мікалая II была расстраляна мірная дэманстрацыя. Але ў вершы размова ідзе не толькі пра падзеі 9 студзеня. У ім расказваецца пра шматлікія злачынствы самаўладства ў адносінах да народаў Расіі: пра бяссласную руска-японскую вайну («кроў ракамі льецца ў мора, салдат гіне там ад гора без кашулі і без хлеба»), пра жорсткія расправы над народам па ўсёй Расіі, уціхамірванне бунтаў, галечу і голад, непасільныя падаткі («у народа спіна гнецца ад налагаў з солі, хлеба») і г. д.

Цётка гаворыць, што разбуджаныя расстрэлам студзеньскай дэманстрацыі ўсе народы Расіі ўзняліся на барацьбу:

З той пары Масква, Варшава,
Рыга, Вільня, Бак, Лібава,
Беларусь, Літва, Расея
Гоняць вон цара-зладзея!

Верш «Хрэст на свабоду» па жанравых асаблівасцях належыць да публіцыстычнай лірыкі. Сваім выкрывальным пафасам, вострай сатырай, якая часта набывае характар сарказму, асабліва ў рэфрэне «так і трэба!», верш нагадвае палітычную пракламацыю.

Як гаварылася, Цётка востра рэагуе на ход падзей. Яе вершы, нібы чулы сейсмограф, адзначаюць то часовае зацішша, якое ўспрымаецца паэткай як зацішша перад бурай («Небывалыя часы»), то новы ўздым рэвалюцыйнай хвалі, і тады яна з жарам усклікае:

Ах, браце родны, нясуцца весці,
Ўжо граюць маршы там на ўсходзе;
Над кожнай хатай, у кожным месцы
Шчабечуць птушкі нам а свабодзе.

«Добрыя весці»

Сэрца паэткі напаўняецца вялікай радасцю ад таго, што «...мільёны разам у згодзе да лепшай долі смела ідуць». Рэвалюцыйная бура выклікае ў яе сапраўдную радасць. Яна адчувае сябе ў ёй як у роднай стыхіі, хоць і разумее, што «важну ахвяру прыйдзеца даць».

У сваіх вершах паэтка малюе вобразы сялян, рабочых, салдат, якія ідуць на самаахвярную смерць або клянучца змагацца да канца, да перамогі, ірвучца ў бой («Пад штандарам», «Ласы», «Бунтаўнік»).

Самы яркі з рэвалюцыйных твораў Цёткі — верш «Мора», які мае падзагалавак «Рэвалюцыя народная». У вершы падзеі рэвалюцыі паказаны на самым уздыме, у кульмінацыі. Каб перадаць высокае напружанне барацьбы супраць самаўладства, Цётка звяртаецца да рамантычных прыёмаў, выкарыстоўвае сімваліку. Рэвалюцыю і ў папярэдніх творах яна звычайна паказвала ў вобразе навальніцы, буры, якая на сваім шляху крышыць і змятае ўсё гнілое, струхнелае. Гэты ж вобраз пераходзіць і ў верш «Мора». Цётка малюе карціну раз'юшанай стыхіі:

Мора вуглем цяпер стала, Мора злуге, крэпнучь хвілі,
Мора з дна цяпер гарыць, З дзікім шумам бераг рвучь;
Мора скалы пазрывала, Гром грыміць за вёрсты-мілі,
Мора хоча горы змыць. З мора брызгі ў неба б'юць.

У вершы выразна выступаюць характэрныя для рамантычнай паэзіі асаблівасці паказу жыцця: узнёслы, патэтычны стыль, эмацыянальная насычанасць мовы, схільнасць да перабольшванняў, гіпербалізацыя, якая ў паказе

жыцця часам выходзіць за межы праўдападобнага («мора вуглем стала», «мора з дна гарыць», «брызгі ў неба б'юць», «мора скалы пазрывала» і г. д.). Часта сустракаюцца вобразы-метафары, адухаўленні з'яў нежывой прыроды («хваля поўна дзікіх дум», «мора злуге», «хваля стогнам рыкне»), эпітэты («дзікі шум», «бурна, страшна мора», «чорны гнеў», «злая бура» і інш.). Усімі гэтымі сродкамі ствараецца яркая сваёй незвычайнасцю карціна. Вобраз буры імкліва-рухомы, дынамічны. Стварэнню такога вобраза спрыяе насычанасць мовы верша дзеяслоўнымі формамі. Прычым паэтка знарок выносіць дзеясловы ў канец радка, рыфмуе іх (стала — пазрывала, гарыць — змыць, рвучь — б'юць і г. д.).

У вершы шырока выкарыстоўваецца гукаперайманне. Разгул стыхіі Цётка перадае праз алітэрацыі — гукавыя паўторы, асабліва з гукам «р» («гром грыміць у тысяч труб»; «цяпер бурна, страшна мора!»). Паўторы адных слоў знаходзім часта ў пачатку радкоў (гэты прыём называецца анафарай).

Верш заканчваецца ўзнёслым услаўленнем змагання не на жыццё, а на смерць:

Такі бой вякамі жджэца, Ў такім баю толькі грэцца,
Такі бой гігантаў дасць, Ў такім баю толькі пасць.

Напісаны ў кастрычніку 1905 г., у самы разгар барацьбы народа супраць самаўладства, верш «Мора» з'явіўся своеасаблівым гімнам рэвалюцыі.

Паэтычная творчасць Цёткі амаль цалкам звязана з падзеямі 1905—1907 гг. Вершы паэткі — гэта ў пераважнасці паэзія высокіх грамадзянскіх настрояў, пачуццяў, імкненняў.

Патрыятычная
тэма

Другой скразной тэмай паэзіі Цёткі была тэма Радзімы. Яна, уласна, як галоўная праходзіць і праз вершы аб рэвалюцыі, бо ва ўсіх іх як найважнейшая мэта народнай барацьбы выступае свабодная, вольная Беларусь, клопат аб народзе. Гэтак жа і ў вершах на іншыя тэмы, нават у тых, дзе Цётка раскрывае свой погляд на ролю паэзіі ў жыцці:

Ў песні можна пераліці
Ўсё найлепша, наймілейша...
Я заграла бы аб шчасці!
Я заграла б смехам кветак,
Нікак шэптам залацістых,
Звонам серпа, касы ўлетах,
Мёдам ліп з садоў душыстых.

«Скрыпка»

Асаблівасцю патрыятычнай лірыкі Цёткі з'яўляецца яе прадметнасць, канкрэтнае ўвасабленне ў вобразах, вельмі блізкіх, зразумелых простаму чытачу. Не агульныя выказванні аб любові да Радзімы, а вось такое, напрыклад, выяўленне свайго намеру паслужыць людзям:

Хацела б быць зярном пшаніцы,
Упасць на ніўкі вёскі,
Зазалаціцца, без мятліцы
Даць хлеб смачнейшы трошкі.
Хацела б быць я рэчкай быстрай,
Абегчы родны край!
Дзе напавіць, а дзе скупаць...

«Маё думкі»

Гэтак жа адчувальна-прадметна тэма Радзімы раскрываецца і ў пейзажных вершах. Характэрным прыкладам можа быць «Мой сад» (дарэчы, па ўсім відаць, не без яго ўплыву быў напісаны пазней верш К. Буйло «Люблю наш край, старонку гэту...», што стаў народнай песняй). Скарыстаўшы напеўную меладычнасць 4-стопнага ямба, Цётка раскрывае тэму ў плане паэтызацыі прыроды з вельмі канкрэтнымі штрыхамі пейзажнага малюнка:

Люблю мой сад, як расцвітае,
Як салавей свой трэль вядзе,
Як цвет калінку прыгібае,
Як пчолка мёд адтуль нясе...

«Мой сад»

Для Цёткі Радзіма — гэта ўсё, што акружае яе ў родных ваколіцах, што песціць вока, сагравае душу, выклікае радасць, зачараванне:

Ніва шуміць каласамі
Жыта спелага, аўса;
Ўся прыбрана васількамі,
Як дзяўчына да вянца.

І сярод усяго гэтага, вядома, найперш людзі-працаўнікі, вартыя самага высокага мастацтва і паэзіі:

А згляні на нашу вёску:
Ўвесь палетак аж гарыць!
Так, як пчолы ў жоўтым воску,
Як алтар, так зіхаціць!

Захапленне прыгажосцю простага чалавека ў паэткі настолькі вялікае, што яна востра адчувае аўтарскае бясцілле выявіць гэту прыгажосць; не хапае ні слоў, ні фарбаў, калі яна гаворыць пра такое дзіва, як дзяўчына Кася:

Доўгі косы вянком ўюцца, Як царэўна, як багіня!
Зубы белыя смяюцца. Як нарцыса, як вярэня!
Стан танюцькі, як былінка, Як лілея на Дунаю,
Ну і Кася, ну дзяцінка! Як пралеска сярод гаю...

«Лета»

Сапраўдны апафеоз красе і маладосці! І наадварот. Ліра Цёткі становілася тужліва-маркотнай, гучала ў элегічным тоне, калі паэтка гаварыла пра цяжкую долю жанчыны («Вясковым кабетам», «Гаданне»):

Сколькі болю ў вачох хмурых,
Сколькі скаргі з губ збялых...

калі згадвала пра дзяцей, якім жыццё не ўсміхнулася шчаслівым маленствам, — «Сірацінка», «Сыночк маленькі».

Вельмі абвастраліся патрыятычныя пачуцці і разам з імі адчуванні невыказнай душэўнай тугі па ўсім родным, калі Цётка знаходзілася далёка ад дому, у эміграцыі:

Бягу думкай ў край далёкі, Ой, да хаткі! Кінь мне, доля,
У лес цёмны, ў лес высокі, Хоць расінку з нашай вёскі,
Ў сваю вёску, ў сваю ніўку. Хоць былінку, хоць дзве крошкі
Бачу выган, бачу сіўку; Ад палудня майго брата.
Вунь кароўкі бягуць з поля... Ой, як любя родна хата!..

Цётка-празаік Цётка была не толькі таленавітай паэткай. Яна не меней таленавітая празаік, што асабліва яскрава выявілася ў апошні перыяд яе творчасці. Калі б не ранняя смерць, Цётка несумненна б стала выдатным майстрам беларускай прозы. Пра тое сведчаць яе глыбокія псіхалагічныя апавяданні, а таксама публіцыстычныя творы, нарысы, нататкі з падарожжаў, напісаныя ў апошнія гады жыцця.

Цётка звярнулася да прозы яшчэ ў час рэвалюцыі. Першым яе празаічным творам, надрукаваным у 1906 г., быў сацыяльна-псіхалагічны, з выразна сімвалічным зместам эцюд «Прысяга над крывавымі разорамі» — нібы невялічкая замалёўка з жыцця беднага, змучанага цяжкай працай і нястачай чалавека, селяніна Мацея. Але ў гэту сціслую форму Цётка ўкладвае вельмі значны і глыбокі змест. Яна нямногімі словамі гаворыць пра многае, выяўляе настроі, думкі і імкненні бяднейшага сялянства. З майстэрствам, уласцівым сапраўднаму мастаку-псіхалагу, Цётка падрыхтоўвае чытача да ўспрымання асноўнага сэнсу, ідэі апавядання.

У творы вельмі лаканічны ўступ: «Быў цёплы асенні дзень. Нівы ціха адпачывалі пасля летняй працы. Цёмны

лес шаптаўся ў глыбокай задуме. Буслы тужліва ляцелі ў вырай».

Пасля такога пейзажнага малюнка, ад якога павявае сумам, Цётка знаёміць чытача з героем апавядання: «Маркотны і згорблены пад цяжкаю хмараю невясёлых дум, ледзьве-ледзьве поўз стары Мацей у поле». Хворы, змардаваны Мацей мусіць працаваць, бо болей няма каму. «Праўда, у Мацея было трое сыноў: аднаго ўзялі ў маскалі, другі паехаў да Пецяўбурга шукаць хлеба, трэці пайшоў за парабка да двара, а бедны Мацей з жонкаю і дзвюма малодшымі дзяўчатамі астаўся ў хаце на сваёй гаспадарцы.

Бедната, адзіноцтва, сілы ўжо не тыя, — а рабі і рабі, працуй без канца... Мардасовічу — за лён, Бізуноўскаму — за пашу, а там і за бульбу плужы і плужы штодзень на адработках, так што сваё хоць і вузка, але і то лында, і то няхват часу ў пару засеяць».

У гэтых словах чуецца скарга ўсяго бяднейшага сялянства, якое пакутавала ад малазямелля, даўгоў, ішло на заробкі ў вялікія гарады, наймалася за парабкаў у панскія двары. Сяляне жылі адзінай думкай: як выбавіцца з такога пекла. Гэта думка не дае спакою і Мацею. Змораны, хворы Мацей падае на раллю. Яму трызніцца, што «сабралася моц народу на яго ніве: былі там і маладыя, і старыя, і мужчыны, і кабеты, і дзеці — у розных апратках, і ўсе крычалі: «Вузка! Цесна! Мала!» Крычалі, вядома, беднякі. І пытаўся: «А скуль узяць?» І самі адказвалі: «Глядзіце, во прасторы! Во нівы, палі! Усё гэта наша!..»

Але былі ў натоўпе і такія, як сусед Мацея Астап (відаць, з багацейшых), якія запалохвалі: «Лжэце! Няпраўда! Не дадуць: то казённае, дворнае, — ні я, ні вы не маем права. Не дадуць, паб'юць!»

І ў гэты момант «з цьмы народу выходзяць яго тры сыны: парабак дворны, салдат і работнік пецяўбургскі і становяцца на калені і прысягаюць громка, ясна, паволі: — Мы дамо! Мы — сіла! Мы — права!..»

Вось адказ, які дае аўтар на пытанне, што хвалявала народ.

Характэрная і апошняя дэталё, якой заканчваецца апавяданне: «разоры стаяць, поўны крыві, а над імі вісяць тры скрыжаваныя далоні... І раздаецца ціха ясны голас: «Мы — сіла! Мы — права!..» Гэта азначае, што за зямлю і за волю прыйдзеца змагацца, права на лепшае жыццё трэба здабыць у суровай, крывавай барацьбе.

Прачытаўшы апавяданне, няцяжка зразумець: карціна,

намаляваная ў ім, мае сімвалічнае значэнне, асабліва ўсё тое, што сніцца-трызніцца Мацею. У іншасказальнай форме Цётка паказвае сілы, якія могуць прынесці вызваленне. Тры скрыжаваныя далоні (парабка, рабочага і салдата) сімвалізуюць цеснае адзінства ўсіх пакрыўджаных у расушым імкненні здабыць волю, вырваць яе з рук ненавіснага самаўладства, устанавіць сацыяльную справядлівасць на роднай зямлі.

Не менш змястоўныя і глыбокія праявіны творы Цёткі, напісаныя пасля падзей 1905—1907 гг. Пісьменніца цяжка перажывала паражэнне рэвалюцыі. Але і ва ўмовах рэакцыі яна працягвала верыць у тое, што народ не скажаў яшчэ свайго апошняга слова, што ён здабудзе сабе волю і права на лепшае жыццё. Гэтай верай прасякнуты яе вершы, напісаныя ў той час, а таксама апавяданні «Навагодні ліст», «Зялёнка».

У апавяданні «Навагодні ліст» у форме пісьма бацькоўсялян да свайго сына, што служыў у салдатах, Цётка малое змрочную карціну цяжкага становішча ў вёсцы, дзе пануе голад, чыняцца расправы над людзьмі. Але заканчвае апавяданне мнагазначнай фразай «Народ не ўспакоіўся».

У апавяданні «Зялёнка» — пра беларускую дзяўчыну, якая вучыцца ў Пецяўбургу, пакутуе ад нястачы, хваробы і, нарэшце, памірае, — аўтар і яго героі таксама жывуць успамінамі пра рэвалюцыю.

Некалькі іншых характар маюць апавяданні «Асенні лісты», «Лішняя», «Міхаська». Гэта таксама творы трагічнага гучання.

Іх героі — людзі, з якімі жыццё абыходзіцца вельмі жорстка, бязлітасна. Заканчвае самагабствам кінутая каханым дзяўчына ў апавяданні «Лішняя». Нібы пажоўклых лісты, якім ужо нічога не засталася, як апасці і знікнуць назаўсёды, выглядаюць у апавяданні «Асенні лісты» Сцяпан і Сымон, што праз увесь свой век гаравалі. Згусткам бясконцых пакут паказана кароткае жыццё хлопчыка-сіраты Міхаські ў аднайменным апавяданні, якое гучыць як рэквіем, як жалобная песня па ўсіх скрыўджаных лёсам беларускіх дзецяў, што гінуць у нядолі.

У Цёткі цікавыя і іншыя апавяданні, у прыватнасці тыя, што былі напісаны для дзіцячага чытання і ўключаны ў кніжку «Першае чытанне для дзетак-беларусаў» («Журавель і Чапля», «Сварба», «З прыску ды ў агонь» і інш.).

Асаблівасцю апавяданняў Цёткі з'яўляецца глыбокі

псіхалагізм, уменне аўтара зазірнуць у душу чалавека, раскрыць яго думкі і перажыванні.

Заслугоўвае ўвагі публіцыстычная спадчына Цёткі — нарысы, артыкулы. У іх пісьменніца дзеліцца думкамі аб сваім народзе, яго культуры, аб жыцці іншых краін, якія наведала ў розныя часы.

У нататках «З дарогі» здзіўляе яе праніклівая назіральнасць, увага да драбніц жыцця людзей іншых краін (Нямеччыны). Трапіўшы ў мастацкі музей у Дрэздэне, Цётка з захапленнем разглядае сусветна вядомыя творы выдатных мастакоў Еўропы. І ў яе пра кожнага з іх ёсць свая думка, сваё меркаванне, у якім праглядаецца адчуванне, што гэта сустрэўся «свой са сваімі», чалавек з высокаэстэтычным успрыманням мастацтва, асабліва такога, якое прадстаўлена шэдэўрамі Тыцыяна, Рафаэля, Мікеланджэла, Леанарда да Вінчы...

А якая душэўная драма хворага чалавека, што прадчувае блізкую смерць, чуецца ў яе словах, звернутых да маці ў гэтых лістах: «Думкі сілай ціснуцца да галавы: «Жыць, жыць!», «Памрэш», — нейкі жалосна слабы голас адказвае з хворых грудзей...»

А ў іншым месцы нешта адваротнае — упартая надзея на лепшае: «Мамачка, я яшчэ табе цэлы свет заваюю, усе з яго скарбы кіну табе пад ногі...»

Пабываўшы ў Італіі, Германіі, Фінляндыі, Швецыі, пабачыўшы шмат цікавага ў жыцці іншых народаў і краін, Цётка як самае моцнае ўражанне ад сваіх падарожжаў адзначае яшчэ болей абвостраную любоў да роднага краю: «Мамачка, хачу нешта табе сказаць, але не паверыш ты адразу... Мамачка, нідзе так не пекна, як у нас».

У артыкулах «Аб душы маладзёжы», «Да вясковай моладзі беларускай», «Папараць-кветка», «Як нам вучыцца» Цётка звяртаецца да моладзі з заклікам шанавання і развіцця народную культуру, роднае слова. Асабліва натхнёна і пранікнёна гучыць яе артыкул «Шануйце роднае слова!», у якім выказана глыбокая заклапочанасць пісьменніцы лёсам роднай культуры, асновай якой з'яўляецца нацыянальная мова:

«Роднае слова!

З малых дзён чуем мы цябе з матчыных вуснаў. Ты нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навокал сябе першы раз. І табе выказваем мы свой дзіцячы жаль, крыўду, жаданне, радасць...»

І далей:

«На вас — моладзі — ляжыць вялікая павіннасць: развіваць далей родную мову, узбагачаць свой народ знаннем і культурай. Вы здабываеце навуку для сябе, дык дзяліцеся ёю з тымі, хто для вас цяжкай працай здабывае кусок хлеба. Толькі не кідайце роднай мовы: бо запраўды для свайго народа тады вы ўмёрлі!

Мейце сілу і адвагу дзяржацца роднага слова. Мейце смеласць усюды голасна казаць па-свойму. І, гледзячы на вас, асмеляцца і іншыя, зразумеюць, што шчырае сэрца беларускае б'ецца не толькі пад мужыцкай сярмагай, павераць ва ўласныя сілы свае і пойдучь цвёрдай ступой да лепшай будучыні, да ясных зор шчасця народнага».

Цікавыя артыкулы Цёткі аб беларускай прыродзе і іншых матэрыялы, што змяшчаліся ў часопісах «Лучынка» (1914) і мелі асветніцкае, педагогічнае прызначэнне.

Творчасць Цёткі ў беларускай літаратуры займае віднае месца. Важную ролю яна адыграла ў развіцці паэзіі, а таксама прозы, публіцыстыкі.

Высока ацэньваў паэзію Цёткі Янка Купала. У вершы «Аўтарцы «Скрыпкі беларускай» ён пісаў:

Чутка йграеш, гулка йграеш	Гэй, пяснярка, болей, болей
Ты на скрыпачцы сваёй,	Нам на скрыпцы сваёй грай!
К небу з думкай падлятаеш,	Прывітаем хлебам-соляй,
Шчасця зычыш для людзей...	Дзякуй скажа родны край...

1. Пакажыце на прыкладах, што збліжае Цётку з Ф. Багушэвічам і чым адрозніваецца яе творчасць ад творчасці Ф. Багушэвіча.

2. Назавіце творы Цёткі аб рэвалюцыі 1905—1907 гг. Пра якія канкрэтныя падзеі расказваюць гэтыя творы?

3. Што азначае паняцце «публіцыстычная лірыка»? Раскрыце яго змест на прыкладах з паэтычнай творчасці Цёткі.

4. Назавіце праявіныя творы Цёткі. Якімі асаблівасцямі характарызуюцца гэтыя творы Цёткі? Пакажыце гэта на канкрэтных прыкладах.

5. Што вы ведаеце пра Цётку-педагога? (Тут варта прыгадаць яе працу настаўніцай, стварэнне падручнікаў, напісанне апавяданняў для дзіцячага чытання.)

6. Назавіце творы Цёткі публіцыстычнага зместу. Якія ідэі прапагандавала Цётка ў гэтых творах?

ЛІТАРАТУРА

Цётка. Творы. Мн., 1976.

Арабей Л. Стану песняй. Мн., 1977.

Бярозкін Р. Цётка. У кн.: Постаці. Мн., 1977.

Коўтун В. Крыж міласэрнасці. Мн., 1992.

ЯНКА КУПАЛА (1882—1942)

Янка Купала — гэта першая з вяршынь беларускага Эльбруса паэзіі. Магутная яна, і чыстая, і высокая. Высокая, бо матывамі сваімі праўдзівая. Чыстая, бо мілагучная і майстэрская, а магутная, бо заўсёды была яна з народам.

Паўло Тычына

Ёсць паэты, творчасць якіх мае сусветнае значэнне. Да такіх паэтаў належыць Янка Купала — вялікі нацыянальны паэт Беларусі, выразнік дум і спадзяванняў народа, яго духоўнай культуры, маральнай чысціні і высакароднасці. У яго творчасці, непаўторным мастацкім таленце беларускі народ увасобіў «сілу і прыгажосць свайго паэтычнага духу, сваёй глыбокай чалавечнасці, сваёй мудрай філасофіі, сваёй любові да жыцця і веры ў лепшую будучыню чалавека». Так сказаў пра народнасць Купалавай паэзіі Міхась Лынькоў.

Жыццё і творчасць Янка Купала — літаратурны псеўданім Івана Дамінікавіча Луцэвіча. Ён нарадзіўся 7 ліпеня (25 чэрвеня старога стылю)

1882 г. у фальварку Вязынка былога Вілейскага павета Віленскай губерні¹ (цяпер Маладзечанскі раён Мінскай вобласці). Дзень яго нараджэння амаль супадае са святам Купалля. Паводле народнай легенды, у купальскую ноч цвіце папараць, і таму, хто сарве гэту цудоўную кветку, яна прыносіць шчасце. Захоплены чароўнай паэзіяй гэтай легенды, малады Іван Луцэвіч выбраў сабе псеўданім Купала — імя паэта, змагара за народнае шчасце.

Барацьба за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне народа, за яго светлую будучыню стала мэтай жыцця і творчасці Янкі Купалы, яго грамадзянскім і паэтычным прызываннем.

Маленства.
Купалава
навука

Янка Купала прыйшоў у літаратуру з гушчы народа. Яго бацькі — Дамінік Ануфрыевіч Луцэвіч і Бянігна Іванаўна з роду Валасевічаў — паходзілі з дробнай засяцкавай шляхты. Сваёй уласнай зямлі яны не мелі і вымушаны былі часта пераязджаць з месца на месца ў пошуках арэнды і службы. Вандроўнае жыццё адмоўна адбівалася

¹ Хата, у якой нарадзіўся паэт, захавалася да нашага часу. Гэта памятная мясціна на беларускай зямлі. У ёй знаходзіцца філіял музея Янкі Купалы.

на дабрабыце сям'і і вучобе дзяцей, перашкаджала ім атрымаць сістэматычную адукацыю. Але яно адкрывала будучаму паэту шырокі прастор для пазнання прыроды роднага краю, спрыяла блізкаму знаёмству з многімі людзьмі, напаўняла яго новымі ўражаннямі. Простыя вясковыя людзі, з якімі жыў і працаваў Янка Купала, вучылі яго любіць і шанаваць працу чалавека, былі яго першымі настаўнікамі. «...Сын бяздомнага арандатара, — пісаў Кузьма Чорны, — ужо з самых малых і маладых сваіх гадоў падслухаў душу народа, ведаў і адчуваў яе імкненні і спрадвечную яе імклівасць да радасці і шчасця».

З малых гадоў Янка Купала працаваў на гаспадарцы, дапамагаў дарослым. Быў ён хлопчык уражлівы, з душой чулай, адкрытай да ўсяго прыгожага; захапляўся музыкай, іграў на скрыпцы і дудцы, любіў народныя песні і казкі. Асабліва падабаліся яму казкі парабкаў Песляка і Мартына. Расказвалі яны цікава, па-майстэрску пра розныя цуды, пра незвычайных герояў-асілкаў, заступнікаў народа, пра папараць-кветку, што расцвітае на Купалле. Яны захаплялі хлопчыка дзівоснымі вобразамі, адкрывалі перад ім новы, фантастычны свет. Сам паэт адзначаў: «Не толькі блізкасць да народа, з якімі я падзяляў гора і радасць, але і народная творчасць, з якой я пазнаёміўся, рабілі на мяне свой уплыў у сэнсе развіцця фантазіі ў тым кірунку, каб жыць беларускімі думамі».

У сямігадовым узросце Янка Купала пайшоў у школу. Спачатку адну зіму вучыўся ў Сенніцкім народным вучылішчы, а пасля пераезду бацькі на працу ў Мінск — у прыватнай падрыхтоўчай школе і ў вандроўных настаўнікаў. Хацеў паступіць у Мінскае рэальнае вучылішча, але з гэтага нічога не выйшла: бацьку патрэбен быў па-

мочнік па гаспадарцы. «Для гаспадара, — казаў ён сыну, — хопіць і тае навукі, што маеш».

Толькі ў 1898 г. Янку Купалу ўсё ж удалося закончыць народнае вучылішча ў сяле Бяларучы (за 25 км ад Мінска). Пасля гэтага ён доўгі час не мог вучыцца. «Беднасць прымусіла мяне, — успамінае паэт, — узяцца за іншую навуку, а іменна — чытаць сумную кнігу памешчыцкай нівы і пісаць сумную аповесць свайго гора сахой ды касой».

Не маючы магчымасці далей вучыцца ў школе, Янка Купала займаўся самаадукацыяй, самастойна набываў веды, шмат чытаў. Найбольш падабаліся яму кнігі тых пісьменнікаў, якія блізка стаялі да народа, пісалі аб яго жыцці і працы. Асабліваю цікавасць выклікала паэзія М. Някрасава, А. Кальцова, А. Пушкіна, М. Лермантава, Т. Шаўчэнкі, польскіх паэтаў — А. Міцкевіча, М. Каняніцкай, У. Сыракомлі, Э. Ажэшкі. Пазней вялікае ўражанне на Янку Купалу зрабіў Максім Горкі. Але самым вялікім і мудрым настаўнікам яго быў народ.

Паэзія Янкі Купалы вылілася з глыбінных народных крыніц, увабрала ў сябе сокі роднай зямлі, водар яе палёў і лясоў, прывабнасць і красу беларускай прыроды. З дзіцячых гадоў паэт спасцігаў мудрэйшую з навук — навуку народнага жыцця. Яна давала яму сілу, паэтычнае натхненне. Пра гэта сам ён красамоўна расказаў у вершы «Мая навук».

Мне мудрасці кніжнай не даў Бог пазнаці,
Мой бацька не мог даць раскошаў такіх —
Наўчыўся я слоў беларускіх ад маці
І дум беларускіх без школы і кніг.

Ад самай красы маіх дзён невясёлых
Настаўнікам быў беларускі абшар;
Усходы палеткаў і гоманы ў сёлах
Навуку сваю мне прыносілі ў дар.

Шляхам жыцця У 1902 г. Янку Купалу напаткала цяжкае гора — смерць бацькі, брата і дзвюх сячёр. Пасля смерці бацькі самому давялося заняцца гаспадаркай, але нядоўга. Праца арандатара на чужой зямлі была невыноснай. І Янка Купала цвёрда рашыў пачаць новае жыццё. У 1903 г. ён пайшоў шукаць сабе службы.

Гады службы былі гадамі новых выпрабаванняў. Янку Купалу часта даводзілася мяняць прафесіі і заняткі, весці зацятую барацьбу за кавалак хлеба. Быў ён і хатнім

настаўнікам, і перапісчыкам у судовага следчага ў мястэчку Радашковічы, і малодшым прыказчыкам у маёнтку Белица Магілёўскай губерні. Тры гады працаваў на памешчыцкіх броварах і «казнаў там такога пекла, якога яшчэ дагэтуль не меў».

Праца была для Янкі Купалы школай выхавання. Яна моцна звязала паэта з народам, дала магчымасць лепш зразумець яго імкненні і спадзяванні. Янка Купала часта задумваўся над тым, чаму так пакутуе народ, дзе шляхі да яго свабоды. На гэта пытанне юнак шукаў адказу ў рэвалюцыйнай літаратуры. Яшчэ да 1905 г. ён пазнаёміўся з кнігамі Багушэвіча і Дуніна-Марцінкевіча і пад іх уплывам пачаў пісаць на беларускай мове. Творы рускіх і польскіх паэтаў-класікаў, беларускіх пісьменнікаў XIX ст., нелегальная рэвалюцыйная літаратура, якая пераважна адносілася да паўстання 1863 г., садзейнічалі росту свядомасці Купалы, дапамаглі яму ўсвядоміць сваё прызначэнне — «служыць свайму народу ўсімі сіламі сваёй душы і сэрца».

Янка Купала выступіў у літаратуры ў Нараджэнне паэта. 1905 г. на хвалі грамадска-палітычнага Першае кніга і нацыянальнага ўздыму. Яго творчасць была выклікана да жыцця ростам нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Дзве найвялікшыя гістарычныя падзеі пачатку XX ст. — рэвалюцыя і нацыянальна-вызваленчы рух — былі выдатнай школай грамадскага выхавання маладога паэта. Яны ўзбагацілі яго духоўна, маральна, далі магчымасць адчуць сілу народа, дапамаглі ўсвядоміць сваё месца і ролю ў літаратуры. Працуючы чорнарабочым на бровары, Янка Купала ўважліва сачыў за тым, што адбывалася ў краіне, чытаў рэвалюцыйную літаратуру, распаўсюджаў яе сярод рабочых.

15 мая 1905 г. у прагрэсіўнай рускай газеце «Северо-Западный край» з'явіўся верш Янкі Купалы «Мужык». Гэта было яго першае паэтычнае выступленне. Пасля, з вясны 1907 г., творы паэта пачалі друкавацца ў «Нашай ніве» і іншых перыядычных выданнях.

1908 г. асабліва памятна ў жыцці паэта. У гэтым годзе выйшла першая кніга яго паэзіі. Яна называлася проста, па-народнаму — «Жалейка». Праўдзівасць, прастата, непасрэднасць выказаных пачуццяў надавалі асабліваю прывабнасць вершам паэта. Янка Купала пісаў пра долю народа, цяжкую, непасільную працу селяніна-бедняка. У шчырых, працуючых вершах гучала любоў да Радзімы

і нянавісць да яе прыгнятальнікаў — царскага самаўладства і паноў-багаццяў. Паэт пратэставаў супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, марыў аб свабодзе, заклікаў да барацьбы.

Пасля выхаду з друку кніга была забаронена. Царская цензура абвінавачвала Янку Купалу ў тым, што ён «рэзка нападае на сучасны несправядлівы, з яго пункту погляду, грамадскі лад, пры якім могуць мець месца, з аднаго боку, бяздзейнае і ў той жа самы час забяспечанае жыццё адных людзей, з другога — цяжкае ...поўнае нястачы і галечы жыццё селяніна».

У верасні 1908 г. арышт быў зняты, і «Жалейка» нарэшце ўбачыла свет. Кніга была гарача сустрэта чытачом і крытыкай. Пра Янку Купалу загаварылі як пра паэта рэдкага таленту, самабытнага, сапраўды народнага.

У гэтым жа годзе Янка Купала пераехаў у Вільню і пачаў працаваць бібліятэкарам у прыватнай бібліятэцы Даніловіча «Веды» і адначасова ў газеце «Наша ніва». Тут зноў адкрыўся яму чужоўны свет паэзіі. Ніколі ён яшчэ так не паглыбляўся ў кнігу, як цяпер.

І ўсё ж кнігі не маглі замяніць Янку Купалу школу. Хацелася папоўніць веды, не пакідала думка аб далейшай вучобе.

Пецябургскі
перыяд

Нарэшце ў 1909 г. жаданне паэта збылося. Ён паехаў у Пецябург і паступіў на агульнаадукацыйныя курсы А. Чарняева.

Чатыры гады жыцця і вучобы ў сталіцы тагачаснай Расіі, яе палітычным, культурным і навуковым цэнтры, духоўна ўзбагацілі Янку Купалу, пашырылі яго кругагляд.

Тут ён слухаў лекцыі прафесараў А. К. Барадзіна, В. І. Баўмана і іншых выдатных педагогаў — выкладчыкаў Пецябургскага ўніверсітэта. Курсы А. Чарняева сістэматызавалі веды паэта, набытыя раней з прачытаных кніг, асабліва ў галіне гісторыі і тэорыі літаратуры.

У Пецябургу Янка Купала бліжэй пазнаёміўся з рускім літаратурным і тэатральным жыццём, стаў удзельнікам беларускага навукова-літаратурнага гуртка студэнтаў універсітэта, прымаў удзел у пасяджэннях і сходах гуртка, часта выступаў на вечарах самадзейнасці, чытаў свае творы.

У 1910 г. выйшаў другі зборнік вершаў — «Гусляр». Ён меў яшчэ большы поспех, чым «Жалейка». Янку Купалу

хваляваў лёс народа. Тут, як і ў першай кнізе, моцна гучаў голас паэта-грамадзяніна, патрыёта. Вобразы народнага гора, галечы, абяздоленага жыцця беззямельніка, боль за мужыка-працаўніка, вера ў яго сілы, рамантычныя заклікі да свабоды — асноўныя матывы гэтага зборніка.

Да часу выхаду «Гусляра» з творчасцю Янкі Купалы пазнаёміўся Максім Горкі. Вялікую цікавасць і шчырае захапленне выклікалі ў яго вершы беларускага паэта. Ён палюбіў іх за прастату, праўдзівасць, сапраўдную народнасць. Высока цаніў Максім Горкі паэму «Адвечная песня» Янкі Купалы, рэкамендаваў перакласці яе на рускую мову.

Летам 1912 г. у час канікулаў Янка Купала наведаў Вільню, а адтуль накіраваўся ў Смольню — на радзіму Якуба Коласа, каб сустрэцца з любімым паэтам, якога добра ведаў па творах, але асабіста не быў знаёмы.

Вестка аб тым, што прыехаў Янка Купала, радасна ўсхвалявала Якуба Коласа, які сустрэў яго з асаблівай сардэчнасцю. Гэта была памятная сустрэча, пачатак іх асабістага знаёмства. «Я на ўсё жыццё запамятаў вобраз Янкі Купалы, тады маладога трыццацігадовага чалавека ў поўным росквіце жыццёвых і творчых сіл, — успамінаў Якуб Колас. — Гэта быў вясёлы, жыццярэдасны, схільны да дабрадушных жартаў і гумару чалавек».

Гады вучобы Янкі Купалы ў Пецябургу былі гадамі актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця. Барацьба супраць царызму нарасталая. Пасля крывавай расправы на Лене краіна была ахоплена магутнай хваляй мітынгаў і дэманстрацый. Расія перажывала новы рэвалюцыйны ўздым.

Падзеі гэтыя хвалявалі Янку Купалу, спрыялі далейшаму росту яго грамадзянскай свядомасці. Пад іх уплывам нараджалася надзея на блізкае вызваленне народа, мацнела вера ў будучыню.

Ніколі яшчэ не працаваў Янка Купала так інтэнсіўна, з такім натхненнем, як у пецябургскі перыяд. У гэты час, апрача шматлікіх вершаў, былі напісаны паэмы «Сон на кургане», «На папасе», «Курган», «Бандароўна», «Магіла льва», «Яна і я», «Адвечная песня», п'есы «Паўлінка» і «Раскіданае гняздо».

У 1913 г. у Пецябургу быў выдадзены трэці паэтычны зборнік «Шляхам жыцця». Тут, як і ў дзвюх папярэдніх

кнігах, Янка Купала клікаў народ на барацьбу за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Прадчуваннем будучых сацыяльных змен, гарачым пачуццём любові да Радзімы, рамантычнай марай у яе светлую будучыню прасякнуты гэты зборнік. Побач з творамі выразнай грамадзянскай, патрыятычнай накіраванасці сюды ўвайшлі шэдэўры Купалавай філасофскай, пейзажнай, інтымнай лірыкі, паэмы, байкі і вершаваныя апавесці.

Кніга атрымала шырокі водгук, была ацэнена крытыкай як выдатнае дасягненне беларускай паэзіі. Творчасць Янкі Купалы дасягнула тут сваёй мастацкай сталасці. Максім Багдановіч пісаў: «З радасцю бачым, што талент Купалы развіваецца, з'яўляюцца новыя мэты, новыя спосабы творчасці, новыя формы і вобразы. Не толькі нядоля нашай вёскі ды нацыянальныя справы Беларускай цікавяць яго. Ужо і краса прыроды, і краса кахання знайшлі сабе месца ў яго творах».

У Вільні.
Гады новых
выпрабаванняў

Пасля заканчэння вучобы ў Пецяўбургу Янка Купала ў кастрычніку 1913 г. вярнуўся ў Вільню, якая тады была асяродкам беларускага літаратурна-грамадскага руху. Тут выходзіла газета, працавалі беларускія пісьменнікі. Яны рады былі прыезду выдатнага паэта, прызнанага майстра паэзіі.

«Прыезд Я. Купалы ў Вільню, — успамінае Ул. Луцэвіч, — усхваляваў усю беларускую грамадскасць. Купала да паездкі ў Пецяўбург раней ужо некалькі часу жыў у Вільні. Ён карыстаўся сімпатыяй усіх нас. Асабліва яго любіла моладзь». Любіла і паважала за дабрату, шчырасць, прастату ў абыходжанні. Сардэчнасць, сціпласць, спагадлівая, цёплая ўсмешка яго вабілі і захаплялі сяброў, блізкіх і знаёмых.

З першых дзён паэт гарача ўзяўся за працу: спачатку ў беларускім выдавецтве, а пасля ў «Нашай ніве»; у сакавіку 1914 г. ён стаў рэдактарам гэтай газеты.

З прыездам Янкі Купалы ў Вільню літаратурнае жыццё ажывілася, набыло новы размах. Паэт быў ініцыятарам многіх новых пачынанняў. З яго ўдзелам і дапамогай арганізаваліся літаратурныя вечары, сумесныя сустрэчы з рускімі, літоўскімі і польскімі пісьменнікамі. Цёплыя, сяброўскія адносіны падтрымліваў Янка Купала з дзеячамі літоўскай культуры: паэтам Людасам Гірай, кампазітарам Шымкусам, мастаком і кампазітарам Чурлёнісам.

Тут жа ў жніўні 1914 г. адбылася сустрэча Янкі Купа-

лы з Валерыем Брусавым, які выступаў на літаратурных вечарах з чытаннем сваіх твораў. Знаёмству з гэтым рускім паэтам-эрудытам, знаўцам паэзіі і культуры многіх народаў свету, Янка Купала быў рады. На ўспамін аб першым спатканні ён падарыў Брусаву сваю кнігу «Шляхам жыцця» з надпісам: «...Ад вучня і паклонніка».

Паэзія Янкі Купалы зацікавіла В. Брусава сваёй самабытнасцю, багаццем народных традыцый. Асабліва спадабаліся яму вершы «У начным царстве», «Песня», «Адзітанне», «На Купалле»; ён пераклаў іх на рускую мову.

У Вільні Янка Купала працаваў напружана, з вялікім уздымам. Але хутка пачалася імперыялістычная вайна. У жніўні 1915 г. «Наша ніва» была закрыта. Насталі цяжкія, трывожныя часы. Паэта чакалі новыя выпрабаванні.

Янка Купала ненавідзеў вайну. У вершах «Песні вайны», «Вясна 1915-я» ён выкрываў драпежніцкую сутнасць гэтай крывавай бойні, якая прынесла народу гора і пакуты.

З набліжэннем фронту Янка Купала эвакуіраваўся ў Маскву. Там ён некалькі месяцаў вучыўся ў народным універсітэце А. Шаняўскага, а ў студзені 1916 г. быў мабілізаваны. Служыў у дарожна-будаўнічым атрадзе Варшаўскай акругі шляхоў зносін.

У час Кастрычніцкай рэвалюцыі паэт жыў у Смаленску. Працаваў агентам па забеспячэнню ў харчовым камітэце Заходняй вобласці. У студзені 1919 г. пераехаў у Мінск. У сакавіку пачалася беларуская акупацыя Беларусі. Янка Купала перажываў акупацыю Радзімы як нацыянальную трагедыю. Пакуты заняволеннага інтэрвентамі народа, падзел беларускай зямлі ў выніку Брэсцкага міру, а затым такога ж несправядлівага Рыжскага міру абвастрылі нацыянальнае пачуццё паэта, выклікалі ў яго трывогу за лёс Бацькаўшчыны. Паэзія Янкі Купалы ў гэты трывожны час натхнялася ідэямі свабоды Радзімы. У вершах «Свайму народу», «На сход!», «Час!», «Прарок» і іншых творах паэт клікаў народ аддаць усе сілы, каб «зняць з Бацькаўшчыны путы», сабраць Беларусь у адну сям'ю.

Пасля вызвалення Беларусі ад акупацыі пачаўся новы перыяд літаратурнай і грамадска-культурнай дзейнасці Янкі Купалы. Паэт, як і раней, жыў інтарэсамі Радзімы. Працаваў бібліятэкарам у створаным Камісарыятам асветы Народным доме, членам Беларускай навукова-тэрмі-

налагічнай камісіі, загадчыкам літаратурна-мастацкай секцыі літаратурна-навуковага аддзела Наркамсвету; у 1922 г. стаў разам з Якубам Коласам заснавальнікам і членам Інстытута беларускай культуры, у 1929 г. быў абраны акадэмікам Акадэміі навук Беларусі і акадэмікам Акадэміі навук Украіны. У 1925 г. у сувязі з 20-годдзем літаратурнай дзейнасці Янку Купалу было нададзена ганаровае званне народнага паэта.

Тэма народа і Радзімы вызначала асноўны змест творчасці Янкі Купалы і на новым гістарычным этапе. П'еса «Тутэйшыя», паэма «Безназоўнае», зборнікі паэзіі «Спадчына» і «Безназоўнае», якія выйшлі ў першай палове 20-х гадоў, былі адухоўлены ідэямі нацыянальнага адраджэння і развіталі грамадзянска-патрыятычныя традыцыі творчасці паэта.

У 30-я гады паэзія Янкі Купалы ўзбагацілася новымі творами: выйшлі зборнікі вершаў «Песня будаўніцтву», «Беларусі ардэнаноснай», «Ад сэрца», былі напісаны паэмы «Над ракой Арэсай», «Барысаў», «Тарасова доля». Паэт адклікаўся ў іх на ўсе важнейшыя падзеі грамадска-палітычнага жыцця Беларусі і ўсёй савецкай краіны. Многія яго паэтычныя творы прасякнуты пафасам услаўлення новага грамадскага ладу. Сярод іх сустракаюцца залішне агульныя, дэкларатыўныя, узнёсла-рытарычныя, пазбаўленыя глыбокага лірычнага пачуцця.

Аднак і ў гэты складаны час, калі ўзмацняліся ідэалагізацыя і палітызацыя літаратуры, Янка Купала стварыў выдатныя творы, і на гэтым этапе служэнне Радзіме, вера ў народ і яго светлую будучыню заставалася галоўнай ідэяй яго творчасці.

З вялікай сілай грамадзянска-патрыятычная сутнасць творчасці Янкі Купалы выявілася ў вершах і публіцыстыцы, прысвечаных барацьбе народа з фашызмам у гады Вялікай Айчыннай вайны.

24 чэрвеня 1941 г. Янка Купала быў вымушаны пакінуць Мінск, 30 чэрвеня — Ляўкі. Жыў паэт спачатку ў Маскве, потым на Волзе, у пасёлку Пячышчы каля Казані. 18 чэрвеня 1942 г. прыехаў у Маскву. Быў запрошаны выступіць па радыё. 28 чэрвеня 1942 г. Янкі Купалы не стала, трагічная смерць заўчасна абарвала жыццё паэта.

Чалавекам шчырай душы, чыстага сумлення, вялікім паэтам-патрыётам, гуманістам быў Янка Купала. Такім ён застаўся назаўсёды ў сваёй творчасці і ў памяці народа.

1. Ахарактарызуйце жыццёвы і творчы шлях Янкі Купалы.
2. Пад уплывам якіх грамадскіх падзей фарміраваўся светапогляд Купалы — паэта і грамадзяніна, развівалася яго творчасць?
3. Якім было маленства паэта? Якую навуку ён пазнаваў? Якія жыццёвыя універсітэты праходзіў?
4. Як пачыналася творчасць Янкі Купалы? Як былі ацэнены крытыкай яго паэтычныя зборнікі «Жалейка», «Гусляр», «Шляхам жыцця»?
5. Якія рысы характару Янкі Купалы — чалавека і паэта — зрабілі на вас асаблівае ўражанне?

ЛІРЫКА ЯНКІ КУПАЛЫ

Янка Купала — вялікі паэт-лірык. Яго вершы краюць чытача высокім рамантычным пафасам, праўдзівасцю мастацкіх абагульненняў, глыбінёй і шчырасцю лірычных перажыванняў; з гадоў маленства западаюць у душу, становяцца спадарожнікамі на ўсё жыццё.

Лірыка Янкі Купалы тэматычна багатая і разнастайная. Яна ахоплівае сабою жыццё, працу і побыт народа, яго вызваленчыя ідэі, свет прыроды, філасофскі роздум, думкі аб прызначэнні паэзіі, інтымныя, асабістыя пачуцці чалавека. Такі шырокі абсяг лірычных перажыванняў паэта, і гэта пераважна грамадзянскія перажыванні, звернутыя да душы народа, яго імкненняў і спадзяванняў.

«Паэзія Янкі Купалы, — адзначаў Міхаіл Ісакоўскі, — гэта не проста добрыя, высокамастацкія вершы, гэта — апрача ўсяго — своеасаблівая гісторыя жыцця беларускага народа, з яго характарам і звычаямі, з яго думкамі і надзеямі, з яго барацьбой і перамогай».

Лірычная паэзія Янкі Купалы звернута да народа, яго дум і спадзяванняў. Паэта хвалюе лёс абяздоленых людзей. Ён піша пра горкую долю працоўнага беларуса-бедняка, беззямельніка, які пакутуе ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, ад голаду, бяспраўя, цяжкай працы. У вершах моцна гучыць трагізм народнага жыцця. Яны прасякнуты мінорнымі напевамі, сардэчным болем паэта, які перажывае пакуты народа як сваё асабістае гора.

Пакуль волі не ўбачу над роднай зямлёй,
Ці ж бы радасцяй песні азвацца маглі?
І пакуль буду бачыць, як плача брат мой,
Мне праўдзівага шчасця не знаць на зямлі.

«Дзе б і праўда жыла...»

І ўсё ж па асноўным пафасе, танальнасці, мэтанакіраванасці сваёй творчасці Янка Купала — паэт-аптыміст, пясняр жыццесцвярджэння, вясны і сонца. Яго лірыка — не толькі крык набалелай душы, стогн і жалба. У ёй выказаны магутны пратэст супраць заняволення народа, напал гневу і нянавісці да душыцеляў свабоды, увасоблены новыя рысы нацыянальнага аблічча працоўнага беларуса, паказаны яго духоўны рост, непакісная воля да свабоды.

Як і ўсе вялікія народныя паэты, Янка Купала гаворыць ад імя народа, яго голасам, называе абяздоленага мужыка сваім братам, салідарызуюцца з ім, выяўляе яго думкі, пачуцці, перажыванні...

Ужо ў адным з першых вершаў «Мужык» мы чуем голас народа. Селянін скардзіцца на сваё жыццё, пратэстуе супраць бяспраўнага, прыніжанага становішча, заяўляе аб сваёй чалавечай годнасці, аб сваёй ролі ў грамадстве:

Але хоць колькі жыць тут буду,
Як будзе век тут мой вялік,
Ніколі, браткі, не забуду,
Што чалавек я, хоць мужык.

І кожны, хто мяне спытае,
Пачуе толькі адзін крык:
Што хоць мной кожны пагарджае,
Я буду жыць! — бо я мужык!

Сцвярджэнне чалавечай годнасці працоўнага беларуса — адзін з галоўных матываў лірыкі Янкі Купалы. У вершах «Я мужык-беларус...», «З песень беларускага мужыка», «Спрасоння», «Аратаму», «Думкі» ўзнікае вобраз гордага, свабодалюбівага селяніна, які не можа і не хоча больш жыць у няволі, цяпець прыгнёту. Ён гнеўна абурэцца супраць сацыяльнай несправядлівасці, выкрывае ўсіх тых, хто карыстаецца здабыткамі яго працы. Мужык пытае «трутняў... пчольных прац»:

Чаму, дзе труд крывавы ляжа,
Цвіце загон, стаіць палац?
Чаму я сею, а другія
З сяўбы маёй збіраюць плён?

«Спрасоння»

У аснове купалаўскага гуманізму ляжыць ідэя гістарычнага ўзвышэння чалавека працы. Паэт паэтызаваў народную працу як вялікую стваральную сілу, бачыў у ёй крыніцу радасці і чалавечага шчасця, багацце духоўнага свету і маральнае хараство людзей.

«Жня» (1911) «Жня» — твор аб велічы і душэўнай прыгажосці простага чалавека, велічальная песня ў яго гонар. У аснове лірычнага перажывання тут — пачуццё радаснага захаплення жыццём і працай народа. Вобразныя і інтанацыйна-меладычныя сродкі верша перадаюць рамантычную настраёнасць, радасць, святочную ўрачыстасць самога моманту працы — жніва. Працаўніца палёў — жня — паўстае тут ва ўсёй сваёй красе. Яе вобраз апаэтызаваны, намалёваны ў яркіх эмацыянальных фарбах, авяяны светлай рамантыкай. Простая сялянская дзяўчына хоць і паказваецца ў звычайных абставінах вясковага побыту, але паўстае як увасабленне ўсяго самага цудоўнага і прыгожага, як высокі чалавечы ідэал. Яна параўноўваецца з цырыцай («як сама цырыца ў залатой кароне»), з сонцам («уся сама — як сонца»). Усё яе аблічча, асветленае сонечным ззяннем, гарманічна зліваецца з прыродай. Прыгожая, гордая, велічная, з вянкам на галаве, ідзе яна па полі, услаўляючы песняй залатое жніва. Прырода любуюцца яе красой:

Вечер абнімае	Дзівіцца іграша
Стан яе дзявочы,	На мяжы зялёнай.
Сонца ёй цалуе	А яна — цырыца —
Шыю, твар і вочы.	Весела, шчасліва
Каласкі хінуцца	Карануе песняй
Перад ёй паклонна,	Залатое жніва.

Тэма нацыянальнай і чалавечай годнасці народа Янка Купала шырока ахапіў жыццё народа. Яго лірыка — гэта голас народнага сэрца, «крыштальная крыніца народных дум, пачуццяў і спадзяванняў» (Якуб Колас). Яна сагрэтай тым высокім жыццесцвярджалым гуманізмам, які ўласцівы сапраўды народнаму мастацтву.

«А хто там ідзе?»

У лірычнай паэзіі Янкі Купалы глыбока і праўдзіва выказаны самыя запаветныя думы і спадзяванні беларускага народа, увасаблены яго нацыянальны характар, імкненне да сацыяльнай справядлівасці і свабоды. Вуснамі паэта беларускі народ на ўвесь свет заявіў аб сваёй нацыянальнай і чалавечай годнасці, аб сваім праве «людзьмі звацца». Славуты верш Янкі Купалы «А хто там ідзе?» стаў праграмай беларускага адраджэння, сапраўдным маніфестам беларускай паэзіі. «Гэты верш, — адзначае Якуб Колас, — вельмі характэрны для тагачаснай беларускай паэзіі — гэта яе праграма, яе лозунг». У ім паэт паказаў абуджэнне народных сіл, стварыў абагульнены вобраз народа, які

імкнецца да свабоды і святла, ідзе змагацца за свае чалавечыя правы.

Верш гучыць эпічна, урачыста, перадаючы хаду масы людзей, поступ грамады, якая абудзілася да свядомага нацыянальнага жыцця, адчула сябе народам. Мы амаль фізічна адчуваем гэты поступ агромністай грамады, бачым яе аблічча, чуем яе голас... «Мне хацелася,— тлумачыў Янка Купала ідэйны сэнс свайго верша,— крыкнуць на ўсё свет аб тым, як цяжка пакутуе народ пад прыгнётам цара і капіталістаў... Мне хацелася, каб гераічны і свабодалюбівы беларускі народ знішчыў усіх сваіх крыўдзіцеляў».

Верш «А хто там ідзе?» адносіцца да ліку класічных твораў беларускай паэзіі. Напісаны ў форме дыялога, ён хвалюе сваёй прастатой, праўдзівасцю, народнасцю мовы і формы. Дыялагічная форма надае асаблівую выразнасць паэтычнай думцы, дазваляе зліць голас паэта з голасам народа. Абагульненае значэнне набываюць народна-паэтычныя вобразы гора, бяды, крыўды. Як і ў фальклору, яны адухаўляюцца, надзяляюцца жывымі чалавечымі якасцямі.

Яшчэ да рэвалюцыі верш «А хто там ідзе?» быў пакладзены на музыку кампазітарам Л. М. Рагоўскім. Перадавая літаратурная грамадскасць Расіі адзначала глыбокі гуманістычны сэнс верша. М. Горкі высока ацаніў яго за народнасць і гуманізм. Ён назваў яго суровай красамоўнай песняй, гімнам беларускага народа. «У кніжку маю,— пісаў ён украінскаму пісьменніку М. Кацюбінскаму,— укладзены лісток — песні і ноты, нешта накшталт «Беларускага гімна», мабыць. Гэта рэч мяне ўсхвалявала». «Па сваёй сіле і мастацкай прастаце,— пісаў вядомы літоўскі паэт Людас Гіра,— верш «А хто там ідзе?» з'яўляецца сапраўднай жамчужынай у сусветнай паэзіі, адным з выдатнейшых гімнаў чалавецтва, якое адраджаецца...»

Верш «А хто там ідзе?», які быў так высока ацэнены Максімам Горкім і Людасам Гірай, атрымаў шырокую, усясветную вядомасць, знайшоў водгук у сэрцах мільёнаў людзей. Перакладзены на многія мовы народаў свету, ён быў выдадзены да 100-годдзя з дня нараджэння Янкі Купалы асобнай кнігай.

Да Янкі Купалы не было ў беларускай літаратуры паэта, які б так праўдзіва і з такой рамантычнай палымянасцю выказаў імкненне народа да свабоды, да лепшага жыцця. Свабода і воля з'яўляюцца лейтматывамі многіх твораў паэта. Сярод іх вершы «Воля», «За свабоду сваю...»,

Песня
свабоды

«Дайце мне...», «Дзе б і праўда жыла...», «Будзь смелым!..», «Перад вісельняй», «Зваяваным». Па сваёй танальнасці, грамадзянскім пафасе — гэта вершы-заклікі. паэтычныя гімны мужнасці, смеласці, адвагі, прасякнутыя імкненнем — абудзіць народ, паклікаць яго на змаганне.

Свабода ўсведамляецца і асэнсоўваецца паэтам як самы высокі нацыянальны і агульначалавечы ідэал, як самая дарагая маральная каштоўнасць, як найдаражэйшае духовае пачуццё.

На свеце няма такой сілы, што магла б зламаць волю народа да свабоды, які абудзіўся і ідзе шукаць сабе лепшай долі. Як нельга пагасіць сонца, так нельга спыніць яго імкненне да свабоды.

Ці ж людзі сонца згасіць могуць,
Згасіць, як свечку, яснасць дня?
І волі ж дэспаты не змогуць,
Бо воля сонейку раўня.

«Песня вольнага чалавека»

Гэту невычарпальную веру ў народ, у яго сілы і свабоду, у яго будучую перамогу Янка Купала пранёс праз усю сваю творчасць.

Песняром народнай свабоды, выказнікам імкненняў і патрабаванняў працоўных мас выступае Янка Купала ў вершы «Там» — адным з вяршынь яго грамадзянскай лірыкі. Паэт кліча народ на змаганне, выступіць на дапамогу народным масам Расіі, якія паўсталі супраць царызму:

До спаць! Паўстаньце грамадою
І йдзіце ім там памагаць,
Паўстаньце крэпасцю такою,
Каб вораг вас не мог зламаць.
Паўстаньце, покуль цар звыродны
Крыві ўсяёй не выссаў з вас!
Паўстаньце! Край ваш стогне родны,
Заве збаўляць, як заўв не раз.

Янка Купала ўслаўляе высокі гераізм моцных духам, дужых і смелых людзей, мужных і бясстрашных змагароў, якія аддалі сваё жыццё за свабоду народа:

І выйшлі людзі сільныя
На бітву на крываваю,
Дый смерцю акрыліся,
Хоць несмяротнай славаю.

У вершы «Перад вісельняй» паказаны гераічны шлях змагара за свабоду народа. Асуджаны на смерць за ўдзел у вызваленчым руху, ён не скараецца, не адмаўляецца ад змагання, застаецца да апошняга адданы сваім ідэалам. Душыцелям свабоды ён горда заяўляе:

Знаць не хачу вашых законаў,
Знаць вашых суддзяў не хачу!

«Зваяваным»
(1909)

Верш «Зваяваным» прысвечаны памяці змагароў, якія загінулі за народную справу. У першым выданні ён меў падзагаловак «Мучыцелям людскім». Верш гучыць як рэквіем, сагрэты высокім пачуццём любові і павагі да народных герояў, якія аддалі жыццё за свабоду. Услаўляюцца іх мужнасць, адвага, самаадданасць і самаахвярнасць у імя высокай мэты. Сваім вялікім прыкладам, гераічнай вернасцю народнай справе яны набліжалі будучыню, асвятлялі шляхі да яе:

Мала вас, мала было паміж цёмнымі намі;
Сільны яшчэ быў наш блуд і туман кругом нас!
Вы, перамогшы усё, узняліся арламі,
Бліскам былі нам, тым бліскам, што гас і не згас.

Абагульнены вобраз народных змагароў, «слаўных гора і працы патомкаў», набывае ў вершы выразныя рамантычныя рысы. Яны надзяляюцца незвычайнай сілай, «узняліся арламі», ад іх магутнага поклічу «нават каменныя душы скідалі свой сон...».

Пачуццё драматызму, жальбы і смутку па героях спалучаецца ў вершы з пачуццём аптымізму, веры ў непазбежнасць перамогі народа. Драматычная танальнасць, грамадская ўсхваляванасць паэтычнага голасу, рамантычная вобразнасць, анафарычныя паўторы («Спіце ўсё тыя...», «Спіце вы...», «Спіце!») узмацняюць грамадска-вызваленчую накіраванасць верша, надаюць яму выразнасць і характэрнасць паэтычнай размовы.

Паэт верыць, што справа, за якую аддалі сваё жыццё змагары, не загіне. Верай і аптымізмам гучаць апошнія радкі верша:

Спіце! Мы вашых навек не забудзем магілаў;
Збуджаны вамі, мы ўскрэслі, мы больш не заснём!

Выкрываючы крыўдзіцеляў народа, якія «вяжуць жывому духу ланцугі», Янка Купала важна абараняе народную свабоду. Ён гнеўна пратэставаў супраць рэпрэсій, прарочы ўясну новага жыцця:

Не пужайся, што вольныя сілы
Ў путах дрэмлюць з канца да канца,
Што насільства ўсю праўду здушыла,
Што смерць густа капае магілы:

Яшчэ прыйдзе вясна!

Яшчэ прыйдзе!..

«Яшчэ прыйдзе вясна»

Праз усю творчасць Янка Купала пранёс думку аб шчасці народа, аб яго светлай будучыні. Ён быў вестуном праўды, свабоды, сацыяльнай справядлівасці. Паэт-гуманіст марыў аб вольным грамадстве, заснаваным на прыწყых свабоды і роўнасці, дзе б гаспадаром жыцця быў сам народ,

Дзе б і праўда жыла, дзе б і доля цвіла,
Не стагналі б дзе людзі над горам-бядой,
Слёзаў дзе б не цякло, кроў бы дзе не плыла,
Паляцеў бы туды, паляцеў бы з душой.

Вобраз
Радзімы

Лірыка Янкі Купалы адухоўлена глыбокім пачуццём любові да Радзімы, непакіснай верай у яе свабоду і шчасце. Высокім патрыятычным пачуццём прасякнуты вершы «Маладая Беларусь», «Выйдзі...», «Я ад вас далёка...», «Бацькаўшчына». Вобраз Радзімы ў іх апаэтызаваны, услаўлены, асветлены рамантычнай марай, імкненнем да будучыні.

Янка Купала моцна адчувае сваю еднасць з роднай зямлёй, яе гісторыяй, традыцыямі, мовай, нацыянальнай культурай. Бацькаўшчына — самае дарагое ў яго жыцці. З ёю звязаны ўсе надзеі паэта, ён сам адчувае сябе яе неадлучнай часцінай:

Яшчэ ў калысцы я наўчыўся з песень сніць
Аб гэтых блізкіх мне, а цесных так мясцінах:
Што роднай нівы я мільённая часціна,
Што зоркі роднай ў сэрцы мне іскрынка тліць.

«Бацькаўшчына»

Любасць да Радзімы з маленства напаўняе глыбокім сэнсам чалавечае жыццё, і трэба даражыць гэтым пачуццём, быць адданым яму. Не на чужым, далёкім полі, а на роднай зямлі, дзе нарадзіўся і вырас, заклікае паэт шукаць шчасце-долю:

Ты ўсё знойдзеш гэта блізка,
Там, дзе маці над калыскай
Табе песні напявала,
Як малага калыхала,
Толькі ўмей шукаці блізка!

«Не шукай...»

«Маладая
Беларусь»
(1911—1912)

«Маладая Беларусь» — адзін з праграмных вершаў Янкі Купалы, прысвечаных Радзіме, выдатны ўзор яго патрыятычнай лірыкі. У цэнтры ўвагі паэта — рамантычны вобраз маладой Беларусі. Абуджаная да нацыянальнага жыцця, яна паўстае ў абліччы маладой — нявесты, уяўляецца паэту зоркай з усходу, жывым агняцветам, светлай казкай жыцця.

Паплыла, пацукла з светлай казкай жыцця
Полям, лесам, гарой і далінаю...
З свойскіх кветак-пралесак — карона твая,
Уся сама — ясна та лебядзіная.

Зіхаціш і гусліарскаю песняй звініш,
Узнямаеш мінуўшчыну даўнюю;
Час сцягоняшні ўперад ісці не пыніш
І глядзіш смела ў будучынась тайную.

У яркіх, жывапісных фарбах ажывае ў вершы прырода роднага краю, гістарычнае мінулае і сучаснае Беларусі ў яе поступе да будучыні. Галоўны яго матыў — сцвярдженне і ўслаўленне «абноўленых павеваў» жыцця, духоўных сіл народа, маладой нацыі, якая выходзіць на гістарычную арэну. Сродкамі высокай рамантыкі перадаецца ўрачыстасць гэтага гістарычнага моманту.

Верш захапляе пафасам высокай любові да Радзімы, урачыста-ўзнёслай танальнасцю, меладычнасцю, рамантычнай акрыленасцю слова. Эмацыянальную выразнасць яму надаюць частыя метафарычныя эпітэты і ўвасабленні, заклікальна-патэтычныя звароты да Радзімы. Паэтычная думка развіваецца дынамічна, усхвалявана, з вялікай сілай пачуцця, дасягаючы свайго апагея ў заключнай страфе. Паэт заклікае Радзіму смела ісці насустрач сваёй будучыні, займаць «свой пачэсны пасада» у сям'і народаў:

Падымайся з нізін, сакаліна сям'я,
Над крыжамі бацькоў, над нягодамі;
Занімай, Беларусь маладая мая,
Свой пачэсны пасада між народамі!..

«Я ад вас далёка...» (1910)

Такім жа выдатным узорам грамадзянска-патрыятычнай лірыкі Янкі Купалы з'яўляецца верш «Я ад вас далёка...». У ім выказана шчырае, сардэчнае пачуццё любові да Бацькаўшчыны. Лірычнае перажыванне гучыць як споведзь. Яно раскрываецца ў форме размовы паэта з родным краем. Жывучы на чужыне, ён балюча перажывае разлуку з Бацькаўшчынай. «Чужое неба» абвастрае пачуццё радзімы, і ў думках, успамінах, перажываннях ён са сваёй роднай зямлёй.

І няма на свеце так вялікай меры,
І няма на свеце так каваных дзвераў,
Каб хоць на часіну ў будні ці ў нядзелі —
Беларусь са мною разлучыць пасмелі!

Вобраз радзімы неразлучна жыве разам з паэтам, паўстае ў малюнках прыроды, у гомане Белавежскай

пушчы, у гучанні народных песень, ва ўсім, што нагадвае родную Беларусь.

У аснове верша адзін лірычны матыў, адно ўсеабдымнае пачуццё любові, замілавання да Бацькаўшчыны, вернасці і самаадданасці народу. Лірычнае перажыванне развіваецца паступова, увесь час нарастае, узмацняючыся кожны раз анафарычным пачаткам васьмірадкавай страфы, і дасягае найбольшай сілы ў канцы верша.

Нішто на свеце не можа разлучыць паэта з Бацькаўшчынай, нават смерць, і пасля смерці цень яго ўстане з магілы на яе абарону.

Я ад вас далёка... Божа ты мой мілы!
Неразлучны з вамі да самой магілы,—
Не пакіну думаць светам і ўпацёмку:
Як там жывіце вы, як жыве старонка?

А хоць дасць мне доля ў дамавіне месца,—
Устане цень з зямлі мой, на крыж абапрэцца.
І ў той бок глядзеці будзе век нязводна,
Дзе ляжаць загоны Беларусі роднай.

«Каб я князем быў...» (1911)

Да патрыятычнай лірыкі Янкі Купалы адносіцца і верш «Каб я князем быў...». Глыбокая гуманістычная ідэя ляжыць у аснове гэтага твора, напаўняе яго змест. Лірычны герой верша — чалавек шчырага, спагадлівага сэрца, вялікіх задум і імкненняў, гуманіст, патрыёт. Яго запаветнае жаданне — жыць для радзімы, узаконіць на свеце дабро. Калі б ён быў князем уладарным,

На пасадным месцы б селі
Права і закон,
Праўду вечную ўсе б мелі —
Вечавы свой звон.

Каб быў «сонцам залацістым»,

Гадаваў бы ў вечным цвёце
Поле і лугі,
Распаліў бы ўсе на свеце
Путы-ланцугі.

Паэтычная думка верша — сцвердзіць права, закон, увекавечыць праўду, данесці да Бога «нашу думку», усе «вылічыць яму» — выяўлена ярка, хвалюча, сродкамі высокага рамантычнага стылю. Крылатыя сімвалічныя вобразы-метафары «залацістага сонца», «рэчкі міжгорнай», «ажыўляючай крыніцы», «птушкі крылатай» увасабляюць свабоду, жыватворную сілу добра, справядлівасці, гуманістычны ідэал паэта аб светлай будучыні Бацькаўшчыны.

Пачуцём Радзімы прасякнуты вершы Янкі Купалы, у якіх усяляецца родная мова — неацэнны духоўны скарб народа, яго нацыянальнага адраджэння. Паэт моцна верыць у непераможнасць роднага слова. Яно свабоднае і бессмяротнае, яго нельга вырваць з душы народа:

Як жыло ты з намі — будзеш вечно жыці,
Грамадой мільёнаў з светам гаманіці...

«Роднае слова» (1910)

«Роднае слова» Гэта думка ляжыць у аснове верша «Роднае слова». Яна вызначае яго грамадзянска-патрыятычную накіраванасць. Паэт гаворыць пра значэнне мовы ў жыцці народа, пра яе гістарычны лёс. Сваім зместам верш накіраваны супраць вялікадзяржаўнай палітыкі царызму, супраць шавіністычных і чарнасоценных выданняў, якія зневажалі, ганьбавалі нацыянальную годнасць беларускага народа і яго мовы. Нягледзячы на шматвяковы прыгнёт, роднае слова жыло і жыве ў душы народа. Паэт усяляе яго моц і сілу, верыць у яго будучыню, у вечнасць яго жыцця ў душы народа:

Бяссмертнае слова ты, роднае слова!
Ты крыўды, няпраўды змагло;
Хоць гналі цябе, накладалі аковы,
Дый дарма: жывеш, як жыло!

Анафарычныя эпітэты «магутнае», «бяссмертнае», «свабоднае», клічныя звароты, якімі пачынаецца кожная строфа, заклікі, выказаныя дзеясловамі загаднага ладу, алегарычныя ўвасабленні («гадзіны сыкаюць», «кружацца совы») надаюць вершу цвярдзальную прамоўніцка-публіцыстычную палыманасць, дазваляюць раскрыць яго глыбокі патрыятычны змест. Роднае слова адухавляецца, набывае шырокае абагульненае значэнне сімвала вечнасці жыцця народа.

Пейзажная
лірыка

Любоў да прыроды зліваецца ў лірыцы Янкі Купалы з пачуцём любові да Радзімы, напаўняецца сацыяльнымі, грамадзянскімі эмоцыямі і перажываннямі. Прырода паўстае як жывая ва ўсёй сваёй красе. Паэт любіць прасторамі роднай зямлі, яе лясамі, барамі, нівамі, сенажацямі, захапляецца прыгажосцю свайго краю.

Я люблю ўсходы нашых палаткаў,
І спавітыя ў зелень лугі,
І шум бору пануры, глухі,
І шаптанне крынічнае ўлетку...

«Я люблю...»

Вольная прырода з яе вясновай, сонечнай красой абуджае ў сэрцы паэта светлыя, вольналюбівыя імкненні, адчуванне радасці і моцы жыцця.

Неба, сонца, месяц, зоры,
Людзі, пушча, ўся зямля,
Ўсё да сэрца штось гавора,
Ўсюды бачу моц жыцця.

«Грайце, песні»

У ранніх вершах Янкі Купалы пейзаж пераважна рэалістычны, у пазнейшых — ён нярэдка носіць сімвалічны характар, набывае лірыка-рамантычнае гучанне.

Выдатнымі ўзорами пейзажнай лірыкі Янкі Купалы з'яўляюцца вершы «Явар», «Явар і каліна», «Дзве таполі», «Як я полем іду...», «Лета», «Жніво», «Адцвітанне». У іх ярка праявіліся характэрныя асаблівасці пейзажнага жыцця паэта. Купалава лірыка прыроды — гэта лірыка чалавечай душы, настрояў і пачуццяў; яна прасякнута дысанансам душэўных перажыванняў, думкамі аб цяжкай долі народа, рытмамі людской працы. І таму многія Купалавы пейзажы агорнуты жалем, перадаюць сугучныя душэўнаму стану паэта настроі грамадзянскага суму, тугі.

Характэрны прыклад — верш «Жніво». Тут не проста пейзажная замалёўка. Гэта верш аб лёсе паэта. Малюнк прыроды як бы ўвабралі ў сябе яго пачуцці і перажыванні, напоўніліся імі. Вобраз нязжатай нівы, пасівелага коласа, што схіліўся да мяжы ў сумным шаптанні: «Дзе, жнеі мае вы?», нагадвае паэту незайздросны лёс яго творчасці, выклікае такое ж сумнае запытанне: «Ты так жа, брат, сееш... а дзе тваё жніва?»

У вершы «Лета» пейзаж выконвае аналагічную ролю. Прыгожа-квяцістае лета выклікае ў паэта радасны настрой, але гэта радасць няпоўная, агорнутая тугой: паэта хвалюе лёс заняволеннага народа. Пра народныя пакуты гаворыць яму «наская, нудная» песня. У душы паэта і радасць, і гора. Гэты дысананс процілеглых пачуццяў надае лірычнаму перажыванню своеасаблівую эмацыянальную танальнасць, элегічны характар.

Галоўная думка верша выказана ў апошніх двух радках:

Эх! каб, здаецца, ды шчасце да гэтага!
Эх, каб, здаецца, менш гора і слёз!..

У вершы «З песень аб вясне» галоўны матыў — вітанне вясны. Паэт захапляецца цудоўнай прыродай вясновага красавання, душа яго поўніцца шчасцем жыцця, светлымі, радаснымі пачуццямі. Усяляенне прыроды як спрадвеч-

най крыніцы хараства суадносіцца з паэтызацыяй працы селяніна-хлебароба, сейбіта, якая ўвасабляе сілу і моц народа. Так паступова думка паэта ўсё больш і больш узбагачаецца, напаяняецца сацыяльнымі эмоцыямі, разам з тым і інтанацыя верша становіцца больш энергічнай:

Гэй, гэі, хлебаробе мазольны,
Пан сошкі, і коскі, і поля!
Кінь выгляд слязлівы, нявольны;
Ў тваіх руках слава і доля!

«Як я полем
іду...» (1909)

Сярод твораў пейзажнай лірыкі Янкі Купалы вылучаецца сваім зместам і формай верш «Як я полем іду...». Асноўны яго лірычны матыў — духоўная роднасць чалавека з прыродай, гарманічная суаднасць яго думак і пачуццяў з прыроднымі з’явамі. Сваёй спагаднай красою прырода сугучна настрою душы героя. Яна суцяшае яго, як гаючая сіла, абуджае светлае, радаснае пачуццё, пазбаўляе ад маркотных, самотных перажыванняў. Прыродныя з’явы радуюцца і смуткуюць разам з ім. «Колас гнецца» да яго, «траўка сцелецца ў ног», «кветкі жаляцца» яму. І толькі свая «хатка» — увасабленне рэчаіснасці — «штосьці гняце», выклікае пачуццё незадавальнення:

Як у хатку ўвайду, мяне штосьці гняце;
Бледны сум падыходзіць — прыносіць нуду;
Ў запляснелым кутку цень касцісты цвіце,—
Мяне штосьці гняце, як я ў хатку ўвайду.

Характэрнай асаблівасцю верша з’яўляецца элегічная танальнасць, маляўнічасць вобразаў. З’явы прыроды рамантызуюцца, надзяляюцца чалавечымі ўласцівасцямі. Крайвід падаецца ў дынаміцы і нясе на сабе адбітак чалавечых пачуццяў і перажыванняў. Кампазіцыйную стройнасць і мілагучнасць вершу надаюць анафарычныя паралелізмы кожнай строфы: «Як я полем іду, гнецца колас ка мне...», «Як я лугам іду, траўка сцелецца ў ног...», «Як я лесам іду, зважна думкі сную...».

Матывы
філасофскай
лірыкі

Талент Янкі Купалы шматгранна раскрыўся не толькі ў грамадзянска-патрыятычнай лірыцы. У яго творчасці шырокае развіццё атрымала і філасофская лірыка, звернутая да ўнутранага свету чалавека. Да яе адносяцца вершы «Чалавеку», «Нашто?», «Вечар», «Па шляху», «Ўвесь да дна...», «За свабоду сваю...», «Мая вера». Сярод іх — цудоўныя санеты «Таварыш мой», «На суд», «Чаму?», «Маё цяпенне». Яны вызначаюцца заглыбленасцю думкі,

хараством сваіх вобразаў, багаццем духоўнага свету паэта і лірычнага героя.

Янку Купалу хвалююць пытанні людскога лёсу, свабоды, шчасця, сэнсу жыцця, яго вечнасці і небыцця. Ён пачаў хвалу чалавеку, яго ўсёмагутнаму розуму, усяляе бязмежнасць чалавечага пазнання.

Няма для духа вольнага граніцы, меры,
Дзе б ён сягнуць не смеў, дзе б ён не уздунаў;
У хаосе быцця, у цьме ўсясветных з’яў
Ён не ніштожыцца, ў сабе не губіць веры.

«Чаму?»

«Маё цяпенне» Верш «Маё цяпенне» — яркі прыклад сачынення (1915) Чатыры строфы яго суадносяцца паміж сабой як тэзіс — развіццё — антытэзіс і сінтэз. Паэтычная думка развіваецца драматычна, праз адмаўленне супярэчнасцей. Уласны боль і боль мільёнаў у ім суаднесены, як процілегласці, і паяднаны ў сэрцы паэта.

Верш з’яўляецца водгукам на падзеі імперыялістычнай вайны. Зусім нязначным здаецца паэту яго цяпенне перад мукамі мільёнаў. Крык яго душы перад малітвай свету нішто, і ўсё ж мера яго цяпення бязмежная: яго можна вымераць толькі цяпеннем мільёнаў:

І веру я, што я нішто ў быцці —
Іначай думаць не дае сумленне,—
Аднак чаму ж здаецца мне нязменне,

Што меж майму цяпенню не знайсці,
Што так вяліка мне яно ў жыцці,
Як мільёнаў разам ўсіх цяпенне!

«З цэлым народам Многія свае творы Янка Купала прысвяціў гутарку весці...» тэме паэзіі і паэта. Да іх адносяцца шэдэўры Купалавай лірыкі: «Я не для вас...», «Вы кажаце...», «З кутка жаданняў», «Песня мая», «Песняй толькі...», «Песня званара», «Наша песня», «Родныя песні», «Пра-рок». У гэтых творах паэт выказвае свае погляды на прызначэнне паэзіі, увасабляе вобраз паэта-грамадзяніна, слугі народа, сцвярджае ідэю народнасці літаратуры.

Пачынаючы свой шлях у літаратуры, Купала пісаў:

Я не паэта, о край мяне Божа!
Не рвуся я к славе гэткай німала,
Хоць песеньку-думку і высну, можа,
Завуся я толькі — Янка Купала...

Кожны край мае тых, што апяваюць,
Чым ёсць для народа ўпадак і хвала,
А беларусы нікога ж не маюць,
Няхай жа хоць будзе Янка Купала.

Янку Купалу вабіла не гучная слава паэта. Адзіным жаданнем яго было — стаць паэтам свайго народа, выразнікам яго дум і імкненняў. З першых крокаў сваёй творчасці Янка Купала заявіў, каму аддае свой талент і сэрца. У вершы «Я не для вас...» ён вызначыў сваю грамадзянскую пазіцыю:

Я не для вас, паны, о не,
А я для бедных і загнаных,
Я з імі мучуся ўраўне,
Ў адных закут з імі кайданах...
Я не для вас, паны, о не!

«З кутка жаданняў» (1912) Свой маральны і эстэтычны ідэал паэта-грамадзяніна, народнага заступніка Янка Купала ўвасобіў у вершы «З кутка жаданняў». З вялікай мастацкай сілай ён выказаў у ім сваё запаветнае крэда — духоўна парадніцца з народам, жыць з ім адным жыццём, быць яго голасам, выразнікам дум і пачуццяў:

З цэлым народам гутарку весці,
Сэрца мільёнаў падслухаць біцця —
Гэткай шукаю цэлы век чэсці,
Гэта адно мне падпоярй жыцця.

Самае дарагое для паэта — лёс Радзімы, яе свабода і шчасце. Служыць Бацькаўшчыне, змагацца за яе будучыню, шукаць для яе такой сцэжкі на свеце, якая б прывяла народ «к яснаму сонцу», «к славе», — у гэтым бачыць паэт патрыятычны сэнс і вышэйшую мэту сваёй творчасці, дзеля гэтага гатоў аддаць сваё жыццё.

К яснаму сонцу з цьмы, з беспрасвецця,
К славе з бясслаўя ўсім нашым людзям —
Гэткай шукаю сцэжкі на свеце,
Гэткаму богу і душу аддам.

«З кутка жаданняў» — верш-роздум аб творчасці, яе прызначэнні. Высокім патрыятычным імкненням яго адпавядае ўрачыста-ўзнёслы стыль. Ён дасягаецца галоўным чынам пры дапамозе інтанацыйна-меладыхных сродкаў: частых паэтычных паўтораў, інверсій. Узнёслая, эмацыянальна-пафасная мова надае вершу характар паэтычнай дэкларацыі. Гэтай жа мэце служыць кампазіцыя. Усе строфы верша маюць аднолькавую будову: кожная думка перадаецца як унутранае пачуццё паэта, яго асабістае перажыванне.

«Песня мая» (1911) Паэт у разуменні Янкі Купалы — вяшчун праўды і справядлівасці, абаронца пакрыўджаных і абяздоленых. Як нязгаслы свечак, ён асвятляе

народу шлях да свабоды і шчасця, будзіць сыноў сваёй зямлі. У гэтым бачыць Янка Купала і сваё ўласнае паэтычнае прызвание ў вершы «Песня мая». З гэтых пазіцый раскрываецца ім драматычны характар сваёй песні. Цяжкім, царністым уяўляецца паэту яе шлях:

Песня мая не ўзышла сярод кветак,
Кветак цвітухага вечна паўдня...
Поўначы сумнай забыты палетак
Даў ёй жыццё пасярод палыння.
Пушча і ночка яе гадавалі,
Няньчылі казкамі долі нямой...

Песня Янкі Купалы простая і шчырая, духоўна звернутая да народа. Яна ўвасабляе яго думкі і спадзяванні, красу роднай зямлі, яе прыроду; жыве верай і надзеяй на «лепшы ўсход». Яна свабодная, непадкупная, не шукае чырвонцаў, ніколі не пойдзе служыць капіталу.

Ёй не патрэбна ўсясьільных прынука,
Службы лакейскай не знае яна:
Воля жывая ёй вечнай зарукай,
Волі нязмеранай — служба адна.

Янка Купала разумее, што яго паэзія ва ўмовах несвабоды «...не зачэпе сягоння думкай сваёю ўсіх хат і сяліб», але ён моцна верыць у яе будучыню:

Новы дзень прыйдзе, і новыя людзі
Будуць пачатую думку снавач.

Паводле формы верш «Мая песня» — аўтарскі маналог-роздум пра сваю паэзію, яе характар, асаблівасці, напісаны ў высокім прамоўніцкім стылі. Прасякнуты глыбокім лірызмам, ён гучыць як шчырая споведзь паэтычнага сэрца. Звяртаюць на сябе ўвагу яркая метафарычнасць мовы, рамантычная акрыленасць думкі, яе стройнасць і завершанасць. Песня адухаўляецца, персаніфікуецца, атаясамліваецца з паэзіяй, з'яўляецца яе аналагам. Лірычнае пачуццё нарастае паступова і знаходзіць сваё завяршэнне ў апошняй, заключнай страфе, дзе выказана галоўная думка — запаветная мара паэта:

Пеці і з часам, у добрую пору,
Выклікаць водклік у сонным сяле...
Ўсю Беларусь — неабнятну, як мора,
Ўбачыць у ясным, як сонца, святле.

Паэт-трыбун і песеннік Янка Купала — паэт-наватар, праслаўлены майстар беларускай паэзіі. Ён стварыў класічныя ўзоры лірыкі, надаў беларускаму вершу незвычайную гнуткасць і выразнасць, адкрыў у ім такія маг-

чымасці, якіх не ведала ранейшая беларуская паэзія. У яго творчасці беларускае мастацкае слова дасягнула сваёй сталасці і дасканаласці.

Янка Купала паўстае ў сваіх творах як палымяны трыбун і як самы тонкі, задушэўны лірык. Яго вершы то гучаць як звон набату, то перадаюць самае шчырае, пяшчотнае пачуццё, раскрываюць характэр чалавечай душы, красу роднай прыроды. Янка Купала — паэт яркага лірычнага таленту, і ён жа аўтар сатырычных вершаў, эпіграм, бак, прасякнутых жывым народным гумарам.

Янка Купала прынёс у беларускую літаратуру неверагоднае багацце паэтычных формаў, выяўленчых сродкаў, прыёмаў і спосабаў мастацкай выразнасці, тыпізацыі чалавечых характараў. Яму як паэту ў вышэйшай меры ўласціва пачуццё рытму, сіла экспрэсіі. Верш яго песенны, напеўны і прамоўніцка-патэтычны, заклікальны, звязаны з традыцыямі народнай і класічнай паэзіі. Пра рытм Купалавай паэзіі Максім Багдановіч пісаў: «...ён падмывае... чытача, гіпнатызуе яго, не дае апамятацца, затрымацца...»

Лірыка Янкі Купалы моцна звязана з народнай песняй. Паэт здолеў глыбока пранікнуць у стыль нацыяльнага фальклору, змог улавіць і перадаць дух народнай паэзіі, яе мелодыку, яе песенны лад. У яго творчасці часта сустракаюцца тыповыя народныя параўнанні, увасабленні, паралелізмы. Паэт выкарыстоўвае народную сімволіку. Як і Някрасаў, ён называе свае вершы песняй: «Песня аб песнях», «З песень бедака», «З песень нядолі», «З песень аб вясне» і інш.

Сіла лірыкі Янкі Купалы ў народнасці, вернасці жыццю, сапраўднай мастацкай прастаце. Вершы паэта хваляюць праўдзівасцю і яркасцю мастацкіх вобразаў, прыгажосцю паэтычнай мовы. Яны вызначаюцца глыбінёй пачуцця, душэўнай цеплынёй, шчырасцю, сардэчнасцю. Гэтыя якасці Купалавай лірыкі высока цаніў М. Горкі. У пісьме да рускага пісьменніка А. С. Чарамнова ён пісаў у 1910 г.: «...Ці ведаеце вы беларускіх паэтаў Якуба Коласа і Янку Купалу? Я нядаўна пазнаёміўся з імі — падабаюцца! Пішуць так проста, задушэўна і, відаць, сапраўды народна».

«Паэзія Купалы, — зазначае Якуб Колас, — гэта квітнеючы і чароўны сад, дзе сабраны водар беларускай зямлі. Яго вершы вельмі павучыя, музыкальныя. У іх шмат унутраных рыфмаў, алітэрацый, што збліжае песні Купалы з песнямі Беранжэ. У іх адчуваецца цеплыня, мяккасць

і шчырасць паэзіі Тараса Шаўчэнкі, якога Купала вельмі любіў... У іх таксама знойдзеце і элементы грамадзянскай лірыкі Някрасава, і павучасць вершаў Кальцова, але ўсе гэтыя матывы прапушчаны праз прызму купалаўскага паэтычнага ўспрыняцця і аваяны своеасабліваасцю яго прывабнага таленту».

Паэзія Янкі Купалы была і застаецца крыніцай натхнення для кампазітараў. Яна вабіць іх народнасцю і грамадзянскасцю, сваім песенным лірызмам, меладычнасцю, шчырасцю выказанага пачуцця. На словы народнага паэта напісана больш за дзвесце музычных твораў. Сярод іх песні, раманы, араторыі, кантаты. Многія з іх атрымалі шырокую вядомасць і прызнанне.

1. Вывучыце на памяць вершы Янкі Купалы «Маладая Беларусь» і «Песня мая». Падрыхтуйце іх выразнае чытанне.
2. Ахарактарызуйце жыццёвы і творчы шлях Янкі Купалы.
3. Якія праблемы грамадскага жыцця хвалявалі паэта і як яны адбіліся ў яго паэзіі?
4. Як раскрываецца тэма нацыянальнай і чалавечай годнасці беларускага народа ў паэзіі Янкі Купалы? Прааналізуйце верш «А хто там ідзе?».
5. Прасачыце, як увасабляецца вобраз радзімы — «Маладой Беларусі» — у паэзіі Янкі Купалы. Якімі фарбамі ён намаляваны? На чым грунтуецца вера паэта ў светлую будучыню народа?
6. Якое месца ў творчасці Янкі Купалы займае філасофская лірыка? Якія яе асаблівасці?
7. Як разумее Янка Купала ролю паэзіі ў жыцці народа? У чым бачыць ён прызначэнне паэта?
8. Які характар носіць прыродаапісальная лірыка Янкі Купалы? Якімі пачуццямі яна прасякнута?
9. Раскажыце пра паэтычнае майстэрства Янкі Купалы. Якія найбольш характэрныя асаблівасці яго верша?
10. Чым паэзія Янкі Купалы бліжэй нашым сучаснікам? Што вы асабліва цэніце ў ёй? Якія вершы вам найбольш падабаюцца?
11. Чым паэзія Янкі Купалы захапіла М. Горкага? Што асабліва цаніў ён у творах паэта? Дакажыце справядлівасць горкаўскай ацэнкі верша «А хто там ідзе?», растлумачце яе глыбокі сэнс.
12. Янка Купала — вялікі нацыянальны і народны паэт. Дакажыце справядлівасць гэтай думкі.
13. Падрыхтуйце паведамленне на адну з тэм: «Народ — галоўны герой твораў Янкі Купалы», «Агульначалавечыя матывы ў вершах паэта».

ПАЭМЫ ЯНКІ КУПАЛЫ

Раннія паэмы Высокае майстэрства Янкі Купалы праявілася ў жанры паэмы. Да гэтага жанру паэт звярнуўся з самага пачатку сваёй творчасці. Першыя яго паэмы «Зімою», «Ніколі», «Калека», «Адплата кахання» былі напісаны ў 1905—1907 гг. Галоўнымі героямі іх з'яўляюцца сяляне, асуджаныя на горкі лёс і пакуты. Бясконца трагічнае жыццё жабрака «Куксы ўбогага». Скалечаны на вайне, ён замярзае зімой пад крыжам ля дарогі («Калека»). Такі ж трагічны лёс і парабчанкі Ганны. Разлучаная з каханым, выгнаная са службы, яна замярзае з дзіцем на руках у зімовую ноч на дарозе дадому («Зімою»). Сацыяльная няроўнасць становіцца прычынай трагічнай пагібелі сялянскага хлопца Янкі Прывады і багатай паненкі Зосі. Іх шчасце разбівае ганарлівы шляхціц Лаўчынскі («Адплата кахання»).

Ва ўсіх гэтых творах чуецца голас паэта-гуманіста, заступніка працоўных, гучыць яго пратэст супраць несправядлівых умоў жыцця, варожых натуральным імкненням чалавека, якія прымушаюць яго пакутаваць, робяць немагчымым сапраўднае шчасце.

Вялікім мастацкім дасягненнем беларускай паэзіі з'явіліся рамантычныя паэмы Янкі Купалы «Курган», «Бандароўна», «Магіла льва», прасякнутыя вольналюбівымі, патрыятычнымі матывамі. Сваёй тэматыкай яны звернуты да мінулага, да тых падзей, якія здаўна захаваліся ў народнай памяці.

Героіка-рамантычныя паэмы Асабліва шырокую вядомасць атрымалі паэмы «Курган» і «Бандароўна» — творы пра легендарную, гераічную гісторыю народа, пра мужных, смелых, моцных духам людзей, якія ахвяруюць сваім жыццём у імя свабоды.

«Курган» (1910) Галоўным героем паэмы «Курган» з'яўляецца гусяр — чалавек моцнай волі, непадкупнага сумлення, адданы змагар за свабоду мастацтва. У жыцці народнага песняра паказаны самы яркі, самы гераічны момант — яго паядынак з князем. Ён ляжыць у аснове сюжэта і вызначае героіка-трагедычны змест паэмы.

Магутны сваёй уладай і багаццем князь хоча прымуціць народнага песняра служыць яго карыслівым, эгаістычным інтарэсам. Ён загадвае гусяру пацешыць сваёй песняй знатных гасцей, якія з'ехаліся з-за паўсвету на вяселле дачкі-княжны, праславіць яго род і багацце, абцякаючы за гэта насыпаць цэлыя гуслі дукатаў:

Запярэш па душы, дасі ўцехі гасцям —
Поўны гуслі насыплю дукатаў;
Не пад мысль песня будзе каму-небудзь нам —
Канапляную возьмеш заплату.

Гусяр рашуча адхіляе патрабаванне князя. Ён горда заяўляе феодалнаму магнату, што песня яго не прадаецца, што яна свабодная, незалежная, падуладная толькі народу.

Скурганіў бы душу чырванцом тваім я;
Гусям, княжа, не пішуць законаў:
Небу справу здае сэрца, думка мая,
Сонцу, зорам, арлам толькі роўна.

Бачыш, княжа, загоны, лясы, сенажаць,—
Ім пакорны я толькі з гусямі,
Сілен, княжа, караць, галаву сілен зняць,—
Не скуеш толькі дум ланцугамі.

Гусяр і князь у паэме кантрастна супрацьпастаўлены. Князь — магнат, эксплуатаатар, дэспат і самадур. Шчасце яго пабудавана на няшчасці народа, усё багацце яго — золата, брыльянты, атласы, віно — набыта крывавай сялянскай працай, трымаецца на касцях «бядоты рабочай». Князь такі ж недаступны і грозны, як хорам, у якім ён жыве. Ён праславіўся на цэлы свет жорсткасцю, катаваннем. Для князя мастацтва — пацеха, забава; для гусяра — сэнс жыцця.

Вобраз гусяра намалёваны эпічна-рамантычнымі фарбамі. У характары яго вылучаюцца самыя яркія, самыя выдатныя рысы: сіла, мужнасць, высакародства, адданасць народу. Яркімі рамантычнымі фарбамі намалёваны партрэт гусяра, падкрэсліваюцца ў ім такія дэталі, якія выяўляюць яго мудрасць і незвычайны паэтычны дар. Песні і думы гусяра валодаюць цудадзейнай сілай. Яны зачароўваюць прыроду, зганяюць сон, сцішаюць боль.

У вобразе гусяра Янка Купала ўвасобіў свой ідэал паэта-грамадзяніна, заступніка народа, выразніка яго імкненняў і спадзяванняў, сцвердзіў ідэю народнасці мастацтва. Гусяр гіне, але песня яго застаецца жыць у народзе, і векавечны курган — сімвал бессмяротнасці гэтага жыцця. Ні перуны, ні нават час не могуць сцерці яго з людскай памяці.

Глыбокі ідэйны змест, праўдзівасць, пластычнасць мастацкіх вобразаў, прастата і прыгажосць эпічнага стылю, высокае паэтычнае майстэрства — усе гэтыя якасці робяць паэму «Курган» выдатным творам беларускай паэзіі.

«Бандароўна»
(1913)

Паэма «Курган» напісана ў строга эпічным стылі, «Бандароўна» — наадварот, наскрозь лірычная. Яна ўвабрала ў сябе многія асаблівасці паэтыкі народнай песні. Усе выяўленчыя сродкі яе, рытміка і мелодыка верша, лірычная танальнасць маюць народна-паэтычную аснову.

У паэме ўзнаўляецца з мінулага не канкрэтная гістарычная падзея, а легенда, што захавалася ў песнях і паданнях пра чароўнае хараство ўкраінскай дзяўчыны, пра яе жыццё і гераічную смерць. У аснове канфлікту — самы драматычны момант з жыцця гераіні, яе мужны ўчынак, вышыня яе маральнага подзвігу; час, калі рашаецца яе лёс, калі трэба выбіраць паміж жыццём і смерцю. Пан Патоцкі хоча сілай прымусіць Бандароўну стаць яго палубоўніцай. Ён прапануе ёй:

— Ну, што воліш сабе выбраць,
Пышная паненка:
Ці ў бяседзе засядаці
Вось пад гэтай сценкай
І са мною піць, гуляці,
Ночкі каратаці?
Ці навекі косці парыць
У зямельцы-маці?

Бандароўна не адступаецца перад пагрозай. З пагардай адмаўляецца ад панскіх грошай і багацця; вырашае лепш загінуць, чым пайсці супраць свайго сумлення. Мужна абараняе яна сваю дзявочую і чалавечую годнасць, сваё права на свабоду. Што дае ёй гэту выключную мужнасць? Любоў да радзімы, разуменне таго, што на яе баку праўда і падтрымка народа. З гордым усведамленнем сваёй сілы яна заяўляе пану:

— Дужы ты з сваім багаццем,
А я сілы большай,—
За мной праўда і народ мой,
За табой жа — грошы!
Чым з табой піць, гуляці,
Ночкі каратаці,—
Лепш навекі косці парыць
У зямельцы-маці!

Бандароўна гіне, не скарыўшыся перад грубай сілай і свавольствам. Яе смерць — урок мужнасці, смелы выклік беззаконню, дэспатызму, сацыяльнай несправядлівасці. Крывавае злачынства Патоцкага выклікае народнае абурэнне. У паэме ўваскрашаюцца старонкі нацыянальна-вызваленчай барацьбы на Украіне, побач з мужнасцю

аднаго героя ўслаўляюцца мужнасць народа, яго змаганне за свабоду і незалежнасць Радзімы.

Па асаблівасцях зместу і формы «Бандароўна» — глыбока народная паэма, твор, у якім раскрыты і ўслаўлены маральная сіла, прыгажосць, высокая чалавечая годнасць і мужнасць.

«Магіла льва»
(1913)

«Магіла льва» — ліра-эпічная паэма з трагедыйным лёсам галоўнага героя. Сваім зместам яна звернута да даўняга мінулага, якое засталося ў гістарычнай памяці народа. У аснове сюжэта — не канкрэтна-гістарычны падзеі, а народная легенда пра ўзнікненне Магілёва, пра Машэкаву гару, пра магілу льва. Легендарная гісторыя, што захавалася ў паданнях, з'явілася толькі адпраўным пунктам для аўтарскай мастацкай канцэпцыі твора. Паэт значна пераасэнсавуе яе, адкрыў у ёй глыбокі чалавечы змест, важны як урок для сучаснасці.

Ва ўступе паэмы ставіцца спрадвечнае пытанне: у чым «прычыны... крыўд і бед» народных? Яно з'яўляецца галоўнай сацыяльна-філасофскай ідэяй твора, вызначае яго змест, асаблівасці маральна-эстэтычнай праблематыкі, ляжыць у аснове яго драматычнага канфлікту.

Галоўнымі героямі паэмы з'яўляюцца Машэка і Наталька. Увага аўтара засяроджана на адным з самых драматычных момантаў іхняга жыцця — на гісторыі іх нешчаслівага кахання. Праўдзіва раскрываецца складаны, супярэчлівы свет іх думак, уяўленняў, пачуццяў, перажыванняў, паводзін.

Вобраз Машэкі Машэка — рамантычны герой. Чалавек незвычайнай сілы, моцнай волі:

Асілкам гэтакім ад роду
Машэка быў ў сваёй радні,—
Дзіцём нясці ўжо мог калоду,
Якой трох сталых — не маглі.

Прырода надзяліла яго не толькі фізічнай сілай, але і залатой натурай. Ён быў добрым, шчырым, нікому крыўды не рабіў. З ранніх гадоў быў закаханы ў Натальку. Дзяўчына абваражыла яго сваім хараством. Каханне не давала яму «ні спакою, ні прыстання».

Машэка гэтакі асілак,
Што рваў дзярэўе з каранём,
Ў руках яе стаў як апілак:
Яго забрала хараством.

Нечакана каханне стала бядой для Машэкі. У час вымушанай разлукі з любай, калі Машэку давялося гнаць

да Кіева платы, Наталька здрадзіла яму, стала палюбоўніцай багатага баярына. Так было страчана самае дарагое, чаму Машэка пакланяўся, чым жыў. Ён моцна перажываў. Не мог змірыцца з гэтай здрадай. Напачатку затоена маўчаў, цяпеў.

З дня ў дзень хмурней ён становіўся,
Расла ў ім помста, як змяя,—
І сам, як гадзіна, ў ёй віўся,
Ў жыцці не бачачы пуцця.

Пасля, дачакаўшыся вясны, Машэка ўцёк у пушчу...

...у ёй асеўся,
Змяніўся ўвесь, як ваўкалак,
У скуру воўчую адзеўся
І стаў на жыр выходзіць так.

Спачатку ахвярамі яго былі багатыры, а потым — вяскоўцы. Страціўшы сумленне, Машэка губіў людзей, не адчуваючы сваёй віны.

Такім чынам, канфлікт паміж Машэкам і баярынам, Машэкам і Наталькай перарастае ў канфлікт паміж ім і народам. Машэка становіцца злачынцам. Парушаюцца маральныя асновы яго жыцця. Чалавек, які ад прыроды атрымаў такія выдатныя задаткі, быў добрым, шчырым, сардэчным, адчуваеца ад народа, робіцца забойцам. Духоўнае і сацыяльнае адзіноцтва прыводзіць яго да згубы, да страты чалавечнасці, усяго таго, што вызначае духоўнасць і душэўнасць чалавека. Трагедыя Машэкі ў тым, што ён, аслеплены сваёй крыўдай, прагай помсты, страціў чалавечае аблічча. За гэта адступніцтва народ не можа яму дараваць. Калі Наталька прынесла вестку аб смерці Машэкі, вяскоўцы «яе віталі добрай чэсцю».

І не было там чалавека,
Каб хоць адну пусціў слязу.

І ўсё ж памяць народная, паводле легенды, захавала і добрае і благое пра сілу Машэкі. Вяскоўцы пахавалі яго па-хрысціянску і назвалі яго магілу «Магілай Льва».

Яго высокую магілу —
Дзе лес ды вецер панаваў —
Знаць, што вялікую меў сілу,
«Магілай Льва» народ назваў.

Вобраз Наталькі

Вобраз Наталькі шырока не раскрыты ў паэме. Паказаны толькі самыя характэрныя, самыя выключныя абставіны яе жыцця. «Дзіця сяла і грамады», Наталька была найпрыгажэйшай сярод вясковых дзяўчат, захапляла ўсіх сваёй дзявочай красой:

Наталька ў вёсцы між сваімі
Найпрыгажэйшаю была,
Грудзямі, шчочкамі, вачыма,
Як мак, між макамі цвіла.

З малых гадоў Наталька сябрала з Машэкам, а калі падрасла, пакахала яго. Аднак у час разлукі з любым, падаўшыся на заляцанні багатага баярына, нечакана здрадзіла Машэку.

Калі пасля смерці баярына Машэка сустрэўся з Наталькай, то ў яго з новай сілай абудзілася ранейшае пачуццё. Ён быў рады. Пакорна яе песціў і галубіў, ды толькі не мог уцешыць Натальку. Яна не магла ўжо так, як раней, любіць яго. Спазнаўшы панскія раскошы, дзяўчына «не мела сіл змагчы ў пустошы і адзіноцтва, і жуды» і вырашыла «згубіць разбойніка», адпомсціць яму «за кроў пралітую крывёю»...

У вобразе Наталькі сумяшчаюцца супярэчлівыя рысы. З аднаго боку, яна асуджаецца за адступніцтва ад народа, за тое, што «сама к бядзе пайшла сваей... не дбала свету і людзей...». З другога боку, людзі, нібы гераіню, сустракаюць і вітаюць яе, калі яна прыходзіць у родную вёску з «добрай вясцю» аб смерці разбойніка.

Наталька, як і Машэка, — постаць адметная, незвычайная. Яна валодае прываблівай красой, але, як і Машэка, застаецца адзіночым чужынцам.

Зместам твора, логікай развіцця канфлікту Янка Купала прыводзіць чытача да высновы: «...прычыны нашых крыўд і бед» у адступніцтве асобы ад народа. Трагедыя ў тым, што найдаражэйшыя духоўныя якасці — сіла, мужнасць, дабрыня, краса, каханне, сардэчнасць, чалавечнасць — страчваюць, губляюць свой воблік, калі адчуваюцца ад народа.

Вобраз
баярына

Вобраз баярына не разгорнуты ў паэме. Ён паказаны бязлітасным прыгняцальнікам, крыўдзіцелем народа, свавольнікам, носбітам грубай сілы, амаральнасці. Яго палац, абнесены высокім мурам, нагадвае астрог. У сваім свавольніцтве малады баярын не спыняецца ні перад чым:

Усюды броіў самазбродам,
Тварыў закон свой і свой суд
Над абнядоленым народам,
Што збыць не меў сіл сваіх пут.

Баярын разбіў шчасце і Наталькі. Стаў віноўнікам трагедыі Машэкі.

Жанр і кампазіцыя «Магіла льва» — ліра-эпічная паэма, паэма з драматычным сюжэтам. Складаецца яна з 20 раздзелаў, кожны раздзел — з шасці чатырохрадных строф. Апавяданню папярэднічае ўступ, дзе гучыць аўтарскае слова: роздум паэта аб гістарычнай памяці, лёсе народа, аб прычынах «крыўд і бед» народных. Паэма завяршаецца заключным раздзелам, які набывае значэнне эпілога. Апісваюцца падзеі, якія адбыліся пасля галоўнага дзеяння: узнікненне Магілёва, які вырас на Машэкавай гары, атрымаўшы ў народзе назву «Магіла Льва».

Лірычныя адступленні Важную кампазіцыйную ролю ў паэме выконваюць частыя лірычныя адступленні, цесна звязаныя з сюжэтам. Апрача лірыка-філасофскага разважання пра гістарычную даўніну, усе астатнія адступленні адносяцца да характарыстыкі герояў твора. Гэта лірычныя разважання пра здрадлівае каханне, пра прыгажосць беларускіх дзяўчат, пра людскую хітрасць, пачуццё помсты. Разам з эпічным сюжэтам лірычныя адступленні надаюць паэме адметную асаблівасць, паглыбляюць яе сацыяльна-філасофскі змест. Нярэдка яны чаргуюцца з пейзажнымі замалёўкамі. Пейзаж выконвае ролю эмацыянальнага фону для галоўных падзей. Пушча не дае волі Дняпру вырвацца на прастор. Вобраз пушчы, хмурнай, бязлюднай, дзе днявалі іначавалі ваўкі, дзікі, ласі, мядзведзі, узмацняе трагізм, адзіноцтва, адчужанасць душы Машэкі.

Напісаная паводле матываў народнай легенды, цесна звязаная з фальклорам, непасрэдна звернутая сваім сацыяльна-філасофскім зместам да карэнных праблем народнага жыцця, паэма «Магіла льва» стала значнай з'явай ліра-эпасу Янкі Купалы і ўсёй беларускай паэзіі.

1. Чым зацікавіла Янку Купалу народная легенда пра ўзнікненне Магілёва?

2. У чым бачыць паэт «прычыны нашых крыўд і бед»? Як ставіцца і раскрываецца гэта карэннае сацыяльна-філасофскае пытанне ў паэме?

3. якія рысы чалавечага характару ўвасоблены ў вобразе Машэкі? У чым трагедыя гэтага героя?

4. Як паказана ў паэме Наталька? У чым яе віна і бяда? Ці можна апраўдаць яе здраду? Як адносяцца да яе паводзін аднавяскоўцы?

5. Параўнайце вобраз Наталькі з вобразам Бандароўны. У чым карэннае адрозненне духоўнага свету і паводзін гэтых гераінь?

6. Раскажыце пра асаблівасці жанру і кампазіцыі паэмы.

7. Якое месца займаюць у паэме лірычныя адступленні? Як яны звязаны са зместам твора?

Побач з ліра-эпічнымі вялікім здабыткам беларускай паэзіі з'яўляюцца і драматычныя паэмы Янкі Купалы «Адвечная песня», «Сон на кургане» і «На папасе». Яны значна пашырылі абсягі нацыянальнага паэтычнага эпасу, узбагацілі яго паэтыку, жанрава-стылёвыя асаблівасці і пазначылі шлях да драматургіі.

Першай драматычнай паэмай была «Адвечная песня». Асобным выданнем яна выйшла ў 1910 г. і была адзначана крытыкай як твор арыгінальны, своеасаблівы паводле зместу і формы.

Галоўным героем паэмы з'яўляецца Мужык. Вобраз яго не індывідуалізаваны, маштабна абагульнены, узняты да сімвала і ўвасабляе ўсю беспрасветнасць і трагізм сялянскага жыцця. Вечныя спадарожнікі Мужыка на яго жыццёвым шляху — Доля, Бяда, Голад і Холад — таксама набываюць у паэме ўмоўна-сімвалічнае значэнне. Яны персаніфікаваны, паказаны як жывыя, злыя фантастычна-міфалагічныя духі, цені жыцця.

Паэма складаецца з 12 частак-«праяў», кожная з якіх заканчваецца аўтарскай рэмаркай. У іх раскрываецца гаротнае, пакутлівае жыццё Мужыка ад нараджэння да смерці. Першая «праява» — «Хрэсьбіны» — пачынаецца маналагам Жыцця, звернутага да дзіцяці, што нарадзілася ў вясковай убогай хаце. Жыццё дае яму сілу, мудрасць, ва ўладанне багацці зямлі, высокае званне чалавека, усё, што патрэбна для шчасця.

Усясільнай рукою тварэння
Даю яму права існавання,
На ўласнасць вяду і зямлю,
Душу яму такжа даю.

Пад ўладай сваёй будзе меці
Як ёсць усё чыста на свеце;
Ён будзе ўсіх чыста дужэй,
Ён будзе ўсіх чыста мудрэй...

Так будзе ён царам прыроды,
Сам найдасканалышага роду,
І будзе цар гэты навек
Названне насіць — чалавек.

Аднак якая трагічная іронія лёсу! Да дзіцяці, якое ляжыць «у асінавых начоўках, абверчанае зрэбнымі пялёнкамі», прыходзяць Доля, Бяда, Голад і Холад. Яны і спраўляюць хрэсьбіны, даюць імя дзіцяці Мужык, вызначаюць яго лёс і асуджаюць на вечнае гора і пакуты.

Умоўна-сімвалічнае, фантастычнае ў паэме звязана з фальклорам, з народнай міфалогіяй і паяднана з рэальным, канкрэтным. Праз яго бачацца ўсе рэаліі мужыцкага жыцця, усе яго праявы і нягоды ўзнікаюцца да агульнага, напаўняюцца глыбокім сацыяльным сэнсам.

З малых гадоў Мужык становіцца ахвярай беднасці, галечы, бяспраўя. Жыццёвы шлях яго цяжкі, трагічны. Аддаючы ўсе свае сілы гаспадарцы, ён ніяк не можа забяспечыць дабрабыт сям'і. На кожным кроку яго сустракаюць спакуслівыя выпрабаванні. З вялікай надзеяй ён чакае волі, але і пасля адмены прыгону застаецца абяздоленым нявольнікам:

Вынімала мне паншчына дух,
Зжыў яе — думаў, воля дасць хлеб,
І ці звёў, ці не звёў той ланцуг,
Як за паншчынай, бедзен і слеп.

Самой назвай твора «Адвечная песня» Янка Купала падкрэслівае трагізм гістарычнага лёсу Мужыка. Багатыя жыццёвыя сілы яго ва ўмовах жорсткай рэчаіснасці застаюцца не раскрытымі; не хапае і актыўнасці «ваяваць з бядой», жаданне пайсці з касой сталёвай здабываць «шчасце новае» не збываецца. Беднасць, галеча, падаткі, бясконцыя запазычанасці, хвароба дзяцей прымушаюць Мужыка ісці ў лес на заробаткі. І тут зімой, у час мяцеліцы, ад падсечанай хвойкі абрываецца яго жыццё.

У заключнай «праяве» паэмы «На могілках» з магілы паўстае цень Мужыка для таго, каб даведацца, «што чутна на свеце», «што зроблена для мужыка». І калі чуе адказ, што на свеце нічога не змянілася, усё засталося такім, якім і было: «Завалены сцежкі к прасвету...», чалавек працы, як і раней, «чахне без сіл», — Мужык зноў сыходзіць у магілу:

Не міла мне слухаць, не міла
З зямлі маёй гэткі прывет.
Раскрыйся нанова, магіла:
Страшней цябе людзі і свет.

Гэтыя радкі паэмы маюць глыбокі сацыяльна-філасофскі сэнс. У іх выражаецца гуманістычная ідэя твора, выказаны пратэст і асуджэнне таго несправядлівага, бязлітаснага, абсурднага ладу жыцця, яго антыгуманных законаў, якія абяздолілі чалавека, закрылі яму шлях да свабоды і шчасця, не даюць ажыццявіць сваё прызначэнне.

Фінал паэмы сумны, трагічны, але не песімістычны. Застаецца надзея на лепшае. Мужыка нават і ў магіле не пакідае думка аб чалавечым шчасці.

Вялікую цікавасць выклікала паэма «Адвечная песня» ў польскага крытыка С. Руднянскага (Рубера). У артыкуле, прысвечаным беларускай паэзіі, ён пісаў: «Панурай і безнадзейнай можа здавацца канцоўка паэмы, аднак тут укладзена спадзяванне на лепшы дзень, і грамадскае пачуццё выступае ў паэме як сіла, якую не можа перамагчы нават смерць, а пытанне «што зроблена для мужыка, што зроблена для ўздому людской годнасці, абуджэння жыццёвай энергіі чалавека?» — пакідае незабыўны след у свядомасці і накіроўвае думку ў адпаведным кірунку».

Высока ацэньваў «Адвечную песню» Максім Горкі. Вядома, што ён прапаноўваў перакласці яе на рускую мову.

1. Растлумачце сэнс назвы драматычнай паэмы «Адвечная песня».
2. У чым трагізм гістарычнага лёсу Мужыка? Якія злыя сілы, цені жыцця супрацьстаяць на шляху да яго свабоды і шчасця?
3. Якімі мастацкімі сродкамі раскрываецца вобраз Мужыка, узняты на вышыню філасофскага абагульнення? Як спалучаецца ў паэме рэальна-бытавое і ўмоўна-сімвалічнае, фантастычнае?
4. Вызначце гуманістычную ідэю паэмы.
5. Чаму сумны, трагічны фінал паэмы не з'яўляецца песімістычным, не выклікае безнадзейнасці?
6. Як ацаніў паэму «Адвечная песня» Максім Горкі?

ДРАМАТУРГІЯ ЯНКІ КУПАЛЫ

Не толькі ў паэзіі, але і ў драматургіі Янка Купала дасягнуў вяршынь высокага мастацтва. Яго п'есы «Паўлінка» і «Раскіданае гняздо» сталі нацыянальнай класікай. Атрымаўшы шырокае сцэнічнае ўвасабленне, яны адкрылі новы этап у развіцці беларускай драматургіі і тэатра.

Янка Купала любіў тэатр, адводзіў яму вялікую ролю ў жыцці народа, у абуджэнні яго нацыянальнай, патрыятычнай самасвядомасці. Да драматургіі ён звярнуўся ў пецяярбургскі перыяд свайго дзейнасці. Гэтаму спрыяла знаёмства з кіраўніком першага беларускага тэатра І. Буйніцкім. Спектаклі ў пастаноўцы гэтага таленавітага рэжысёра і акцёра ўсхвалявалі паэта, выклікалі жаданне працаваць над арыгінальным беларускім рэпертуарам для нацыянальнага тэатра.

«Паўлінка»
(1912)

«Паўлінка» — першы драматургічны твор Янкі Купалы, надзвычай арыгінальны па сваіх жанравых асаблівасцях. Гэта вясёлая, жартоўная камедыя з драматычным фіналам. Галоўным героем яе з'яўляецца Паўлінка — дачка Сцяпана Крыніцкага — прыгожая, гордая дзяўчына. Яна кахае вясковага настаўніка Якіма Сароку і гатовая выйсці за яго замуж, але яе бацька не згаджаецца на гэты шлюб. Ён абраў у жаніхі, як яму здаецца, багатага і знатнага шляхціца Адольфа Быкоўскага, а да Сарокі адносіцца пагардліва і варожа. Крыніцкі не жадае парадніцца з ім не толькі таму, што ён з мужыкоў, бедны, нязнатны, але і па палітычных меркаваннях.

Такім чынам, канфлікт «бацькоў і дзяцей» набывае ў камедыі сацыяльна-палітычны характар, развіваецца з драматычнай напружанасцю. Каб пазбавіцца ад Якіма Сарокі, Крыніцкі выдае яго паліцыі. П'еса заканчваецца арыштам настаўніка.

Калі для Крыніцкага Сарока — небяспечны чалавек, «дэмакрат», «бязбожнік», «забастоўшчык», то для Паўлінкі ён «мілей ад усяго чыста — жыцця, хаты роднай, цэлага свету». У каханні да Якіма раскрываюцца лепшыя рысы яе характару, шчырасць пачуцця, праўдзівасць, жаданне ісці насустрач новаму. Паўлінка прыныпова і настойлівая, гатовая да канца змагацца за сваю свабоду. Яна пратэстуе супраць свайго прыгнечанага, бяспраўнага становішча ў сям'і. Бацька патрабуе ад дачкі пакорлівасці, хоча прывіць ёй сваё разуменне ідэалаў чалавечага шчасця. Паўлінка не прымае нормаў дамастравеўскай маралі. У яе свой погляд на жыццё, каханне, асабістае шчасце. Яна жыве тымі ідэямі, якія запалі ў яе душу ад сустрэч з настаўнікам, ад прачытаных кніжак. Якім абудзіў у яе імкненне да новага жыцця. Паўлінка гаворыць пра Якіма: «Кніжкі мне прыносіў... Хораша так аб усім раскажыць... як трэба жыць, як людзей трэба ўсіх любіць, і шмат, шмат чаго... У нас, кажа, усё ідзе не так, як трэба. Людзі, кажа, у нас, як звяры... сляпыя, кажа, усе сляпыя. Адзін над другім не маюць ніякай літасці, хоць усіх душаць зверху ўсялякія пошасці ды злыдні».

Прадстаўнікі маладога пакалення Якім Сарока і Паўлінка проціпастаўляюцца ў п'есе засцяпковай шляхце. Духоўна яны перараслі асяроддзе, у якім вымушаны жыць, і сваім пратэстам адмаўляюць адсталыя погляды на жыццё, на шлюб, на сямейныя адносіны.

Калі з вобразам Паўлінкі, з яе каханнем да Якіма звязана лірычная танальнасць камедыі, то праз вобразы шляхты, наадварот, раскрываецца яе крытычна-сатырычная накіраванасць. У «Паўлінцы» шмат смешных, жартоўных сцэн. Яна ўся прасякнута здаровым народным гумарам, які нярэдка перарастае ў сатыру.

Янка Купала дасціпна высмейвае кансерватыўны ўклад жыцця шляхты, яе звычаі, выкрывае сямейны дэспатызм, самадурства, грубасць, духоўную беднасць, пустую шляхецкую ганарлівасць. Сцяпан Крыніцкі, Пранцісь Пустарэвіч, яго жонка Агата, Адольф Быкоўскі паказаны ярка, каларытна, надзелены непаўторнымі індывідуальнымі рысамі.

Камедыя «Паўлінка» — адна з самых папулярных, любімых народам беларускіх п'ес. Аляксандр Твардоўскі назваў яе жамчужынай беларускага мастацтва. Упершыню п'еса была пастаўлена 27 студзеня 1913 г. у Вільні на вечарынцы беларускага музычна-драматычнага гуртка, другі раз — 9 лютага 1913 г. у Пецярбургу Беларускай навукова-літаратурнай гурткам студэнтаў. Пасля гэтага яна неаднаразова ставілася ўсімі прафесійнымі і самадзейнымі тэатрамі Беларусі. Экранізаваная ў 1952 г. студыяй «Беларусьфільм», п'еса знайшла шлях да шматмільённага глядача. У 1973 г. паводле яе матываў была створана аднайменная апэра (лібрэта А. Бачылы, музыка Ю. Семянкі).

«Раскіданае
гняздо»
(1913)

У драме «Раскіданае гняздо» з новай сілай праявіўся талент Янкі Купалы-драматурга. У гэтым творы знайшлі праўдзівае мастацкае ўвасабленне вызваленчых ідэі беларускага народа, яго імкненне да свабоды, да сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення. У ім адлюстраваны тыповыя для Беларусі канца XIX — пачатку XX ст. грамадскія працэсы. Гісторыя адной сялянскай сям'і ўзнята ў п'есе да сімвала трагічнага лёсу ўсяго беларускага сялянства, якое з развіццём капіталізму перажывала трагізм абеззямельвання і галечы.

Аўтабіяграфічнасць п'есы

Янка Купала сам прызнаваў аўтабіяграфічнасць «Раскіданага гнязда». З сямейнай хронікі Луцэвічаў вядома, што продкі бацькі паэта доўгі час арандавалі зямлю, якая належала князю Радзівілу. У другой палове XIX ст. яна перайшла ва ўласнасць князеў Вітгенштэйнаў. За нейкую правіннасць князі адабралі ў дзеда Янкі Купалы гэту зямлю. «Неяк вясно, калі ўжо ўсё поле было засеяна, — успамінае

сястра паэта Л. Раманоўская, — паны выгналі дзедаву сям'ю з хаты».

Вядома, працуючы над п'есай, Янка Купала не абмяжоўваўся толькі аўтабіяграфічным матэрыялам. Каб намаляваць шырокую карціну народнага жыцця, ён выкарыстаў многія іншыя жыццёвыя факты. З развіццём капіталізму ў вёсцы адбывалася масавае абезземельванне і збядненне сялянства, разарэнне дробных арандатараў. У «Раскіданым гняздзе» Марыля гаворыць: «Ці з багатым беднаму судзіцца? Пакуль з багатага пух, то з беднага дух. Цэлыя вёскі такіх, як мы, з хат у поле вывозілі ад пасаваў, ад усяго дабра».

Усе гэтыя факты ў п'есе пададзены абагульнена, ператвораны ў праўдзівыя мастацкія вобразы. Перад намі тыповая карціна жыцця беларускага народа ў адзін з важнейшых перыядаў яго гісторыі. Дзея драмы адбываецца ў 1905 г., калі народныя масы, абуджаныя рэвалюцыяй, узнімаліся на змаганне за свае правы і свабоду.

«Раскіданае гняздо» — сацыяльна-філасофская драма. У аснове яе сюжэта ляжыць востры драматычны канфлікт — барацьба працоўных сялянскіх мас за зямлю і волю. Раскрываецца гэты канфлікт на прыкладзе жыцця адной сялянскай сям'і. Драматычнае дзеянне адбываецца ў хаце і на руінах хаты Зяблікаў. Гэта фон, на якім разгортваюцца падзеі.

П'еса пачынаецца словамі Старца: «Так, так, пані гаспадыня! Заўсёды бяды будзе, але ніколі не трэба здавацца. Ліха перамелецца, і ўсё добра будзе». Гэтыя словы як бы прадказваюць наступленне драматычных падзей і аптымістычны фінал п'есы.

«Раскіданае гняздо» — драма ў пяці актах. Першыя шэсць з'яў — экспазіцыя п'есы, сёмая — завязка: прыходзіць Лявон і з горыччу паведамляе, што судовая справа прайграны, «сягоння высяляць будучы». Неўзабаве прыязджаюць дваровыя людзі і па загаду пана пачынаюць заворваць пшаніцу і агародніну Зяблікаў, разбураць іх хату. Лявон не вытрымлівае гэтай несправядлівасці і канчае жыццё самагубствам. Смерцю Лявона заканчваецца першы акт драмы.

У далейшым дзеянне засяроджваецца вакол вобразаў Сымона і Зоські. Галоўнай сюжэтнай лініяй з'яўляецца барацьба Сымона з Панічом за зямлю. Янка Купала паказвае, як паступова расце свядомасць героя. Каб глыбей раскрыць характар Сымона, аўтар сутыкае яго з усімі

персанажамі п'есы. Кульмінацыйным пунктам гэтай сюжэтнай лініі з'яўляюцца чацвёртая і пятая з'явы чацвёртага акта драмы: адмова суда, сустрэча Сымона з Незнаёмым і яго рашэнне пасля некаторых ваганняў ісці «на Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!». Развязка — помста пану, уключэнне Сымона ва ўсенародную барацьбу.

З першай сюжэтнай лініяй п'есы цесна звязана і сацыяльна матывавана другая: «Зоська — Паніч», у якой раскрываецца асабістая драма простага сялянскага дзяўчыны, абняслаўленай і пакінутай разбэшчаным памешчыкам. Сумная гісторыя кахання Зоські паглыбляе драматызм п'есы.

Галоўнае ў «Раскіданым гняздзе» не знешняе дзеянне (яно аслаблена), а ўнутранае: сутыкненне розных думак, поглядаў на жыццё, на далейшы лёс Зяблікаў і лёс народа. Па сваёй філасофскай сутнасці гэты Купалаў твор — не толькі драма лёсаў герояў, але і драма ідэй. Канцэптуальнае значэнне набывае ў творы скразная ідэя народнай праўды, якая асацыіруецца з ідэямі свабоды, справядлівасці, гуманнасці. Пошукі праўды становяцца ідэйным цэнтрам твора, асяродкам яго філасофска-гуманістычнай думкі. Праблема праўды раскрываецца праз супастаўленне поглядаў, жыццёвай філасофіі, спрэчак дзеючых асоб, якія аб'ядноўваюць у адзінае цэлае ўсе сюжэтныя лініі п'есы, рухаюць яе драматычнае дзеянне. Усе героі драмы — праўдашукальнікі, усе яны шукаюць праўду, але разумеюць яе па-рознаму. І кожны з іх адстойвае сваю праўду, выбірае свой шлях да яе.

«Я толькі хацеў праўды шукаць» — такімі словамі Сымон характарызуе свайго бацьку. І сапраўды, Лявон — нястомны працаўнік, руплівы і дбайны. Ён моцна і самаахвярна любіць зямлю-карміцельку, аддае ёй усе сілы, не можа жыць без яе. «Чалавек з зямлёй зрастаецца, як гэта дрэва, — гаворыць ён, — ссячы дрэўца — засохне, адбяры ў чалавека зямлю — згіне».

Лявон справядліва лічыць зямлю, на якой працуе, сваёй уласнасцю. Яна належыць яму па праву спадчыны, перайшла ад бацькоў і дзядоў, набыта іх цяжкай працай, паліта іх потам і крывёй. «Бацькі і дзяды жылі на гэтым куску зямелькі. Вечна думалі жыць. Чынш плацілі. Талаку рабілі ў двор, як паншчыну якую; пасеку карчавалі, будаваліся...» Лявон не можа страціць гэтую зямлю. Ён жывуе з ёю, як з роднай маткай. «Кожны каменьчык на полі і кожны кусцік на сенажаці змалку ўжо знаў, як сваіх

пяць пальцаў на руцэ... На гэтых гонейках пасціў скаціну... араў, сеяў, касіў». Тут, цягаючы бярвенне на хату, надарваўся бацька, а сам Лявон нагу папсаваў, стаў калекам.

Лявон не можа жыць пад примусам, заставацца панскім парабкам і цярэць здзек. Адзіная яго мэта — вярнуць сваю зямлю, быць на ёй вольным гаспадаром. Ён верыць, што царскі суд узаконіць яго права на зямлю, якую хоча адабраць Паніч. Увесь набытак сям'і ідзе на тое, каб дамагчыся гэтага права, але дарэмна: суд і закон на баку памешчыка. У Лявона страчана апошняя надзея дабіцца справядлівасці. Ён сам адчувае безвыходнасць свайго становішча, вінаваціць сябе, што сваімі рукамі яму выкапаў. Лёс Лявона трагічны. Даведзены да распачы і адчаю, ён канчае жыццё самагубствам.

Самагубства Лявона — пратэст супраць несправядлівасці, але пратэст чалавека, знясіленага жыццём, няздольнага больш супраціўляцца прыгняталнікам. Трагедыя Лявона ў тым, што ён не ведае сапраўдных шляхоў барацьбы за зямлю і волю. Толькі перад смерцю ён пачынае разумець, што праз суд нельга дабіцца праўды. «Я толькі хацеў праўды шукаць. Ха-ха-ха! Здурэў і праўды шукаў!»

«Пакарыся
ты ім...»

Жонка Лявона Марыля некаторымі рысамі характару нагадвае свайго мужа, але ад розніваецца ад яго большай жыццёўстойлівасцю, вынослівасцю, цягавітасцю, цяроплівасцю. Гэта самаахвярная маці-пакутніца. Моцна прывязана яна да роднага гнязда. Шмат гора бачыла Марыля і мала радасці. Непасільная праца, беднасць, вечныя нястачы надарвалі яе сілы, цяжкая хвароба прыкавала да ложка. Мужна пераносіць маці ўсе нягоды жыцця: разбурэнне сямейнага гнязда, смерць мужа, ганьбу Зоські. Набожная жанчына, яна тлумачыць усе беды і няшчасці сям'і «карай божай», расплатай «за грахі». І гучаць яе скаргі, звернутыя да Бога: «Ах, божа ты наш справядлівы, за якія грахі цяжкія караеш ты нашу сямейку?» Замучаная жыццём і працай, Марыля захавала душэўную мяккасць, спагадлівыя адносіны да людзей. На яе вуснах заўсёды ласкавае слова. У яе размовах столькі сардэчнасці, дабраты, шчырасці! Гэтыя рысы характару маці выяўляюцца ў яе мове. Марыля гаворыць ціха, разважна, часта ўжываючы памяншальна-ласкавыя словы. «Міне лета, міне восень, зіма, а там і вясна прыйдзе. Цёпленька будзе, сонейка будзе грэць, траўка зелянец, птушчкі пяць, садочкі цвісці...»

Марыля любіць дзяцей. Яна ахвяруе ўсім дзеля таго, каб іх выгадаваць, выхаваць, выратаваць ад голаду. Маці ў адчаі, што трэба з дзецьмі ісці на бадзянне, на вечныя мукі і здзекі. Але і гэта яна прымае як штосьці непазбежнае, сабе і дзецям шые жабрацкія торбы.

У характары Марылі шмат цяроплівасці і пакорлівасці. Яна хоча прымірыць Сымона з Панічом, угаворвае яго ісці ў двор на службу. Яна гаворыць сыну: «Падумай, адпусціся, выкінь гордасць з сэрца і паслухай маткі!», «Пакарыся ты ім, — яшчэ не позна!». На гэта сын адказвае: «А ці ведаеш, мамка, што гэта значыць ім пакарыцца? Ці хоча дагадавацца? Гэта, мамачка, значыць: прадаць, утапіць сябе, цябе, нас усіх у няволю ім на векі вечныя — запрапашціцца ў вечнае рабства, з якога выхаду ніколі не знойдзем ні мы, ні тыя, што пасля нас гэта рабства ў спадчыну атрымаюць».

Сымон і Зоська — прадстаўнікі маладога пакалення Зяблікаў. Гэта розныя характары, розныя тыпы чалавечых паводзін. Па-рознаму яны разумеюць сутнасць праўды і выбіраюць розныя шляхі да яе. Філасофскі і маральна-этычны змест драмы раскрываецца праз сутыкненне іх думак і ўяўленняў аб жыцці.

«Трэба розумам
ваважаць, а не
тапаром...»

Галоўным героем драмы з'яўляецца Сымон. У яго вобразе Янка Купала ўвасобіў духоўную сілу народа, яго пратэст, імкненне да свабоды. Сымон — горды і адважны чалавек, натура моцная, свабодалюбівая. Маці так характарызуе свайго сына: «Хоць галавой наложыць, а свайго мусіць дацяць», «Змалку дзён такі, як толькі нарадзіўся, дык і то сябе паказаў — грудзей не прыняў, так, без малака, качаўся». Зоська гаворыць пра свайго брата: «Птушкаю-арлом быць бы табе і лётаць па паднябессі, як лётае вецер гэты вольны! Толькі ж бяда — крылле не дадзена табе, саколе ты мой зоркавокі». Незнаёмы таксама параўноўвае Сымона з вольнай птушкай, з арлом магучым.

Галоўнае ў характары Сымона — гэта пачуццё чалавечай годнасці, свабодалюбства, нянавісць да прыгняталнікаў народа, непакорлівасць, вера ў свае сілы, моцная воля да барацьбы. Усе гэтыя рысы раскрываюцца ў развіцці, паступова — ва ўзаемаадносінах з бацькамі, Зоськай, Панічом, Старцам, Незнаёмым.

У адрозненне ад бацькі Сымон гнеўна пратэстуе супраць несправядлівасці. Калі дваровыя людзі па загаду Паніча пачынаюць зарываць Зяблікавыя пасевы, Сымон

хапаецца за сякеру. Ён упэўнены, што не дасца «жыўцом у зубы воўку», гатоў сілаю бараніць сваё дабро, сваю працу, пастаяць за сябе, за ўсю сям'ю.

Сымон адзін з сям'і Зяблікаў здольны актыўна змагацца супраць сацыяльнай несправядлівасці. Калі Лявон застаецца пасіўнай ахвярай трагічных абставін, то сын не скараецца перад імі, выбірае іншы шлях, праўда, не адразу. Спачатку ён, як і бацька, спадзяецца дабіцца праўды па закону: працягвае судзіцца з Панічом. Любоў да зямлі-карміцелькі моцна прывязала яго да роднага гнязда. Як і бацька, Сымон не можа ўявіць сабе жыцця без уласнай гаспадаркі. «Без зямлі, без свае хаты чалавек, што шалёны сабака,— разважае ён,— адна дана: ні яму прыстання, ні яму скарынкі хлеба, ні яму добрага слова!»

Бацькава спадчына — найдаражэйшы набытак для Сымона, і таму так упарта ён яе абараняе. На прапанову маці прымірыцца з Панічом, наняцца ў двор на службу ён адказвае рашучым адмаўленнем: «...Не пайду туды, і вы ўсе не пойдзеце. Аднаго кроку ў той бок не дам і адгэтуль не саступлю. Магіла татава стала векавечнай перагародкай паміж імі і намі, і не зніштожыць яе сілай чалавечай! Гора таму, хто першы пераступіць гэты насып магільных над сваім родным, працягне рукі к ім і пойдзе з імі!» «Мы не прыблуды якія... Хай яны к нам ідуць, а не мы к ім!» У гэтых словах Сымона адчуваюцца настойлівасць, непакіснасць, мужнасць, вялікая сіла волі чалавека, гатовага змагацца за праўду, за свае чалавечыя правы.

Сымон лічыць, што прымірэнне з панам было б здрадай, адступніцтвам, прыніжэннем чалавечай годнасці. Вось чаму так сурова асуджае ён сястру за сувязь з Панічом, за тое, што яна сама сябе аддала «на гэту згубу, на глум вечны».

У драме праўдзіва раскрываецца характар Сымона, перадаюцца яго душэўныя перажыванні, зменлівасць настрою, думак, меркаванняў; пад уплывам жыцця і грамадскіх падзей паказваецца эвалюцыя светапогляду, заканамернасць яго духоўнага ўзмужнення. Янка Купала паказвае, як паступова пад уплывам усяго перажытага (смерць бацькі, ганьба сястры, страта зямлі, разбурэнне гаспадаркі) і агітацыі Незнаёмага Сымон духоўна абнаўляецца. Расце яго свядомасць, мяняюцца погляды на жыццё. Цяпер ён разумее, што царскі суд не можа абараніць інтарэсы працоўнага чалавека, што «трэба разумам ваяваць, а не тапаром... і другіх вучыць да гэтае вайны». Сымон знаходзіць сваю сапраўдную мэту ў жыцці — уступае на шлях вызваленчай барацьбы. Стаць на гэты шлях

дапамагае яму Незнаёмы. Разам з ім Сымон ідзе «на Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!» змагацца за агульнанародныя інтарэсы.

«У вас свая
праўда, а ў
мяне свая...»

Зоська імкнецца знайсці свой шлях у жыцці і сцвердзіць сваю праўду. Яна — поўная процілегласць свайму брату. Сымон смелы і горды, моцны духам, можа пастаяць за сябе і сям'ю — «...знае сабе дану і верыць у сваю сілу і моц». Зоська, наадварот, слабая, кволая дзяўчына-летуценніца. Сымон ведае рэальнае жыццё, хоча разумам ваяваць, Зоська ўся ва ўладзе пачуцця, жыве так, як загадвае сэрца.

Сярод астатніх герояў п'есы Зоська вылучаецца рамантычнасцю натуры. Вобраз яе апаэтызаваны, адухоўлены высокай чалавечнасцю, багаццем і тонкасцю псіхалагічных перажыванняў. Гэта дзяўчына з чулаю, лірычнаю душою, мяккая, уражлівая, па-дзіцячы даверлівая. Яна захапляецца ўсім прыгожым, любіць прыроду, яснату, кветкі. Упершыню Зоську мы бачым, калі яна прыходзіць з кветкамі ў руках і просіць Старца памаліцца за здароўе Паніча.

Душэўнаму складу Зоські — кволай, пшчотнай дзяўчыны-летуценніцы — адпавядае эмацыянальна-паэтычная, рамантычная мова. Гаворыць яна задушэўна, нараспеў, часта ўжываючы словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксами: «мамачка, бачыце, якія прыгожаныкі кветачкі? Сонейка свеціць і грэе... А птушачкі пяюць, аж заліваюцца». У лексіконе Зоські шмат народна-паэтычных вобразаў, прасякнутых цеплынёй, шчырасцю, сардэчнасцю пачуцця. «Праз быстрыя рэчкі, праз шчырыя бары, праз сухія пяскі паплыву к яму...», «Прытулі ж мяне, саколе мой любы...», — просіць яна каханага. Многія фразы Зоські, пабудаваныя на інверсіях, гучаць напеўна, як рытмічная проза. «...Зоркі з неба залатыя збягуцца, месячык срэбны плыве, воблачкі светлыя зыйдуцца...» — гаворыць яна аб тых, хто будзе гуляць на яе вяселлі.

Зоська імкнецца да лепшага жыцця, але не ведае сапраўдных шляхоў да яго, шукае праўды, але не можа знайсці яе на зямлі і таму стварае «чароўную казку свайго шчасця» ў марах. Яна жыве ў казачна-фантастычным свеце, зусім не падобным на рэчаіснасць. Дзяўчына-летуценніца сніць сны аб цудоўнай краіне з «зіхацістымі кветкамі», з «садамі нянаскімі», дзе «калышуща птушкі райскія». Чалавек з сонцам у руках праз страшэнныя балоты, дзікія цёмныя лясы вядзе людзей у гэту краіну.

Рамантычныя сны Зоські — светлая мара яе дзявочай душы, чыстай, шчырай; своеасаблівы выклік сацыяльнай несправядлівасці, жыццю, якога яна не можа прымірыць са сваімі думкамі-летуценнямі.

Калі Сымон знаходзіць праўду ў вызваленчай барацьбе, то Зоська шукае збаўлення ад жыццёвых нягод у нейкай усеабдымнай любові, якая быццам бы павінна аб'яднаць і здрадніц усіх людзей, зрабіць іх братамі і сёстрамі. «У вас свая праўда, а ў мяне свая, — гаворыць яна маці. — Жыццё свае кросны жалобныя тчэ і будзе ткаць, пакуль яму самі людзі не дадуць асновы вечнай праўды і братняга мілавання, а ўтоку — з вечнай шчаслівасці і радасці».

Зоська жадае людзям добра, згоды, братняга мілавання. Імкненне да шчасця, да ўсяго светлага, радаснага, прыгожага ў жыцці — усе гэтыя яе пачуцці блізкія і дарагія нам. Яна захапляе паэтычнасцю сваёй душы, улюбёнасцю ў прыроду, але нельга прыняць яе «праўды». Ідэал людскога шчасця Зоські гуманны, але утапічны, нежыццёвы. Усёдаравальная любоў, пакорлівасць лёсу — гэта пазіцыя слабых духам, тых, хто добраахвотна аддае сябе ў рабства; гэта — вялікая перашкода на шляху да свабоды народа. Усёдаравальная любоў апраўдвае сацыяльнае зло.

Лёс Зоські трагічны. Яна пакахала Паніча — віноўніка ўсіх няшчасцяў сям'і. Сляпое, безразважнае каханне пазбавіла яе волі. Дзяўчына ходзіць нібы ў паўсне, не ведае, «што праўда, а што няпраўда і што грэх, а што не грэх».

Зло, якое прычыніў Паніч сям'і Зяблікаў, выклікае ў душы Зоські не пратэст і абурэнне, а жаданне прымірыць Сымона з Панічом. Калі Сымон пачынае трэсці перад Панічом сякерай, Зоська становіцца паміж імі. «Адна сякера пабудавала, а другая раскідала, — пры чым жа тут Паніч?» — не разумее яна.

Сымон асуджае здрадніцтва Зоські, папракае сястру за тое, што сваёй «ліпкасцю» да Паніча яна становіцца яму ўпоперак дарогі і топча тое, што ён хоча сеяць. У адказ на гэтыя словы брата Зоська заяўляе: «Хто ведае — можа, ты горай сваёй горадасцю топчаш тое, што сею я сваім сэрцам дзявоцкім?» Яна шчыра верыць, што сваім каханнем можа выратаваць сям'ю.

Жыццё разбівае рамантычныя мары Зоські. Той, каго яна называла сваім ненаглядным каралевічам, бязлітасна насмяўся з яе, загубіў яе маладосць. Ашуканая Панічом, даведзеная да непрытомнасці, Зоська спрабуе пакончыць жыццё самагубствам; дваровыя людзі выратаўваюць яе ад смерці.

У канцы апошняга акта п'есы Зоська нібы прачынаецца ад доўгага сну. Пасля перажытай трагедыі ў яе наступае маральнае прасвятленне, абуджаецца чалавечая годнасць. Зоська не дае маці надзею на сябе торбы. З горадасцю яна гаворыць: «Сярпы мае сталёвыя добра цэламу свету жнуць, а палотны мае шаўковыя цэлы свет адзяваюць, а яны ў торбы хочуць мяне прыбраць!» У апошній сцэне Зоська разам з Сымонам ідзе «на Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!».

Данілка — шукальнік праўды
У вобразе Данілки Янка Купала паказвае таленавітасць народа, яго любоў да мастацтва.

Данілка — малодшы сын Лявона Зябліка — разумны, разважлівы, не па гадах дапытлівы хлопец, самародак-музыка. Дзіцячая наіўнасць у яго думках-разважаннях чаргуецца са здаровым сэнсам, фантазія, выдумка мяжуецца з рэальнасцю. Ён усім цікавіцца, усё хоча ведаць, разважае, як дарослы, задае такія пытанні, на якія не так лёгка адказаць. Данілка пытае Старца і маці, ці далёка канец свету, ці праўда, «што ёсць старонка, праз каторую плывуць крыніцы з жывою вадою». Ён абяцае маці, што, калі падрасце і стане такім вялікім і дужым, як Сымон, пойдзе ў тую старонку са сваёй скрыпкай шукаць жывой вады.

Данілка любіць музыку. Ён увесь час майструе новую скрыпку (старую бацька са злосці паламаў) і верыць, калі зробіць і зайграе — «цэлы свет дзіву дасца...». Музыка яго сумная, тужлівая, жалобная, як і само народнае жыццё.

Значнае месца ў драме займае вобраз Старца — носьбіта народнай мудрасці. Ён выйшаў з такога ж «раскіданага гнязда», як і Зяблікі. Нішто не звязвае, не затрымлівае Старца: ні радня, ні хата, ні свая зямля. Ён чалавек адзінокі. Усё яго багацце — у жабрацкіх торбах.

Старац ходзіць з вёскі ў вёску, з хаты ў хату, па кроплі збіраючы «гора чалавечае». «Торбачкі за плечы, кій сукаваты ў рукі і хаджу сабе, як ні ў чым не бывала, па дарожках-пуцёвінах», — гаворыць ён. Старац заўсёды з тымі, хто прыгнечаны, хто пакрыўджаны. Ён шчыра спачувае ўсім гаротным і абяздоленым, падтрымлівае іх добрым словам. Яго паважаюць бедныя і не любяць багатыя, «такія, дзе сабак многа і дворні ўсялякае».

Мудрасць Старца перадаецца вобразнай, каларытнай мовай, перасыпанай трапнымі народнымі выразамі, афарызмамі. Гаворыць ён проста, часта ўжывае прыказкі

і прымаўкі («Свайго не меўшы — трэба легчы спаць не еўшы»; «Чалавек страляе, чорт кулі носіць»; «Ліха перамелецца, і ўсё добра будзе»; «Там добра, дзе нас няма»).

У Старца багаты жыццёвы вопыт. Ён шмат перажыў, шмат бачыў усялякага зла на свеце; добра ведае, як цяжка працоўнаму чалавеку дабіцца праўды. Вось чаму на словы Сымона: «...не дадзімся жыўцом ваўку ў зубы» Старац адказвае: «Смела, сынку мой, варожыш. Можа, і не дасіся ваўку ў зубы, але жыццё бярэ ў свае лапы, ох як бярэ! Не такія яшчэ дужыя і смелыя здаюцца на яго ласку і няласку... Адвага наша — адно, а жыццё — другое, і найбольш верх бярэ гэта апошняе».

У Старца на вуснах «слова божае», але да боскіх спраў ён адносіцца без фанатызму, абыякава. Яго больш цікавяць справы людскія. Гаворыць ён проста, без лішняй жабрацкай жаласлівасці.

На руіны Зяблікавай хаты Старац прыносіць вестку аб тым, што «на свеце між людзьмі несупакой расце». Ён заяўляе: «Аб торбах не павінны нават забывацца і тыя, што на пасадах сядзяць». Але самае галоўнае — Старац цяпер ухваляе той шлях, на які становіцца Сымон, і дакарае тых, хто мірыцца з несправядлівасцю. Ён угадвае Марылю не перашкаджаць сыну ісці той дарогай, якую ён абраў; растлумачвае ёй, што ў Сымона прабудзілася «...думка вялікая, важная... яго штосьці пацягнула к нечаму невядомаму, але светламу і радаснаму, ну, і перавярнуўся ўвесь стары лад у яго беднай галаве». «Ганьба таму чалавеку, — гаворыць з абурэннем Старац, — што рукі апусціць, як перавяслы, і чакае, пакуль сама доля к яму прыйдзе ў хату і папросіцца, каб прыняў яе з ласкі свае! Ганьба таму, хто, вочы на ўсё заплюшчыўшы, будзе ісці ўцёртай здавён сцежкай няпраўды, думаючы, што іначай быць ніколі не можа і што не ў яго волі змяніць стары парадак бессумленнага жыцця! Ганьба таму, хто, радзіўшыся ў ярме, валочыць яго пакорна, як вол стары, не парываючыся нават хоць на час выпрагчыся з гэтага ярма, паганячага пачуццё яго чалавечае!»

Гэтыя словы Старца пераклікаюцца з тым, што гаворыць у п'есе Незнаёмы.

Пасля Старца да Зяблікаў прыходзіць Незнаёмы. На пытанне Зоські, хто ён, Незнаёмы адказвае: «Я ліст, адарваны з таго самага дзерава, што і вы, што і многія мільёны падобных...»

«На Вялікі сход!
Па Бацькаў-
шчыну!»

У вобразе Незнаёмага Янка Купала ўвасобіў свой ідэал чалавека-змагара, вестуна нацыянальнага адраджэння, мужана абаронцы народнай свабоды. Незнаёмы — чалавек высокай рамантычнай мары і мэты, пасол святла, прапагандыст, агітатар, выразнік вызваленчых ідэй. На вуснах яго заўсёды заклікальнае мужае слова. Ён нясе ў масы палыманыя лозунгі, кліча народ «на Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!» (на барацьбу за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне). Гаворыць Незнаёмы гарача, пераканаўча. «Верыць у тое, што гаворыць, і ў голасе чуто, што не нагаварвае, а скарэй загадвае». Мова яго прасякнута грамадзянска-публіцыстычнай патэтыкай, рамантычнай сімволікай, у голасе чуюцца сіла, тэмперамент агітатара, прапагандыста вызваленчых ідэй. Са словамі, поўнымі грамадзянскага пафасу, звяртаецца ён да Сымона: «Што, Сымон? Час не спіць! Там чакаюць цябе сотні, тысячы, мільёны такіх, як ты... Час прагнуцца, Сымоне! Час!» Маналогі і рэплікі Незнаёмага носяць алегарычны, іншасказальны характар.

На сходзе, па яго словах, будзе ваўжыцца жыццё мільёнаў. Ён склікаецца для таго, каб выгнаць страшнага смока-ўпыра, які «ад даўняга часу пасяліўся на нашай зямлі» і «пошасці ўсялякія сее жменнай сваёй каршуновай...». Смок-упыр — гэта алегарычны вобраз царскага самаўладства, якое жорстка прыгнятала народы Расіі.

Незнаёмы верыць у будучае, перакананы ў правасце сваіх ідэй. Нібы прарок, з'яўляецца ён з векай у руцэ на руінах Зяблікавай хаты і заклікае Сымона разам з грамадой ісці змагацца за свабоду народа.

«Годзе нацягаліся твае дзяды і прадзедаў ношкі непасільнай! Выбіла гадзіна, і ты мусіш, як арол магучы, распусціць сваё крылле і ляцець туды, куды ўсе цяпер злятаюцца. Кончылася чалавечае вечнае начаванне, і світанне агністае пачынаецца на зямлі ад краю да краю, ад мора да мора!»

Зоська называе Незнаёмага незвычайным чалавекам, Сымон захапляецца яго ідэямі.

Праграма Незнаёмага, хоць яна і не зусім выразна акрэслена ў драме, — гэта праграма барацьбы за Бацькаўшчыну, за свабоду і чалавечую годнасць беларускага народа, за яго сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне.

Вобраз Незнаёмага ўмоўна-алегарычны. Гэта чалавек без акрэсленай біяграфіі. Паказаны ён аднабакова, толькі як агітатар, вястун вызваленчых ідэй, вуснамі якога аўтар

выказвае свае погляды. Жывыя чалавечыя рысы аблічча героя, індывідуальныя асаблівасці яго характару не раскрасаны.

Рэалізм драмы «Раскіданае гняздо» — рэалістычная драма. Народнае жыццё ў ёй паказана праўдзіва, як рэальны, канкрэтна-гістарычны працэс. Аўтар засяроджвае ўвагу на самых драматычных момантах яго. Перад намі страшэнная карціна народных пакут: разарэнне сям'і Зяблікаў, трагічны лёс Лявона, зганьбаванае каханне Зоські. У п'есе раскрываюцца прычыны збяднення і абяздоленасці народа.

Адзіны адмоўны персанаж «Раскіданага гнязда» Паніч — чалавек маральна нізкі, бессаромны, разбэшчаны, нястрыманы ў сваіх агідных учынках. Малады памешчык, якога Марыля «дзіцём пры сваіх грудзях выпесціла, вынянчыла», давёў да смерці Лявона, разбіў жыццё Зоські, разарыў сям'ю Зяблікаў.

Такім чынам, драматычны канфлікт у п'есе мае не толькі сацыяльную, але і маральна-этычную аснову. Высокая маральнасць і чалавечнасць, дабрыня і спагадлівасць, уласцівыя прадстаўнікам народа, супрацьпастаўляюцца ў драме амаральнасці і бесчалавечнасці Паніча, прадажнага царскага суда, усёй сістэме падкупу і падману.

У п'есе Паніч — постаць эпізадычная; і барацьба вядзецца не столькі з ім, колькі з усім тым грамадска-палітычным ладам, які стаіць за Панічом і яго падтрымлівае.

Мы бачым, як паступова прабуджаецца свядомасць народных мас, нарастае іх пратэст, нараджаецца новы чалавек, які не можа больш цярпець прыгнёту і ўзнямаецца на барацьбу за правы і свабоду.

Янка Купала шырока абагульняе з'явы грамадскага жыцця і ўсебакова раскрывае духоўнае аблічча герояў. Усе персанажы п'есы, за выключэннем Паніча і Незнаёмага, выпісаны ярка, выразна. Кожны з іх — жывы чалавечы характар са сваімі індывідуальнымі асаблівасцямі, звычкамі, са сваёй псіхалогіяй. У кожнага з іх падкрэслены найперш сацыяльна-тыповыя рысы, якія ўласцівы яму як прадстаўніку народнай масы. Героі драмы неаднолькава разумеюць жыццё, па-рознаму адносяцца да падзей, удзельнікамі якіх з'яўляюцца, але ўсе яны выяўляюць народную самасвядомасць. Асабісты лёс іх, узаемаадносіны, індывідуальныя калізій цалкам суаднесены з сацыяльным канфліктам п'есы, вынікаюць з гэтага канфлікту.

Сувязь з фальклорам. Рамантычная сімволіка

Купала-рэаліст звяртаецца ў драме і да рамантычных прынцыпаў абагульнення, да рамантызацыі характараў. Рэальнае, рэалістычнае ў ёй часта мяжуеца з фантастычным, умоўным, рамантычным. Вобраз Зоські аваяны фальклорнай рамантыкай, прыгожай казачнай марай аб чалавечым шчасці. Некаторымі сваімі рысамі Сымон нагадвае народнага эпічнага героя. Даючы характарыстыку гэтаму вобразу, Янка Купала зазначае, што калі Сымон «З паднятай галавешкай ідзе ў свет, кажучы апошнія словы: «Па Бацькаўшчыну!», то здаецца, што гэта волатасілак узняўся з зямлі, каб цэлым светам здрыгануць». Рамантычны, іншасказальны характар маюць прамовы-заклікі Незнаёмага, яго думкі пра світанне агністае, пра вялікі сход, пра страшнага смока-ўпыра, які пошасці ўсялякія сее на зямлі.

Вялікае месца ў п'есе займае рамантычная сімволіка. Вобразы-сімвалы жывой вады, крыжа, сяўбы, жніва маюць фальклорнае паходжанне. Каб ярчэй выявіць тыя ці іншыя рысы характараў дзеючай асобы, Янка Купала выкарыстоўвае прыём сімвалізацыі мастацкай дэталі. Звычайныя прадметы побыту, захоўваючы канкрэтнае значэнне, маюць абагульнены сэнс, становяцца вобразамі-сімваламі, вобразамі-лейтматывамі. Так, у п'есе Зоська заўсёды паяўляецца з кветкамі ў руках і вянком на галаве, Сымон — з тапаром, Незнаёмы — з вехай, Данілка майструе скрыпку, Марыля шьве торбы. Сама назва драмы «Раскіданае гняздо» мае сімвалічнае значэнне.

Лірызм п'есы

Рамантычная сімволіка спалучаецца ў п'есе з лірыкай і патэтыкай. Гэта надае сваёй асаблівую паэтычную танальнасць твору. Невыпадкава Кузьма Чорны назваў «Раскіданае гняздо» паэмай-драмай, падкрэсліўшы гэтым глыбока паэтычны характар твора, яго сувязь з драматычнымі паэмамі. Гэту сувязь прызнаваў і сам Янка Купала. «Я ўклаў у гэту п'есу ўсё лепшае, — падкрэсліваў ён, — што было ў маёй паэзіі».

«Раскіданае гняздо» — драма паэтычная, напоўненая лірызмам, думкамі і пачуццямі аўтара. Яго голас чуецца ў рэпліках і маналогіх дзеючых асоб. Асабліва блізкія да аўтарскіх выказванняў Сымона пра вялікую касьбу і жніво, прасякнутыя рамантычным пафасам заклікі Незнаёмага: «На Вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!» Гэтыя і некаторыя іншыя матывы п'есы пераклікаюцца з алегарычнымі і рамантычнымі матывамі лірыкі Янкі Купалы.

Мова драмы напеўная, меладычная, метафарычная. Усе персанажы гавораць так эмацыянальна, так паэтычна, што многія іх выказванні гучаць як паэзія ў прозе.

Асаблівую паэтычнасць надаюць драме маналогі герояў з частымі лірычнымі зваротамі. Да іх аўтар звычайна звяртаецца тады, калі трэба перадаць глыбокія, скрытыя, унутраныя матывы паводзін герояў, прымусіць іх зноў перажыць, перадумаць старое, мінулае. Такі характар маюць насычаныя лірызмам і псіхалагізмам маналогі Лявона ў канцы першага акта, Зоські — у трэцім і пятым.

«Раскіданае гняздо» — першая беларуская нацыянальная драма, у якой з вялікай сілай раскрыта багацце душы беларускага народа, увасоблены лепшыя рысы яго нацыянальнага характару, створаны мастацкія вобразы смелых, мужных людзей, змагароў за народную справу. П'еса адыграла вялікую ролю ў развіцці беларускай драматургіі і нацыянальнага тэатра. Яна атрымала сцэнічнае ўвасабленне, неаднаразова з поспехам ставілася Нацыянальным акадэмічным тэатрам імя Янкі Купалы і Беларускім дзяржаўным драматычным тэатрам імя Якуба Коласа, а таксама Рускім тэатрам імя Максіма Горкага. Лепшыя традыцыі драмы «Раскіданае гняздо» ўспрыняты і засвоены сучаснай беларускай драматургіяй.

1. Як вы разумееце сэнс назвы драмы «Раскіданае гняздо»? Які абагульнены змест яна раскрывае?

2. Прасачыце, як развіваецца дзеянне ў п'есе. Ахарактарызуйце яго галоўныя сюжэтныя лініі.

3. У чым своеасаблівасць драматычнага канфілікту п'есы? Якія глыбінныя супярэчнасці і праблемы народнага жыцця ён раскрывае?

4. Чаму «Раскіданае гняздо» называюць сацыяльна-філасофскай драмай? Якія характэрныя яе асаблівасці? Ці падзяляеце вы думку Кузьмы Чорнага, які назваў «Раскіданае гняздо» «паэмай-драмай»?

5. Як і ў чым п'еса «Раскіданае гняздо» пераклікаецца з лірыкай і ліра-эпасам Янкі Купалы?

6. У чым вы бачыце трагедыю Лявона Зябліка?

7. Якія рысы маці-пакутніцы абагульнены ў вобразе Марылі?

8. Што асабліва прываблівае ў характары і духоўным абліччы Сымона? Якія сацыяльныя і маральныя рысы чалавека з народа ўвасоблены ў гэтым вобразе? Як раскрываюцца яго погляды, жыццёвыя ідэалы? Якую праўду ён адстойвае?

9. Чым вас захапляе Зоська? Якія грані яе характару? Які ідэал яе чалавечага шчасця? Чым яе праўда адрозніваецца ад праўды Сымона? Якую жыццёвую драму яна перажывае? Ці можна апраўдаць яе каханне да Паніча — разбуральніка шчасця сям'і?

10. Як паказаны ў п'есе народны мудрэц Старац? Якая яго роля? Як ён адносіцца да шляху, абранага Сымонам? Якая яго праўда?

11. Хто такі Незнаёмы? Якое яго месца ў п'есе? Якая яго праграма дзеяння? Да чаго ён заклікае?

12. Хто ваш любімы герой у драме?

13. Вызначце пазіцыю аўтара. Які герой драмы найбольш блізкі яму?

14. Раскажыце пра стыльвыя асаблівасці п'есы. Якое месца ў ёй займае рамантычная сімволіка? Прывядзіце прыклады рамантычнай вобразнасці. Прааналізуйце з гэтага пункту погляду мову Зоські.

15. У чым актуальнасць п'есы, прычына яе жыццёвасці і надзеянасці? Чаму яна і сёння нас хвалюе?

16. Падрыхтуйце паведамленне на адну з тэм: «Тэма пошукаў праўды ў «Раскіданым гняздзе»; «Фальклорныя матывы ў п'есе».

У кантэксце
сусветнай
літаратуры

Творчасць Янкі Купалы вырастала і развівалася на аснове мастацкіх традыцый беларускага народа. Яна ўвабрала ў сябе ўсе дасягненні нацыянальнай культуры, чароўную красу беларускай народнай паэзіі, яе лірызм, напеўнасць, багацце інтанацый. Разам з тым пясняр творча засвойваў мастацкі вопыт сусветнай літаратуры, абапіраўся на багацейшую мастацкую спадчыну славянскіх літаратур, перш за ўсё блізкароднасных — рускую, польскую і ўкраінскую.

Творчасць славянскай літаратурнай супольнасці з самага пачатку цікавіла Янку Купалу, была блізкая характару яго паэзіі, цесна звязанай з народам, з нацыянальна-вызваленчым рухам. Гэтаму садзейнічалі многія фактары, перш за ўсё блізкасць моў і нацыянальных культур. З ранніх гадоў паэт пачаў знаёміцца з творамі рускай, польскай і ўкраінскай літаратуры. Першыя яго вершы былі напісаны на польскай мове.

Адначасова ў яго выклікалі цікавасць і заходнееўрапейскія літаратуры, творчасць Шэкспіра, Шылера, Ібсена, Гаўптмана. Але ўсё ж у цэнтры ўвагі была класічная мастацкая спадчына славянства. Янка Купала знаходзіў блізкае, роднаснае, сугучнае сабе ў Пушкіна, Лермантава, Някрасава, Міцкевіча, Славацкага, Крашэўскага, Канапніцкай, Шаўчэнкі, імкнуўся дабратворна выкарыстаць іх мастацкі вопыт. Ён бачыў у іх творчасці прыклад высокай эстэтычнай культуры, узор паэтычнага майстэрства, узбагачаныя прычынны рэалістычнага і рамантычнага адлюстравання жыцця. Творчасць гэтых вялікіх паэтаў славянства духоўна і эстэтычна ўзбагачала паэта.

Янка Купала творча ўспрымаў і развіваў на нацыянальнай глебе традыцыі рэалізму і рамантызму. У яго творчасці на новай аснове знайшлі мастацкае ўвасабленне многія агульначалавечыя тэмы, праблемы, ідэі, матывы

славянскай і заходнееўрапейскай рамантычнай паэзіі, захаваўшы пры гэтым сваю адметнасць, свой нацыянальны каларыт.

З самага пачатку сваёй літаратурнай дзейнасці Янка Купала імкнуўся пашырыць сувязі беларускай літаратуры з літаратурамі славянскіх народаў. Яшчэ ў 1905—1907 гг. ён пачаў перакладаць на беларускую мову творы Някрасава, Кальцова, Крылова, Шаўчэнкі, Міцкевіча, Канапіцкай, Кандратовіча і іншых паэтаў.

Пачынаючы з 1908 г., імя Янкі Купалы ўсё часцей і часцей сустракаецца на старонках перыядычнага друку славянскіх народаў, з гэтага часу паяўляюцца і асобныя пераклады яго твораў на рускую, польскую, украінскую і чэшскую мовы. У польскім друку з'яўляюцца артыкулы Урбана, Рубера (С. Руднянскага), В. Р. Вегняровіча. Прагрэсіўны польскі крытык Е. Янкоўскі ў рэцэнзіі «Песняры маладой Беларусі» адзначаў арыгінальнасць і сілу таленту Янкі Купалы, цесную сувязь яго твораў з народнымі спадзяваннямі. Вядомы чэшскі вучоны-дэмакрат прафесар А. Чэрны назваў творчасць Янкі Купалы найбольш характэрнай, найбольш таленавітай і абяцаючай з'явай маладой беларускай паэзіі.

Высока была ацэнена творчасць Янкі Купалы на Украіне ў артыкуле Дз. Дарашэнкі «Адраджэнне Беларусі» і ў гісторыка-тэарэтычным нарысе І. Свянціцкага «Адраджэнне беларускага пісьменства».

Глыбокую цікавасць паэзія Янкі Купалы выклікала ў М. Горкага і В. Брусава. Яны першыя пазнаёмілі рускага чытача з таленавітым беларускім паэтам. На рускую мову вершы Янкі Купалы перакладалі, апрача М. Горкага і В. Брусава, Я. Нячаеў, І. Белаусаў, А. Карыньскі і інш. У 1919 г. у Маскве быў выдадзены першы зборнік выбраных твораў Янкі Купалы на рускай мове пад рэдакцыяй І. Белаусава. У далейшым творчасць Я. Купалы атрымала шырокі і міжнародны водгук. Яго творы былі перакладзены на многія мовы народаў свету.

Творчасць Янкі Купалы — вяршыннае дасягненне культуры беларускага народа, выдатная школа нацыянальнага мастацтва. Для ўсіх беларускіх пісьменнікаў Янка Купала — самы вялікі паэтычны аўтарытэт, самы заслужаны творчы настаўнік, выдатны прыклад служэння паэта народу, сваёй Радзіме. Ён займае такое ж месца ў беларускай літаратуры, як Пушкін, Шаўчэнка і Міцкевіч у літаратурах рускай, украінскай і польскай. Агульнакультурнае і агульна-

мастацкае значэнне яго паэтычнай спадчыны велізарнае. Янка Купала ўплываў і працягвае ўплываць на беларускую літаратуру ідэяна-мастацкімі прынцыпамі сваёй творчасці, сваёй паэтыкай, высокім ідэйным і маральным абліччам паэта-гуманіста, паэта-грамадзяніна.

Пачынаючы свой шлях у літаратуры, Янка Купала марыў аб тым, каб народ яго «песню запеў і пазнаў, аб чым песня пяе». Гэта мара ажыццявілася. Паэзія яго не толькі дайшла да сэрца народа, яна стала здабыткам агульначалавечай культуры, набыла сусветнае значэнне. І паэт змог сказаць свайму народу і ўсяму чалавецтву: «Цяпер беларускай я песні ўладар».

Над вялікімі творамі мастацтва час непадуладны. Прасякнутая гуманізмам, ідэяй народнасці, паэзія Янкі Купалы і сёння жыве паўнакроўным жыццём, узбагачаючы літаратуру і мастацтва беларускага народа, яго духоўную культуру. І як бы ў далейшым ні развівалася беларуская літаратура, якіх бы вышынё яна ні дасягнула, творчасць Янкі Купалы заўсёды будзе жыць як адзін з выдатных этапаў на шляху да яе наступнага росквіту. Памяць найвялікшага песняра Беларусі ўслаўлена і ўвекавечана народам у купалаўскіх найменнях, у Купаліянне: творах літаратуры, мастацтва і народнай творчасці.

1. Прачытайце артыкул Якуба Коласа «Янка Купала і яго паэзія». Перадайце асноўныя думкі гэтага артыкула ў выглядзе тэзісаў.

2. У чым вы бачыце значэнне творчасці Янкі Купалы? Чаму яго творы і сёння жывуць паўнакроўным жыццём, задавальняюць мастацкія і эстэтычныя запатрабаванні? У чым іх сіла і неўміручасць?

3. Падрыхтуйце даклад на тэму: «Янка Купала — вялікі народны паэт».

ЛІТАРАТУРА

- Багдановіч І. Янка Купала і рамантызм. Мн., 1989.
Васючэнка П. Драматычная спадчына Янкі Купалы. Мн., 1994.
Гніламёдаў У. Янка Купала: Новы пагляд. Мн., 1995.
Колас Я. Янка Купала і яго паэзія / Зб. тв.: У 14 т. Мн., 1976. Т. 11.
Лойка А. Як агонь, як вада...: Раман-эсэ пра Янку Купалу. Мн., 2000. (Школьная бібліятэка).
Навуменка І. Духоўны воблік героя. Мн., 1980.
Пуцявінамі Янкі Купалы: Дакументы і матэрыялы / Склад. Г. Кісялёў. Мн., 1981.
Такі ён быў: Успаміны пра Янку Купалу. Мн., 1975, 1982.
Юрэвіч У. Янка Купала: Нарыс жыцця і творчасці. Мн., 1983.

ЯКУБ КОЛАС
(1882—1956)

Паэт, празаік, драматург, вучоны, публіцыст — няма, здаецца, у беларускай літаратуры такога жанру, няма ў яе гісторыі на працягу паўстагоддзя такой старонкі, дзе б не ззяла слаўнае імя Якуба Коласа, не праявілася б якая-небудзь грань яго шчодрага таленту.

І. Мележ

Якуб Колас, як і Янка Купала, — слава і гонар беларускай літаратуры. Ён — вялікі народны паэт, глыбока нацыянальны і агульначалавечы па духу сваёй творчасці, яе грамадзянскай, гуманістычнай накіраванасці. Яго творы ўзбагацілі скарбніцу беларускай літаратуры, сталі каштоўным здабыткам сусветнай мастацкай культуры.

Максім Лужанін сказаў пра Якуба Коласа: «Праз усе пяцьдзсят гадоў, аддадзеных літаратурнай працы, пісаў ён адну кнігу. Вялікую, праўдзівую, цэльную, імя якой — жыццё народа».

Маленства
і юнацтва

Нарадзіўся Якуб Колас (Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч) 3 лістапада 1882 г. у зацценку Акінчыцы недалёка ад Стоўбцаў. Бацька паэта Міхаіл Казіміравіч — малазямельны селянін, родам з вёскі Мікалаеўшчына. Ратуючыся ад беднасці, ён вымушаны быў шукаць заробтку, служыў лесніком у князя Радзівіла. Але леснікоўства не задавальняла. Бацька хацеў купіць зямлю і працаваць на гаспадарцы.

Калыскай паэзіі Якуба Коласа было Панямонне. У гэтым маляўнічым краі Беларусі праходзілі маленства і юнацтва паэта. Тут упершыню сваім дзіцячым сэрцам адчуў ён гора народа. Тут нарадзілася яго любоў да роднай зямлі і яго песня. Панямонне з яго чароўнай прыродай узгадала Якуба Коласа, стала яго паэтычнай радзімай. У сваіх творах паэт не раз звяртаўся ў думках да гэтых дарагіх яго сэрцу мясцін, да незабыўных малюнкаў маленства:

Мой родны кут, як ты мне мілы!..
Забыць цябе не маю сілы!

Першыя дзіцячыя ўражанні паэта звязаны з леснікоўствам бацькі ў Ластку. Але самыя яркія, незабыўныя абразкі дзіцячага жыцця, незваротнай пары юнацтва пакінула ў памяці Альбуць (у паэме «Новая зямля» апісана пад назвай «Парэчча»). Сям'я пераехала сюды, калі Касту-

сю было дзевяць гадоў.

Гэта быў куток прыгожай, маляўнічай прыроды. Леснікова пасада стаяла ля бойкай дарогі, па якой ішлі і ехалі людзі. У хаце лесніка заўсёды было людна. Заходзілі платыгоны, мікалаеўцы, леснікі, гаварылі пра малазямелле, пра панскі прыгнёт, пра здзекі ляснічага. Кастусь з цікавасцю слухаў гэтых простых людзей, пазнаваў іх жыццё. З ранніх гадоў у душу хлопчыка запала нянавісць да паноў.

Знаёмства з новымі людзьмі пашырала круггляд будучага паэта, давала багаты матэрыял для назірання. «Лоўля рыбы, збіранне ягад і грыбоў, работы каля дому, на полі і на лузе — усё гэта надавала багаты змест жыццю ў Альбуці».

З маленства ў Якуба Коласа абудзілася любоў да цудоўнай прыроды, да вобразаў роднага краю. «У кожным моманце з'яў прыроды для мяне, — успамінае паэт, — усё было поўна глыбокай цікавасці і сэнсу, і кожны бачымы элемент прыроды меў для мяне свой твар, сваю індывідуальнасць, сваё жыццё, свядомае, адухоўленае».

Людзі, сярод якіх рос Якуб Колас, навучылі яго шанаваць нялёгкую працу землеўладальніка, абуджалі яго любоў да роднага слова, да песень і казак народа.

Народныя песні... Яны моцна краналі і захаплялі сваёй паэзіяй і натуральнай красой. Колькі струн абудзілі яны ў дзіцячай душы!

Асабліва любіў Кастусь слухаць, як спявала маці. «...Улюбёная матчына песня расказвала пра нешчаслівае каханне, і галоўнаю асобаю, разлучнікам выступаў Нёман. Ні матыву, ні слоў успамянуць не магу, але яна недзе жыве ва мне, і калі пачынаю ўяўляць нашу хату, маці пры рабоце, — здаецца, чую і песню».

Разам з песнямі западалі ў душу вобразы герояў казак, легенд, розных апавяданняў, пачутыя ад сваіх родных, ад

сялян, якія заходзілі ў хату лесніка. Але больш за ўсё ад дзядзькі Антося — добрага, спагадлівага чалавека, багата адаронага ад прыроды. Ён валодаў майстэрствам апавядальніка-імправізатара, ведаў шмат розных гісторый і ўмеў цікава расказаць. «Некаторыя казкі, — успамінае Якуб Колас, — ён расказваў на некалькі дзён, на манер вядомай Шахерэзады». Расказваючы пра падзеі свайго жыцця, дзядзька вельмі паэтычна апісваў малюнкi прыроды, асабліва навальніцы, розныя страшныя гісторыі. «Пры гэтым ён цудоўна ўмеў спалучаць вобраз апавяданняў і сам тон перадачы іх у поўную гармонію з навакольным малюнкам ночы».

Рана абудзілася ў паэта цікавасць да кнігі. Пачатковую граматы засвойваў дома з дапамогай «дарэктара», вясковага хлопца, які меў небагатыя веды. Пасля два гады вучыўся ў народнай школе вёскі Мікалаеўшчына.

Школа і кнігі прынеслі шмат радасці. Любімым заняткам было чытанне. Асабліва падабаліся байкі Крылова. Зборнік твораў гэтага выдатнага байкапісца падарыў яму дзядзька Антось. Яны зрабілі моцнае ўражанне. «Крылоў доўгія часы быў маім богам, — гаворыць паэт. — Поўны зборнік яго баек я вывучыў ледзь не на памяць...»

Разам з Крыловым прыйшлі і кнігі Пушкіна. Неўміручыя вобразы пушкінскай паэзіі пакінулі ў душы глыбокі след. «Я добра памятаю: у дзіцячыя гады ў маёй пастушковай торбачцы ляжаў невялічкі, даволі заношаны томік пушкінскай паэзіі... У належныя хвіліны сярод прыроды, дзе-небудзь на краю бору або ў прыбярэжным ланяку, я з хваляваннем чытаў паэмы і вершы Пушкіна, завучваючы іх на памяць. Я мог прачытаць па памяці ад пачатку да канца «Палтаву», «Браты-разбойнікі», «Цыганы» і шмат лірычных вершаў. Розумам я тады, магчыма, не ўспрымаў яшчэ прыгажосці думак гэтай бессмяротнай паэзіі, але дзіцячым сэрцам сваім адчуваў пераадольную ўладу чароўнага пушкінскага верша, гармонію формы і зместу, яго шматгалосы водгук у маёй душы».

Любімым чытаннем Якуба Коласа былі таксама творы Кальцова, Някрасава, Лермантава і іншых паэтаў. Яшчэ ў пачатковай школе трапіліся яму вершы Янкі Лучыны. «Гэтыя вершы, — гаворыць паэт, — я вывучыў на памяць і любіў іх дэкламаваць». З праймаў найбольшае ўражанне зрабіў Гоголь сваім магутным і дакладным стылем. Асабліва падабалася аповесць «Тарас Бульба».

У 1894 г. Якуб Колас скончыў пачатковую народную школу і пачаў працаваць на гаспадарцы. Але думка аб далейшай вучобе не пакідала яго: хацелася быць калісьці народам, і ён цвёрда рашыў стаць настаўнікам, несці ў сялянскія хаты святло ведаў.

Настаўніцкая
семінарыя.
Першыя паэтычныя
спробы

Два гады Якуб Колас самастойна рыхтаваўся да экзаменаў і нарэшце ў 1898 г. пераступіў парог Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі.

Нясвіж быў глухой правінцыяй, але і сюды даносіўся свежы вецер — «прадвеснік надыходзячай рэвалюцыйнай буры». Вызваленчыя ідэі хвалявалі перадавую моладзь. Семінарысты чыталі нелегальную літаратуру. Якуб Колас цікавіўся палітыкай, выступаў на літаратурных вечарах з чытаннем сваіх вершаў, жартоўных апавяданняў і меў надзвычайны поспех сярод таварышаў, настаўнікаў і ўсёй гарадской публікі. Гэта быў юнак з добрай і чулай душой, просты і абаяльны, улюбёны ў кнігу, схільны да гумару, выдумкі, да вострага, дасціннага слова.

Семінарыя паглыбіла веды паэта, духоўна ўзбагаціла яго. Шмат часу аддаваў ён чытання кніг. Самае галоўнае — тут ён грунтоўна пазнаёміўся з класікамі рускай і замежнай літаратуры. У творах Пушкіна, Лермантава, Гоголя, Някрасава, Тургенева, Талстога адкрыў для сябе многа такога, што раней не заўважаў і не ведаў. Вельмі цікавіла маладога семінарыста народная паэзія. Летнія канікулы ён праводзіў дома сярод аднавяскоўцаў. З іх вуснаў запісваў песні, казкі, апавяданні. Усё гэта было патрэбна юнаку, які марыў стаць пісьменнікам.

Яшчэ ў дзяцінстве абудзілася ў Якуба Коласа пачуццё прыгожага. Пасучы жывёлу, любіў слухаць таемныя галасы прыроды: пошум лесу, спевы жаваранка, посвіст ветру ў полі, бульканне ручайка. Усё гэта знаходзіла водгук у дзіцячай душы, кранала і хвалявала. Хацелася аб усім гэтым расказаць сваім блізкім і знаёмым.

У раннія дзіцячыя гады праявілася і цяга да паэзіі, да паэтычнай творчасці. «Само слова «паэт», калі мне даводзілася сустракаць яго пры чытання кніг, — успамінае паэт, — рабіла на мяне моцнае ўражанне, набывала вялікі сэнс і значэнне ў маіх вачах».

Пісаць вершы пачаў у дванаццацігадовым узросце, спачатку на рускай мове. Першым творам была байка

«Лісіца і варона». «Ідэя гэтай байкі, — піша паэт, — можа быць выказана так: дабро аплачваецца добром. Але гэтая байка была бязлітасна высмеяна маім братам, пасля чаго я стаў скрытым паэтам: пісаць не пераставаў, але чытаць сваіх твораў не адважваўся».

І ўсё ж адзін верш «Вясна» ён захацеў прачытаць бацьку. Бацька праслухаў уважліва і сказаў: «Добра». Калі сын запэўніў, што гэта ён сам напісаў, бацька пацалаваў яго і даў рубель гасцінца. Так ад бацькі Кастусь атрымаў свой першы літаратурны ганарар.

Першы пражайны твор «Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле» быў напісаны Коласам на рускай мове пад уплывам «Вечароў на хутары каля Дзіканькі» Гоголя. «...Глыбіня і праўда паказу, непараўнальная прыгажосць апісанняў, цудоўная мова, што пералівалася сонечным гумарам, грозная і вялікая, — усё гэта, — успамінае Якуб Колас, — хвалявала, захапляла, прымусала задумацца. Гоголь раскрываў перада мной жыццё народа, і ў новым святле паўставала ўсё навакольнае: беднасць і забітасць беларускага сялянства, прыгнечанага панствам».

У семінарыі талент юнака Міцкевіча заўважыў і падтрымаў Фядот Андрэвіч Кудрынскі — выдатны педагог, вораг семінарскай руціны. Ён сам пісаў творы, цікава, захапляюча выкладаў літаратуру, вучыў любіць і разумець мастацкае слова.

Адзін свой верш на беларускай мове Якуб Колас паказаў Кудрынскаму. Ён пахваліў яго і сказаў: «Вось дзе ваша сапраўднае прызвание». «Гэта захапіла мяне, — успамінае паэт, — і я стаў пісаць больш».

Закончыўшы ў 1902 г. настаўніцкую семінарыю, Якуб Колас паехаў настаўнічаць на Палессе. Сваю працу сціплага вяскованага настаўніка ён лічыў самай пачэснай і паставіў перад сабой задачу: «...усімі сіламі, усім сэрцам служыць працоўнаму народу».

Першыя гады настаўніцтва прайшлі на Піншчыне, у вёсках Люсіна і Пінкавічы. Тут, у палескай глушы, паэт адразу адчуў, у якой супярэчнасці знаходзіцца семінарскае казённа-патрыятычнае выхаванне з рэальным жыццём. Балюча краналі беднасць і адсталасць палешукоў, праявы сацыяльнай несправядлівасці. Чаму так пакутуе народ? Як аблегчыць яго пакуты? Гэта пытанне прыгнятала, не давала спакою. Малады настаўнік імкнуўся пазнаць праў-

ду, знайсці сваё месца ў змаганні за свабоду роднага народа. Прыкладам пісьменніка — змагара за інтарэсы працоўных — быў Максім Горкі. Да яго як духоўнага настаўніка ён звяртаўся, шукаючы адказу на хвалючыя пытанні жыцця.

«Імя Максіма Горкага, — успамінаў паэз, — стала маім літаратурным сцягам. Яго апавяданні ўзнімалі дух, раскрывалі нейкі новы свет, які ішоў на змену старому, абуджалі творчую думку і лепшыя чалавечыя пачуцці».

Якуб Колас любіў літаратуру моцна і шчыра, аддаваў усе вольныя часіны літаратурнай працы. Ён шмат пісаў. Яго творы распаўсюджваліся ў рукапісах і толькі ў перыяд рэвалюцыі 1905—1907 гг. убачылі свет. Першы верш Канстанціна Міцкевіча «Наш родны край» быў надрукаваны ў газеце «Наша доля» 1(14) верасня 1906 г. пад псеўданімам Якуб Колас. Гэта сціплае імя мела глыбокі сэнс: сімвалізавала сілу і моц самога жыцця і народжанай ім паэзіі. Неўзабаве ў друку з'явіліся і іншыя вершы паэта, пачалася сталая літаратурная дзейнасць, і хутка яго творчасць, як і творчасць Янкі Купалы, набыла вядомасць.

Вялікую ролю ў фарміраванні светапогляду Якуба Коласа адыграла рэвалюцыйна-дэмакратычная літаратура, з якой ён пазнаёміўся ў пачатку XX ст. Яна зрабіла цэлы пераварот у свядомасці маладога паэта, дала ход яго думкам у новым кірунку. У аўтабіяграфіі Якуб Колас пісаў: «Газеты радыкальнага характару, японская вайна, гутаркі настаўнікаў, землякоў, з якімі сустракаўся летам, накіравалі мяне на рэвалюцыйны шлях. У 1905 г. я быў ужо заўзятым ворагам самадзяржаўя і ў гэтым напрамку веў работу».

Рэвалюцыя 1905—1907 гг. захапіла паэта сваімі вызваленчымі ідэямі, дапамагла яму глыбей зразумець інтарэсы народа і сваё месца ў барацьбе. Малады настаўнік уважліва сочыць за падзеямі ў краіне. У лістападзе 1905 г. прымае ўдзел у сялянскіх хваляваннях, у выступленні сялян вёскі Пінкавічы супраць памешчыка Скірмунта, які адабраў у іх зямлю, а летам 1906 г. становіцца адным з арганізатараў нелегальнага настаўніцкага з'езда ва ўрочышчы Прыстанька, недалёка ад Мікалаеўшчыны.

За антыўрадавую агітацыю сярод сялян і ўдзел у нелегальным з'ездзе настаўнікаў Якуба Коласа выганяюць са школы і аддаюць пад нагляд паліцыі. Доўгі час ён не можа атрымаць пасады настаўніка. Зімой 1906—1907 гг. жыве ў свайго брата ў Смалярні, недалёка ад Стоўбцаў, працуе ў нелегальнай школе, а вясной 1907 г. пераязджае ў Віль-

ню і паступае на работу ў рэдакцыю газеты «Наша ніва», але паліцыя загадвае выехаць з горада.

15 верасня 1908 г. адбыўся суд. На судзе паэт трымаўся цвёрда, упэўнена, не выдаў таварышаў, смела браў адказнасць на сябе. За ўдзел у нелегальным настаўніцкім з'ездзе і напісанні рэвалюцыйнай пракламацыі Віленская судовая палата прыгаварыла яго да трох гадоў турмы. Але турма не спалохала паэта, не зламала яго волі. Ён смела заяўляў, што ніякія рэпрэсіі царскіх улад не прымусяць яго замоўкнуць, адмовіцца ад сваіх поглядаў і перакананняў.

Хоць навіслі густа хмары,
Хоць на змор мяне бяруць,—
Не! мяне не справяць кары,
Толькі злосці паддадуць!

«Не дам»

І за кратамі мінскага астрога паэт заставаўся непакінутым у барацьбе з царызмам. Ён пісаў творы, поўныя грамадзянскай мужнасці, пасылаў іх на волю сваім сябрам. У цыкле вершаў «Песні няволі» ўслаўляў свабоду, вернасць народу. Тут жа, у турме, з'явілася думка напісаць вялікія эпічныя творы, і ён пачаў працаваць над паэмамі «Новая зямля» і «Сымон-музыка».

У 1910 г. выйшаў з друку падрыхтаваны супрацоўнікам рэдакцыі «Нашай нівы» першы зборнік вершаў «Песні-жальбы», гарача сустрэты чытачамі і крытыкай. Кніга хвалявала праўдзівым паказам жыцця народа. У ёй гучалі патрыятычныя матывы, любоў і замілаванне да роднай зямлі, да беларускай прыроды.

15 верасня 1911 г. Якуб Колас быў вызвалены. Пасля выхаду з турмы ён каля васьмі месяцаў заставаўся без працы і сродкаў на існаванне. Толькі ў маі наступнага года атрымаў пасаду настаўніка ў Купяцічах, паблізу Пінска, адкуль пазней перавёўся ў Пінскае прыходскае вучылішча.

Настаўніцтва на новым месцы не радавала. За кожным крокам Якуба Коласа сачыла паліцыя, але гэта не магло зламаць волі паэта-змагара. Ён па-ранейшаму жыў інтарэсамі народа, верыў у яго свабоду.

Гады новага грамадскага ўздыху былі гадамі далейшага ідэйнага і творчага ўзмужнення. У гэты час ён працаваў асабліва напружана, пісаў вершы, пражайныя творы, працягваў працу над паэмамі «Новая зямля» і «Сымон-музыка».

У 1912 г. выйшла з друку першая кніга пражайных твораў Якуба Коласа «Апавяданні», у 1914 г. была выда-

дзена другая — «Родныя з'явы». Якуб Колас набыў вядомасць не толькі як паэт, але і як пражай.

У 1914 г. пачалася імперыялістычная вайна. Яна прынесла шмат гора народу, прымусіла Якуба Коласа пакінуць Беларусь. Ён разам з сям'ёй эвакуіраваўся ў Дзімітраўскі павет Маскоўскай губерні, пачаў настаўнічаць у сяле Старыкава. Цяжка перажываў паэт разлуку з роднай зямлёй. Свой гнёўны пратэст супраць гэтай крывавай бойні ён выказаў у вершах «Ворагам», «Думкі салдата», «Люд стогне, гаруе пад цяжарам мечы...».

У 1915 г. паэта мабілізавалі ў армію. Служыў ён у запасным батальёне, а пасля заканчэння Аляксандраўскага ваеннага вучылішча — у Пермскім запасным палку, адкуль у 1917 г. трапіў на румынскі фронт. На фронце ён захварэў і неўзабаве быў эвакуіраваны ў г. Абаян Курскай губерні, дзе ў той час жыла яго сям'я.

Тут, на Куршчыне, Якуб Колас сустрэў Кастрычніцкую рэвалюцыю. З яе перамогай ён звязваў здзяйсненне сацыяльных і нацыянальных спадзяванняў беларускага народа, клікаў яго будаваць новае жыццё.

Браты! Вялікая дарога
Чакае нас і родны край —
Жніво настала, працы многа —
Навукі сем'я засявай!

...Хай будзе спор нам у прыгодзе!
Не царскі біч, не панскі хам,
Хай будзе лад ў сваёй гасподзе
Ствараць народ, уладца сам.

«Да працы»

На Куршчыне Якуб Колас працаваў настаўнікам, потым школьным інспектарам Абаянскага аддзела народнай асветы, шмат увагі аддаваў культурна-асветніцкай рабоце. У маі 1921 г. па закліку ўрада БССР паэт прыехаў у Мінск, і з гэтага часу пачаўся новы перыяд яго жыцця і творчасці. Якуб Колас працаваў у Беларускай навукова-тэрміналагічнай камісіі Наркамасветы БССР, выкладаў родную мову ў Мінскім педтэхнікуме і Беларускім дзяржаўным універсітэце; у 1922 г. стаў правадзейным членам Інстытута беларускай культуры, а ў 1929 г. — віцэ-прэзідэнтам Акадэміі навук БССР.

Шырока і шматгранна раскрыўся на новым этапе мастацкі талент Коласа-паэта, пражайка, драматурга, публіцыста. Усенароднае прызнанне атрымала яго творчасць. У 1926 г. за вялікія заслугі ў развіцці беларускай мастац-

кай літаратуры ўрад БССР прысвоіў яму ганаровае званне народнага паэта Беларусі.

На працягу 1920—1950-х гадоў Якуб Колас напісаў самыя выдатныя свае творы. У 1923 г. ён закончыў паэму «Новая зямля», а ў 1925 г. — у трэцяй, перапрацаванай, рэдакцыі паэму «Сымон-музыка». Апрача гэтых твораў былі напісаны аповесці «У палескай глушы», «У глыбі Палесся», «На прасторах жыцця», «Дрыгва», «Суд у лесе», паэмы «Адплата», «Рыбакова хата», драма «Вайна вайне», шматлікія зборнікі аповядаванняў і вершаў. Усе гэтыя творы сталі вялікім мастацкім здабыткам беларускай літаратуры, яе нацыянальнай класікай.

У пачатку Вялікай Айчыннай вайны Якуб Колас эвакуіраваўся і жыў спачатку ў Клязьме (недалёка ад Масквы), а затым у Ташкенце. У 1944 г. пасля вызвалення Мінска вярнуўся на радзіму і займаўся творчай і навукова-грамадскай дзейнасцю. У 1954 г. завяршыў трылогію «На ростанях». Марыў закончыць паэму «На шляхах волі».

Памёр Якуб Колас 13 жніўня 1956 г.

1. Раскажыце пра маленства і юнацтва Якуба Коласа, пра нёманскі край — малую радзіму, што ўзгадала паэта, стала калыскай яго паэзіі.

2. Як вучыўся Якуб Колас? Якую школу жыцця праходзіў? Якое значэнне ў яго духоўным развіцці мела настаўніцкая семінарыя?

3. Якую ролю ў фарміраванні светапогляду паэта, яго дэмакратычных ідэалаў адыграла педагагічная і рэвалюцыйная дзейнасць?

4. Паспрабуйце знайсці і паказаць агульнае ў жыццёвым і творчым лёсе Янкі Купалы і Якуба Коласа.

5. Дакажыце, што жыццёвы шлях Якуба Коласа — тыповы для народнага паэта, выразніка дум і спадзяванняў народа.

ЛІРЫКА ЯКУБА КОЛАСА

Лірыка Якуба Коласа багатая і разнастайная па ахопу жыццёвых з'яў, формаў і спосабаў іх мастацкага ўваблення. Яна непасрэдна звернута да народа, да яго жыцця, думак, пачуццяў і спадзяванняў. Гарачая любоў да Бацькаўшчыны, услаўленне чалавечай годнасці мужыка, паэтызацыя яго стваральнай працы, сцвярдзенне прынцыпаў народнай маралі, праўды, сацыяльнай справядлівасці — усе гэтыя ідэі напамінаюць змест коласаўскай лірычнай паэзіі, вызначаюць яе грамадска-патрыятычны пафас.

«Песні-жалбы» Лёс Радзімы, свабода народа — гэтыя агульнанацыянальныя праблемы з самага пачатку моцна хвалявалі паэта, заўсёды знаходзіліся ў асяродку яго ўвагі, абуджалі і накіроўвалі яго паэтычную думку. Сваю першую кнігу Якуб Колас назваў «Песні-жалбы» і, звяртаючыся да чытача, папярэджаў:

Не пытайце, не прасеце
Светлых песень у мяне,
Бо, як песню заспяваю,
Жаль вам душу скалыхне.

Шмат у гэтай кнізе смутку, тугі, болю за прыгнечанае становішча народа. Паэта трывожыць і глыбока засмучае лёс Бацькаўшчыны. У вершах моцна гучыць голас абяздоленага беларускага селяніна-бедака. Яго вуснамі гаворыць сама народная нядоля. З многіх ранніх твораў паэта «Наш родны край», «Мужычае жыццё», «Вёска», «Наша сяло» паўстае абагульнены вобраз беларускай вёскі. Смутак і боль выклікае вясковы краявід. Навокал вузкія палоскі. Поле «злітае потам, слязьмі аблітае». Саламяныя шэрыя вёскі, падслепаватыя хаты, дзе «нуда жыве людская», дзе «дабра не бачыць зроду» і «марнее гаспадар». Вузкая, крывая палявая дарога нагадвае лёс мужыка. Адзінокія могілкі ў полі з пахіленымі крыжамі, дзе мужык нарэшце можа знайсці спачын. Сумна, сіратліва выглядае ўвесь забыты Богам родны край:

Край наш родны, бедна поле!
Ты глядзіш, як сірата,
Сумны ты, як наша доля,
Як ты, наша цёмната.

«Наш родны край»

Так праўдзіва, з такой рэалістычнай непасрэднасцю, з такім грамадскім болем раскрывае Якуб Колас трагічны лёс Радзімы, горкую долю народа ў часы царызму. Паэт паказвае, у якіх страшэнных умовах беднасці, голаду, прымусу жыве мужык. Асабліва цяжкі лёс сіраты, удавы, батрачкі. Вобразы гэтых самых абяздоленых людзей вёскі намалёваны ў вершах «Першы заробтак», «Доля батрачкі», «Перад судом», «Маці».

«Маці» (1909) Трагедыя працоўнага чалавека, асуджанага на пакуты, раскрываецца ў вершы «Маці». Перад намі змрочны пейзаж зімовай ночы, і на гэтым фоне вобраз маці-працаўніцы — добрай, шчырай, спагадлівай жанчыны-пакутніцы. У ціхім смутку сядзіць яна, адзінокая, паглыбленая ў свае думы, і «прадзе кудзельку». У яе памяці ўсплывае мінулае: дзяцінства, дзяво-

чыя леты. У думках-успамінах маці яшчэ раз перажывае сваё жыццё, далучаецца да сваіх родных. Колькі гора спазнала яна і як мала бачыла радасці! Заўчасная смерць мужа-батрака, пакуты сына-астрожніка — усе нягоды яе ўласнага лёсу і лёсу блізкіх, родных ёй людзей зліваюцца ў адну суцэльную карціну бязрадаснага сялянскага жыцця. Апавяданне вядзецца ў спакойным эпічным тоне, але яно сагрэта аўтарскай думкай, глыбокім пачуццём замілавання да гераіні, яе высокай чалавечнасці і самаахвярнасці. Прырода сугучна душэўнаму настрою маці, яе пачуццям («вечер вые за вугламі, ў коміне галосіць», «услед думкам неспакойна падпявае», «...вербы плачуць», «ззябнуць на марозе», «глуха лес гамоніць»). Пейзажныя вобразы дапамагаюць глыбей адчуць гора маці, сілу яе цяплення і спачування аўтара, яго боль.

Верш «Маці» — эпічны па свайму стылю. Ён адносіцца да апавядальнай лірыкі Якуба Коласа, дзе, апрача аўтара-апавядальніка, героем выступае лірычны персанаж.

Разам з вобразам чалавека-гаротніка ў лірыку паэта ўваходзіць вобраз селяніна-праўдашукальніка, і вершы тады напаўняюцца жыццесцвярджалым аптымізмам; песні-жалыбы перарастаюць у песні мужнасці, гневу і абурэння, пратэсту супраць прыгнятальнікаў народа. Вобраз селяніна-пакутніка і мсціўца з абуджанай свядомасцю ўзнікае ў вершы «Мужык» (1909). З горкай крыўдай расказвае ён пра сваё жыццё, але галоўнае ў яго словах — не скарга, а пачуццё непакоры. Мужык не хоча больш мірыцца са сваім паднявольным становішчам. У яго душы спее пратэст, імкненне да свабоды, да сацыяльнага разняволення. Ідэя верша выказана ў заключнай страфе па-народнаму проста і дасціпна:

Я — мужык, а гонар маю,
Гнуся, але да пары.
Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скоро загучаю:
«Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!»

Персанажны вобраз перадавага, сацыяльна арыентаванага селяніна, які чытае газеты, цікавіцца палітыкай, удзельнічае ў аграрных хваляваннях і за гэта трапляе ў турму, намалёваны ў вершы «Не дамся». Асноўны матыў і тут — пратэст, непрымірымасць, непакорлівасць.

У вершах «Ворагам», «На новы год», «Наша возьме», «Тры жаданні» калектыўным героем выступае сама ся-

лянская грамада. Яна патрабуе зямлі і хлеба, асветы і свабоды для народа:

Хочам мы жыцця і волі,
Цяжка нам насіць ярмо, —
Не спадзе яно ніколі,
Не спадзе яно само.

Народ-мсціўца выклікае «багачоў і панства» на суд гісторыі, гнеўна абвінавачвае іх у цяжкіх злачынствах, у незаконным прысваенні здабыткаў сваёй працы. Выносячы справядлівы прысуд, ён пытае іх:

«Чыімі рукамі ...Ласкаю ж чыёю
Вы дабро збіралі? І з чые вы працы
На чые вы слёзы Замкі збудавалі,
Дабрабыт куплялі? Пышныя палацы?»

Выкрывальная Якуб Колас-лірык у многіх сваіх творах сіла сатыры выступае і як паэт-гумарыст, сатырык, звяртаецца да жанру гнеўнай грамадска-палітычнай сатыры, накіраванай супраць цара, царскіх парадкаў, саміх асноў самаўладдзя. У вершах «Мікалаю II», «Канстытуцыя», «Малебен», «Асадзі назад!» выкрывальнае слова паэта набывае небывалую палітычную вастрыню, выяўляючы настроі мас, нарастаючую сілу народнага пратэсту. Паэт стварае сатырычны вобраз каранаванага Мікалая II, выкрывае антынародную сутнасць царызму, паліцэйскага прыгнёту ў перыяд рэакцыі, злосна высмейвае падманную канстытуцыю царскай імперыі, эфемернасць свабод, абяцаных народу:

Канстытуцыю далі,
Адчынілі дзверы,
І... ў астрог нас павялі,
І таўкуць без меры.

«Канстытуцыя»

Сваімі творамі Якуб Колас развівае і ўзбагачае традыцыі народнай сатыры беларускай паэзіі, шырока выкарыстоўвае яе выяўленчыя сродкі, мудрае, дасціпнае народнае слова. У вершы «Асадзі назад!» перад чытачом паступова раскрываецца праўдзівая гісторыя чалавечага лёсу, цяжкага і трагічнага. Селянін гаворыць, нібыта жартуючы, але за ўсмешкай хаваюцца боль і горыч абяздоленага чалавека-гаротніка, якому, куды ні памкнецца, заўсёды крычалі адно і тое ж: «Асадзі назад!»

Верш напісаны ў форме сатырычных куплетаў. Кожная яго страфа заканчваецца рэфрэнам «Асадзі назад!», які гучыць як лейтматыў. Гэты унтэрпрышыбееўскі вокліч, з якім царскія паліцэйскія звярталіся да працоўных, разга-

няючы мітынгі і дэманстрацыі, сімвалізуе ў творы нічым не абмежаваны паліцэйскі гвалт над народам. Асабліваю мастацкую выразнасць надае вершу востры, жывы дыялог. Ён будуюцца на кантрасце сітуацый, заключае ў сабе адначасова просьбу і адказ:

Сам я растрапаўся, — Памажэце, людзі!
Лезе з плеч халат. — «Асадзі назад!»

Вобраз Радзімы Грамадзянская пазіцыя Якуба Коласа — паэта-лірыка і сатырыка — гэта пазіцыя паэта-патрыёта, змагара за свабоду і шчасце народа. Таму такое вялікае месца ў яго паэзіі побач з вобразам народа займае вобраз Радзімы. Любоў да Бацькаўшчыны — самае высокае і дарагое пачуццё — становіцца глыбокім лірычным перажываннем паэта. Яно напаўняе змест яго лірыкі, асабліва моцна гучыць у вершах «Беларусам!», «Я не знаю», «Роднаму краю», «Родныя вобразы».

Верш «Родныя вобразы» — адна з вяршынь патрыятычнай лірыкі паэта. Ён пачынаецца лірычным зваротам-запытаннем да роднага краю і да самога сябе, сваёй душы:

Вобразы мілыя роднага краю,
Смута і радасць мая!
Што маё сэрца да вас парывае?
Чым так прыкованы я
К вам, мае ўзгорачкі роднага поля,
Рэчкі, курганы, лясы,
Поўныя смутку і жалбы нядолі,
Поўныя сумнай красы?

Паводле кампазіцыі гэта — лірычны роздум паэта-патрыёта, яго праўдзівае і шчырае слова аб Радзіме, пяшчотнай любові да яе. Яму любы і гоман спелай нівы, і лесу высокага шум-гуд шчаслівы, і песні магутных дубоў. Вобразы роднай, любай з маленства зямлі выклікаюць радасць, але радасць гэта няпоўная. Лірычнае перажыванне азмрочана дысанансам. Радаснае, светлае пачуццё любові зліваецца са смуткам. Родныя вобразы «поўныя смутку і жалбы нядолі, поўныя сумнай красы». І цягучыя, пакутныя песні народа агорнуты гэтай сумнай красой. *Мілыя вобразы, смутныя вобразы, мілая краса, сумная краса, ціхая жалба палёў* — такімі кантрастнымі эмацыянальна-псіхалагічнымі эпітэтам і метафарамі перадаецца своеасаблівае перажыванне паэта, у якім непадзельна зліваюцца процілеглыя пачуцці — радасць і смутак.

Якуба Коласа не пакідае думка пра нядолю народа. Паэт засмучаны тым, што радзіма яго заняволена. Яго

смутак — гэта смутак паэта-грамадзяніна, у якога сэрца баліць за прыгнечаны народ. «Родныя вобразы» — верш элегічнага характару. Ён хвалюе сваёй задушэўнасцю, шчырасцю моцнага пачуцця, выказанага сродкамі глыбокага лірызму. Турэмнае зняволенне паэта, вымушаная разлука з родным краем абвастрыла пачуццё любові да Радзімы, напаўняла яго сацыяльным, нацыянальна-вызваленчым зместам.

Вера ў свабоду
ду народа

Пачуццё радзімы ў лірыцы Якуба Коласа асацыіруецца з пачуццём свабоды і волі. Паэт хоча бачыць сваю Бацькаўшчыну вольнай і шчаслівай; чакае той часіны, калі пачуе ў родным краі «песні лепшай долі», калі там зазвясць «прамень свабоды», калі «родным словам шчасна загаворыць наш народ». Ён моцна верыць у народ, у моц народнага духу, у непазбежнасць яго перамогі:

Мыслі праўды, дух свабоды,
Вольны наш народны дух,
Растрасе суздром астрогі,
Ржавы ён парве ланцуг.

«Згнанніку»

Верай у светлае будучае народа прасякнуты вершы-пасланні паэта, адрасаваныя сваім аднадумцам, саратнікам па барацьбе, — «Згнанніку», «Сябрам», «Сябрам-выгнаннікам». Асноўны матыў іх — служэнне народу, сваёй Бацькаўшчыне. Паэт заклікае іх не гасіць «агню святога», змагацца «за шчасце, за лепшую долю»:

Не тушэце ж вы Асвятляйце ім
Той агонь святы, Родны край, куты...

«Сябрам»

У грамадзянска-публіцыстычнай лірыцы Якуба Коласа вялікае месца таксама займаюць вершы-заклікі, пафаснае слова якіх, здольнае выклікаць водгук у чалавечай душы, непасрэдна звернута да народа. Якуб Колас выступае ў гэтых вершах паэтам-будзіцелем, асветнікам народа. Яго мэта — абудзіць самасвядомасць чалавека працы, паклікаць яго да актыўнасці, на змаганне за свае правы і свабоду. Найбольш моцна гэтыя пакліч да свабоды гучыць у вершах «Не бядуі!», «Будзь цвёрды».

«Не бядуі!»
(1907)

Па форме гэта аўтарскі маналог. Дзейснае слова паэта ў ім звернута да суайчынніка і выказана пафасна сродкамі высокага прамоўніцка-публіцыстычнага стылю. Прамоўніцкая талнанасць, частыя анафарычныя звароты надаюць аўтарскай думцы эмацыянальную выразнасць, стройнасць і

завершанасць. Верш кранае перакананасцю лірычнага выказвання, палымянаасцю закліку, накіраванага да чалавечай душы, каб выклікаць водгук, абудзіць свядомасць, паклікаць да актыўнасці, на змаганне за правы і свабоду народа.

Паэт верыць, што родны край не загіне ў цемені начэй. Як пасля зімы прыходзіць вясна, так і пасля цяжкага прыгнёту настане дзень свабоды.

Вобразы вясны, сонца, зімы, цемені начэй ужываюцца паэтам як паэтычныя ўвасабленні. Яны кантрастна супрацьпастаўлены. Вясна і сонца сімвалізуюць светлую долю Радзімы, зіма і цемень начэй — панаванне рэакцыі, прыгнечанне, няволю народа ў часы царызму.

У апошняй страфе верша думка пра будучае шчасце Радзімы знаходзіць сваё лагічнае завяршэнне. Яна заканчваецца бадзёрым, жыццесцвярджалым акордам, гучыць як сімвал веры паэта:

Дымам пойдзе ўсё ліхое,
Усё, што душыць нас і гне.
Вер, брат,— жыцце залатое
Будзе ў нашай старане.

«Будзь цвёрды» Па асаблівасцях стылю верш «Будзь цвёрды» (1912) падобны да верша «Не бядуй!». Ён таксама адносіцца да грамадзянскай лірыкі паэта, дзе галоўнае месца належыць заклікальна-прамоўніцкім сродкам мастацкага выяўлення. Палымянае слова паэта і тут звернута да суайчыннікаў. Яно гучыць як заклік-патрабаванне — не цярпець, не гнуцца, быць самім сабой, спадзявацца на сябе. У вершы ўхваляецца высокая чалавечая годнасць беларуса, яго мужнасць у барацьбе за свабоду:

Лепш змагацца вольным, браце,
Чым цярпець ды гнуцца!

Толькі ў змаганні з усімі нягодамі жыцця можна знайсці свой уласны шлях, толькі сваёй сілай можна выкаваць сваю долю — такі асноўны матыў верша.

Лірыка прыроды Якуб Колас — пясняр роднай зямлі, яе прыгажосці, выдатны майстар пейзажнага жывапісу. Як паэт-пейзажыст ён не мае сабе роўных у беларускай літаратуры. Яго пейзажы скіраваны да духоўнага свету чалавека, сагрэтыя пачуццём любові да Бацькаўшчыны. Пейзажныя малюнкi паэта выначаюцца багаццем рэалістычных фарбаў. Яны канкрэтна-адчувальныя, багатыя на зрокавыя і слыхавыя вобразы.

У іх раскрываецца прывабны свет беларускай прыроды, ціхай, ласкавай, задуманнай, поўнай сонечнага хараства.

Прырода жыве ў лірычных вершах Якуба Коласа сваім асобным жыццём у вечным руху і абнаўленні і заўсёды ў адзінстве з жыццём чалавека. Паэт адчувае сэрцам кожны яе подых, слухае яе галасы, спевы, музыку. Прырода надзяляецца чалавечымі пачуццямі, яго думкамі, перажываннямі. Яна радуецца, сумуе, галосіць, жаліцца.

Як жывыя паўстаюць у лірыцы Якуба Коласа прыгожыя краявіды беларускай зямлі, незабыўныя малюнкi вясны з яе маладою красою, з водарам першых кветак, светлай пары лета, сумнай, тужлівай восені, зімы з яе маразамі і адлігамі. Разам з паэтам мы любуемся прывольем шырокіх палёў, веліччу векавых дубоў-волатаў, прыгажосцю лясоў, рэк, усходам і захадам сонца; разам з ім «чытаем» «найцікавейшую кнігу» прыроды; спасцігаем яе красу, бачым, як «льецца Нёман паміж гораў, светлы, чысты, як з расы», як «калышацца жыта, радамі бяжыць», як «ветрык жартліва плыве збажыной»; чуем шум бору, гоман вузкіх ніў у полі, спеў начной цішыні.

Многа ў гэтым сведе
Водгукаў жывых,
Іх не зловіш вухам,
Чуеш сэрцам іх.

«Ноч»

Прырода для Якуба Коласа не толькі крыніца хараства, сузірання, захаплення, але і сімвал свабоды, вечнай маладосці жыцця. Самая радасная, шчаслівая, незабыўная яе пара — вясна, калі ўсё жыве, цвіце, маладзіцца, напаўняецца сілай. У яе гомане паэту чуюцца песні свабоды. Яна — сімвал вечнага абнаўлення жыцця. З яе надыходам

У прыродзе ўсё
Народзіцца,
І маладосць
Ёй вернецца.

«Вясна»

Многія пейзажныя вершы Якуба Коласа — гэта лірыка яго свабодалюбівай душы, выяўленне яго патрыятычных пачуццяў і перажыванняў. Паэт любіць прыроду і ў ціхім спакоі, спагадную, ласкавую, і ў час навалыніцы, калі неба «грозна пыша», калі «крыжуюцца зарніцы», «бурліць крыніца агнявая». Навальнічны пейзаж маланкі, грому, буры ўзмацняе адчуванне драматызму лёсу зняволенага паэта. І за кратамі турмы ён хоча «свой голас зліць з песнямі

прыроды». Радаснае пачуццё выклікае ў яго душы першы вясенні гром. У яго раскатах «чуецца воля, чуецца радасць зямлі».

Мощна мяне ты клічаш на волю —
Цяжка без волі мне тут.
Кланяйся, гROME, роднаму полю,
Родны вітай ты мой кут!

«Першы гром»

Вольная прырода і несвабодны, прыгнечаны чалавек — гэта антытэза праходзіць праз лірыку паэта, надаючы некаторым вершам тужлівы, журботна-элегічны тон.

Светлыя хмаркі — дзеткі прастору —
Ціха па небе плывуць.
Ім не знаёмы слёзы і гора,
Смута і жаль іх не рвуць.

«Хмаркі»

І ўсё ж Коласава лірыка прыроды — светлая, чыстая, жыццесцвярджальная. Нават самыя змрочныя, тужлівыя пейзажы, як сама доля мужыка, асветлены надзеяй спадзявання, веры ў лепшае жыццё.

«Усход сонца»
(1908)

Побач з вершамі «Вясна», «Закліканне вясны», «Першы гром», «Ні красак, ні зыкаў», «Будзе навальніца» выдатным узорам пейзажнай лірыкі Якуба Коласа з'яўляецца верш «Усход сонца». Перад намі маляўнічая карціна ранішняй зары. Яна захоплівае сваёй красой, адценнямі і пералівамі залацістых фарбаў:

На усходзе неба грае
Пераліўным блескам,
Сыпле золата над гаем
І над пералескам...

Перадаецца пераходнасць моманту, кантраст змроку і святла, мінулай ночы і новага дня. Пачынаецца зычлівы час світання, калі гаснуць зоркі, а зарніца шырэй і шырэй размінае крылле і разгараецца ранішняя зара.

Верш прасякнуты пачуццём радасці, вітання гэтай дзівоснай, не параўнальнай ні з чым красы, якая ўпрыгожвае свет, чалавечае жыццё. Прырода паўстае ў вершы адухоўленай, у гарманічнай лучнасці з перажываннямі чалавека. Верш уражвае сваёй пластыкай, майстэрствам жывапісу, яркай метафарычнасцю вобразаў, заснаваных на ўвасабленні прыродных з'яў. Колькі тут незабыўных вобразных малюнкаў: «...неба грае пераліўным блескам», «сыпле золата...», «...усміхаецца людзям і прыродзе», «...сцэле шаты на дарогу сонцу».

Лірычная думка паэта выяўляецца як глыбокае душэўнае перажыванне, напаўняецца светлай радасцю і завяршаецца ў апошняй страфе ўслаўленнем гарманічнасці і вечнасці хараства прыроды:

І сабрала неба фарбы
Колераў дзівосных...
І дзе ёсць такія скарбы
Гожства, сугалосся?!

Слова пра
песню. «Песня-
ру» (1910)

Пясняр народнай свабоды, роднай зямлі, яе прыгажосці, Якуб Колас высока цаніў грамадзянскую ролю паэзіі, лічыў яе магутнай духоўнай сілай у барацьбе за вызваленне народа і бачыў у гэтым мэту сваёй уласнай творчасці. Свае погляды на прызначэнне паэзіі і ролю паэта ён выказаў у вершах «Не пытайце, не прасеце...», «Дудка», «Пясняр», «Песняру», «Роднаму краю», «Родныя песні».

Верш «Песняру» мае праграмнае значэнне. Па форме — гэта маналог, пасланне песняру, наказ яму стварыць праўдзівыя песні пра народнае жыццё. Галоўная яго думка — прызыванне паэта служыць народу, быць выразнікам яго дум і спадзяванняў, будзіцелем і выхавацелем народнай самасвядомасці. Песня песняра павінна праўдзіва і шчыра расказаць, як народу «...у няволі жывецца», вычарпаць «...нядолю людскую... да дна» і сваім магутным клічам, дзейснай сілай палымянага слова да болю крануць чалавечыя сэрцы.

Каб хіліліся з жалю галовы,
Каб затросся ўзбурана вус.

Верш напісаны ў стылі высокай грамадзянскай паэзіі і нагадвае сабою паэтычную дэкларацыю. Мова яго заклікальная, прыўзнята-эмацыянальная, метафарычная. Кожная страфа вытрымана ў клічнай інтанацыі як запатрабаванне да песняра.

Усім паэтычным ладам верша, характарам выяўленчых сродкаў паэт імкнецца перадаць баявы, палымяны дух сапраўднай паэзіі, паказаць яе значэнне ў жыцці і вызваленчай барацьбе народа. Таму і песня надзяляецца такімі незвычайнымі ўласцівасцямі. Яна ўсясільная і магутная. Гэта песня-змагарка. Яна можа «паліць нядолю людскую», страсянуць і скалыхнуць жыццё. Паэт параўноўвае яе сілу з сілай маланкі, з гневам перуна:

Заспявай жа ты песню такую,
Каб маланкай жажала яна
І паліла нядолю людскую,
Каб гримела, як гнеў перуна.

Майстэрства Якуб Колас — вялікі паэт, першакласны Коласа-лірыка майстар паэзіі. Яго лірыка атрымала шырокую вядомасць. Ужо на пачатку творчасці вершы паэта былі заўважаны і станоўча ацэнены ў рускім, польскім, літоўскім і чэшскім друку, і тады ж з'явіліся першыя пераклады іх на мовы суседніх народаў. У далейшым майстэрства Якуба Коласа — песняра і паэта — атрымала ўсеагульнае прызнанне. Асабліва высока была ацэнена рэалістычная пластыка яго лірычных твораў, звернутая да самых глыбінных пластоў народнага жыцця, духоўнасці працоўнага чалавека і красы роднай прыроды. Мікалай Ціханаў пісаў: «Якуб Колас — волат беларускай паэзіі, пясняр і паэт прастай, шчырай, глыбокай прыгажосці. Вершы яго падобны на вясновы задуменны шум яго родных лясоў, пласкат ціхіх рэк, ціхіх дарогі сярод вячэрніх палёў, на песні яго землякоў, песні аб волі, аб працы, аб жыцці».

Якуб Колас — паэт-жывапісец, лірык з эпічным складам таленту. Рэалістычная эпічнасць — характэрная адзнака яго паэтычнага стылю. Галоўнае месца ў яго паэзіі займаюць перш за ўсё колер і малюнак, з якімі заўсёды звязана маляўніча-пластычная выразнасць коласаўскага мастацкага слова ў самых розных па настрою вершах. Асабліва выразна яна выяўляецца ў вершах з апавядальным сюжэтам, вершах-апісаннях, вершах — лірычных партрэтах, пейзажных замалёўках, сатырычных і гумарыстычных творах. З гэтай асаблівасцю таленту паэта звязаны рэалістычны, канкрэтна-пачуццёвы характар адлюстравання жыцця, канкрэтнасць і пластычнасць яго выяўленчых сродкаў. Якуб Колас выключна чулы да простага, сакавітага народнага слова. Ён паэтызуе штодзённае, звычайнае, умее маляваць словам, перадаць праз знешнія дэталі карціны народнага побыту, прыроды, раскрыць свет чалавечай душы, пачуцці і перажыванні. У Коласавай лірыцы пераважаюць канкрэтна-адчувальныя вобразы: зрокавыя эпітэты («Светлыя хмаркі — рунь залатая», «Між палёў шырокіх, як змяя якая, цягнецца дарога, вузкая, крывая»), зрокавыя метафары («Ноч і цьма на нас ляглі», «Гне к зямлі нас праца жыва...»), зрокавыя параўнанні («Тут мужык працуе чорны ўвесь, як сажа», «Не

жыву, а гнію, прападаю, як мыш...», «Гожа звіваецца ў лозах зялёных, бы срэбра жывое, рака»).

Паэтычная мова Якуба Коласа багатая, выразная. Яна ўвабрала ў сябе лепшыя моўныя каштоўнасці, створаныя народам.

1. Вывучыце на памяць вершы «Родныя вобразы» і «Песняру». Падрыхтуйце іх выразнае чытанне.

2. Вызначце асноўныя матывы лірыкі Якуба Коласа.

3. Чаму Якуб Колас называе свае вершы «песні-жалбы»? Чым выкліканы іх тужлівыя матывы? Ці вызначаюць яны галоўную танальнасць лірыкі паэта?

4. Якія рысы духоўнага аблічча народа, нацыянальнага характару ўвасоблены ў лірычнай паэзіі Якуба Коласа?

5. У якіх творах Якуба Коласа найбольш моцна выказаны пратэст супраць прыгнечання і заняволення народа? Каго паэт ад імя народа выклікае на ўсенародны суд і за што хоча судзіць?

6. Як паказана ў лірыцы Якуба Коласа радзіма? Чаму вобразы роднага краю выклікаюць у душы паэта радасць і смутак? Чым выклікана гэта супярэчнасць пачуццяў?

7. У якіх вершах Якуба Коласа найбольш ярка раскрыта вера ў перамогу народа і светлую будучыню радзімы?

8. Дакажыце, спаслаючыся на канкрэтныя творы, што паэзія Якуба Коласа глыбока народная і гуманістычная па сваёй нацыянальнай і агульначалавечай сутнасці.

9. Які характар носіць пейзажная лірыка паэта? У чым яе дзівоснае хараство? Якія думкі і пачуцці яна ў вас выклікае? Пакажыце гэта, спаслаючыся на вершы «Вясна», «Першы гром», «Усход сонца».

10. Як разумее Якуб Колас задачы літаратуры? У чым своеасаблівасць яго поглядаў на прызначэнне паэзіі і паэта?

11. Ацаніце паэтычнае майстэрства Коласа-лірыка.

12. Падрыхтуйце наведанне на адну з тэм: «Якуб Колас — паэт-сатырык»; «За што я люблю паэзію Якуба Коласа».

«НОВАЯ ЗЯМЛЯ»

«Новая зямля» — эпічны твор вялікага мастацкага значэння, эпахальная з'ява ў гісторыі беларускай літаратуры. У паэме бліскуча раскрыўся мастацкі талент Якуба Коласа — паэта-рэаліста, летапісца і песняра народнага жыцця.

Творчая гісторыя паэмы «Новая зямля» — вынік шматгадовай працы паэта, яго глыбокага роздуму над жыццём і лёсам народа. Больш дванаццаці гадоў з перапынкамі працаваў ён над сваім любімым творам.

Задума яго выпявала паступова. Спачатку ставілася абмежаваная задача: напісаць вершаванае апавяданне аб жыцці і турботах сям'і лесніка. У далейшым з'явілася жаданне стварыць вялікі эпічны твор. Першыя раздзелы былі напісаны ў мінскім астрозе, апошнія — на працягу 1921—1923 гг. За гэты час адбыліся першая сусветная вайна, Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі, грамадзянская вайна. Хоць гэтыя гістарычныя падзеі і не адлюстраваны ў «Новай зямлі», подых іх адчуваецца. У лірычных адступленнях Колас расказвае, што паэма

На свет радзілася бурлівы
Яшчэ далёкаю вясною
За мураванаю сцяною
Ў няволі жудаснай астрога...

З гэтай пары паэт не разлучаўся са сваім творам, пісаў яго ва ўмовах эвакуацыі, ваеннай разрухі і голаду. У цяжкія гады разлукі з родным краем жыў ім «...ў гадзіну смутку, летуцення і момант радасці — натхнення!». Любоў да радзімы натхняла Якуба Коласа, напаўняла яго думку «святым агнём паэзіі», дала яму сілу завяршыць гэты выдатны твор.

Аўтабіяграфічнасць паэмы

Для Якуба Коласа тэма «Новай зямлі» і глыбока народная, і свая асабістая тэма. У ёй знайшлі адлюстраванне старонкі біяграфіі паэта, яго пачуцці, імкненні, ідэалы. Якуб Колас сам называў паэму аўтабіяграфічным творам. «Хацелася апісаць так проста і ясна, — успамінаў ён, — тое, што так маляўніча прадстала ў маёй памяці... І я апісаў леснікову пасаду як успамін аб сваіх дзіцячых гадах».

Многія героі паэмы маюць сваіх прататыпаў, нават імёны іх захаваны. У вобразе Міхала Якуб Колас паказваў бацьку, у вобразе Ганны — сваю маці, у вобразе Антоса — свайго дзядзьку, у вобразах дзяцей — сваіх родных братоў і сясцёр. Паэт абапіраўся на рэальныя факты, якія добра ведаў. Аднак аўтабіяграфічным матэрыялам не абмяжоўваўся. Мастацкі вобраз — гэта заўсёды абагульненне; у ім адабраны і ўвасоблены рысы, заўважаныя ў многіх людзей. Біяграфічныя факты былі для Якуба Коласа толькі зыходным пунктам, паслужылі асновай для мастацкага вымыслу, для шырокіх абагульненняў. Пры напісанні паэмы паэт выкарыстаў свае шматгадовыя назіранні над жыццём сялянства. Толькі дасканаласць ведання жыцця народа, яго дум і спадзяванняў дало магчымасць Якубу Коласу стварыць рэалістычны твор, вобразы якога маюць шырокае абагульненае значэнне.

Энцыклапедыя
сялянскага
жыцця

Па шырыні тэматыкі, па багаццю жыццёвага зместу «Новая зямля» не мае сабе роўных у беларускай літаратуры. Гэта вялікі эпічны твор аб гістарычным лёсе сялянства, аб яго шляхах-дарогах да свабоды і шчасця. У паэме шырока адлюстраваны яго праца, побыт, псіхалогія, асаблівасці нацыянальнага характару, мова, прырода роднага краю. Тут глыбока і праўдзіва выяўлены мары і жаданні людзей беларускай вёскі. Таму «Новую зямлю» справядліва называюць энцыклапедыяй жыцця беларускага сялянства канца XIX ст.

Колас пісаў пра сваю паэму:

...Маё апавяданне
Жыцця адбітак, разважання,
Нязжыты след прасцяцкай долі,
Адвечны водгук праўды, волі.

Тэма пошукаў праўды, зямлі, волі — гэта лейтматыў, які вызначае асноўны змест паэмы. Дзе шляхі да незалежнасці і свабоды? Як вызваліцца з-пад панскай улады і здабыць сабе шчасце? Аб гэтым думаюць, да гэтага імкнуцца Коласавы героі. Яны жывуць у няволі, церпяць прыгнёт, і таму самае дарагое, самае моцнае іх жаданне — свабода.

Міхал, Антось, Ганна, як характарызуе іх сам паэт, «...людзі простыя, малыя, але па-свойму і ўдалыя». Якуб Колас любіць сваіх герояў-праўдашукальнікаў, разам з імі глядзіць на жыццё, нярэдка гаворыць іх голасам. Яны паказаны ў паэме шчырымі, руплівымі, свабодалюбівымі працаўнікамі. Гэта сапраўдныя народныя характары, носьбіты працоўнай народнай маралі. У іх жыццёвым вопыце выяўляецца лёс народа і разам з тым гісторыя іх індывідуальнага жыцця.

Трагедыя
Міхала

У цэнтры паэмы вобраз Міхала — тыповага прадстаўніка працоўнага сялянства, героя з развітым пачуццём годнасці, захаплення ідэяй сацыяльнай свабоды і незалежнасці. Маляземле прымушае яго ісці на сплаў лесу, на службу да князя Радзівіла. Але праца лесніка не выратаўвае ад беднасці. Ён трапляе ў поўную залежнасць ад паналяснічага, становіцца паднявольным чалавекам. Ляснічы зусім не лічыцца з Міхалам, прымушае яго часта пераяздаць з месца на месца, жорстка эксплуатае яго:

Стары ляснічы па-сваему
Цаніў Міхала, як служак:

Ганяў усюды небараку,
 Як бы скаціну тую ному.
 Не раз на жалабы Міхала
 Ляснічы так казаў, бывала:
 — Што ж? добры конь і цягне дужа!
 І не пускаў Міхала з гужа.
 Міхал яму рабочих ставіў,
 І сенакосы яго правіў,
 І догляд меў за панскім статкам,
 А службу нёс сваім парадкам...

Міхал не хоча зносіць здзекі і абразу. Панская служба для яго — ганебны абавязак, крыніца пакут. І таму ён настойліва, упарта шукае выхаду з цяжкага, паднявольнага становішча. Пасля смерці старога ляснічага Міхал вырашае

Купіць зямлю, прыдбаць свой кут,
 Каб з панскіх выпутацца пут,
 І там зажыць сабе нанова:
 Свая зямля — вось што аснова!

Міхал любіць зямлю моцна, шчыра, усёй душою. З якім святым пакланеннем ён адносіцца да сваёй збавіцелькі «з панскіх пут»! З якім дзіцячым заміланнем, ідучы са службы, любуецца ярыною і жытамі на першай гаспадарцы! Зямля запаўняе ўсю істоту Міхала, яго думкі, надзеі, спадзяванні. Мара аб вольнай працы на вольнай зямлі становіцца яго жыццёвай мэтай, яго страсцю. Яна не дае яму спакою. Пры сустрэчах з людзьмі ён пытае аб зямлі, «дзе прадаецца, як багата, якія выгады і плата, як блізка рэчка ці крыніца?». У вольныя часіны дома з жарам расказвае ўсе навіны «наконт зямелькі», ружовымі фарбамі малюе ідэал свайго будучага шчасця. Ён хоча мець новую хату са святліцай, пры хаце сад, поле. Міхал шчыра думае, што на сваёй зямлі ён быў бы вольным, незалежным, «жыў бы панам і не гнуўся». Зямля ва ўяўленні Міхала — крыніца дабрабыту, карміцелька, самы дарагі скарб, наймацнейшая аснова і першая ўмова жыцця. З ёю ён звязвае ўсе свае надзеі на будучае. Зямля свеціць Міхалу «зоркай яснай», яна для яго — «промень волі і свабоды».

Зямля не зменіць і не здрадзіць,
 Зямля паможа і дарадзіць,
 Зямля дасць волі, дасць і сілы,
 Зямля паслужыць да магілы,
 Зямля дзяцей тваіх не кіне,
 Зямля — аснова ўсёй айчыне...

Прыгожая панская пасада не цешыць Міхала, таму што акрамя знявагі, прыніжэння чалавечай годнасці тут ён нічога не бачыць. Варожае пачуццё Міхала да паноў падкрэсліваецца такім параўнаннем: «І панскі дом з лясным рогам на Міхася глядзеў астрогам...»

Міхал паказаны ў сям'і і на службе, ва ўзаемаадносінах з жонкай, братам Антосем, дзецьмі, панамі, леснікамі. Па сваёй натуры Міхал — чалавек добры, спагадлівы. Ён любіць дзяцей, хоча даць ім асвету, хоць часамі і строга ставіцца да іх, чула адносіцца да брата, глыбока паважае яго. Усе гэтыя чалавечыя рысы асобы Міхала праўдзіва раскрыты ў паэме. Але самае галоўнае, што падкрэсліваецца ў яго характары, — гэта яго любоў да зямлі, нянавісць да прыгнёту, імкненне да свабоды. З якой варожасцю адносіцца ён да панскай службы:

Рабі, працуй, кладзі ты сілы
 У гэты дол чужы, пастылы
 І горкім потам аблівайся.

Мы бачым, як паступова ў Міхала абуджаецца чалавечая годнасць, расце свядомасць, як у яго душы выпявае незадавальненне сваім паднявольным становішчам, пратэст супраць сацыяльнай несправядлівасці.

І часта хваля абурэння,
 Глухі пратэст незадавальнення
 Яго ахваціць і ўскалыша
 І гневу знак ў душы напіша.

Калі Антось і Ганна гавораць яму, што трэба трымацца службы, Міхал не згаджаецца. Ён не хоча больш цярэць і пакарацца, трымаць лаянкі і абразы. Душэўны стан разгневанага Міхала ў гэты момант перадаецца пры дапамозе трапнай партрэтнай дэталі:

Ў Міхала губы дрыганулі
 І вочы іскры сыпанулі.

Абражаны і раззлаваны несправядлівымі нападамі і прыдзіркамі пана ляснічага, Міхал у парыве гневу выказвае яму свае крыўды, усё, што набалела на сэрцы:

— Чаго, пан, гэтак раскрычаўся?
 Завошта пан мяне так лае?
 Згарыць яна няхай такая
 І служба гэта, і пасада,
 І гэта крыўда, й гэта здрада,
 І гэта панская адплата!..
 Няхай яна будзе праклята!..

У размовах з братам, жонкай, леснікамі Міхал не хавае сваёй варожасці да паноў, ён іх ненавідзіць, праклінае, чакае таго часу, калі «згіне панства». Разам з пачуццём нянавісці да паноў у Міхала расце вострая незадаволенасць тагачаснымі дзяржаўнымі парадкамі. Усім сваім нутром, душою ён адчувае, што такі лад, пры якім «адны ў пашане, тыя ў смецці і век жывуць пад нейкім страхам», несправядлівы.

Міхал — асоба моцная, цягавітая, здольная пераносіць жыццёвыя нягоды, непахісная ў дасягненні сваёй мэты і разам з тым асуджаная на пакуты, трагічная.

Кузьма Чорны пісаў: «Сярод вобразаў усёй беларускай літаратуры, як манумент, узвышаецца трагічны вобраз Міхала...»

У чым жа трагедыя Міхала? У тым, што ва ўмовах тагачаснага грамадства ён не знайшоў свайго шчасця. Яго мара аб свабодным жыцці на сваёй зямлі не збываецца. Міхал шукае праўды, хоча жыць незалежна, быць гаспадаром свайго лёсу. Але яго шлях да свабоды цяжкі і трагічны. Хворы, абясцілены жыццём, Міхал памірае, так і не здабыўшы жаданай волі.

Паэт спачувае Міхалу, паэтызуе яго мару аб свабодзе, яго пяшчотную, поўную замілавання любоў да зямлі, да вольнай працы; побач з гэтым ён паказвае марнасць яго намаганняў, ілюзорнасць спадзяванняў здзейсніць сваю заповітную мэту. Сам жа Міхал настойліва і ўпарта імкнецца да яе, хоць часам і ў яго душу закрадаецца сумненне:

Няўжо у свет замкнёна брама?
Няўжо старанне пойдзе прахам?

У хвіліны роспачы, расчаравання Міхал хмурнее і тры-вожыцца, але ўсё ж не траціць надзеі; нават перад тварам смерці не адракаецца ад сваёй ідэі. Паміраючы, ён дае наказ брату Антосю прадаўжаць пачатую справу:

Вядзі ж ты рэй, вядзі... адзін...
Як лепшы брат, як родны сын.
Бог не судзіў мне бачыць волі
І кідаць зерні ў свае ролі...
Зямля... зямля... туды, туды, брат,
Будуй яе... Ты дай ёй выгляд...
На новы лад, каб жыць на нова...

Смерць яшчэ больш узмацняе і абвастрае трагізм лёсу Міхала, нязбытнасць яго мары аб вольным жыцці на сваёй зямлі.

Але «Новая зямля» — не толькі твор аб трагізме лёсу селяніна-бедняка ў часы царызму. Эпічная тэма зямлі-волі набывае ў паэме лірыка-філасофскае гучанне і ўспрымаецца як натхнёная песня аб радзіме, аб прыродзе роднага краю. У ёй апаэтызавана вялікая, бязмежная любоў народа да зямлі, да працы хлебараба. З усяго багатага зместу паэмы ўзняўся паэтычны вобраз зямлі-радзімы, зямлі-свабоды, які з'яўляецца ідэальным лейтматывам твора, вызначае яго эпічную і эмацыянальна-лірычную танальнасць.

Жыццёвая мудрасць і душэўная прыгажосць Антося

Хараства душы селяніна-працаўніка, адда-нага сына зямлі асабліва ярка раскрыта паэтам у вобразе дзядзькі Антося. Як і Міхал, Антось — чалавек свабодалюбівы. Ён

пратэстуе супраць прыгнёту паноў і царскіх чыноўнікаў, гарача бярэцца за ажыццяўленне жыццёвай мары Міхала, верыць, як і брат, што, набыўшы зямлю, можна пазбавіцца панскай няволі.

На плячах дзядзькі ляжаць усе клопаты па гаспадарцы. Міхал быў заняты на службе. «Антось жа правіў гаспадаркай, рабіў за двух, на сваім карку цягнуў ярэмца хлебараба». Працаваў ён «заложна і цяропліва», бескарысліва аддаючы свае сілы сям'і брата, яго дзецям, іх шчасцю, іх дабрабыту.

У вобразе Антося паказаны таленавітасць і працоўная сіла народа. Дзядзька — чалавек адароны ад прыроды, яркая, багатая натура з вялікімі задаткамі. Ён — адмысловы работнік, да ўсяго здатны, майстар на ўсе рукі. «Што ні замысліць, то ўсё зробіць і так прыгоніць, так аздобіць, што і для вока нават міла». Антось касу калі наладзіць, дык яна аж «загамоніць». Добра ўмее ён і «дагнаць касу да ладу, даць ёй выклёпку, асаду». Дзядзька — дбайны і акуратны гаспадар, «ва ўсім парадак і лад любіць».

Антось зачароўвае непасрэднасцю сваёй натуры, адкрытасцю душы, шчырасцю. Ён — прыроджаны штукар, забаўнік, чалавек востры на слова, любіць пажартаваць, дае трапныя характарыстыкі панам, чыноўнікам. «Ось дзе выжыга! Ось бізун, бадай цябе забіў пярун», — так па-народнаму трапна атэстуе дзядзька чыноўніка-хабарніка. Мова яго каларытная, яркая, багатая на прыказкі і прымаўкі. «Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі», — гаворыць ён пра няўдалае паляванне. Сваё кухарскае «вынаходніцтва» (клёцкі на бярозавым соку) сама-

крытычна ацэньвае такімі словамі: «Паскудства, брат, і не пытайся!..»

У гумары Антося, у яго жартах, здольнасці заўважыць у жыцці смешнае, у яго шматлікіх афарызмах выяўляюцца мудрасць і дасціпнасць народа, яго цвярозы розум і духоўная прыгажосць.

А як цудоўна ўмее дзядзька расказваць казкі! Дзеці яго слухаюць з захапленнем. Антось любіць дзяцей, добра ведае іх псіхалогію, інтарэсы, патрэбы, гаворыць з імі, як са старымі, раіцца, спрачаецца. Сярод дзяцей «Антось часамі, як дзіця». Ён — іх дарадчык, настаўнік і суддзя.

І дзядзька майстар быў на штуку
І быў механік на ўсе рукі:
І дудку скруціць вам, і стрэлку,
І нарысуе нават елку —
Такую выштукее цапку;
А ў Свержань¹ пойдзе — купіць пляцку²...
Дык і не дзіва, што любілі,
Што на руках яго насілі.

Дабрата, шчырасць, спагадлівасць, ветлівасць, ласкавасць, дасціпнасць — усе гэтыя душэўныя якасці Антося — выяўляюцца ў яго ўчынках, паводзінах. Як жывога, мы бачым дзядзьку ў раздзеле «Вечарамі». З любоўю, яркімі фарбамі намаляваны яго партрэт:

...Ён невысок, не надта ёмак,
Ды карчавіты і няўломак,
А волас мае цёмна-русы,
І зухаўскія яго вусы
У меру доўгі, густаваты,
Угору чуюць канцы падняты;
А вочы шэры, невялічкі,
Глядзяць прыветна, як сунічкі,
Але раптоўна і адразу
Не расчытаеш іх выразу:
То смех, то хітрасць з іх бліскае,
То дабрата, але якая!

Калі Міхал расказвае аб зямлі ў Заблонні, якая там рэчка, якая водзіцца ў ёй рыба, у брата, заўзятага рыбака, твар свеціцца, як сонца, «і ад прыемных ціхіх смехаў чуць не да вуха вус заехаў». Антось так смяецца «сваім закатым дробным смехам», што «аж галава з шырокім плехам і з сівым воласам трасецца».

¹ Свержань — назва мястэчка ў Стаўбцоўскім раёне.

² Пляцка — пляската булка.

Толькі тады, калі асабліва апрыкрае «нудная цяганіна» з зямлёю, настрой яго рэзка мяняецца, і гэта паказваецца праз асобныя дэталі партрэта:

Сярдзіты, чорны, як махнуша,
І нават нос той, дуля-груша,
Відаць, таксама не ў гумору
І задзярэцца больш угору;
Малыя шэранькія вочкі
Яшчэ больш звужаюць куточки,
Глядзяць з-пад броў зусім панура,
І ўся выраза яго хмура.
У хаце ў першыя часіны
Маўчыць, не кажа пра навіны.
Зямлі не лае і не хваліць,
Але канторы агнём паліць
І крэпасць купчую без меры
Кляне і жычыць ёй халеры...

Па дарозе ў Вільню Антось праз акно вагона бачыць бязмежныя прасторы палёў. Разважаючы сам з сабою, ён прыходзіць да думкі аб існаванні вялікай несправядлівасці: увесь абшар зямлі належыць цару, а не народу:

Вялікі ён багач на свеце,
Ды толькі бедны яго дзеці:
Ядуць хлябок яны з мякінай,
Зайцамі ездзяць на машыне.

Паездка ў Вільню — выключная падзея ў жыцці Антося. Ён першы раз трапляе ў горад і там адчувае сябе чужым, адзінокам, разгубленым. Гарадскія камяніцы ціснуць яго сваімі сценамі, не даюць свету, прастору. Толькі ўзабраўшыся на Замкавую гару, дзядзька любуецца веліччу горада, узгоркамі «у сіняй далі», палоскамі нівак. Адтуль чуюцца яму «родныя напевы і дарагія сэрцу спевы... палёў, лясоў, лугоў багатых...». Там яго душа, там яго думы.

Пры ўваходзе ў банк дзядзька загадзя знімае шапку:

Забіты дух яго вякамі
Ўжо чуе страх перад панамі.

Тут ён сустракаецца з бессаромным хабарніцтвам царскіх чыноўнікаў, на кожным кроку бачыць кантрасты горада: раскошу і галечу, багацце паноў і беднасць «галоты», «сярмяжнікаў». Адны вымушаны «жыць у гразі, хадзіць сляпымі ў імгле пустой і ў едкім дыме», «другім — тут рай і панаванне і ўсіх дабротаў спажыванне».

Сацыяльныя супярэчнасці капіталістычнага горада выклікаюць у душы Антося пратэст і абурэнне, нянавісць да

паноў, царскіх чыноўнікаў і ўсяго памешчыцка-буржуазнага ладу. Ён, як і Міхал, лічыць такі лад несправядлівым, варожым працоўнаму чалавеку.

Клопаты Ганны Вобраз Ганны — жонкі Міхала — займае невялікае месца ў паэме. Яна заўсёды за працай, занятая гаспадарскімі справамі:

Яе жаночая работа
І гэта вечная турбота
То каля печы, то на полі,
Сказаць, не зводзіцца ніколі.
Адно прыпыніш — там другое,
Глядзіш, як бачыш, набяжыць,
І ручак некалі злажыць —
Жыццё жаночае такое!

Ганна — не толькі добрая, руплівая гаспадыня, сумленая працаўніца. Яна шчырая, ласкавая маці. Усё яе жыццё запаўняюць клопаты аб дабрабыце сям'і, аб выхаванні дзяцей.

Маці прытрымліваецца дзедаўскіх звычаяў, верыць у розныя прыкметы. Перад ад'ездам у Парэчча яна з жалем аглядае апусцелую хату, «кладзе кусочак хлеба з сол-лем пад красны кут у завуголле».

Ганна разважлівая і практычная жанчына, добры дарачык у сям'і. Яна папракае Міхала за лішнюю цярдлівасць, раіць яму не баяцца пана ляснічага, не патураць яму. «...Трэба часам агрызнуцца, бо так і будзеш заўжды гнуцца», — гаворыць яна мужу.

Незабыўны свет маленства Шматлікія старонкі «Новай зямлі» прысвечаны дзецям, іх заняткам, гульням, забавам, імкненням. З вялікім майстэрствам раскрывае Якуб Колас асаблівасці дзіцячай псіхалогіі, наіўнае дзіцячае светаўспрыманне.

Міхал, Антось і Ганна з малых гадоў прывіваюць дзецям любоў да зямлі і да працы хлебараба. Праца становіцца патрэбнасцю жыцця, найпершай маральнай нормай сямейнага выхавання. Аlesia, Кастусь і Уладзя дапамагаюць дарослым, ходзяць з дзядзькам на паляванне і лоўлю рыбы, вечарамі слухаюць казкі, размовы пра незвычайныя здарэнні: «аб кнігах з чорнаю пячацю, аб чараўніцтве, аб закліцці, аб розных хітрасцях і зманах». Дзеці паказаны дапытлівымі, уражлівымі, назіральнымі. Яны любяць прыроду, захапляюцца яе характарам, ведаюць норавы розных звяроў. Іх цікавяць таемныя гукі, якія даносяцца з Нёмана, знічкі, што гаснуць у паветры, іх захапляе «свет безгранічны і ўласны лёс іх таямнічы».

У раздзелах «Дарэктар» і «Начаткі» гаворыцца аб вучобе сялянскіх дзяцей у той час. Школ тады было вельмі мала, многія дзеці не вучыліся, заставаліся непісьменнымі. Каб навучыць дзяцей грамаце, Міхал наймаў на зіму «дарэктара», звычайнага сялянскага хлопца, які скончыў пачатковую сельскую школу. Такі «настаўнік» не мог даць сапраўдных ведаў вучням.

Паэтызацыя пра- нага жыцця. Ні ў адным яго творы не цы і народнага паказаны так шырока і разнастайна праца побыту і сялянскі побыт, як у «Новай зямлі».

Колькі ў паэме цікавых падрабязнасцей, яркіх дэталей, жывых маляўнічых карцін, якія з'яўляюцца праўдзівым адбіткам мінулага беларускай вёскі. «Раніца ў нядзельку», «За сталом», «На першай гаспадарцы», «Пярэбары», «Дзядзька-кухар», «Падгляд пчол», «Вечарамі», «Каляды», «Вялікдзень» — гэтыя і многія іншыя раздзелы паэмы ўзнаўляюць увесь уклад жыцця сям'і Міхала і звязаны з ім свет сялянскіх уяўленняў. Тут мы бачым селяніна за працай і ў час адпачынку, у буднія дні і ў святы, знаёмімся са старадаўнімі звычаямі, народнымі песнямі, казкамі. Сям'я Міхала адзначала традыцыйныя святы, выконвала ўсе звязаныя з імі абрады. На першы дзень Каляд збіралі сена са стала і кармілі ім жывёлу, шукалі ў сене зярнятак і па тых зярнятках гадалі, які зародзіць хлеб на лета, верылі ў прыкметы: «Снег на куццю — грыбы на лета, такая матчына прыкмета, а сцэжкі чорны — ягад многа».

Цудоўна напісаны ў паэме сцэны палявання, лоўлі рыбы, сялянскага банкету пасля падгляду пчол. Асабліва выразна і маляўніча паказаны працоўныя будні народа. Ворыва, сяўба, касавіца, жніво, малацьба ажываюць перад нашымі вачыма ў праўдзівых карцінах, асветленых глыбокім аўтарскім лірызмам. У апісанні працы селяніна і яго побыту Якуб Колас узнімаецца да самай высокай паэзіі. Ён паказвае, як у час жніва гуртавая праца напаўняе душу радасцю, прыносіць задавальненне. Жнейкі працуюць так увішна, з такім спрытам, так хараша «напрост кладуцца жмені жыта», што здаецца, «па струнах-кальвах пальцы граюць». Снапы «стаяць, бы лалечкі якія, глядзяць, як госці дарагія». Малацьба асацыіруецца з музыкай: «Не малацьба, а бубнаў хоры!.. Бічы кладуцца так рытмічна, само гудзенне іх музычна». А ворыва? Яно таксама прыгожае мастацтва. Дзядзька Антось не арэ, а «тчэ сахою кросны-ролі». Якуб Колас улаўляе працоўную сілу наро-

да, перадае ўрачыстасць самога моманту працы. Апісанне касьбы ў XXV раздзеле «Новай зямлі» гучыць як гімн у гонар працоўнага чалавека:

Ідуць касцы, звяняць іх косы,
Вітаюць іх буйныя росы,
А краскі ніжай гнуць галовы,
Пачуўшы косак звон сталёвы.
Касцы ідуць то грамадою,
То шнуром цягнуць, чарадою,
То паасобку, то па пары;
Ідуць касцы, ідуць, як хмары,
І льецца смех іх разудалы,
Як веснавыя перавалы.
Гаворка, шум і коней ржанне —
Касьбы вясёлае вітанне.
Касцы, ваякі мірнай працы,
Выходзяць з косамі на пляцы,
І на палоскі верставыя
Кладуцца коскі іх крывыя.

Майстэрства Ко- Простыя працоўныя людзі выступаюць ласа-сатырыка у паэме носьбітамі высокіх ідэалаў чалавечнасці, духоўнай прыгажосці. Паны і царскія чыноўнікі пазбаўлены гэтых высокіх маральных якасцей. Іх вобразы намаляваны паэтам сатырычнымі фарбамі.

Ракоўскі, Свіда, Кржывіцкі паказаны людзьмі пустымі, нізкімі, амаральнымі. Яны ганарлівыя, фанабэрыстыя, бессаромна лгуць, выхваляюцца, «свой розум, гонар выстаўляюць і дубальтоўкі выслаўляюць». Каб чым-небудзь запоўніць сваё пустое, паразітычнае жыццё, паны прыдумвалі розныя забавы. Адною з такіх забаў было паляванне. Леснікі павінны былі прыслужваць панам: выбраць месца для палявання, зрабіць будан, сачыць глушцоў, суправаджаць паноў на паляванне.

Да леснікоў паны адносіліся пагардліва, высакамерна, лічылі іх ніжэйшымі істотамі, абражалі іх, прыніжалі іх чалавечую годнасць:

Паны ў калясцы пад'язджаюць,
Хурман тут лейцы падцінае,
Стаенных пару прыпыняе,
А пан Абрыцкі з леснікамі
Скланілісь нізка прад панамі.
Паны чуць-чуць адно зірнулі,
На іх увагі не звярнулі,
Як бы не людзі то стаялі...

Асаблівай лютасцю сярод паноў вылучаўся новы ляснічы Ракоўскі. Ён бязлітасна эксплуатаваў леснікоў, прыму-

шаў іх разам з сем'ямі працаваць на сябе, бэсціў, налятаў на іх з кулакамі.

Каб высмеяць паноў і царскіх чыноўнікаў, Якуб Колас падбірае з лексікону народа «моцныя», «грубыя» словы. Ляснічы «шалахтун», «пралаза», «няшчасны вырадак», «звычайны Лыска». Паны: «Адны з іх круглыя, як броўны, другія выпетралі ў палку». Усе яны гавораць папольску або з польскім акцэнтам. У мове паноў паказаны іх шляхецкая фанабэрыстасць, ганарлівасць, пагарда да народа. Жорсткасць, бесчалавечнасць, звераватасць Ракоўскага падкрэслваюцца асобнымі рысамі яго партрэта. У яго насуплены твар, зрушаныя бровы, вочы, як у змея, «гледзіць, бы воўк той, заўжды скрыва». Эпітэты «злы», «паганы», «ліхі», «кручаны», «шалёны», «надзіманы» як найлепш стасуюцца да дэспатычнага характару ляснічага. Міхал так характарызуе Ракоўскага:

Ці ж чалавек ён? Азіят,
Душа зацятая, ліхая,
Такіх паноў і свет не знае.

Тое ж самае гаворыць пра яго і Марцін:

— Цьфу! лае, бэсціць з-за нічога!
А мух, брат, мух у носе многа!
І так нясецца ён, васпане,—
Тычына шапкі не дастане!

Па-народнаму востра і дасціпна высмейвае Якуб Колас паноў і царскіх чыноўнікаў у раздзеле «Дзядзька ў Вільні». Паэт выкрывае іх бюракратызм, хабарніцтва, праджнасць, варожасць да народа. Галоўным сродкам высмейвання з'яўляецца тут сарказм — злосная, з'едлівая насмешка.

Паны і чыноўнікі выклікаюць у чытача пачуццё агіды. Яны «таўшчэзныя», «ідуць, не бачаць ног за пузам», «як студзень, карк яго трасецца», «а морды ззяюць, як пад лакам». Банкаўскія пісцы сядзяць, «як гною кучкі». Іх «пёрцы» скрыпяць і трашчаць, «як конікі на сене ці тыя пашалі ў палене». Барада чыноўніка параўноўваецца з салямайной мятлою; ён сярдзіта бурчыць, як вяпрук каля карыта.

У паказе паноў і царскіх чыноўнікаў яскрава праявілася майстэрства Коласа-сатырыка і гумарыста.

Сюжэт, кампазіцыя і жанр У аснове сюжэта «Новай зямлі» — гісторыя жыцця сям'і Міхала. У паэме падрабязна апісаны яе працоўныя будні, побыт, заняткі, псіхалогія людзей. Аднак твор не багаты падзеямі.

Пярэбары сям'і Міхала ў Парэчча, паездка братоў у Заблонне і Антося ў Вільню — вось і ўсё, што адносіцца да знешняга дзеяння.

Пачынаецца паэма раздзелам «Леснікова пасада». Гэты раздзел — лірычны запеў да ўсяго твора, песня-ўспамін паэта пра сваё маленства, выяўленне яго любові да роднага краю.

Стыль паэмы эпічна спакойны. Дзеянне разгортваецца павольна, часта перапыняецца лірычнымі адступленнямі, пейзажнымі замалёўкамі, апісаннямі сялянскага побыту, устаўнымі апавяданнямі («Дзядзька-кухар», «Дзедаў човен»).

Каб зацікавіць чытача, паэт часта адступае ад храналагічнай паслядоўнасці ў развіцці падзей. Такая падача матэрыялу называецца прыёмам сюжэтнай інверсіі. Спачатку даецца апісанне лесніковай пасады¹, пасля аўтар знаёміць з героямі паэмы. Мы бачым сям'ю лесніка ў святочны дзень за сталом. Пасля снедання Міхал, Антось і маці вядуць размову аб службе, аб зямлі. Затым успамінаецца мінулае. Паэт спыняе апавяданне для таго, каб

Зрабіць уважлівы агляд
Прычын імкнення, парывання
На новым грунце сесці стала,
І чым жыла душа Міхала.
А поруч з гэтым мімаходам
Жыццё мінулае крануць
І ў цёмны кут яго зірнуць...

У раздзелах «На першай гаспадарцы», «Пярэбары», «Каля зямлянкі», «Дзядзька-кухар» малюецца ранейшае жыццё сям'і Міхала. Гэтыя раздзелы служаць экспазіцыйнай паэмы.

Завязка даецца ў VIII раздзеле. Міхал разам з Марцінам ідзе на пахаванне старога ляснічага. У гэты момант у яго ўпершыню ўзнікае думка аб набывцці ўласнай зямлі. У далейшым Міхал і Антось усімі сіламі імкнуцца ажыццявіць сваю мэту. Яны збіраюць грошы, едуць у Заблонне на агляд зямлі, вырашаюць купіць яе ў Хадыкі, даюць зада-так. У раздзеле «Агляд зямлі» дзеянне дасягае свайго найвышэйшага ўздыму. Момант куплі зямлі і з'яўляецца кульмінацыйнай. Вось як гэта апісана ў паэме:

— Дык так: тры тысячы, Фядосе!
Той пальцам шоргае па носе,
Мінуту мысліць, разважае.

¹ Пасада — тут: сядзіба.

Мінула важная, цяжкая.
І ціха-ціха стала ў хаце.
— Няхай так будзе, пане браце! —
Гукнуў Хадыка канчаткова.
Яны рукамі крэпачь слова.
Антось ім рукі разнімае.
— Няхай жа Бог нам памагае!
— Панамі будзеце, панамі!
Ядзяць вас мужі з камарами!

Здавалася, мара Міхала аб зямлі і волі цяпер ужо хутка здзейсніцца, заставалася толькі ў зямельным банку атрымаць пазыку і дазвол на куплю зямлі. З гэтай мэтай дзядзька Антось і накіроўваецца ў Вільню. Але тут пачынаюцца новыя непераадольныя цяжасці і перашкоды (хабарніцтва чыноўнікаў, валакіта, недахоп грошай). У выніку купля зямлі зацягваецца. Міхал памірае, не дасягнуўшы мэты. Трагічная развязка паэмы адчуваецца ўжо ў папярэдніх раздзелах «Воўк» і «Агляд зямлі».

Працуючы над паэмай, Якуб Колас імкнуўся паказаць народнае жыццё ва ўсёй яго паўнаце і разнастайнасці. Поўнасцю вырашыць гэту задачу можна было толькі ў вялікім эпічным творы. Вось чаму паэт і звярнуўся да жанру паэмы.

У «Новай зямлі» не толькі створана шырокая карціна сялянскага жыцця, праўдзіва паказаны чалавечыя характары. Тут ярка раскрылася і асоба самога паэта. Апавяданне аб жыцці і імкненнях сям'і лесніка Міхала асветлена Коласавай думкай, напоўнена яго перажываннямі.

Лірызм «Новай зямлі» выяўляецца ў лірычных адступленнях, у пейзажных апісаннях, у аўтарскіх адносінах да падзей, у характарыстыцы вобразаў-персанажаў. Уся паэма сагрэта лірычным пачуццём паэта, яго любоўю да роднага краю, да беларускай прыроды. Родны кут выклікае ў Якуба Коласа замілаванне і адначасова смутак: «Ты міл і смуцен, як радзіма».

Лірычны ад-
ступленні. Воб-
раз аўтара-апа-
вядальніка

Лірычны адступленні выконваюць важную кампазіцыйную ролю. Яны цесна звязаны з сюжэтам паэмы, дапамагаюць глыбей зразумець яе ідэйна-мастацкі змест.

Многія лірычныя адступленні носяць аўтабіяграфічны характар. Перад намі ўзнікае вобраз самога аўтара-апавядальніка. Ён вядзе нас у краіну свайго маленства, ранняй маладосці, успамінае пра турэмнае зняволенне, разлуку з родным краем, гады блукання; расказвае, у якіх цяжкіх умовах стваралася паэма, які

шлях прайшла яна разам з аўтарам па крутых дарогах гісторыі, дае нам магчымасць адчуць сваю любоў, захапленне сваім творам.

Некаторыя лірычныя адступленні непасрэдна адносяцца да характарыстыкі вобразаў паэмы. Паэт піша аб цяжкай долі селяніна, аб той крыўдзе, «што просты люд нясе вякамі сваімі ўласнымі гарбамі». Ён любіць сваіх герояў — простых людзей, сумуе і радуецца разам з імі, спачувае ім і адначасова паказвае нязбытнасць іх заповітнай мары набыць сваю зямлю і знайсці свабоду і шчасце.

У лірычных адступленнях раскрыты грамадскія ідэалы Якуба Коласа, яго погляды на жыццё, на сутнасць свабоды, філасофскія разважанні аб вечных дарогах, аб высокім прызначэнні чалавека, аб жыцці і смерці (раздзелы «Па дарозе ў Вільню» і «Смерць Міхала»).

Асаблівай сардэчнасцю, сілай і глыбінёй вызначаюцца лірычныя звароты да роднага краю (раздзелы «Леснікова пасада», «Зіма ў Парэччы», «Вечарамі»). Яны выяўляюць патрыятызм паэта, яго любоў да Радзімы, да свайго народа. Якуб Колас у думках імкнецца да Бацькаўшчыны, да мілай і дарагой яго сэрцу беларускай зямлі, з якой разлучыла яго імперыялістычная вайна.

О, край мой мілы! Ёсць душою
Хачу злучыцца я з табою,
Ў тваіх палях пазычыць сілу,
Ў тваёй зямлі сысці ў магілу.

Ён верыць, што прыйдзе дзень, калі заходнебеларускія землі будуць уз'яднаны з усходняй часткай Беларусі:

Жыві ж, наш край! Няхай надзея
Гарыць у сэрцы і мацнее,
Што хоць не мы, дык нашы дзеці
Убачаць вольным цябе ў свеце.

Са словамі шчырай любові, сяброўскімі пачуццямі звяртаецца Якуб Колас да Янкі Купалы ў трывожны час развітання з родным краем:

Мой мілы Янка, мой Купала!
Ў агульны вір нас доля ўгнала.
Чаму ж, чаму часінай тою
Мы не спаткаліся з табою,
Каб стол сялянскага банкету
Развесяліў душу паэту?

У лірычных адступленнях раскрываецца вобраз паэта-патрыёта і гуманіста, адданага сына народа. Якуб Колас

ненавідзіць несправядлівы грамадскі лад, які прыгнятае працоўнага чалавека. Ён марыць аб лепшым, шчаслівым будучым, аб тым часе, калі ўсе «дарожанькі людскія, пупінькі вузкія, крывыя» злучацца ў адзін прасторны шлях.

Прасторны шлях! калі ж, калі
Ты закрасуеш на зямлі
І злучыш нашы ўсе дарогі?

Малюнкі пейзаж-Побач з карцінамі народнага побыту ў па-нага жывапісу эме намалёваны жывапісныя карціны беларускай прыроды. Краявіды «Новай зямлі» здзіўляюць сваёй прываблівай красой, багаццем фарбаў, разнастайнасцю. Мы бачым, адчуваем разам з героямі паэмы цудоўную прыроду нёманскага краю. Яна жыве ва ўспамінах паэта, як песня яго маленства, сагрэтая гарачай любоўю да роднай зямлі:

Малюнкі родныя і з'явы!
Як вы мне любы, як цікавы!
Як часта мілай чарадою
Вы ўстаяце перада мною!
...Я чую шум рознагалосы
Лясоў, лугоў, дзе звоняць косы
У часе дружнай касавіцы;
І шум глухі буйных дажджоў,
І песні звонкія палёў,
І ціхі плач ускрай магілы.

З якой любасцю апісвае Якуб Колас леснікову пасаду, знаёмыя яму з дзяцінства краявіды: «стары, высокі лес цяністы», «крынічкі вузенькае ложа», «зялёны луг, праменнем сонейка заліты»,

Дзе льецца Нёман срэбраводны,
Дубы дзе дружнай чарадою
Стаяць, як вежы над вадою...

Прырода паўстае ў бляску сонечнага дня («А дзень гарыць, а дзень палае»), у пералівах агністых фарбаў неба на ўсходзе сонца:

Усход жыве, гарыць, палае,
Слупы-праменні падымае...
І вось яна, жыцця крыніца...
Сама багіня-чараўніца
Ўзышла на небе і мігнула,
Расу ў брыльянты абярнула,
Глядзіць прыветна, ўсіх кахае,
Па свеце стрэлы рассыпае
І песціць шчыра ўсіх, як матка...

Надыход восені, приход зімы з яе сцюжамі і маразамі, пачатак вясны, якая «ідзе з цудоўнай лірай», разліў Нёмана, луг вясной і летам у касавіцу, гарачыя ліпеньскія дні з навальнічнымі дажджамі, поле ў час летняга росквіту, усход сонца, лес летняй раніцай — усё гэта знайшло ў «Новай зямлі» жывое паэтычнае адлюстраванне.

Якуб Колас глыбока адчувае хараство прыроды. Ён перадае тыповыя асаблівасці беларускага пейзажу ў розныя поры года. У кожнай з'яве прыроды свая прывабнасць, свая краса. Нават лютая зіма тоіць у сабе хараство, выклікае радасць і захапленне.

Ёсць хараство і ў гэтых зімах,
І ў мёртва-белых тых кілімах,
Што віснучь-ззяюць хрусталамі
Над заняматымі лясамі...

А якімі рамантычнымі фарбамі малюе паэт прыроду на схіле лета! У гэты час яна ззяе сваёй адменнай красой і абуджае ў душы «смутны вобраз развітання». Яшчэ ярка свеціць сонца, абаграваючы сваім цяплом зямлю, але ва ўсім ужо адчуваецца подых восені.

На залаты парог паўдзення Скрозь бела-руннае адзенне У багне неба ясна-сіняй Ступае сонца, як багіня, І стрэлы-косы раскідае, Як чараўніца маладая. Пад гэтай ласкаю зіяння, Ўспагодна-добрага ўзірання, Ўсё заспакоілася: неба, І поле знятага ўжо хлеба, І гэта даль, і лугавіны... На ніцях белаі павуціны	Прывозяць восень павучкі. Яе красенцы, чаўначкі У моры лесу мільгатулі І лісце ў багру апранулі; І з кожнай лісцевай галоўкі Глядзіць твар восені-святроўкі. Павее ветрык — шурхнуць травы: Няма ў ім ласкі, ні забавы... Шыбуюць гусі ў край далёкі І жураўлі ў той самы край. — Бывай жа, лецейка, бывай! Бывайце, родныя валокі!
--	--

А вось малюнак зімовай ночы, поўны тонкай назіральнасці і дзівоснага хараства. У ледзяным холадзе замерла прырода. Усё скавана марозам. Мароз-мастак «на небе ставіць троны, вянцы на месяц ускладае, на снезе зоркі рассыпае», «бязрозе белаі тчэ ўбранне». У час яго панавання «на небе хмарка не вандруе», «усе стварэнні занямеюць», «патыхаць вятры не смеюць», «усё ціха, мёртва, нерухома».

Прырода ў «Новай зямлі» — не толькі фон, дзе дзейнічаюць героі. Яна неадлучная частка іх умоў жыцця і працы. Міхал, Антось, Ганна, Марцін, дзеці жывуць і працуюць на ўлонні прыроды. Пейзажныя малюнкi ў паэме сугучны іх пачуццям і перажыванням: ажывае вясенняя

прырода, і Міхал адчувае ў сабе прыліў новых сіл, у яго абуджаюцца надзеі на лепшае жыццё:

І на душы нейк весялела,
І сэрца радасці хацела...
Хачелась жыць, ушыр узяцца,
За долю лепшую змагацца;
Ўзнімалісь грудзі: чулісь сілы,
І божы свет здаваўся мілы.

У душы Міхала ўпершыню зараджаецца думка аб сваёй зямлі, аб вызваленні з-пад панскай залежнасці, і гэты настрой перадаецца радасным малюнкам вясенняй раніцы:

Ўставала сонейка з-за лесу,
Скрозь тонкіх хмарацак завесу
Усюды косы раскідала;
І ўсё жывенькае вітала...

І наадварот, сумным думкам Міхала, які ўрэшце зразумёў, што не так лёгка ажыццявіць жаданую мэту, адпавядае змрочны пейзаж:

У лесе глуха, цесна стала,
І смуткам цісне лес Міхала,
І нейк маркотна ў гэтым боры,
Душа імкнецца на прасторы,
І вочы просяць свету, волі.

Перад ад'ездам у Заблонне на агляд зямлі Міхал і Антось стаяць «у нейкім сумным разважанні». Іх трывога, хваляванні перадаюцца дзецям. Алесь і Кастусь глядзяць маўкліва ім услед. На іх сумных тварыках блукае нейкая тужлівая думка. У гэты момант хлопчыкам здаецца, што ўся прырода дзеліцца з імі сваімі жалёбамі: «І дуб стары, і той будынак, і лазнячок ускрай лагчынак, і гэты лес, і само неба...» Так па-майстэрску выкарыстоўвае Якуб Колас пейзаж для таго, каб падкрэсліць неажыццявімасць той мэты, да якой імкнецца Міхал.

Народнасць
паэмы

«Новая зямля» заваявала любоў і ўсеагульнае прызнанне, таму што гэта глыбока народны твор. Народнасць паэмы — у яе вялікай ідэйна-мастацкай каштоўнасці, у рэалістычным, высокамастацкім паказе жыцця народа, яго побыту, працы, імкненняў і спадзяванняў. У паэме знайшла праўдзівае адлюстраванне агульнанародная па свайму значэнню праблема зямлі і волі. Тут раскрыты лепшыя рысы народнага характару, псіхалогія селяніна-працаўніка, яго нянавісць да прыгнятальнікаў, любоў да свабоды. Тут

увасоблены выпрацаваныя на працягу стагоддзяў нормы і прынцыпы маралі, у якіх адбіліся адносіны селяніна да жыцця, працы, прыроды, яго ўяўленні аб праўдзе і крыўдзе, дабры і зле, прыгожым і агідным; яго погляды на волю, роўнасць, сацыяльную справядлівасць.

Паэма ўзнікла на трывалай народнай аснове і сваімі вобразамі, выяўленчымі сродкамі цесна звязана з народнай паэзіяй. «Новая зямля» — энцыклапедыя сялянскага жыцця і разам з тым невычарпальная скарбніца жывой мовы народа. Паэма здзіўляе сваім лексічным багаццем, разнастайнасцю сродкаў і форм вобразна-мастацкай выразнасці, якія трывала ўвайшлі ў літаратурную мову. Асабліва поўна і рознабакова паказана ў творы багатая народная лексіка і фразеалогія. Яна ахоплівае ўвесь уклад жыцця селяніна, яго побыт, працу, заняткі. Тут і лексіка, звязаная з сельскагаспадарчымі работамі (сявенькі, бароны, косы, сярпы), і словы, якія абазначаюць хатнія рэчы (стол, лава, збаны, гаршкі), назвы страў (блінцы, аладкі, верашчака), назвы свят (Каляды, Спас, Вялікдзень).

Якуб Колас любіць каларытнае слова, часта выкарыстоўвае прыказкі і прымаўкі, тыпова народныя звароты, сатырычныя сродкі народнага красамоўства: «Нашто зямля іх, катаў, носіць», «Наняўся, кажуць, як прадаўся», «Клянці ты пана — пан сычае!», «Людскі язык касцей не мае». У паэме шмат трапных выразаў, дасціпных характарыстык, якія гучаць як афарызмы: «І пан, калі нам пашанцуе, пад нашу дудку затанцуе», «Паскачаш дроздзіка, бы скочка, калі няма свайго куточка», «Паслухаць вас, усе вы хваты! А чуюць да дзела — душа ў пяты!», «Хоць шляхціц цёмны, як саган, затое ж сам сабе ён пан», «І як ты знойдзеш канцы тыя, калі кішэні ў нас пустыя».

У «Новай зямлі» Якуб Колас дасягае шырокай эпічнасці, прастаты, натуральнасці і праўдзівасці ў адлюстраванні жыцця. Ён паэт-жывапісец, майстар мастацкай дэталі. Вобразныя сродкі яго рэалістычна-дакладныя, выразныя, маляўнічыя. У пластычнасці і маляўнічасці паэтычнага слова — важная асаблівасць мастацкага стылю паэмы.

Верш паэмы «Новая зямля» напісана чатырохстопным ямбам. Рыміка паэмы гнуткая, выразная, жывая. Яна дае магчымасць перадаць у залежнасці ад зместу самыя разнастайныя інтанацыі: апавядальна-эпічныя і лірыка-драматычныя, размоўна-гутарковыя і ўзвышана-пафасныя. Тут і звычайны апавядальны тон («Міхал, як толькі ажаніўся, тады ж ад бацькі аддзяліўся, бо

стала цесна»), і высокая патэтыка з клічнай інтанацыяй («Мой родны кут, як ты мне мілы!.. Забыць цябе не маю сілы!»), і дыялог («— Пастой! а там што? — Там — гармата. — Чаму ж няма пры ёй салдата? — пытае дзядзька»).

Строфіка «Новай зямлі» своеасаблівая. Верш дзеліцца на строфы неаднолькавай велічыні. Кожная такая страфа заключае ў сабе пэўную закончаную думку, змяшчае які-небудзь эпізод альбо малюнак прыроды. Складаецца яна з рознай колькасці радкоў, злучаных паміж сабой сумежнай рыфмай:

Дзень добры, новая мясіна!
Спаткай ты нас, як маці сына
Па часе доўгае разлукі,
І разгарні прыветна рукі
Для тых, хто змушаны ў няволі
Жывіцца хлебам твайго поля;
Зірні ты светлым вокам ласкі,
Авей крылом прыгожай казкі,
Каб гэта жыццё-пуцявіна
Была нам светлая часіна;
Узброй надзеямі нам грудзі,
Бо мы твае, зямелька, людзі!

Значна радзей сустракаецца апаясаная рыфма.

Парэчка — слаўная мясіна,
Куток прыгожы і вясёлы:
Як мора — лес, як неба — доли,
Зіхціць у кветках лугавіна...

Значэнне «Новай зямлі» — у яе рэалізме, у народнасці зместу і формы. Праўдзівае адлюстраванне свабодалюбных імкненняў народа, паэтызацыя яго працы і побыту, цудоўная лірыка прыроды, багацце і выразнасць мовы, дасціпны народны гумар, эпічная пластыка мастацкіх вобразаў, высокая культура верша — усё гэта робіць паэму шэдэўрам беларускай нацыянальнай паэзіі і ставіць яе побач з выдатнымі ўзорамі сусветнага эпасу.

1. Растлумачце сэнс назвы паэмы.

2. Раскажыце, як стваралася паэма, якія ўмовы сацыяльнага, грамадскага жыцця адлюстраваны ў ёй.

3. Да чаго імкнецца Міхал? Якая яго жыццёвая мэта? Як ён прыходзіць да гэтай мэты? У чым трагізм яго лёсу? Чаму шлях, які ён выбірае, не можа прывесці да свабоды і шчасця? Пакажыце тэкстуальна, як матывавана смерць Міхала.

4. Якія тыповыя рысы народнага характару раскрыты ў вобразе Антося? Чым прываблівае вас гэты вобраз? Раскажыце пра адмысловае

майстэрства дзядзькі, пра яго адносіны да працы, прыроды, сям'і Міхала, дзяцей.

5. Параўнайце вобразы Міхала і Антося, знайдзіце агульнае і адметнае ў іх характарах, ладзе жыцця, поглядах, густах, звычках; назавіце найбольш выразныя дэталі іх партрэтаў.

6. У чым вы бачыце асаблівасць сюжэта, кампазіцыі і жанру «Новай зямлі»? Раскрыце змест яе лірычных адступленняў і іх кампазіцыйную ролю ў творы. Ахарактарызуйце вобраз аўтара-апавядальніка.

7. Пакажыце, як апаэтызаваны ў паэме вобраз радзімы, роднай зямлі, свабоды.

8. Чаму «Новую зямлю» называюць энцыклапедыяй сялянскага жыцця канца XIX ст.?

9. Якія нормы працоўнай народнай маралі сцвярджаюцца ў паэме? Ці страцілі яны сваё значэнне для сучаснасці?

10. Прыгадайце масавыя сцэны ў «Новай зямлі». Як паказана працоўная сіла народа ў паэме?

11. Чым захапляе вас апісанне прыроды ў «Новай зямлі»? Паспрабуйце ацаніць майстэрства Коласа-пейзажыста. Прасачыце, як апісваецца ў паэме надыход вясны, як малюецца прырода на схіле лета. Пацвердзіце тэкстуальна правільнасць думкі Кандрата Крапівы: «Якуб Колас любіў прыроду... не толькі як знаўца яе хараства і спажывец дароў, але і як дбайны гаспадар зямлі...»

12. Чаму «Новая зямля» — твор аб мінулым — і сёння задавальняе нашы эстэтычныя запатрабаванні, прыносіць мастацкую асалоду?

13. Якое месца займае «Новая зямля» ў творчасці Якуба Коласа і беларускай літаратуры?

14. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на адну з тэм: «Услаўленне народнай працы і душэўнага хараства працоўнага чалавека ў «Новай зямлі»; «Сатырычныя вобразы паноў і царскіх чыноўнікаў у паэме»; «Народнасць паэмы «Новая зямля».

15. Выпішыце з тэксту паэмы некалькі крылатых выразаў, выслоўяў, фразеалагічных злучэнняў, растлумачце іх сэнс і сувязь з народнай творчасцю.

ПРОЗА ЯКУБА КОЛАСА

Якуб Колас выступіў у літаратуры адначасова як паэт і празаік. Проза была лагічным працягам яго паэзіі. Яна пашырала эпічныя межы творчасці, паглыбляла яе аналітычныя магчымасці.

Першае апавяданне песняра «Слабода» было апублікавана ў другім нумары газеты «Наша доля» за 1906 г. пад псеўданімам «Дзядзька Карусь». Затым у друку з'явіліся іншыя творы. Гэта былі пераважна каларытныя замалёўкі смешных і сумных здарэнняў з жыцця вёскі. Яны прыкоў-

валі да сябе ўвагу праўдзівасцю апісання, прастатой формы, жывым народным гумарам.

Ад сатырычных і бытавых замалёвак Якуб Колас ішоў да апавяданняў глыбокага рэалістычнага зместу і вострай сацыяльнай, грамадска-палітычнай накіраванасці. Яго творы былі непасрэдна звернуты да народа, убіралі ў сябе самыя набалелыя праблемы сялянскага жыцця. З горкім пачуццём болю пісаў Якуб Колас у лірычным апавяданні «Думкі ў дарозе» пра гаротную долю роднага краю. Цяжка было яму бачыць зямлю, «...залітую крывёю і горкімі слязьмі сіраты народа».

«О, мой родны край! Поруч з галытваю ходзіць роскаш і багацце; разам з людскімі слязьмі мяшаюцца панскія вальсы, льюцца вясёлыя галасы песень, грыміць музыка з панскага саду; разам з мужыцкім потам цякуць дарагія віны».

Вялікае месца ў прозе Якуба Коласа займаюць гумарыстычныя і сатырычныя апавяданні, у якіх высмейваюцца, выкрываюцца розныя адмоўныя з'явы грамадскага жыцця. Разнастайныя паводле сваёй тэматыкі і танальнасці, яны ўбіраюць у сябе багацце камічнага: мяккі, задушэўны гумар, дасціпную іранічную ўсмешку і злосны сатырычны смех.

У апавяданнях «Дзяліцьба», «Знайшлі», «Кірмаш», «Чорт», дзе паказана вясковае жыццё, цемната і забабоннасць часткі сялянства, жартоўная Коласава ўсмешка мяшаецца з горкім жалем і болем і становіцца смехам скрозь слёзы. І зусім іншую танальнасць набывае смех пісьменніка ў апавяданнях «Стараста», «Пісаравы імяніны», «Так і трэба ашуканцу», дзе выкрываюцца мяшчанскія норавы, духоўная і маральная спустошанасць царскіх чыноўнікаў, ахоўнікаў улады, прадстаўнікоў рэлігіі. Тут смех напаўняецца злоснай іроніяй, гумар перарастае ў злую сатыру.

Асабліва яркім прыкладам майстэрства Коласа-гумарыста і сатырыка з'яўляецца апавяданне «Соцкі падвёў» (1907). Аб'ектам сатыры тут з'яўляецца ўраднік — абмежаваны царскі чыноўнік, кар'ерыст, які марыць аб службовым павышэнні, аб чыне прыстава. Галоўнае ў яго паводзінах — жаданне выслужыцца, паказаць сябе перад начальствам. Урадніку вядома, што лягчэй за ўсё зрабіць кар'еру на «палітычных справах». І вось «...ён думае аб тым, як звесці крамолу». Кожны падазроны для яго — гэта сацыяліст або, па меншай меры, забастоўшчык.

Сюжэт апавядання пабудаваны на камізме сітуацый. Стражнік¹ даносіць урадніку, што ў вёсцы Галадранцы з'явіўся падазроны чалавек і «...што гэта самы настаяшчы сіцыліст». Уначы ўраднік са сваімі ніжэйшымі чынамі арыштоўвае «рэвалюцыянера» і вядзе яго да прыстава, а там высвятляецца, што арыштаваны не сацыяліст, а член Саюза рускага народа. Увесь камізм апавядання ў тым, што тупыя паліцэйскія чыны, памешаныя на «крамале», прымаюць за сацыяліста чарнасоценца, які прыехаў дапамагаць паліцыі выкрываць «крамолу».

Сярод праявітых твораў Якуба Коласа сваім сацыяльна-вызваленчым зместам вылучаюцца апавяданні «Бунт» (1907) і «Нёманаў дар» (1912). У іх знайшлі адлюстраванне свабодалюбівых імкненняў працоўнага сялянства, праўдзіва раскрыты трагізм сялянскай барацьбы за зямлю і волю, яе сіла і слабасць.

У апавяданні «Бунт» паказана выступленне сялянскай масы. Не жадаючы больш цярпець прыгнёт, сяляне спрабуюць вярнуць зямлю, адабраную панам, пішуць яму петыцыю, але, не атрымаўшы адказу, пачынаюць лавіць рыбу ў тых затоках, якія па праву належаць ім. І ў выніку становяцца ахвярай казацкіх рэпрэсій.

Сярод сялян вылучаецца Сцёпка Ляўшун, іх заступнік, агітатар. Ён выступае на сялянскіх сходах, распаўсюджвае пракламацыі, дзе гаворыцца аб падзеях у краіне, аб уціску народа, аб праве сялян на зямлю, аб свабодзе.

У апавяданні «Нёманаў дар» галоўнай дзеючай асобай таксама з'яўляецца сялянская грамада, якая абараняе сваё права на зямлю. Перад намі абагульнены шматгалосы вобраз. Письменнік выразна перадае яе поступ, павольнае нарастанне народнага гневу. «Гурт людзей ішоў спакойна, як далёкая хмара, ды ў гэтым спакоі хаваліся бліскавіцы і громы затрыманага гневу».

Пры сустрэчы з каморнікам сяляне, аднак, выяўляюць мяккацеласць, паміж імі няма адзінства. Грамада распадаецца на кучкі. Адны гатовы дзейнічаць рашуча; другія не згаджаюцца з гэтым, баяцца паліцэйскіх рэпрэсій.

Пастаўленыя каморнікам капцы прыводзяць сялян у лютасць. Абурэнне грамады нарастае. Гоман і гул разгневанага натоўпу Якуб Колас трапна параўноўвае з устрывожаным вуллем, а размахі сялянскіх рук — з размахам лап лясных дрэў у грозную буру. Ахопленая гнева

грамада кідаецца ўслед за Андрэем Зазулякам на капцы і вырывае іх.

А назаўтра многія сяляне, баючыся даносу лесніка, разгубіліся. І толькі меншая, перадавая, частка вёскі цвёрда стаіць за тое, каб змагацца да канца.

З агульнай сялянскай масы вылучаюцца Андрэй Зазуляк і Васіль Падбярэзны. Гэта больш свядомыя і перадавыя сяляне, важакі, праўдалюбцы. Яны гарача адстойваюць інтарэсы грамады, гатовы на рашучыя дзеянні.

Андрэй Зазуляк — чалавек валявы, смелы, адважны, ён заклікае сялян да канца абараняць сваё права на зямлю, сам першы кідаецца на капцы і вядзе за сабою сялян.

Такім жа сялянскім заступнікам з'яўляецца і Васіль Падбярэзны. Гэта малады станавіты хлопец. Ён моцна кахае дачку Андрэя Зазуляка Ганну. Да лесніка адносіцца варожа не таму, што той яго сапернік, а таму, што ён — даносчык, панскі паслугач, здраднік. Васіль такі ж смелы і рашучы, як і Андрэй Зазуляк. Ён ідзе да капцоў, каб сустрэцца з лесніком, які паставіў іх, і адпомсціць здрадніку. Паміж імі завязваецца бойка, якая заканчваецца трагічнай смерцю Васіля Падбярэзнага.

«Малады дубок» (1913)

У прозе, як і ў паэзіі, Якуб Колас не толькі жывапісец народнага жыцця, але і мастак-псіхолаг, які ўмее паглыбіцца ва ўнутраны свет чалавека, раскрыць яго пачуцці і перажыванні. Асабліва паказальным у гэтых адносінах з'яўляецца апавяданне «Малады дубок», дзе глыбока раскрываецца псіхалагічнае майстэрства пісьменніка. Галоўны герой яго — Андрэй Плех. У цэнтры аўтарскай увагі толькі адзін выпадак з яго жыцця, які моцна ўскалыхнуў ягоную душу.

Сюжэт

Сюжэт апавядання разгортваецца паступова. Ужо даўно Андрэй Плех аблюбаваў у панскім лесе малады дубок і аднойчы ноччу ссек яго, не прадбачыўшы, што гэтым сваім учынкам пазбавіў куска хлеба лесніка Максіма Зарубу. Ён моцна перажывае чужое гора і вырашае прызнацца Максіму ў сваёй віне; ідзе да ляснічага, просіць яго дараваць Максіму, гаворыць яму: «Я вінаваты, і я павінен адпакутаваць».

Душэўная драма Андрэя Плева

Галоўнае ў апавяданні — не апісанне самага выпадку з жыцця Андрэя Плева, а непрадбачлівыя вынікі яго, тое, які ўплыў ён меў на паводзіны героя, як адбіўся ў яго свядомасці, думках, пачуццях, перажываннях.

¹ Стражнік — ніжэйшы паліцэйскі чын у сельскай мясцовасці.

З вялікім псіхалагічным майстэрствам раскрываецца Якубам Коласам душэўная драма Андрэя Плеха. Паводзіны Андрэя, кожны яго ўчынак псіхалагічна матываваны пісьменнікам, асветлены думкай героя, унутраным яго пачуццём, звернутым да свайго чалавечага «я». Андрэй ідзе ў лес з намерам ссячы дубок, і ўжо па дарозе яго ахоплівае страх, пачуццё жуды і адзіноты; ён пачынае каляцца, што пайшоў на такую нядобрую справу. Пісьменнік увесь час паглыбляецца ва ўнутраны свет свайго героя, даследуе супярэчлівыя рухі яго чулай душы, яе дакучлівыя маральныя пакуты. Андрэй Плех — чалавек добры, шчыры, сумленны, спагадлівы. Ён не можа дараваць сабе, што сваім учынкам пазбавіў былога сябра Максіма Зарубу службы, і моцна перажывае яго гора як сваё, уласнае. Ні днём, ні ноччу Андрэя не пакідае неспакой, боязь расплаты. Ён кепска спіць, часта прачынаецца, думае, як хітрэй схаваць дубок. Яму сніцца сон, быццам бы да яго прыходзіць Максім Заруба і гаворыць яму: «Адабраў, брат Андрэй, ты ад мяне кавалак хлеба! ...Ад цябе я гэтага не спадзяваўся...» «Андрэй ляжаў і тросся — так узбунтаваў яго гэты сон, і ён быў ясны, жывы і страшны. Цяжка выказаць, што рабілася цяпер на душы ў Андрэя». Ён не знаходзіў сабе месца. Наважыў з гумна перанесці камлюкі ў хлеў, закрыць іх тоўстым пластом саломы і гною, а затым рашыў ад іх пазбавіцца, утапіць у Нёмане. Гэта была яго ахвяра сумленню. «Гэтым хацеў ён выкупіць свой грэх перад Максімам». І нарэшце ён прымае рашэнне — не таіцца, не маўчаць, не насіць свае думкі-перажыванні, «...як атруту на сэрцы»; прызнацца ў сваёй віне Максіму, «...вынесці іх з свае душы на людскі суд...».

Галоўнае ў характары Андрэя Плеха — яго высокая маральнасць, чалавечнасць. Пісьменнік знаходзіць яркія мастацкія фарбы, каб раскрыць душэўную прыгажосць свайго героя, перадаць усё лепшае, шчырае, сардэчнае, што абудзілася ў яго душы; паказаць абумоўленасць яго душэўнай драмы.

Маральныя перажыванні Андрэя Плеха раскрываюцца ў творы рознымі мастацкімі сродкамі. Важную ролю пры гэтым выконвае пейзаж. Якуб Колас глядзіць на тое, што робіцца на душы Андрэя, вачыма самой прыроды. Яна становіцца маўклівай сведкай яго неспакою, трывогі, страху.

Калі Андрэй знайшоў дубок, прysłухаўся: «Лес маўчаў. Можа, ён зацікавіўся, што будзе рабіць тут гэты чалавек, чаго ён прыйшоў сюды варушыць і трывожыць

яго сон. І было штось страшнае ў гэтым нямым спакоі лесу, і гэты страх перадаваўся Андрэю; ён стаяў ціха, баяўся кашлянуць і павольна адводзіў яловыя лапкі».

Цяжкі, трывожны сон Андрэя паказаны на фоне доўгай, жудаснай, такой жа трывожнай ночы, што аблягла зямлю, і ў гэтую ж ноч ён «першы раз пачуў, што нейкая сцяна вырасла... між ім і Максімам».

Калі Андрэй вяртаўся з лясніцтва, дзе толькі што прызнаўся ў сваёй віне, яго душа была ахоплена новымі думкамі і пачуццямі, і гэта перамена самаадчування, гэтае душэўнае «абнаўленне» перадаецца лірычным пейзажам: «Грудкі хмарак разгладзіліся, неба пабялела, і пасыпаў дробненькі сняжок... Усю дарогу разважаў Андрэй у сваіх думках. На душы яго стала спакойней, як пасля кожнай буры. А снег усё падаў гусцей: зямля забялелася. Лес стаяў спакойны, толькі ўгары шумелі паціхеньку хваёвыя галінкі, як бы віталі першы сняжок. А можа, яны шапталі што Андрэю, як шэпча маці, схіліўшыся над дзіцем, разказвалі сваёй мовай аб тым, што Андрэй сапраўды не такі вінаваты, як гэта крычыць яму кожную хвіліну чулае сумленне. Эх, лес! Колькі чаго давалося бачыць яму на сваім вяку. Многа ён ведае ўсяго! І каб Андрэй расчытаў яго гутарку, то зусім бы інакш пазіраў на свет».

Гэтым пейзажным малюнкам ужо намечана магчымасць прасвятлення Андрэя Плеха. Ён яшчэ не ўсвядоміў таго, што з'яўляецца сапраўднай прычынай перажытай ім душэўнай драмы. Аднак інстынктыўна ён ужо адчувае, у чым корань зла, і гэта перадаецца з дапамогай алегарычнай прытчы. Андрэй успамінае старую казку аб дзіўным клубку, якую яшчэ ў дзяцінстве расказвала яму бабуля. Гэты дар неба быў прызначаны для ўсіх на зямлі, але яго захапіў злыдзень, і з таго часу «цяжка стала жыць на свеце».

Так паступова маральна-этычная тэма, якая ляжыць у аснове зместу апавядання, набывае сацыяльную афарбоўку. Мастацкая думка аўтара паглыбляецца, засяроджваецца на галоўным: «Ці так ужо вінаваты Андрэй Плех?»; на паказе сапраўднай прычыны — сацыяльнай несправядлівасці ў грамадстве, якая і абумовіла яго жыццёвую драму.

Душэўныя перажыванні Максіма Зарубы

Псіхалагічна праўдзіва раскрываецца і душэўны стан Максіма Зарубы. Сумленны ахоўнік лесу, ён недагледзеў, як у яго абходзе ссеклі дубок. Сляды нядаўняй пакаражы Максім успрыняў як знак бяды. У яго змяніўся

настрой, наплывалі трывожныя думкі, рос неспакой, страх перад ляснічым, які пагражаў прагнаць яго са службы. «На душы яго было цэлае пекла».

Так паступова трапнымі мастацкімі дэталямі перадаюцца душэўныя перажыванні Максіма, ствараецца ўражанне аб яго характары, маральным вобліку.

Максім Заруба добры па натуры чалавек, шчыры працаўнік. Ён не церпіць крыўды, няпраўды. Калі аб'ездчык спрабуе абвінаваціць яго ў крадзяжы лесу, Максім не можа дараваць яму гэтай ганьбы; ён рашуча абараняе сваю чалавечую годнасць. Паядынак Максіма Зарубы з аб'ездчыкам набывае ў творы значэнне сацыяльнага канфлікту.

Якуб Колас — першакласны майстар беларускай прозы. З яго імем звязаны найбольш значныя яе мастацкія дасягненні ўжо ў пачатку ХХ ст. Моцная сувязь з жыццём народа, рэалістычная пластычнасць вобразаў, сацыяльна-псіхалагічная абумоўленасць характараў, высокая апавядальная культура пры выключнай блізкасці яе да народных вытокаў, задушэўны лірызм, жывы народны гумар, сцісласць, прастата і трапнасць мовы — усе гэтыя якасці Коласавай прозы яскрава праявіліся ўжо ў першых зборніках апавяданняў.

Свайму майстэрству мастацкага абагульнення, індывідуалізацыі, уменню ствараць у прозе тыповыя характары, праўдзівыя карціны народнага жыцця Якуб Колас вучыўся ў буйнейшых класікаў сусветнай літаратуры.

Апавяданні Якуба Коласа паслужылі падрыхтоўчым этапам для стварэння вялікіх эпічных і драматычных твораў — аповесці, рамана, драмы, для выпрацоўкі нацыянальнай формы ўсіх жанраў сучаснай беларускай прозы. Усё створанае Якубам Коласам — паэтам, пражанам, драматургам — стала эпохальнай з'явай у гісторыі беларускай літаратуры, назаўсёды ўвайшло ў духоўную культуру народа, набыло агульначалавечае значэнне.

Творы Якуба Коласа перакладзены на многія мовы народаў свету. Памяць славітага песняра ўшанавана народамі. Яго вобраз увасоблены ў Коласавых найменнях, творах літаратуры і мастацтва.

1. Дайце агульную характарыстыку прозы Якуба Коласа.

2. Раскажыце, спасылаючыся на тэкст апавядання «Соцкі падвёў», пра майстэрства Коласа-гумарыста і сатырыка.

3. Хто такі Андрэй Плех? Якія рысы народнага характару ўвасоблены ў яго вобразе?
4. Як раскрываецца ў апавяданні душэўная драма Андрэя Плеха?
5. Якую ролю ў творы адыгрывае пейзаж?
6. У чым сэнс казкі аб дзіўным клубку?
7. Раскажыце пра псіхалагічнае майстэрства Якуба Коласа. У чым праявілася яно ў апавяданні «Малады дубок»?

ЛІТАРАТУРА

Казбярук У. Якуб Колас у школе. Мн., 1967.

Лужанін М. Колас расказвае пра сябе. Мн., 1997.

Мушынскі М. Якуб Колас: Летапіс жыцця і творчасці. Мн., 1982.

Навуменка І. Якуб Колас: Нарыс жыцця і творчасці. Мн., 1982.

У сэрцы народным: Жыццё і творчасць Якуба Коласа. Мн., 1967.

Успаміны пра Якуба Коласа. Мн., 1982.

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ (1891—1917)

Вялікі грамадзянін і патрыёт, ён усё сваё кароткае жыццё аддаў служэнню народу... Чалавек шырокай адукацыі, энцыклапедыст у самым поўным сэнсе гэтага слова, Максім Багдановіч ад самых пачаткаў сваёй творчасці быў у абсягу перадавых агульначалавечых ідэй, у якіх ён знаходзіў месца беларускай нацыянальнай думцы... Шчасце свайго народа ён бачыў у выхадзе яго на шырокую арэну агульначалавечай гісторыі.

Кузьма Чорны

Максім Багдановіч — паэт з рэдкім мастацкім дарам, самая яркая зорка пасля Янкі Купалы і Якуба Коласа на небасхіле беларускай паэзіі. Памёр ён зусім маладым, на 26 годзе жыцця, у самым росквіце свайго таленту, не паспеўшы ажыццявіць многіх творчых задум. Але і за такі кароткі век паэт здолеў узбагаціць сваёй творчасцю родную літаратуру, пакінуў беларускаму народу багатую спадчыну.

Маленства. Максім Адамавіч Багдановіч нарадзіўся 9 снежня (27 лістапада старага стылю) 1891 г.

Бацькі паэта былі інтэлігентнымі, высокаадукаванымі лю-

дзьмі. Адам Ягоравіч Багдановіч — педагог, дэмакрат па сваіх перакананнях — прымаў актыўны ўдзел у народніцкім руху. Быў членам мінскай арганізацыі партыі «Народная воля». Усё сваё жыццё прысвяціў вывучэнню культуры і быту народа, вуснай народнай творчасці. Маці — Марыя Апанасаўна Мякота — працавала настаўніцай, любіла літаратуру і нават сама спрабавала пісаць апавяданні.

Раннія маленства Максіма прайшло ў Гродна, куды сям'я пераехала ў чэрвені 1892 г. З-за хваробы Адам Ягоравіч прымушаны быў пакінуць настаўніцкую працу і паступіць на службу ў Гродзенскі сельскагаспадарчы банк. Тут, у Гродна, хлопчык спазнаў вялікае гора: смерць маці. Яна памерла на дваццаць восьмым годзе жыцця ад сухотаў. Страта маці — дарагога і любімага чалавека — вострым болям адбілася ў сэрцы Максіма, пакінула ў яго дзіцячай душы, а пазней і ў творчасці глыбокі след.

Пасля смерці Марыі Апанасаўны бацька вырашыў перамяніць месца службы і ў 1896 г. з дзецьмі пераехаў у Ніжні Ноўгарад. Ад жыцця ў Ніжнім Ноўгарадзе ў Максіма засталіся цікавыя і радасныя ўспаміны. Незабыўнае ўражанне зрабілі на яго вялікі горад, Волга, сустрэча з новымі людзьмі. У Ніжнім Ноўгарадзе жыў і тварыў малады Максім Горкі; да яго прыходзілі літаратары, мастакі, музыканты, простыя людзі з народа.

Самай важнай падзеяй у жыцці Адама Ягоравіча было яго блізкае знаёмства з вялікім рускім пісьменнікам, якое хутка перарасло ў сардэчную дружбу. А. Багдановіч і Максім Горкі часта сустракаліся, гаварылі пра літаратуру, мастацтва, фальклор, вялі размовы на грамадскія і філасофскія тэмы. «Гэта былі, — успамінае Адам Ягоравіч, — незабыўныя вечары па той сяброўскай і любоўнай атмасферы, якая трывала ўстанавілася ў нашай маленькай сям'і...»

Для Максіма гэтыя сустрэчы не прайшлі бяспследна. Дружба бацькі з Максімам Горкім напаўняла і яго сэрца. З дзіцячых гадоў захаваў ён у памяці дарагія рысы любімага чалавека і пісьменніка, гарачую любоў да Аляксея Максімавіча, да яго творчасці.

Максім Багдановіч рос у сям'і, дзе шмат увагі аддавалася выхаванню дзяцей. Бацька абуджаў у сваіх сыноў Вадзіма, Максіма і Лёвы жывую цікавасць да прыроды, развіваў назіральнасць, знаёміў з жыццём народа, з помнікамі культуры, прывіваў любоў да мастацкай літаратуры. Вялікае значэнне надавалася развіццю эстэтычных пачуццяў дзяцей.

Першымі кнігамі Максіма былі «Роднае слова» і «Дзіцячы свет» выдатнага рускага педагога Ушынскага. Гэтыя кнігі ўвайшлі ў яго свядомасць разам з «Дзіцячымі казкамі» Афанасьева, песнямі і казкамі ў запісах іншых аўтараў.

У 1902 г. Максім Багдановіч паступіў у першы клас Ніжагародскай мужчынскай гімназіі. Гэта быў удумлівы, крыху замкнуты, сціплы, не па гадах сур'ёзны хлопец. Рана пачаў ён задумвацца над жыццём. Гэтаму спрыялі абставіны. У краіне нарастаў рабочы рух, а ў 1905 г. пачалася рэвалюцыя. Рэвалюцыйная бура дасягнула Ніжняга Ноўгарада. Паўсталі рабочыя Сормава¹. Пачаліся хваляванні і сярод вучнёўскай моладзі. Гімназісты «бунтавалі», патрабавалі свабоды, пратэставалі супраць рэакцыйна настроеным выкладчыкаў. У хваляваннях прымаў удзел і Багдановіч, за што набыў рэпутацыю «нядобранадзейнага» гімназіста.

У школьныя гады Багдановіч не расставалася з кнігамі, шмат чытаў. За гэта сябры-гімназісты называлі яго Максімам Кніжнікам. Вельмі любіў ён паэзію, музыку, народныя песні і казкі. З вялікай цікавасцю вывучаў творы класікаў сусветнай літаратуры. З рускіх паэтаў захапленне выклікалі ў яго творы Пушкіна, Лермантава, Майкава, Цютчава, Фета, Блока. Многія вершы гэтых паэтаў ён ведаў на памяць.

Кнігі Максім браў з бібліятэкі бацькі. Тут захоўваліся самыя разнастайныя выданні па гісторыі, філасофіі, эстэтыцы, этнаграфіі, фальклору, творы класікаў рускай і сусветнай літаратуры. У бацькавай бібліятэцы былі таксама кнігі аб Беларусі, зборнікі беларускіх песень і казак.

¹ Сормава — буйны індустрыяльны раён Ніжняга Ноўгарада.

Багдановічу была дорага спадчына бацькоў. З дзяцінства расла яго цікавасць да гісторыі беларускага народа, яго культуры, вуснай народнай творчасці. З гадамі пад уплывам бацькі яна паглыбляецца. Багдановіч вывучае беларускую мову, чытае кнігі па гісторыі Беларусі, этнаграфічныя працы, фальклорныя зборнікі, знаёміцца з творамі В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Янкі Лучыны, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цёткі і сам пачынае пісаць па-беларуску.

Па сведчанню бацькі, паэтычныя здольнасці Максіма праявіліся рана. Вершы ён стаў пісаць, калі яму было дзесяць гадоў, але толькі ў 1907 г. на старонках «Нашай нівы» з'явіўся яго першы твор — лірычнае апавяданне «Музыка». Гэта быў літаратурны дэбют М. Багдановіча, пачатак яго літаратурнай дзейнасці. Янка Купала першы заўважыў і ацаніў талент маладога беларускага паэта.

Яраслаўль.
Вучоба ў гімназіі і ліцэі

З пераездам бацькі па службе з Ніжняга Ноўгарада ў Яраслаўль Максім Багдановіч перавёўся ў 1908 г. у Яраслаўскую гімназію. З гэтага часу пачаўся новы перыяд яго жыцця і вучобы.

У 1911 г. Багдановіч закончыў гімназію. Яму захацелася пабываць на радзіме, пазнаёміцца з беларускімі пісьменнікамі, наладзіць асабістыя сувязі з тымі, хто друкаваў яго творы. У чэрвені гэта жаданне споўнілася. Паэт наведаў Беларусь. Паездка працягвалася каля двух месяцаў. Некалькі дзён ён правёў у Вільні, асабіста пазнаёміўся з супрацоўнікамі рэдакцыі газеты «Наша ніва», а астатні час жыў у фальварку Ракуцёўшчына, які належаў роднаму дзядзьку братоў Івана і Антона Луцкевічаў. Спаткалі яго на Бацькаўшчыне як свайго, роднага, з беларускай гасціннасцю.

Многае запала ў сэрца паэта: знаёмства з радзімай, людзьмі, з якімі ён сустракаўся, з прыгожай беларускай прыродай. Паездка ўзбагаціла яго новымі матэрыяламі, ведамі аб жыцці і культуры народа. Багдановіч быў задаволены, поўны ўражанняў ад сустрэч, ад непасрэднага знаёмства з Бацькаўшчынай. Яна, — успамінае бацька Адам Ягоравіч, — «была вельмі карыснай для яго паэтычнай дзейнасці. Вярнуўшыся, ён многа расказваў пра падзвіжнікаў беларускай літаратуры, пра тыя цяжасці, якія яны перажываюць, пра нястачу сродкаў, пра бескарыслівае служэнне роднаму слову многіх працаўнікоў...»

Атрымаўшы сярэдняю адукацыю, Багдановіч марыў аб вучобе ў Пецярбургскім універсітэце, хацеў прысвяціць сябе навуковай дзейнасці. Яго цікавіла беларуская філалогія. Але нягода бацькі, слабае здароўе і матэрыяльная незабяспечанасць былі перашкодай для гэтага. У 1911 г. паэт паступіў у Яраслаўскі юрыдычны ліцэй.

Гады вучобы ў ліцэі — важны этап у духоўным і творчым развіцці Багдановіча. Гэта былі гады настойлівай працы над сабой, паглыблення ведаў. Сярод ліцэістаў Багдановіч вылучаўся начытанасцю, багатай эрудыцыяй. Высокі, прыгожы, з хвалістымі каштанавымі валасамі, з душой чулай, уражлівай, паэтычнай — такім ён запамінаўся сучаснікам. Ліцэісты яго любілі і паважалі за абаяльнасць, сціпласць, таварыскасць, інтэлігентнасць. Юрыдычныя навукі мала займалі Максіма. Усе сілы і вольны час ён аддаваў літаратуры. Асабліва вабіла яго цяпер паэзія славянскіх народаў. Паэт самастойна вывучаў замежныя мовы, каб у арыгінале чытаць класікаў славянскіх і заходнеўрапейскіх літаратур.

Ліцэйскі перыяд быў самым плённым у паэтычнай дзейнасці М. Багдановіча. У гэты час ён напісаў свае лепшыя творы. Яго вершы і крытычныя артыкулы часта з'яўляліся ў «Нашай ніве», у рускіх газетах і часопісах «Голос», «Северная газета», «Русский экскурсант». У 1913 г. выйшаў з друку першы зборнік яго вершаў «Вянок». Гэта была яго першая і апошняя выдадзеная пры жыцці кніга. У ёй ён сказаў пра ўсё самае важнае, самае дарагое, чым жыла яго душа, чым поўнілася набалелае сэрца.

У Мінску Летам 1916 г. Багдановіч закончыў ліцэй і мог бы паступіць на службу чыноўнікам.

Але ён выбраў іншы шлях, вырашыў назаўсёды звязаць свой лёс з Бацькаўшчынай. Жаданне аддацца грамадскай дзейнасці на карысць народа прымусіла яго пакінуць Яраслаўль і накіравацца ў Мінск. Тут ён працаваў у губернскай харчовай камісіі, прымаў актыўны ўдзел у рабоце Беларускага таварыства дапамогі ахвярам вайны. Жыў на кватэры Змітрака Бядулі.

Надыходзіла вясна 1917 года, апошняя ў жыцці Багдановіча. Здароўе яго з кожным днём пагаршалася. Паявіліся трывожныя сімптомы, але паэт не здаваўся, не падаў духам, не даходзіў да роспачы, шмат пісаў, за што ні браўся, даводзіў да канца. Гэта быў чалавек выключнай сілы волі, настойлівы, мэтанакіраваны, да канца адданы сваёй справе.

Але хвароба не адступала. Апошнія творы ён пісаў зусім хворы, задыхаючыся ад кашлю, велізарным намаганнем волі перамагаючы слабасць. Адзін з апошніх сваіх твораў «Страцім-лебедзь» на тэму біблейскага міфа, які нагадаў яму вайна, гібель мільёнаў і свой уласны лёс, ён чытаў, — успамінае Змітрок Бядуля, — «усхвалявана, глухаватым голасам. Канцоўку ён прагаварыў надломаным тонам»:

Ад усіх цяпер патомкі ёсць,
Ды няма адных — Максімавых.

Трэба было ехаць лячыцца. Сябры сабралі Багдановічу грошы на дарогу і адправілі ў Крым.

Ехаў ён зусім хворы, цяжка было на душы, і ўсё ж надзея на лепшае не пакідала яго. Хацелася жыць і працаваць.

Шмат задум было ў Максіма Багдановіча. Ён рыхтаваў новы зборнік вершаў, працаваў над беларускім букваром. Але няўмольная смерць не дала магчымасці ажыццявіць гэтыя жаданні.

Хвароба адняла ў яго мову. Ён не мог гаварыць. І ўсё ж, паміраючы, паэт знайшоў у сабе сілы, каб сказаць, што недарма пражыў на свеце, што пакідае свайму народу кнігу — памятку аб сваім жыцці. Апошняе, што ён напісаў, — мужныя словы, поўныя веры ў каштоўнасць зробленага:

Ў краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме, ля сінгай бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты¹.

Памёр Максім Багдановіч 25 (12 старога стылю) мая 1917 г. у Ялце. З ім не было ні родных, ні сяброў. За некалькі дзён да смерці ён напісаў бацьку: «Будзь здароў, стары верабей. Маладому вераб'ю блага».

Пахаваны паэт у Ялце на Ауцкіх (цяпер Брацкіх) могілках. У Мінску, блізка ад таго месца, дзе ён нарадзіўся, на Траецкай гары, недалёка ад Акадэмічнага тэатра оперы і балета, стаіць выліты з бронзы помнік выдатнаму паэту — даніна ўдзячнай памяці беларускага народа. У правай руцэ ён трымае букет васількоў — сімвал радзімы, роднага мастацтва.

¹ Марцін Кухта — уладальнік друкарні ў Вільні, у якой быў надрукаваны зборнік вершаў М. Багдановіча «Вянок».

1. Раскажыце пра маленства і юнацтва Максіма Багдановіча.
2. Што вы лічыце найбольш цікавым і павучальным у біяграфіі паэта? Якія чалавечыя рысы яго характару вы асабліва цэніце?
3. Раскажыце пра першую паездку Багдановіча на радзіму.
4. Пад уплывам якіх гістарычных, грамадскіх падзей і абставін жыцця фарміравалася асоба Багдановіча — паэта-гуманіста, грамадзяніна-патрыёта?

ЛІРЫКА МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Максім Багдановіч выступіў у літаратуры на ўздыме нацыянальнага беларускага адраджэння, калі пад уплывам рэвалюцыі 1905—1907 гг. абуджалася нацыянальная свядомасць беларускага народа, актывізавалася яго грамадская думка. Ва ўмовах абуджанай грамадска-палітычнай свядомасці, пад непасрэдным уплывам нацыянальна-вызваленчага руху рос і выхоўваўся Багдановіч як паэт, мужнеў ягоны мастацкі талент, развівалася яго творчасць.

Максім Багдановіч — выдатны паэт-лірык. Яго лірыка сваім зместам ахоплівае жыццё народа, свет прыроды і свет духоўных перажыванняў чалавека, яго погляды і перакананні, грамадскія і эстэтычныя ідэалы. У ёй шматгранна раскрылася асоба паэта — чалавека і грамадзяніна, патрыёта і гуманіста, біяграфія яго асабістага лёсу.

Матывы грамадзянскай лірыкі
Вялікае месца ў творчасці Максіма Багдановіча займае грамадзянска-патрыятычная лірыка, блізкая да лірычнай паэзіі Янкі Купалы і Якуба Коласа. Яна закранае карэнныя праблемы жыцця народа. Горкая доля мужыка, яго пакуты, трагізм яго становішча — усе гэтыя матывы вызначаюць змест ранніх вершаў паэта «Мае песні», «3 песняў беларускага мужыка», «Над магілай мужыка». У іх гучыць голас абяздоленага беларускага селяніна-гаротніка, які цэлы век працуе, абліваецца потам, а карысці не мае і аб шчасці сваім можа толькі сніць («3 песняў беларускага мужыка»).

Ва ўсіх гэтых творах Багдановіч гаворыць ад імя селяніна, яго голасам. Мужык хоць і забіты, але ён пачынае разумець, што не на трох кітах трымаецца зямля, а на мужыцкай працы:

Дзякуй, пане, бо пазнаў ад вас і я —
Не на трох кітах трымаецца зямля.
Згода, згода, бо здаецца неяк мне,
Што стаіць яна на нашай жа спіне.

«Пан і мужык»

Мужык і скардзіцца на сваю горкую долю, і пратэстуе супраць сацыяльнай несправядлівасці, бачыць непрымірымую супярэчнасці, якія паўстаюць велізарнай сцяной адчужэння і варожасці паміж ім і багаццямі:

Яна ўсё вышай і вышай расце
І шмат каго дужа лякае.
Што ж будзе, як дрогне, як рухне яна?
Каго пад сабой пахавае?

«З песняў беларускага мужыка»

Агульны тон вершаў Багдановіча аб жыцці беларускай вёскі, аб долі-нядолі роднага краю сумны, тужлівы. У іх шмат сардэчнага болю. Моцна перажывае паэт народнае гора, праклінае горкую мужыцкую долю:

А як родную згадаю старану,
Як згадаю яе беднасць і нуду,—
Сэрца сціснецца, і я пяць пачну,—
Мо душу хоць трохі гэтым адвяду.
Грозна песня разліваецца, грывіць,
Долю горкую, мужыцкую кляне,
Бо нявідзімы ланцуг на іх вісіць,
Бо ім цяжка жыць у роднай старане.

«Мае песні»

Такім жа тужлівым, элегічным настроем, поўным смутку і жалбы, прасякнуты і верш «Краю мой родны! Як выкляты Богам...» — адзін з самых ранніх твораў паэта, прысвечаны тэме Радзімы. Скупымі, але выразнымі мастацкімі фарбамі малюе Багдановіч вобраз заняволеннага краю. Узнаўляецца бязрадасная карціна жыцця народа-пакутніка — пануры, змрочны, аднастайны пейзаж: хмары, балоты, убогае збожжа, бедныя хаткі і такія ж панурыя, абяздоленыя людзі. Але колькі працоўнай сілы, стойкасці, вынослівасці ў гэтых людзей!

Шмат што зрабілі іх чорныя рукі,
Вынеслі моцныя спіны;
Шмат іх прымусілі выцерпець мукі
Пушчы, разлогі, нізіны.

Асноўны лірычны матыў верша — матыў грамадскага гора, якое, нібы мора, разлілося і затапіла родны край. Дзе ж збавенне ад гэтага няшчасця? Верш заканчваецца гэтым рытарычным запытаннем:

Брацця! Ці зможам грамадскае гора?!
Брацця! Ці хваце нам сілы?!

Багдановіч спыняецца ў роздуме над гэтым балючым пытаннем, імкнецца абудзіць народную свядомасць. Ён як бы запрашае чытача задумацца разам з ім над тым, як перамагчы грамадскае гора.

Адказ на гэта векавечнае пытанне даецца Багдановічам у многіх творах. Паэт перакананы, што з нягодамі жыцця трэба змагацца, а не наракаць бясконца на свой лёс. І ён заклікае суайчыннікаў да грамадзянскай актыўнасці, да ўсведамлення патрыятычнага абавязку перад народам і Бацькаўшчынай. У яго вершах усё мацней і мацней пачынаюць гучаць мужныя інтанацыі.

Рушымся, брацця, хутчэй
У бой з жыццём, пакідачы жаж,
Крыкі пужлівых людзей
Не стрымаюць хай бітвы размах...

«Рушымся, брацця, хутчэй...»

З пазіцыі гуманізму Лірыка Максіма Багдановіча напаўняецца пафасам высокага сацыяльна-філасофскага гучання. Значна пашыраецца і паглыбляецца яе нацыянальны і агульначалавечы змест, усё большае значэнне набываюць ідэі гуманізму і народнасці.

Выдатным узорам сацыяльна-філасофскай лірыкі з'яўляецца верш «Мяжы». У ім гучыць рашучы пратэст супраць грамадства сацыяльнай несправядлівасці. Паэтычная думка, выказаная абагульнена, метафарычна, набывае значэнне мастацкага сімвала. Межы — увасабленне няволі, прыгнечання, варожасці. Яны падзялілі ўсё на зямлі, прайшлі праз сэрцы людзей і народаў:

Шнуры штыкоў па ўсёй зямлі
Гараць, як дзікае хаценне,
На гасударстваў рубяжы.
Глядзі: паўсюль мяжы.

Паэт выкрывае грамадства сацыяльнай і маральнай бязладнасці і прымусу, дзе ўсё абмежавана, дзе парушана гармонія паміж асабістым і грамадскім, прыродным і чалавечым, дзе чалавек абесчалавечаны, асуджаны на адзіноцтва, дзе пануюць адчужанасць паміж людзьмі, бессардэчнасць, хцівасць, здрадлівасць:

Нязмерны вольныя прасторы
Святой зямлі,— а чалавек
Мяжы, ірвы, тыны рабіў за векам век,

Хаваўся ў іх, як ліс у норы,
І жыў пужліва сам — адзін,
Дрыжачы, як лісцё асін,
Зласлівы, бессардэчны, хцівы,
Такі здрадлівы,
Для ўсіх чужы, зусім чужы.

Межы — прычына страшэннай сацыяльнай несправядлівасці, трагічнай дысгармоніі чалавечага жыцця. На зямлі столькі красы і столькі багацця, створанага народам. «Шырокай хваляй залатой без краю блішча збожжа мора, цвітуць лугі, шумяць лясы...», але народ гэтай красой і гэтым багаццем не карыстаецца.

Ў надмернай працы гіне тут
Галодны і абдэртны люд,
Каторы моцнымі рукамі
Стварыў усе багатствы на зямлі:
Правёў ён скібы на раллі,
Ён рэйкі пралажыў чыгунак,
Заводаў коміны падняў у выш нябёс,
А сам даўно сляпы ад слёз
І ўжо забыўся аб ратунак.

Проціпастаўляючы «вольныя прасторы святой зямлі», незлічоныя зямныя багацці і красу прыроды індывідуалістычнаму ладу жыцця, паэт марыць аб духоўнай і сацыяльнай гармоніі, заснаванай на прынцыпах справядлівасці, добра, прыгажосці; сцвярджае ідэал свабоднага грамадства, дзе не будзе адчужанасці і адзіноцтва чалавека, дзе адносіны паміж людзьмі будуць грунтавацца на прынцыпах гуманнасці, а багацце і краса — служыць народу.

Верш «Мяжы» адносіцца да грамадзянскай лірыкі Максіма Багдановіча. Па асаблівасцях кампазіцыі гэта аўтарскі маналог вялікай выкрывальнай сілы, поўны грамадзянскага пафасу. Агульны тон яго публіцыстычна-страсны, выкрывальны. Мастацкую выразнасць вершу надаюць ацэначныя эпітэты і параўнанні, кантрастныя супрацьпастаўленні («зласлівы», «бессардэчны», «хцівы», «здрадлівы», «хаваўся, як ліс у норы»). Прамоўніцкаму стылю яго адпавядае і памер — разнастопны ямб.

Глыбокім гуманістычным пачуццём прасякнуты і верш «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...». Пачынаецца ён лірычным звяротам. Быццам бы пра самае інтымнае, асабістае мае намер раскажаць паэт. На самай справе гэта твор вялікага сацыяльна-філасофскага гучання. У ім выказана пазіцыя паэта-

гуманіста, вяшчальніка лепшай долі людзей. Паэт звяртаецца да ўсіх людзей планеты з заклікам аб'яднацца, пераадолець варожасць, «сваркі і звадкі» на зорным шляху да будучыні. Паэтычная думка выказана ў форме верлібра — свабоднага верша. «Хто мы такія?» — пытае паэт, звяртаючыся да людзей планеты, і адказвае:

Толькі падарожныя — папутнікі сярод нябёс.
Нашто ж на зямлі
Сваркі і звадкі, боль і горыч,
Калі ўсе мы разам ляцім
Да зор?

У вершы асуджаюцца войны, якія нясуць народам смерць, боль і пакуты. Знішчальным войнам паэт супрацьпастаўляе ўсечалавечую ідэю міру, братэрства і еднасці.

Тэма любові
да Радзімы

Паэтам-гуманістам і патрыётам, змагаром за чалавечае шчасце выступае Багдановіч у творах, прысвечаных Беларусі. Паэтычны вобраз Радзімы, роднай зямлі праходзіць праз усю творчасць паэта. Любоў да Бацькаўшчыны ўслаўляецца як самая дарагая чалавечая каштоўнасць. Гэта высокае патрыятычнае пачуццё спрадвек жыве ў народзе. Сіла і высакароднасць яго раскрываюцца ў вершы «Эмігранцкая песня».

Рамантыцы бяздомных бадзёг паэт супрацьпастаўляе моцную прывязанасць простых людзей Беларусі да роднай зямлі. Выгнаныя голадам з роднага краю, беззямельныя сяляне-эмігранты жывуць успамінамі аб Радзіме на чужыне, ім «...маячыцца вёсачка, Нёман і агні партавыя Лібавы».

Такім жа гарачым пачуццём любові да Бацькаўшчыны прасякнуты і верш «Як Базыль у паходзе канаў...». У асноўе яго зместу вобраз паміраючага на чужыне салдата і яго развітанне з роднай зямлёй. Праўдзіва раскрываюцца яго пачуцці і перажыванні. Апошнія, перадсмяротнае, слова яго накіравана да самага дарагога і люблага — да Бацькаўшчыны:

— Гэй, чалом табе, чалом, Беларусь,
Ўся староначка бяздольная!
Не забыў твой сын сваей маці,
За цябе ў зямлі яму ляжаці.

Творы Багдановіча, звернутыя да Бацькаўшчыны, краюць чытача сваім глыбокім асабістым пачуццём. Паэт увесь час жыў за межамі Беларусі, у Ніжнім Ноўгарадзе і Яраслаўлі, але думкай быў разам са сваім народам. Любоў да Радзімы, еднасць з роднай зямлёй, нібы сіла

Антэя, адухаўлялі і напаўнялі хворага паэта бадзёрасцю, ажыўлялі сілы, лячылі яго гэтым «цудоўным зеллем» ад душэўных пакут:

Паломаны жыццём, чакаючы магілы,
Радзімая зямля, прынікнуў я к табе,
І бодрасць ты ўліла ў слабеючыя жылы,
Зварушыла маёй душы драмаўшай сілы,
І месца ў ёй з тых пор няма ўжо больш жалбе.

«Калі зваліў дужы Геракл у пыл Антэя...»

Вобраз Радзімы ў творчасці Багдановіча ахоплівае сабою не толькі сучаснае жыццё народа, яго думкі і пачуцці, але і яго духоўную спадчыну, гістарычную памяць.

У цыкле вершаў «Старая Беларусь» тэма «Старая Беларусь» Радзімы знаходзіць далейшае мастацкае ўвасабленне. Максіма Багдановіча глыбока цікавіла гісторыя беларускага народа, яго старадаўняя

кніжная культура і мастацтва. У 1911 г. у час першай паездкі на радзіму ён наведаў у Вільні беларускі музей, пазнаёміўся з рукапісамі старажытных кніг, з узорами старадаўняга мастацкага ткацтва беларусаў. Знаёмства з помнікамі старажытнай нацыянальнай культуры зрабіла на паэта глыбокае ўражанне. На аснове атрыманага ў час паездкі матэрыялу Багдановічам быў напісаны цэлы цыкл твораў «Старая Беларусь». Сюды ўвайшлі вершы «Летапісец», «Перапісчык», «Кніга», «Слуцкія ткачыкі», «Безнадзейнасць», «Ціхі вечар; знікнула спякота...», «Па ляду, у глухім бары...».

У гэтых вершах паэт звяртаецца да духоўнай спадчыны Беларусі, імкнецца адкрыць у яе гісторыі каштоўнасці, якія навечна ўвайшлі ў нацыянальную культуру. Паэтызуюцца векапомныя святыні народа, скарбы народнага мастацтва. Ва ўсёй велічы паўстаюць у вершах паэта эпічныя вобразы першых беларускіх асветнікаў-гуманістаў той далёкай эпохі: Летапісца, перапісчыка, музыкі, ткачых, Скарыны; узаўляецца ўсё тое, што народ захаваў у сваёй памяці.

Гэты верш можа служыць узорам эпічнай лірыкі Багдановіча. Рэалістычнымі фарбамі, ва ўсёй бытавой і псіхалагічнай канкрэтнасці намалёваны паэтам вобраз Летапісца — захавальніка духу народнага, паказаны ўмовы, характар, асаблівасці яго працы. Працуе ён у манастыры.

Дзейнасць Летапісца — вяшчальніка і захавальніка гістарычнай памяці — высокі маральны подзвіг. Яго абавязак

быць аб'ектыўным, праўдзівым перад гісторыяй. Яго падзвіжніцкая праца нагадвае працу пчалы, якая «умее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак». Летапісец жыве сучасным для будучыні. Ён імкнецца ў летапісе захаваць каларыт сваёй эпохі, плён мінулых пакаленняў для нашчадкаў. Ён — сведка ўсяго,

Што тут чынілася ў даўнія гады,
Што думалі, чаго жадалі мы тады,
За што змагаліся, як баранілі веру,—
Хай зведаюць усё патомкі праз паперу!

Пасланне Летапісца — вестка з мінулага. Яно параўноўваецца з лістом, знойдзеным у бутэльніцы, прыбітай марской хваляй да берага, які напісалі загінуўшыя вандроўнікі.

І людзі зведаюць аб прадзедах сваіх —
Аб горы, радасцях і аб прыгодах іх,
Каму маліліся, чаго яны шукалі,
Дзе на глыбокім дне іх крыюць мора хвалі.

Сярод твораў цыкла «Старая Беларусь» шырокую вядомасць атрымаў верш «Слуцкія ткачыкі», звернуты да душы народа, да здабыткаў народнага мастацтва. Слуцкія паясы, выкананыя з вялікім майстэрствам, з якімі пазнаёміўся Багдановіч у Віленскім музеі, асабліва кранулі яго сэрца, і неўзабаве з'явіўся твор глыбокага нацыянальна-патрыятычнага зместу пра таленавітасць народа, пра яго любоў да Радзімы і свабоды. У ім праўдзіва намалёваны абагульнены эпічныя вобразы слугі ткачых, стваральніцы дзівоснай красы, раскрыты іх пачуцці і перажыванні. Паэтычная думка верша раскрываецца ярка. «Цвяток радзімы васілька» набывае глыбокі філасофскі сэнс, становіцца сімвалам радзімы, яе красы, яе самабытнага нацыянальнага мастацтва; увасабляе любоў да нацыянальных скарбаў народа.

«Пагоня»
(1916)

Тэма Радзімы, яе мінулага, сучаснага і будучага не пакідала хваляваць Максіма Багдановіча на працягу ўсёй яго творчасці. У 1916 г., перад ад'ездам у Ялту на лячэнне, была напісана яго «Пагоня» — верш высокага грамадска-патрыятычнага гучання пра слаўнае мінулае Беларусі. Ён атрымаў шырокі водгук, стаў песняй-гімнам нацыянальнага адраджэння. Паэтычная ідэя верша ўвасабляецца ў сімвалічным вобразе Пагоні. Думка развіваецца ў форме лірычнага роздуму. Верш пачынаецца апавядальнай інтанацыяй, якая паступова змяняецца пытальнай і пераходзіць

у заклікальную, узмацняючы галоўную яго думку. Верш уражвае пластычнасцю сваіх вобразаў. Перад намі эпічны вобраз коннікаў, пагоні. Мы бачым, як у белай пене праносяцца коні, чуем, як яны цяжка хрыпяць. Перадаецца іх імклівыя парыў, узнікае адчуванне гістарычнай перспектывы. Коннікі нясуцца праз бязмерную даль з мінулага да будучыні.

Вобраз «старадаўняй Літоўскай Пагоні» асветлены гарачым пачуццём любові да Бацькаўшчыны, матывам асуджэння нацыянальнага рэнегацтва. Супроць тых, хто здрадзіў Радзіме, адрокся ад свайго народа, роднага слова, паэт заклікае скіраваць свае духоўныя мячы.

Бійце ў сэрцы іх — бійце мячамі,
Не давайце чужынцамі быць!
Хай пачуюць, як сэрца начаю
Аб радзімай старонцы баліць...

Высокі стыль, грамадзянскі пафас, лірычныя звароты да Радзімы, выказаныя з асаблівай сілай пераканання, раскрываюць глыбокі патрыятычны змест верша, нязгасную веру паэта ў светлую будучыню Бацькаўшчыны, гатоўнасць аддаць за яе свабоду сваё жыццё:

Маці родная, Маці-Краіна!
Не uscішыцца гэтакі боль...
Ты прабач. Ты прымі свайго сына,
За Цябе яму ўмерці дазволь!..

Вера ў сілы Галоўная ідэя грамадзянска-патрыятычнага народа най лірыкі Багдановіча — ідэя вернасці і адданасці народу. Моцна перажываў паэт трагедыю гістарычнага лёсу беларусаў, пакутаваў ад таго, што народ прыгнечаны, заняволены, пазбаўлены дзяржаўнасці, магчымасці развіваць сваю мову і нацыянальную культуру. Уладары-прыгняталінікі аднялі ў яго ўсё, нават чалавечае права на пратэст, і ён вымушаны дзякаваць там, дзе трэба крычаць «Ратуйце!». Глыбокім трагізмам прасякнуты верш «Народ, Беларускі Народ!». У ім гучыць пратэст супраць нацыянальнага і сацыяльнага прыгнёту і заклік да ўсіх людзей:

Пачуйце жа гэта, пачуйце,
Хто ўмее з вас сэрцам чуваць!

Але ў лірыцы Багдановіча няма адчаю і безнадзейнасці. Яна напоўнена аптымізмам, светлай надзеяй на лепшае будучае. Паэт параўноўвае беларускі народ з каштоўным даяментам. Гэты цудоўны камень не блішчыць у час

змяркання і ў цемені ночы, затое ў сонечных праменнях зіхаціць дзівоснаю красою і рассыпае ярка, пераліўна вяселькавыя іскры:

Так здаецца ў змроку ночы цёмным і народ мой родны,
Бедны і няшчасны;
Але, як устане сонца, ўраз працнецца дух народны
І засвеціць ясна!

«Не блішчыць у час змяркання...»

Багдановіч хацеў бачыць сваю Радзіму вольнай. Ён моцна верыў у яе светлую долю, чакаў тае часіны, калі зараначка асвеціць родны край. Паэт быў упэўнены, што дзень вольнага жыцця народа настане:

Беларусь, твой народ дачакаецца
Залацістага, яснага дня.
Паглядзі, як усход разгараецца,
Сколькі ў хмарках залётных агня...

Будучае беларускага народа ўяўлялася Багдановічу шчаслівым, светлым, радасным, у рамантычна-сімвалічных вобразах усходу сонца, вясны, залацістага яснага дня, яснай зараначкі. Усе гэтыя вобразныя ўвасабленні, адухоўленыя глыбокім асабістым пачуццём, выражалі грамадска-патрыятычны ідэал паэта.

Сярод лірычных твораў Максіма Багдановіча, сагрэтых гарачай верай паэта ў вызваленне народа, вылучаецца сваім зместам і формай верш «Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...» (1911)

Пачынаецца ён апавяданнем пра зярняты, знойдзеныя ў адным з магільнікаў Егіпта. Праляжаўшы там некалькі тысячагоддзяў, яны не загінулі, не страцілі сваёй жыццядзейнай сілы:

Хоць зернейкі засохшымі былі,
Усё ж такі жыццёвая іх сіла
Збудзілася і буйна ўскалсіла
Парой вясенняй збожжа на раллі.

Верш уяўляе сабою разгорнуты мастацкі паралелізм з ярка выяўленай антытэзай жыцця і смерці. Магіла — сімвал смерці; жменя насення, што праляжала тысячагоддзі ў падзямеллі, — увасабленне вечнасці жыцця, яго неўміручасці, неадольнасці. Яна нагадвае паэту лёс беларускага народа. Пад прыгнётам ён захаваў сваю жыццяздольнасць. Багдановіч параўноўвае абуджаныя духоўныя сілы народа з магутнай падземнай крыніцай, якая гатова прабіцца з глыбінь на шырокі прастор, пераадолюючы ўсе перашкоды на сваім шляху:

Вось сімвал твой, забыты краю родны!
Зварушаны нарэшце дух народны,
Я верую, бясплодна не засне,
А ўперад рынецца, маўляў крыніца,
Каторая магутна, гучна мкне,
Здалейшы з глебы на прастор прабіцца.

Верш складаецца з чатырнаццаці радкоў, напісаных пяцістопным ямбам. Паводле асаблівасцей формы, санет пабудаваны на асацыятыўных сувязях розных жыццёвых з'яў. Паэтычная думка гранічна завершана, строга захоўваецца адзінства зместу і формы. Эпіграфам да яго ўзяты словы вядомага французскага паэта і тэарэтыка класіцызму XVII ст. Буало: «Беззаганны санет варты адзін цэлай паэмы». Багдановіч любіў санетную форму са строгай кананічнай рыфмоўкай за прыгажосць, сцісласць, лаканічнасць і аддаваў ёй шмат увагі. Яго верш можа служыць класічным узорам санета. У першай частцы (двух катрэнах — чатырохрадкоўях) развіваецца тэма барацьбы жыцця і смерці; у другой (двух тэрцэтах — трохрадкоўях) — робіцца выснова, сцвярджаецца аптымістычная ідэя вечнасці жыцця народа.

Глыбокім гуманістычным зместам вызначаецца філасофская лірыка Максіма Багдановіча, звернутая да духоўнага свету чалавека, яго думак, пачуццяў і перажыванняў. Вялікае месца ў ёй займаюць матывы смерці і бяссмерця, вечнага і часовага, сэнсу чалавечага жыцця, мацярынства, красы і гармоніі.

Максім Багдановіч — адзін з самых гарманічных паэтаў у беларускай літаратуры. Яго па праву называюць песняром красы і гармоніі. Яму арганічна было ўласціва пачуццё прыгожага. Вачыма чалавека, улюбёнага ў прыгажосць, глядзеў ён на свет, услаўляў красу жыцця і мастацтва, характава прыроды, кахання і дружбы.

Свой ідэал прыгожага Багдановіч бачыў у народзе і сцвярджаў яго вечную душэўную, маральную каштоўнасць. І ў вобразах мадоннаў, створаных мастакамі Адраджэння, у іх ідэальнай красе яму бачылася сваё, роднае — душа народа. Асабліва яго захапляла славутая карціна Рафаэля «Сіксцінская мадонна». Рэпрадукцыя гэтай карціны, падараваная Максімам Горкім бацьку паэта Адаму Ягоравічу, была знаёма яму яшчэ з маленства. Пад уплывам гэтага выдатнага помніка мастацтва знаходзіўся паэт, калі пісаў свой цыкл твораў «Мадонны». У вершаваным апавяданні «У вёсцы» паказана худая васьмігадовая дзяў-

чынка. На крывой і вузкай вясковай вуліцы яна, быццам маці, суцяшае маленькага хлопчыка — свайго браціка. У яе абліччы свеціцца двайная краса — дзявочая і мацярынская, — якую выявіў Рафаэль у вобразе мадонны. І Вераніка з аднайменнага апавядання «ў дні сваёй вясны» паўстае ў вобразе мадонны, ззяе гэтым двайным характаром — дзявочым і мацярынскім:

І прад высокую красою,
Увесь зачараваны ёй,
Скланіўся я душой маёй,
Натхнёнай, радаснай такою...

«Вераніка»

«Жывеш не вечна, чалавек...» Класічным узорам філасофскай лірыкі Максіма Багдановіча з'яўляецца верш (1911) «Жывеш не вечна, чалавек...». Гэта роз-

дум аб высокім прызначэнні чалавека, аб паўнаце, каштоўнасці кожнага мігу яго жыцця. Эпіграфам да яго ўзяты словы В. Гюго «...праходзіць, не пакідаючы нават свайго ценю на сцяне». Пражыць так, бязмётна, бездухоўна, не пакінуўшы памяці аб сабе, — значыць знікнуць бяследна. Чалавечае жыццё — неацэнны дар прыроды, але яно незваротнае, кароткае ў параўнанні з вечнасцю, і таму кожнае яго імгненне трэба ўвекавечыць, напоўніць вялікай духоўнай мэтай і пражыць ярка, хвалююча:

Каб хвалявалася жыццё,
Каб больш разгону ў ім было,
Каб пераз край душы чутцё
Не раз, не два прайшло!
Жыві і цэльнасці шукай,
Аб шыраце духоўнай дбай.

Сэнс індывідуальнага чалавечага жыцця Багдановіч бачыць у высокай духоўнасці асобы, у развіцці яе творчых сіл, магчымасці ўдасканалення, у авалоданні багаццямі чалавечай культуры. Гэта яго мара аб цэласным, духоўна багатым чалавеку блізкая і дарагая нам, людзям сучаснага грамадства.

Інтымная
лірыка

Глыбокай чалавечнасцю, эмацыянальнай, псіхалагічнай напоўненасцю, гарманічнасцю формы вызначаецца інтымная лірыка Багдановіча. Улюбёны ў красу, паэт услаўляе высокую і прыгожае ў інтымным жыцці чалавека. Яго вершы аб маладосці, каханні, дружбе, сяброўстве прасякнуты чыстым, шчырым пачуццём, радасным успрыманням жыцця.

У іх раскрыты прыгажосць юнацкай душы, тонкасць і праўдзівасць чалавечых перажыванняў.

«Маладыя гады...» У вершы «Маладыя гады...» апаэтызавана і ўслаўлена маладосць — самая прыгожая, самая радасная пара чалавечага жыцця, час светлых надзей і жаданняў. Рамантычны вобраз маладосці, незабыўных дзён чалавечай вясны, юнацкіх мар і парыванняў да высокага, прыгожага, ідэальнага з'яўляецца ідэйна-эмацыянальным асяродкам верша. Лірычнае перажыванне перадаецца як успамін аб красе перажытага. Юнацтва беззваротна прайшло, але ў душы лірычнага героя назаўсёды засталася самае дарагое, самае запаветнае, што ніколі не забываецца, — памяць аб шчасці кахання, аб першых сустрэчах, аб сіле і прыгажосці чалавечага пачуцця.

Помніш толькі красу, Залатую касу,
Мілы тварык дзявочы, Сіняватая вочы.

Галоўная паэтычная думка верша — сцвярджанне шчасця чалавека быць вечна маладым, любіць і захапляцца красой гэтага чароўнага пачуцця — выказана ў апошняй, заключнай страфе, якая гучыць як гімн маладосці:

Будзь жа век малады, Пралятайце, гады,
Поўны светлымі днямі! Залатымі агнямі!

«Раманс» («Зорка Венеры ўзышла над зямка Венеры ўзыш- лёю...») — адзін з самых лірычных і му- ла над зямлёю...») зычных твораў Максіма Багдановіча. На- пісаны ў жанры песні-раманса, пакладзены на музыку, ён набыў шырокую вядомасць, стаў увасабленнем самага дарагога і люблага — «шчасця кахання», маладосці, красы жыцця.

У аснове лірычнага зместу верша матыў успамінаў, пачуцці і перажывання юнака, які спазнаў шчасце кахання і засмучаны тым, што расстаецца з любай дзяўчынай. Знаёмства з каханай, радасць першага спаткання і смутак развітання напаўняюць душу лірычнага героя і асацыі- руецца з вобразам зоркі Венеры. Гэты вобраз стварае агульную рамантычную танальнасць верша. Ён узнікае як паэтычная паралель да перажыванняў юнака, як увасаб- ленне яго ідэалу, як сімвал яго шчырага, рамантычна- захапляючага кахання. З зоркай Венерай зліваецца і воб- раз дзяўчыны, якая выклікала ў юнацкай душы гэта светлае і такое дарагое пачуццё.

Смутак развітання і надзея на нязгаснасць дарагога пачуцця напаўняюць змест і танальнасць верша, надаюць яму светла-тужлівы настрой. Пры апошнім спатканні з ка- ханай юнак не хоча расставацца з дарагім яму пачуццём. Яно застаецца ў яго сэрцы назаўсёды. І ў далёкім краі ён будзе кожную ночку на зорку дзівіцца, успамінаючы аб той, каму належала яго каханне. Ён просіць сваю каханую не забываць пра шчасце перажытага, хоць раз у расстанні глянуць на зорку Венеру, зліць з ёй разам погляды свае, «каб хоць на міг уваскрэсла каханне».

«У зачарованым царстве»

Такім жа светлым, радасным успрыманням жыцця прасякнута і пейзажная лірыка Багдановіча. Паэт любіў прыроду, тонка адчуваў яе характэрны і сваёй творчасцю адкрыў яе цудоўны шматколорны свет. Яго пейзажы захапляюць сваёй кра- сой, гарманічнасцю, жывапісам і музыкой. Яны ўвабралі ў сябе багацце чалавечых пачуццяў, думак, філасофскіх роздумаў аб жыцці. Ім уласцівы імпрэсіянісцкая непасрэд- насць перажыванняў, павышаная чуласць да прыгожага, яркая метафарычнасць мовы, маляўнічасць мастацкіх дэталей, псіхалагічная пранікнёнасць, жывапіснасць фар- баў. Пейзажнае майстэрства паэта асабліва яскрава рас- крылася ў вершах «Зімой», «Зімовая дарога», «Добрай ночы, зара-зараніца!», «Прывет табе, жыццё на волі!..», «Маёвая песня» («Па-над белым пухам вішняў...»). Усе гэтыя вершы — выдатныя яркія самацветы пейзажнай лі- рыкі. Яны ўвайшлі ў цыкл твораў пад красамоўнай назвай «У зачарованым царстве».

Прырода жыве ў вершах Багдановіча сваім жыццём, суаднесеным з жыццём чалавека. Паэт умее тонка пера- даць яе красу, зменлівасць тонаў і фарбаў, пераходнасць станаў. Пейзажныя малюнкi ў яго творах надзіва дына- мічныя, рухомыя, зрокавыя і слыхавыя. Мы бачым, як блішчыць у небе зор пасеў, як знічка коціцца агністаю слязою, як імгла над зямлёю лажыцца; чуем, як ветрык прыдарожную грушу ледзьве чутна варуша-калыша, як ціха срэбрам грукае крыніца. Адусюль даносяцца галасы прыроды, ва ўсім свеціцца яе краса, і гэта краса не толькі прыроды, але і чалавека, захопленая яе характэрным.

Перад намі яркі малюнак адухоўленай «Прывет табе, красы прыроды. Паэт любуюцца яе ха- жыццё на волі!..» раствам. Галоўная думка верша выказана эпіграфам з Фета: «Оглянись — и мир вседневный мно- гоцветен и чудесен». Пейзаж канкрэтна адчувальны.

У пластычных вобразах узнаўляецца шматколернасць летняга дня, перадаюцца зменлівасць яго з'яў, пералівы фарбаў у перадвячэрні і начны час, чаргаванне святла і ценяў, што зіхацяць золатам; чырвоны веер заходзячага сонца. Паэт услаўляе гэты шматколерны свет прыроды. Яго сэрцу любая яркая залатая сонечнасць летняга дня і зорная ноч:

...яркі блеск і цень,
Той дзень, што мае нарадзіцца,
І знікшы дзень.

У вершы «Вечар на захадзе ў попеле тушыць...» такі ж псіхалагічна-настраёвы пейзаж. Вобраз вячэрняй прыроды, сонечнага захаду гарманіруе з душэўнымі перажываннямі лірычнага героя, навявае смутак, задумненасць, адчуванне спакою, жаданне хоць на момант спачыць душой, не думаць аб долі гаротнай.

Верш «Маёвая песня» («Па-над белым пухам вішняў...») зачароўвае сваёй гарманічнасцю, музычным успрыманнем свету прыроды. Здзіўляе майстэрства паэта, з якім перадаюцца самыя тонкія рухі душы, пералівы і адценні пачуццяў чалавека, зачараванага светлай музыкой вясны. Пейзаж вясенняй прыроды ператвараецца ў песню святла і музыкі:

І ліецца хваляй песня — Ці не сэрца напывае,
Ціхі, ясны гімн вясне. Навявае яго мне?

Тэма мастацтва Творчасць была для безнадзейна хворага Багдановіча крыніцай радасці, яна акрыляла яго. Натхнёны ёю паэт забываўся на сваё гора. Нават у самыя цяжкія дні, калі хвароба абвастралася, паэт не кідаў пісаць. Трэба было валодаць мужнасцю, каб стварыць такую сонечную паэзію, поўную святла, прыгажосці, улюбёнасці ў жыццё:

Бедны, хілы ўсё ж люблю я
Твой і мудры і кіпучы верш, Анакрэон!

Не дзіва, што такое вялікае значэнне Багдановіч надаваў тэме мастацтва, яго эстэтычнай своеасаблівасці, грамадскаму прызначэнню. Ён звяртаўся да яе і ў лірыцы, і ў прозе, і ў літаратурна-крытычных артыкулах. Ужо ў адным са сваіх ранніх твораў апавяданні «Музыка» паэт сцвердзіў ідэю народнасці літаратуры. Высокае прызвание паэта — служыць свайму народу, «будзіць людзей к свету, праўдзе, брацтву і свабодзе...» — галоўная думка гэтага

твора, звязанага з традыцыямі народнай паэзіі. Вобраз песняра-музыкі — выразніка народных дум — быў навяяны Багдановічу фальклорам.

Больш шырока погляды Багдановіча на мастацтва, прызначэнне паэзіі, яе грамадзянскую ролю выказаны ў творах «Мае песні», «Песняру», «Ліст...», «Апокрыф», «Апавяданні аб іконіку і залатару...». Багдановіча цікавіць сам працэс мастацкай творчасці, роля ў ім натхнення, пачуцця і рацыянальнага пачатку. Паэт лічыў, што выразнасць думкі ў спалучэнні з пачуццём робіць «краснейшым кожны твор», што праца над формай — неабходная ўмова для таго, каб паэзія магла выконваць сваё высокае прызначэнне.

«Песняру» (1910) Думка аб значэнні паэтычнага майстэрства развіваецца Максімам Багдановічам у вершы «Песняру». Паэт выступае абаронцам высокай паэзіі, непасрэдна звернутай да сэрца народа, здольнай выканаць сваё грамадзянскае прызначэнне. Слабы верш, на яго думку, не кране чалавечай душы, разаб'ецца аб сэрцы людзей, «...цвёрдыя, быццам з камення». Для здзяйснення высокай грамадзянскай мэты паэту трэба дасканалы валодаць адменным майстэрствам, самааддана працаваць над словам.

Верш гучыць як наказ маладому песняру — старанна, удумліва, цяплява працаваць над творам, дабівацца змястоўнасці і дзейнасці мастацкага слова. Багдановіч патрабуе ад яго самаадданасці, майстэрства, неаслабнай увагі да мастацкай формы. Толькі дасканалы, загартаваны, выкаваны, як са сталі, верш здольны зазвінець, як звон, і абудзіць «святое сумленне»:

Трэба з сталі каваць, гартаваць гібкі верш,
Абрабіць яго трэба з цяпленнем.
Як ударыш ты ім, — ён, як звон, зазвініць,
Брызнуць іскры з халодных каменняў.

Лірычнае
майстэрства
Багдановіча

Максім Багдановіч — паэт высокай мастацкай культуры, выдатны майстар кароткага лірычнага верша-мініяцюры. Ён любіў і высока цаніў гэту лірычную форму за сцісласць і дасканалы валодаў ёю. Яго вершы характарызуюцца глыбінёй і завершанасцю паэтычнай думкі, мастацкай выразнасцю, імкненнем пранікнуць у духоўны свет чалавека. Ім уласцівы тонкасць, філіграннасць формы, разнароднасць інтанацый і меладычнасць.

Асобнае месца ў творчасці Максіма Багдановіча займае песенная лірыка. Сюды адносяцца вершы беларускага складу, напісаныя ў народным стылі («Лявоніха», «Не кувай ты, шэрая зязюля...», «Цёмнай ноччу лучына дагара...» і інш.), у якіх паэт імкнуўся перадаць характэрныя асаблівасці народнага светаадчування.

Побач з лірычнымі Багдановіч стварыў узоры эпічных вершаў («Як Базыль у паходзе канаў...», «Случкія ткачы», «Летапісец», «Перапісчык»), гераічнага эпасу («Страцім-лебедзь»), вершаванага апавядання («У вёсцы», «Вераніка»). Трывала ўвайшлі ў беларускую паэзію і яго паэмы «Максім і Магдалена», «Мушка-зелянушка і кама-рык — насаты тварык».

Аднак па асаблівасцях свайго мастацкага таленту Максім Багдановіч паэт-лірык. З яго імем звязана далейшая індывідуалізацыя беларускай паэзіі, узбагачэнне яе нацыянальнага і агульначалавечага зместу. Ён значна абнавіў мастацка-выяўленчыя і жанрава-стылёвыя асаблівасці верша. У сваіх творах паэт выкарыстоўваў самыя разнастайныя памеры вершаскладання: ямб, харэй, дактыль, амфібрахій, анапест. Ён апрабаваў усе асноўныя жанравыя формы лірыкі: элегію, раманс, баладу, песню; першы стварыў узоры свабоднага верша — верлібра. У яго паэзію ўвайшлі па праву спадчыны і натуральна загучалі на беларускай мове класічныя старадаўнія формы, выпрацаваныя на працягу стагоддзяў: санет, трыялет, рандо, актавы, тэрцыны, пентаметр, александрыіскі верш.

Творы старажытных майстроў паэзіі вабілі Багдановіча сваёй пластычнасцю і дасканаласцю формы, характэрна вобразаў. Ён лічыў, што ўсё вялікае ў мастацтве, створанае ў мінулым, не забываецца, навечна захоўвае сваю красу, і хацеў, каб гэта краса знайшла адбітак і ў яго творчасці. Ён пісаў:

Ёсць чары у забытым, старадаўным;
Прыемна нам сталеццяў пыл страхнуць
І жыць мінулым — гэтак мудрым, слаўным,—
Мы любім час далёкі ўспамянуць.
Мы сквапна цягнемся к старым паэтам,
Каб хоць душой у прошлым патануць.
Таму вярнуўся я к рандо, санетам,
І бліснуў ярка верш пануры мой:
Як месяц зіхаціць адбітым светам,
Так вершы ззяюць даўняю красой!

«Тэрцыны»

Заслугі Максіма Багдановіча ў развіцці беларускай паэзіі, у пашырэнні яе тэматыкі, узбагачэнні жанраў, вобразаў, сродкаў выразнасці і музычнасці верша высока ацэнены літаратурнай грамадскасцю.

«Максім Багдановіч, — пісаў Якуб Колас, — па праву заняў пачэснае месца ў нашай маладой паэзіі як высоката-ленавіты паэт і майстар паэтычнай формы. Сярод беларускіх паэтаў Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй, тонкім разуменнем і пачуццём паэзіі...»

Максім Багдановіч валодаў энцыклапедычнымі ведамі, быў чалавекам рознабаковага дару. Ён выступіў не толькі як першакласны паэт-лірык. Яго мастацкі талент своеасабліва праявіўся ў прозе, блізкай тэматычна да паэзіі, звернутага да духоўнасці чалавека, яго эстэтычных і маральных перакананняў. Нарысы, апавяданні, эсэ Багдановіча на беларускай і рускай мовах «Музыка», «Апокрыф», «Шаман», «Мадонна», «Сон-травы» вызначаюцца навізнай, арыгінальнасцю тэматыкі, адметнасцю жанрава-стылёвых формаў.

Багдановіч таксама таленавіты крытык, гісторык літаратуры, публіцыст. У сферы яго інтарэсаў былі многія літаратуразнаўчыя праблемы, прысвечаныя агляду жанраў, мастацкіх кірункаў, стылёвых асаблівасцей літаратуры. Ён выступаў з літаратурна-крытычнымі артыкуламі, рэцэнзіямі па пытаннях беларускай, рускай і ўкраінскай літаратур, па гісторыі культуры народаў. Багдановічу належаць артыкулы і выказванні аб творчасці М. Ламаносава, К. Рылеева, А. Адоеўскага, Я. Баратынскага, А. Пушкіна, М. Лермантава, М. Някрасава, А. Чэхава, В. Брусава. Вялікую цікавасць выклікаюць яго ацэнкі творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Янкі Лучыны, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Т. Шаўчэнкі, І. Франка і іншых паэтаў. Многія з гэтых ацэнак не страцілі свайго значэння і ў наш час.

Максім Багдановіч і сусветная літаратура

Максім Багдановіч — паэт-эрудыт, высокі знаўца чалавечай культуры, яе духоўных, гуманістычных і эстэтычных здабыткаў. Ён ведаў многія еўрапейскія мовы, рана пачаў знаёміцца з творами сусветнай літаратуры і шырока ўспрыняў яе багатыя традыцыі.

Максіма Багдановіча цікавілі паэты розных творчых індывідуальнасцей і мастацкіх напрамкаў, у асаблівасці мастакі гарманічнага стылю. Ён высока цаніў класічную

літаратуру, антычную паэзію, мастацтва Адраджэння, знаходзіў асаблівае і важнае для развіцця мастацтва і ў навейшых плынях сусветнай паэзіі.

У творчасці Багдановіча можна сустрэць эпіграфы з твораў розных паэтаў, пераклічкі асобных тэм, ідэй, матываў, паэтычных асацыяцый. У яго паэзіі разам з класічнымі формамі верша ўвайшлі многія вобразы сусветнай паэзіі: Геракл, Антэй, Амур, Ікар, Купідон, мадонны, Моцарт, Сальеры. Багдановіч па-сапраўднаму адчуваў сябе нашчадкам агульначалавечай паэтычнай культуры. Усё, што ішло ад іншанацыянальных традыцый у яго творчасці, паэт умеў пераасэнсаваць, пераўвасобиць, адкрыць у іншанацыянальным сваё, арыгінальнае, адметнае...

Сваёй творчасцю Максім Багдановіч значна пашырыў сувязі беларускай літаратуры з сусветнай. Ён імкнуўся парадніць яе з мастацкімі набыткамі іншых народаў, паказаць яе здатнасць да ўсяго каштоўнага і выдатнага, што ёсць у агульначалавечай мастацкай спадчыне. Паэт заклікаў беларускіх пісьменнікаў творча выкарыстоўваць вопыт сусветнай, перш за ўсё еўрапейскай, паэзіі і ўнесці «што-небудзь сваё ў скарбніцу светавой культуры»...

Калыскай паэзіі Максіма Багдановіча разам з беларускай была і руская літаратура, блізкая і родная яму па духу. З маленства яна ўвайшла ў яго свядомасць, стала яго другой духоўнай радзімай, пасрэднай пры наследванні вопыту іншых літаратур. Багдановіч глыбока ўспрыняў традыцыі рускай класікі. Ён вучыўся паэтычнаму майстэрству ў Пушкіна, Лермантава, Някрасава, Цютчава, Фета, адкрываў блізкае свайму таленту ў прадстаўнікоў навейшай рускай паэзіі Блока і Брусава. «Ён, — пісаў Максім Рыльскі, — належыць да тых людзей, якія ўвасаблялі ў сваёй дзейнасці дружбу трох літаратур — беларускай, украінскай, рускай».

На аснове сваіх нацыянальных традыцый, шырокага мастацкага вопыту рускай і сусветнай літаратуры фарміравалася творчая асоба Максіма Багдановіча — чалавека і паэта, развіваўся яго талент, выпрацоўваліся погляды на мастацтва, выходзіліся паэтычныя схільнасці і густы.

Неацэннае значэнне мае перакладчыцкая дзейнасць Максіма Багдановіча. Ён адкрыў беларускаму чытачу вялікі свет сусветнай паэзіі. Дзякуючы яго перакладам на беларускай мове загучалі асобныя творы антычных паэтаў Гарацыя і Авідзія, творы Шылера, Гейнэ, Верхарна, Арве-

ра, Святагора, Пушкіна, Майкава. Сярод перакладаў замежных аўтараў першае месца займаюць пераклады вершаў Верлена, шырокавядомага французскага паэта XIX ст. (1844—1896), аднаго з пачынальнікаў сімвалізму.

Творчасць Верлена карысталася вялікай папулярнасцю. Яго называлі каралём паэтаў. Багдановіч пераклаў 22 верленаўскія вершы, у тым ліку выдатныя ўзоры пейзажнай і інтымнай лірыкі: «Асенняя песня», «О, сум, засні ў душы маёй...», «Зіянне месяца», «Плач сэрца майго...», «Раяль цалуе тонкая рука...», «Рыцар Няшчасце», «Захад».

Максім Багдановіч высока цаніў Верлена як майстра паэзіі, адухоўленай музыкай, за ўмельства перадаць паэтычна імгненныя праявы жыцця. Верлен сцвярджаў: «Музыка перш за ўсё». Гэта верленаўскае патрабаванне Багдановіч выкарыстаў эпіграфам да верша «Маёвая песня» («Па-над белым пухам вішняў...»).

Творчасць Багдановіча асобнымі матывамі, музычнасцю і гарманічнасцю верша пераклікаецца з верленаўскай. Аднак Багдановіч не надаваў, як Верлен, музычнасці абсалютнага, выключнага значэння як першаасновы мастацтва, з дапамогай якой быццам бы можна спасцігнуць вышэйшую рэальнасць. Да таго ж у Верлена жыццё найчасцей азмрочана трагізмам, у Багдановіча яно, наадварот, прасякнута імкненнем да святла, сонцам надзеі і веры ў народ, у яго будучыню.

Максім Багдановіч увайшоў у беларускую літаратуру як паэт-наватар, адкрывальнік новых шляхоў у паэзіі. Яго творчасць атрымала міжнароднае прызнанне. Творы паэта, перакладзеныя на іншыя еўрапейскія мовы, сталі набыткам агульначалавечай культуры. Стагоддзе з дня яго нараджэння было адзначана як падзея сусветнага значэння. Мастацкія традыцыі Максіма Багдановіча знайшлі творчы водгук у сучаснай беларускай паэзіі. Вобраз Багдановіча — песняра красы і гармоніі — увасоблены ў творчасці многіх беларускіх паэтаў, кампазітараў, скульптараў.

1. Вывучыце на памяць «Санет» («Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...»), «Раманс» («Зорка Венера ўзышла над зямлёю...»).

2. Якія грамадзянскія ідэі знайшлі адлюстраванне ў творчасці Багдановіча? У якіх творах сацыяльна-філасофскай лірыкі найбольш ярка выявілася пазіцыя паэта-патрыёта і гуманіста? Назавіце гэтыя творы, паспрабуйце прааналізаваць іх змест.

3. Як раскрываецца ў творчасці Багдановіча тэма радзімы? У якіх творах, прысвечаных культурна-гістарычнай спадчыне Беларусі, апавяшчаны нацыянальныя святыні народа?

4. Якое ўвасабленне атрымаў у творчасці Багдановіча вобраз народа? Пакажыце гэта на канкрэтных творах.

5. Ахарактарызуйце агульначалавечыя матывы лірыкі Багдановіча. У чым бачыў паэт прызначэнне чалавека, сэнс яго жыцця?

6. Чаму Багдановіча называюць паэтам красы і гармоніі? Якімі вершамі паэта можна абгрунтаваць праўдзівасць гэтага сцвярджэння?

7. Што вам асабліва падабаецца ў творчасці Багдановіча? Як вы ацэньваеце інтымную лірыку паэта? Якое ўражанне зрабілі на вас вершы пра маладосць, дружбу, каханне?

8. Чым вас захапляе пейзажная лірыка Багдановіча?

9. Якім паэтам быў Багдановіч? Як ён разумеў сваё прызвание? Што цаніў у паэзіі?

10. Чаму смяртэльна хворы Багдановіч заставаўся аптымістам? Што давала яму сілы для творчасці? Што дапамагала захаваць веру ў жыццё, у светлую будучыню народа?

11. Падумайце над асаблівасцямі лірыкі Багдановіча. Пакажыце на канкрэтных прыкладах майстэрства паэта, яго чуласць да слова, уменне раскрываць унутраны свет чалавека, перадаваць тонкія душэўныя перажыванні.

12. На якой мастацкай спадчыне развівалася творчасць Багдановіча? Як яна звязана з традыцыямі сусветнай літаратуры? Якое значэнне мае яго перакладчыцкая дзейнасць?

13. У чым заслуга Багдановіча перад беларускай літаратурай? Чым узбагаціў ён нацыянальную паэзію?

14. Падрыхтуйце паведамленне на адну з тэм: «Тэма мастацтва і характэра ў творчасці Багдановіча»; «За што я люблю паэзію Багдановіча».

15. Арганізуйце вечар-канцэрт, прысвечаны творчасці Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Цёткі, Алеся Гаруна, з выразным чытаннем іх вершаў і слуханнем рамансаў і песень беларускіх кампазітараў на словы паэтаў.

ЛІТАРАТУРА

- Барток М. Максім Багдановіч у школе. Мн., 1974.
Бачыла А. Дарогамі Максіма Багдановіча. Мн., 1983.
Мікуліч Б. Развітанне. У кн.: Аповесці. Мн., 1985.
Навуменка І. Максім Багдановіч. Мн., 1997.
Стральцоў М. Загадка Багдановіча. Мн., 1969.
У бязмежную даль: Кніга пра Максіма Багдановіча. Мн., 1996.
Шлях паэта: Зборнік успамінаў і біяграфічных матэрыялаў пра Максіма Багдановіча/Склад. Н. Ватацы. Мн., 1975.

АЛЕСЬ ГАРУН (1887—1920)

Алесь Гарун належыць да выдатных паэтаў — пачынальнікаў беларускай літаратуры XX ст. Яго імя стаіць побач з імёнамі Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага. Яго творчасць узышла на ніве беларускага адраджэння. У ёй знайшлі выяўленне многія асаблівасці беларускай паэзіі гэтага часу.

Алесь Гарун — мастак трагічнага лёсу. У маладым узросце ён зведаў шмат гора, цяжкіх душэўных выпрабаванняў. Астрог, катарга, замененая на ссылку, былі этапамі на яго цяжкім жыццёвым шляху.

Нарадзіўся Алесь Гарун (Аляксандр Уладзіміравіч Прушынскі) 11 сакавіка 1887 г. у вёсцы Новы Двор, недалёка ад Мінска, у сям'і чорнарабочага. Рос жывым, цікавым хлопчыкам. У пяцігадовым узросце навучыўся чытаць па-руску і па-польску. З шасці гадоў пачаў вучыцца ў школе. У 1897 г. скончыў 3-е Мінскае прыходскае вучылішча. Праз тры гады паступіў у рамесніцкае вучылішча. Скончыў у 1902 г. Пасля працаваў сталяром у розных майстэрнях і на мэблевай фабрыцы ў Мінску. Увесь вольны час аддаваў кнігам, папайняў свае веды самаадукацыяй. Асаблівае значэнне для духоўнага развіцця юнака, фарміравання яго светапогляду мела рэвалюцыя 1905 г. Рана, у юнацкім узросце, Алесь Гарун пачаў прымаць удзел у рэвалюцыйна-вызваленчым руху, стаў членам арганізацыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Вёў прапаганду сярод вучнёўскай моладзі і рабочых, арганізоўваў «вучнёўскія рэвалюцыйныя гурткі», друкаваў ананімныя лісткі і адозвы, накіраваныя супраць царскага самаўладства. 4 сакавіка 1907 г. быў арыштаваны ў падпольнай друкарні падчас друкавання адозвы «Да ўсіх працоўных». 26 лютага 1908 г. Віленская судовая палата прыгаварыла Алеся Гаруна да чатырох гадоў астрага як непаўналетняга. Аднак пракурор апрастэставаў пастанову судовай палаты, і ў ліпені 1908 г. Алесь Гарун быў асуджаны на катаргу. 6 лістапада катарга была заменена на дзевяцігадовую ссылку ў Сібір. Ссылку Алесь Гарун адбываў у глухім Кірэнскім павеце Іркуцкай губерні. Вясной 1914 г. ён атрымаў права выбару месцажыхарства ва ўсёй Сібіры. Працаваў вадалівам на Лене, на залатых капальнях у Бадайбо. Там і сустрэў Лютаўскую рэвалюцыю. Быў

абраны дэпутатам Савета Ленскай золатапрамысловай акругі, упаўнаважаным па абароне працы. У верасні 1917 г. паэт вярнуўся на радзіму і адразу аддаўся грамадска-палітычнай і культурнай дзейнасці. Рэдагаваў газету «Беларускі шлях», выступаў у друку з публіцыстычнымі артыкуламі, пісаў п'есы для дзяцей. Удзельнічаў у працы III з'езда Беларускай сацыялістычнай грамады, быў выбраны членам Цэнтральнага Камітэта партыі. У снежні 1917 г. стаў адным з кіраўнікоў I Усебеларускага

кангрэса, увайшоў у склад яго Выканаўчага камітэта. Выступаў на Усерасійскім бежанскім з'ездзе народаў Расіі ў Кіеве. Пасля распаду БСГ стаў членам Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі. У жніўні 1919 г. узначаліў Часовы беларускі нацыянальны камітэт.

Паэт хварэў на сухоты. Здароўе, падарванае астрогам і ссылкай, увесь час пагаршалася. Ён «апошні год, — успамінаў Зм. Бядуля, — бадай, не выходзіў з сваёй кватэры. Яго «Жывыя казкі» яму прыходзілася пісаць, лежачы ў пасцелі... Блізкастаячым да яго беларускім дзеячам тут удалося ўгаварыць паэта кінуць працу і выехаць на лекі за граніцу». Памёр паэт у ліпені 1920 г., не даехаўшы да прыкарпацкага курорта Закапанэ, куды сябры адправілі яго лячыцца. Пахаваны на гарадскіх ваенных Ракавіцкіх могілках у Кракаве.

Пачатак літаратурнай творчасці. «Матчын дар»

Літаратурная дзейнасць Аляся Гаруна пачалася ў 1907 г. Першы твор — верш «Маці-Беларусі» — быў апублікаваны ў «Нашай ніве». Пазней творы паэта друкаваліся на старонках гэтай газеты і ў іншых перыядычных выданнях. Сібірская ссылка надоўга адарвала Аляся Гаруна ад літаратурнага жыцця Беларусі, але сувязь з радзімай не гублялася. У невыносна цяжкіх умовах паэт-выгнаннік працягваў пісаць і на працягу 1907—1914 гг. падрыхтаваў

да выдання зборнік вершаў «Матчын дар». Рукапіс кнігі быў пасланы для выдання Віленскаму выдавецкаму таварыству. Аднак першая сусветная вайна перашкодзіла ажыццявіць гэтую задуму. Кніга была выдадзена Народным Сакратарыятам Беларускай Народнай Рэспублікі ў сакавіку 1918 г. і адразу высока ацэнена крытыкай як з'ява арыгінальная і самабытная.

Радзіма і свабода

Паэзія Аляся Гаруна глыбока дэмакратычная і гуманістычная. Яна прасякнута высокім грамадзянска-патрыятычным пафасам, непасрэдна звернута да народа, яго жыцця, гісторыі і сучаснасці. У вершах паэта моцна гучыць голас пратэсту супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, услаўляецца свабода народа, ідэя нацыянальнага адраджэння Бацькаўшчыны.

Радзіма — галоўная тэма ўсёй творчасці Аляся Гаруна. У барацьбе за яе свабоду і шчасце бачыць ён сваё пяснярскае прызвание, галоўную мэту жыцця. Абвостранае пачуццё Радзімы, сыноўняй любові да яе, роздум аб яе гістарычнай долі прыходзіць як лейтматыў праз усю лірыку паэта.

Вобраз Радзімы набывае шырокае абагульненае значэнне, асацыіруецца і зліваецца з вобразам маці. Маці-Радзіма для яго — самае дарагое, заповітнае, вышэйшы крытэрыў любові, духоўнасці, маральнасці. «Гэту першую кніжку думак і песень сваіх, — пісаў Алясь Гарун, — матцы сваёй прысвячаю».

Балюча перажывае паэт-выгнаннік расстанне з Радзімай. У вершах чуюцца боль, горкі жаль, туга па страчанай свабодзе, скаргі на тое, што ў няволі гіне здароўе, гаснуць сілы. Паэт не можа ўявіць сабе жыцця без Бацькаўшчыны. Пазбавіцца яе — гэта для яго найстрашнейшая пакута. Разам з ветрам, з гусямі ён гатоў ляцець у свой родны край, хацеў бы стаць вольным сокалам, арлом, яснай зоркай, каб пабываць на Радзіме, паглядзець, як жыве народ. У яго думках-марах ажывае родная зямля. Яму мрояцца яе жывыя вобразы: прырода, стэпы з-над Нёмна, пушча, жытняе поле; міфалагічныя ўяўленні: «каня, з аднэю малітваю, піць», русалкі, кветка купальская, якую шукае бяздольны. Паэт просіць-заклінае родны край:

Дай мне зрабіцца крынічкай лясноу,
Бераг вадой абмываць, цалаваць;
Дай мне век цэлы дружны з табою,
Хвойкі і зоры ў сабе адбіваць.

Дай мне купальскую ветку у руки,
Пути железныя мне развяжи,
Дай ты мне зеля на гора і мукі,
К шчасцю гасцінец мне дай, пакажы!

«Начныя думкі»

«Як надарыцца
мінута» Па форме гэта лірычны зварот да роднага
краю, поўны болю і веры ў яго адраджэн-
не. Характэрнай асаблівасцю яго з'яўляецца кантраст-
насць вобразаў. Родны край паўстае ў думках паэта
ў трагічным абліччы:

Ты няшчасны і убогі,
Ты бяздольны і забіты,
Ты без шляху, без дарогі,
Ты абдзёрты і праліты,
Подлай здрадаю праданы.
Ты не свой — даўно забраны.

Аднак якая багатая ў мінулым яго гісторыя! Якую
дзівосную красу ён мае! Колькі тоіць у сабе моцы скрытай,
сілы неспажытай! Усхваляваны аўтарскі роздум аб тра-
гічным лёсе Беларусі завяршаецца сцвярдзальнай інтана-
цыяй. Паэт верыць у будучыню роднага краю:

Ты паўстанеш, працавіты,
Гаратнічы, невымоўны,
Шчасця, долі прагавіты,
Мой сланэчны, мой чароўны!
Будзе час, пабачаць сведкі,
Хоць не мы, дык нашы дзеткі.

Многія вершы Алеся Гаруна — гэта лірычныя манало-
гі, вершы-разважанні, роздумы аб долі-нядолі народа. Для
іх характэрна палыманасць, павышаная эмацыянальнасць
слова. Да такіх твораў належыць і верш «Ты мой брат,
каго зваць Беларусам...» — адзін з шэдэўраў грамадзян-
скай лірыкі паэта.

Верш увабраў у сябе пачуцці паэта-па-
трыёта, споведзь яго набалелага сэрца.
«Ты мой брат,
каго зваць
Беларусам...» Цяжка перажывае паэт гістарычную тра-
гедыю роднага народа, які страціў сваю
дзяржаўнасць і апынуўся ў няволі, а калісьці гаспадарыў
на сваёй зямлі «і далёка ў свеце быў знаны»...

У вершы ўзняваюць трагедыю вобразы забранага,
абрабаванага краю і паднявольнага, бяспраўнага народа.
І ўсё ж, хаця былая беларуская слава і воля адышла,
адцвіла, закацілася, у народа застаўся скарб яго бессмя-
ротнасці — «...вешчая мова Баяна». Мову сваю абрабаваны

народ у сэрцы захаваў, і яна стала сімвалам вечнасці яго
жыцця. Верш заканчваецца зваротам-наказам да брата-
беларуса:

Дык шануй, Беларус, сваю мову —
Гэта скарб нам на вечныя годы;
За пашану радзімаму слову
Ушануюць нас брацця-народы!

Ідэя духоўнага адраджэння народа — адна з галоўных
у творчасці Алеся Гаруна. Яна ляжыць у аснове многіх яго
твораў, вызначае іх змест. Паэт імкнецца абудзіць чалаве-
чую годнасць і самасвядомасць народа, выступае супраць
пакорлівасці, цярплівасці, выяўляе духоўнае рабства.
Тыповы ў гэтых адносінах верш «Жыццё».

«Жыццё» Гэта верш пра няшчасны лёс чалавека.

Аднаму валу прызначана быць пад яр-
мом, здавальняцца тым, што дасць яму гаспадар, цярпліва
і пакорліва зносіць усе нягоды пад'ярэмнага жыцця. Верш
заканчваецца зваротам-запытаннем да чалавека: «А ты —
жывёлаў цар? Ці ж ты жывеш іначай?!» У гэтым звароце
гучыць пратэст супраць прыгнечанага, паднявольнага ста-
новішча працоўнага чалавека, імкненне абудзіць яго душу,
прымусіць яго падумаць пра свой лёс, перастаць цярпець
прыгнёт.

Усім зместам сваёй творчасці Алесь Гарун гаварыў
народу, што годнасць чалавека і яго свабода не сумя-
шчальныя з псіхалогіяй раба, што настаў час «...разбурыць
крыўды трон». Паэт клікаў беларуса паўстаць, абудзіцца,
раскрыць свае духоўныя сілы, самасцвердзіць сваё нацыя-
нальнае «я»:

Гэй, народзе, трэба ўстаць,
Дух свой з рабства распрастаць,—
Чуеш: Волі зычны звон
Будзіць, кліча медзю ён
Усе народы ўсіх старон,
Каб разбурыць крыўды трон.

«Кліч»

Алесь Гарун ненавідзеў грамадства, якое пазбавіла
свабоды народ, заняволіла чалавека. Гнеўным абвінаваў-
чым актам царызму гучалі яго вершы. Паэт выяўляў
антынародную сутнасць самаўладдзя, асуджаў антыма-
ральны, антычалавечны характар вайны. У яго творах
гучаў голас паэта-змагара, патрыёта і гуманіста, улюбёна-
га ў свабоду, адданага вялікай справе адраджэння Баць-
каўшчыны.

«Праводзіны» Алесь Гарун высока цаніў чалавечае ў ча-
лавеку. Асуджаючы вайну, ён у вершы
«Праводзіны» сцвярджаў маральны кодэкс паводзін чала-

века на вайне, кодэкс гуманізму, чалавечнасці, міласэрнасці, заснаваны на прынцыпах народнай хрысціянскай маралі. Лірычны герой гэтага верша разумее, што для ўсяго свету вайна — сорам і ганьба. Ён звяртаецца да навабранца як да брата, дае яму наказ быць на вайне чалавекам, берагчы сумленне, праяўляць велікадушнасць і міласэрнасць да палонных і параненых, помніць, што палонны салдат чужой арміі — гэта чалавек, што ў яго таксама ёсць сям'я, дзеці і на гэтую вайну ён ідзе не па сваёй волі.

З верай
у светлую
будучыню

Пры ўсёй глыбіні трагізму, выкліканага няволяй, лірыка Алеся Гаруна прасякнута аптымізмам, пафасам жыццесцвярджэння. Уздым нацыянальна-вызваленчага руху натхняў паэта, адухаўляў яго паэзію надзеяй і верай у перамогу народа. Верай у будучыню прасякнуты яго вершы «Муляру», «Кліч», «Брацця, к агульнаму шчасцю...». Па сваёй танальнасці — гэта вершы-заклікі з характэрнай для іх сцвярдзальнай прамоўніцкай інтанацыяй.

«Брацця, к агульнаму шчасцю...»

Верш «Брацця, к агульнаму шчасцю...» — адзін з апошніх твораў паэта, у якім адчуваецца ўплыў сацыялістычных ідэй. Галоўная яго думка — заклік да свабоды і шчасця. Паэт кліча будаваць новы лад, дзе не будзе ліхвароў і махляроў, дзе будуць панаваць і асвятляць людзям шляхі ў жыцці роўнасць, братэрства і згода. Грамадскі ідэал Алеся Гаруна — гэта ідэал сацыяльнай справядлівасці і нацыянальнай свабоды. Паэт марыць аб усечалавечай салідарнасці, аб наступленні ўсеагульнага шчасця. Будучыня бачыцца яму ў рамантычным святле, светлай, радаснай, сонечнай. Пры наступленні яе знікне грамадства прымусу і няволі. На яго месцы з'явіцца новы грамадскі лад, які здзейсніць усе мары і задаволіць патрэбы людскія.

Прызначэнне паэзіі З ідэяй нацыянальнага адраджэння звязаны і погляды Алеся Гаруна на прызначэнне паэзіі і ролю паэта. Сваю творчую пазіцыю паэта-грамадзяніна, змагара за свабоду і шчасце народа ён выказаў у вершах «Паэту» і «Песня-звон».

«Паэту» У вершы «Паэту» ўхваляецца прынцып праўдзівай, рэалістычнай паэзіі. Па форме гэта зварот да песняра, сабрата па пярэ. Пачынаецца ён словамі:

Што кажаш мне, паэт, а праўдзе тэй, што будзе?
Мне сэрца кроіцца ад крыўды нашых дзён!

Паэтычная думка ў вершы палемічна завострана. Алесь Гарун не прымае паэзіі з абстрактнай марай аб будучым шчасці, не прымае праўды «...той, што ў небе». Ён абараняе праўду рэальнага жыцця народа ў паэзіі і заклікае паэта спяваць аб тым, «...што ў мільёнах душ разоры правяло». Прызначэнне паэзіі — абуджаць нацыянальную свядомасць і чалавечую годнасць народа, паказваць яго гаротны лёс. Ён перакананы, што толькі песня аб горы можа абудзіць народ. Гэтымі радкамі, поўнымі веры, і заканчваецца верш:

Тагды, убачыш сам, парвуцца духа пуги
І будзе ясны дзень да нас тагды бліжэй.

«Песня-звон» У вершы «Песня-звон» Гарун зноў звяртаецца да тэмы паэзіі. Асноўная ідэяна-эмацыянальная танальнасць тут — услаўленне паэтычнага слова, роднай песні. Паэт у паказе Алеся Гаруна, як і ў Янкі Купалы, выступае ў вобразах песняра, гусяра, званага, а яго творчасць — гэта песня-звон, «...звон вялікі, слова»:

Звон магучы, З злата збіты,
Звон бліскучы, Загрымі ты,
З срэбра літы, Загрымі!

Алесь Гарун глядзіць на паэзію як на зброю ў змаганні за свабоду, бачыць яе прызначэнне ў тым, каб будзіць свядомасць народа, яго чалавечую годнасць, быць яго голасам. Гэтаму адпавядае і форма верша-закліку. Думка паэта перадаецца ўзнёслым стылем, характэрнымі адзнакамі якога з'яўляюцца страснасць, палыманасць, напал пачуццяў. Кожная страфа яго — гэта кліч-звон, закліканы грывець, званіць, спяваць.

Меладычнасць верша, гучнасць слова дасягаецца галоўным чынам з дапамогай алітэрацыі, гукавых паўтораў, заклікаў, зваротаў, якія часта сустракаюцца ў паэзіі Алеся Гаруна і з'яўляюцца адметнай адзнакай яго мастацкага стылю.

Матывы пейзажнай лірыкі

У Алеся Гаруна амаль адсутнічаюць «чыста» пейзажныя вершы. Яго лірыка прыроды ачалавечана, напоўнена грамадзянскімі пачуццямі і перажываннямі. Часцей за ўсё перажыванні паэта асацыіруюцца з асеннім і веснавым пейзажамі.

У вершы «Завіруха» праўдзіва перадаюцца гукі, рытмы і фарбы неспакойнай зімовай прыроды:

Завіруха скача ноччу
Патарочай, плача, вые;
Пухавыя сыпе ў вочы
Снегавінкі мне; рагоча.

Сярод пейзажных вершаў Алесь Гаруна вылучаецца сваім высокім майстэрствам верш «У прыпар». У ім з глыбокім пранікненнем паказана пераднавальнічная і навальнічная прырода, пераход ад аднаго яе стану да другога. Паэтычныя асацыяцыі і тут звязаны з дзеяннем. Насычанасць тэксту дзеясловамі ўзмацняе экспрэсіўнасць верша. Напачатку малюецца імклівы, прыспешаны надыход навальніцы:

Прыпарыла,	Маланка ўраз з'явілася,
Нахмарыла	Мільгнула і звалілася,
І ўдарыла!	І дожджыкам аблілася
— Святы Ілля...	Гарачая зямля.

Затым паступовая мернасць дажджу і такое ж нечаканае, хуткае яго знікненне:

Сцішаецца, ўнімаецца.
Змяншаецца, — Няма!

Нарэшце са з'яўленнем сонца — пералівы фарбаў у прыродзе, асвежанай, абуджанай дажджом, урачыстасць святла, сонечнасці, радаснага ўспрымання жыцця, абуджэнне сілы зямлі:

Зямля ўздыхае поўнымі,
Шчаслівымі, чароўнымі
Грудзямі ўсіма.

Паэт-лірык Па асаблівасцях свайго таленту Алесь Гаруна — паэт-лірык. Лірычная паэзія яго з самага пачатку атрымала прызнанне. Максім Багдановіч звярнуў увагу на тое, што ў паэзіі Алесь Гаруна «лёгкасць і мілазычнасць верша, рупная шліфоўка яго, новае і вельмі пекнае счэпліванне рыфм...». «Перламі нашаніўскай паэзіі» называў М. Гарэцкі «высокапаэтычныя і мастацкія элегіі Гаруна». «Рытмічныя акорды чароўнай музыкі» і багатыя формаў адзначаў у вершах паэта Зм. Бядуля.

Многія вершы Алесь Гаруна маюць аўтабіяграфічны, спавядальны характар. У іх адбіўся трагізм народнага жыцця і асабістага лёсу паэта-выгнанніка, выказаны яго думкі, пачуцці, перажыванні, споведзь яго сэрца.

Алесь Гарун узбагаціў беларускую паэзію новымі вобразамі, матывамі, лексічнымі і рытмічнымі формамі. Яго лірыка разнастайная паводле зместу і эмацыянальна-пачуццёвага напаўнення. Сацыяльная тэматыка, грамадзянскі, рэвалюцыйны пафас, публіцыстычнасць, актыўныя валявыя формы верша, заклікі, звароты, высокая эмацыянальнасць мовы, імкненне да выразнага, звонкага слова — усё гэта ўласціва паэзіі Алесь Гаруна, з'яўляецца характэрнай адзнакай многіх яго вершаў.

Найбольш прыкметная для лірыкі Алесь Гаруна мастацкая вобразнасць (метафарычнасць, паэтычная сімволіка) звязана з традыцыямі фальклору і рамантычнай паэзіі. Многімі асаблівасцямі сваёй творчасці Алесь Гарун пераклікаецца з Янкам Купалам і знаходзіцца пад уплывам яго паэтыкі.

Празаік, У гісторыю беларускай літаратуры Алесь драматург Гарун увайшоў таксама як празаік і драматург. У прозе ён выступіў пад псеўданімам І. Жывіца. Найбольшую вядомасць атрымалі яго апавяданні «Пан Шабуневіч», «У Панасавым сяле», «Свята», «Маладое», «П'ера і Каламбіна». У іх пісьменнік паказвае жыццё астрожнікаў, палітычных пасяленцаў-беларусаў у Сібіры, абараняе годнасць роднай мовы, давер і сілу кахання.

Алесь Гарун пісаў і для дзяцей. У 1920 г. выйшаў зборнік драматычных твораў «Жывыя казкі», куды ўвайшлі тры яго п'есы для дзіцячага тэатра: «Хлопчык у лесе», «Шчаслівы чырвонец» і «Дзіўны лапаць, або Не ўсё тое порах, што ў пораху ляжыць».

Аднак Алесь Гарун перш за ўсё — паэт, і самае каштоўнае — яго паэтычная спадчына. Творчасць Алесь Гаруна — неад'емная частка жыцця беларускага народа, яго духоўнай культуры. Яна трывала ўвайшла ў гісторыю беларускай літаратуры, набыла значэнне яе класічнай спадчыны. Алесь Гарун памёр маладым, ва ўзросце 33 гадоў. Калі б не заўчасная смерць, ён мог бы яшчэ шматлікімі творами ўзбагаціць беларускую літаратуру. Але і тое, што ён пакінуў свайму народу, не забудзецца, застанеца назаўсёды як дарагі мастацкі набытак.

1. Раскажыце пра жыццё, рэвалюцыйную і грамадска-палітычную дзейнасць Алесь Гаруна. У чым трагізм яго чалавечага і паэтычнага лёсу?

2. Як адбілася паднявольнае жыццё паэта-выгнанніка ў яго творчасці? Назавіце найбольш характэрныя творы.

3. Расстлумачце, чаму Алесь Гарун назваў сваю першую кнігу «Матчын дар».

4. Вызначце асноўныя ідэі, тэмы, матывы лірыкі Алеся Гаруна.

5. Раскрыйце глыбокае грамадска-патрыятычнае і эстэтычнае значэнне вобразаў радзімы і свабоды ў творчасці паэта.

6. Якім бачыцца Алесю Гаруну ідэал будучага свабоднага грамадства? Прааналізуйце вершы «Кліч», «Брацця, к агульнаму шчасцю...».

7. Пакажыце на прыкладзе вершаў «Паэту», «Песня-звон», як разумеў Алесь Гарун прызначэнне паэзіі, ролю паэта ў жыцці народа.

8. У чым своеасаблівасць пейзажнай лірыкі паэта?

9. Алесь Гарун — паэт-лірык. Паспрабуйце вызначыць асаблівасці яго лірычнага таленту.

10. Чым узабагаціў Алесь Гарун беларускую паэзію? Ацаніце значэнне яго паэтычнай спадчыны.

ЛІТАРАТУРА

Гарун А. Сэрцам пачуты звон. Мн., 1991.

Вяртання маўклівай споведзі: Зборнік дакументаў. Мн., 1994.

Казбярук У. Цerneвыя і лаўровыя вянкi Алеся Гаруна. У кн.: Гарун А. Сэрцам пачуты звон. Мн., 1991.

Казбярук У. Светлай волі зычны звон: Алесь Гарун. Мн., 1991.

МАКСІМ ГАРЭЦКІ (1893—1938)

Максім Гарэцкі — мастак арыгінальнага, самабытнага таленту, адзін з пачынальнікаў сучаснай беларускай прозы. Уся яго творчасць прасякнута пачуццём любові да Радзімы, яе гісторыі, традыцый, нацыянальнай культуры. Нацыянальная ідэя натхняла пісьменніка, абуджала яго думку і пачуццё, вызначала змест творчасці.

Старонкі біяграфіі

Жыццёвая і літаратурная біяграфія Максіма Іванавіча Гарэцкага тыповая для пісьменніка-дэмакрата, які прыйшоў у літаратуру з сялянскіх нізоў. Ён нарадзіўся 6(18) лютага 1893 г. у вёсцы Малая Багацькаўка Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці ў беднай сялянскай сям'і. У гэтым глухім кутку Магілёўшчыны прайшло яго маленства. Тут ён вучыўся ў пачатковай школе, а потым у Вольшынскай царкоўнапрыходскай двухкласнай школе (1903—1905), у настаўніцкіх класах у Вольшы (1905—1908).

Максім быў здольным, дапытлівым хлопчыкам. Любіў кнігі, шмат чытаў. Ад роднай маці, з вуснаў родных і блізкіх людзей слухаў народныя песні, казкі, легенды. У Максіма, як успамінаў брат Гаўрыла Гарэцкі, вядомы вучоны-геолаг, была добрая музычная памяць. Ён любіў выдумляць нешта сваё, імправізаваць, добра іграў на скрыпцы, балалайцы. Любоў да мастацкага слова абудзілася ў яго рана, у школьным узросце. Літаратура стала яго прызначэннем, вызначыла ўвесь яго далейшы жыццёвы шлях.

Дапамагаючы бацькам у працы па гаспадарцы, Максім Гарэцкі марыў аб далейшай вучобе. У 1909 г. ён паступіў у Горы-Горацкае каморніцка-агранамічнае вучылішча. Пасля заканчэння вучылішча ў 1913 г. быў накіраваны ў Віленскую землеўпарадчую камісію. Працаваў каморнікам. У Вільні пазнаёміўся з Янкам Купалам, Змітраком Бядулем, Лявонам Гмыракам.

Летам 1914 г. Максіма Гарэцкага павінны былі прызваць у армію. Каб скараціць тэрмін вайскавай службы, ён падае заяву аб залічэнні ў «вольназапісаныя». Адрасу трапіў на фронт. Ва Усходняй Прусіі, пад Сталупененам, быў цяжка паранены. Пасля выздараўлення ў пачатку 1916 г. быў залічаны ў Паўлаўскае ваеннае вучылішча ў Пецярбургу, па заканчэнні якога ў званні прапаршчыка накіраваны на службу ў Іркуцк, потым у Гжацк, а адтуль ізноў другі раз на фронт. Там у лютым 1917 г. цяжка захварэў, лячыўся ў Маскве, Жалезнаводску, адтуль восенню пераехаў у Смаленск, дзе ў той час жыў Янка Купала. Супрацоўнічаў у «Известиях Смоленского Совета», у газеце «Звезда». У пачатку 1919 г., пасля ўтварэння Літоўска-Беларускай рэспублікі, пераехаў з рэдакцыяй у Вільню. Там займаўся выдавецкай і навуковай дзейнасцю, працаваў настаўнікам беларускай гімназіі. Пасля

акупацыі горада белапалякамі не змог вярнуцца ў БССР. У 1922 г. быў арыштаваны польскімі ўладамі за сувязь з камуністамі і пасаджаны ў Лукішскую турму.

У кастрычніку 1923 г. Максім Гарэцкі вярнуўся ў Мінск і тут аддаўся літаратурнай і навукова-асветніцкай дзейнасці. Чытаў лекцыі на рабфаку Беларускага ўніверсітэта, выкладаў беларускую мову і літаратуру ў Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі. У далейшым стаў сапраўдным членам Інбелкульта, пасля працаваў у Акадэміі навук.

За сваё жыццё М. Гарэцкі зведаў шмат гора і пакутаў. Вайна, раненне, хвароба, Лукішкі — усё гэта ён перажываў. Але самым цяжкім і трагічным быў далейшы лёс пісьменніка. 18 ліпеня 1930 г. М. Гарэцкі быў беззаконна арыштаваны і высланы ў горад Кіраў (былая Вятка). Пяць гадоў ссылкі болей адгукнуліся ў яго душы. Мужна перажываў ён нягоды свайго выгнання. У якіх цяжкіх, невыносных умовах ён вымушаны быў працаваць, колькі выдатных твораў не атрымала беларуская літаратура! Але і ў гэтых неспрыяльных, драматычных абставінах ён не пераставаў тварыць. У гэтыя гады ім быў напісаны вялікі, маштабны раман «Віленскія камунары», распачата праца над «Камароўскай хронікай», «Скарбамі жыцця» і іншымі творамі, якія засталіся незавершанымі.

У лістападзе 1937 г. Максім Гарэцкі быў зноў арыштаваны, прысуджаны да расстрэлу і расстраляны 10 лютага 1938 г. Трагічная смерць заўчасна абарвала жыццё таленавітага пісьменніка, прэзідэнта высокай мастацкай культуры, творчасць якога з'яўляецца яркай старонкай у гісторыі беларускай літаратуры.

Пачатак творчасці. Зборнік «Рунь»

Максім Гарэцкі выступіў у беларускай літаратуры як мастак-апавядальнік. Першае яго апавяданне «У лазні» было апублікавана ў «Нашай ніве» 25 студзеня 1913 г. пад псеўданімам Максім Беларус. У 1914 г. выйшаў зборнік «Рунь». У кнігу ўвайшлі, акрамя «Руні», апавяданні «У лазні», «Роднае карэнне», «Страхацё», «Красаваў язмін», «У панскім лесе», «Лірныя спевы», «Што яно?», «У чым яго крыўда?» і драматычны абразок «Атрута». Кніга была заўважана і станоўча ацэнена ў друку за глыбіню і багацце думак, за моўнае хараство і мастацкую дасканаласць. Як прыкметную з'яву яе адзначыў М. Багдановіч. Пазней апавяданні М. Гарэцкага высока ацаніў акадэмік Я. Карскі.

Назва зборніка мела сімвалічнае значэнне: яна ўвабляла абуджэнне маладых сіл беларускай нацыі на шляху адраджэння. У жыцці народа пісьменнік бачыў крыніцу жыццяздольнасці беларускай нацыі і там знайшоў свайго галоўнага героя.

Тэматыка кнігі ахоплівала жыццё, побыт, духоўнае імкненне працоўнага сялянства і вясковай інтэлігенцыі. Апавяданні М. Гарэцкага адкрывалі новую старонку ў беларускай прозе. Яны вызначаліся не толькі навізнай тэматыкі і праблематыкі, але і своеасаблівацю мастацкага стылю, арыгінальнасцю аўтарскага погляду на жыццё.

Ужо напачатку, у ранніх апавяданнях Гарэцкага, праявіліся характэрныя асаблівасці мастацкай прозы — яе нацыянальна-патрыятычная і сацыяльна-філасофская накіраванасць, агульначалавечы, маральна-этычны змест, скіраванасць да духоўнага жыцця чалавека, яго псіхалогіі. Гэта асаблівасць яго творчасці найбольш прыкметна ў тых апавяданнях, дзе важнае месца займае тэма «Родных каранёў», вернасці роднай зямлі, беражлівых адносін да гісторыі свайго народа, яго традыцый, нацыянальнай культуры, і ў апавяданнях філасофскай накіраванасці («Патаёмнае», «Цёмны Лес», «Стогны душы», «Страхацё», «Што яно?»), дзе раскрываюцца духоўныя імкненні вясковай інтэлігенцыі, яе адносіны да розных праяў жыцця.

Героі твораў М. Гарэцкага — людзі працы, інтэлігенты, цесна звязаныя з народам, — жывуць не толькі яго штодзённымі клопатамі, іх цікавяць вечныя праблемы чалавечага жыцця, таямніцы светабудовы і таямніцы душы. Яны шукаюць адказу на самыя складаныя пытанні: «Што там, на іншых планетах?», «Як чалавек павінен жыць на зямлі, хто з'яўляецца суддзёй яго спраў, учынкаў?»

У герояў Максіма Гарэцкага — вясковых інтэлігентаў — моцна развіта пачуццё роднай зямлі. Яны не хочуць жыць у няволі, мараць аб свабодзе, сацыяльнай справядлівасці, шчасці.

«Я жыць хачу вольным жыццём — жыццём радасці, добрага, вясёлага смеху і ўсяго таго, што побач з другім твораць гармонію жыцця... Я крэпка, усімі сваімі сіламі жадаю яго!.. Я скіну, сарву ланцугі свайго старога жыцця і зраблю жыццё новае», — гаворыць пісьменнік вуснамі свайго лірычнага героя ў апавяданні «Стогны душы».

Пачуццё Бацькаўшчыны, народнай памяці, традыцый, сцвярджэнне высокай маральнай і грамадзянскай духоўнасці чалавека з народа — усе гэтыя пытанні, якія з самага пачатку

так моцна хвалявалі М. Гарэцкага, знайшлі мастацкае адлюстраванне ў апавяданні «Роднае карэнне». Галоўная тэма гэтага твора — вернасць роднай зямлі, вёсцы, патрыятычнае служэнне інтэлігенцыі народу. У ім праўдзіва паказаны вясковы побыт, увесь духоўны лад жыцця народа. Побывае і філасофскае знітанне разам. Побач з каларытнымі замалёўкамі вясковага побыту, вясковых краявідаў, усяго ўкладу сям’і Лінкевічаў раскрыты крыніцы народнага светаадчування, светабачання, спрадвечнай народнай духоўнасці. Рэальнае, верагоднае ў творы пераплятаецца з неверагодным, фантастычным, таямнічым. Таемныя, дзівосныя сілы (здарэнні, апавяданні, сны, успаміны) жывуць у апавяданні разам з героямі, умешваюцца ў іх жыццё, стаяць на іх шляху. Сумяшчэнне рэальнага і фантастычнага — характэрная асаблівасць будовы апавядання, яго сюжэта і кампазіцыі.

Вобраз Архіпа Лінкевіча Галоўны герой апавядання Архіп Лінкевіч — студэнт-медык, чалавек з абуджаным сумленнем, пачуццём абавязку перад людзьмі. Ён любіць вёску, спачувае вясковаму люду, жадае яму добра. Задумваецца над доляй народа, над яго звычаямі, характарамі. Бачыць сацыяльную несправядлівасць, прычыны сялянскай беднасці. «Што за народ наш, беларусы?» — пытаецца ён у самога сябе і вырашае, калі стане доктарам, «...будзе служыць на Беларусі і будзе збіраць матэрыялы аб духоўным жыцці свайго народа».

«Як многа слаўнага ў нашых вёсках, сёлах, а тым часам як яны непарушна-мёртвыя ў жыцці», — думае Архіп і ўрэшце прыходзіць да высновы, што вясковае жыццё не такое ўжо простае: яно тоіць у сабе такія загадкі, на якія не так лёгка знайсці адказ. Ёсць у ім нешта таемнае, нязнанае, захаванае ад чалавечага розуму, на якое яшчэ не дала адказу навука. І гэтыя «праклятыя» пытанні чалавечага быцця Архіп імкнецца спазнаць, раскрыць яго загадку, знайсці «першапрычыны ўсякае істоты». Атрымаўшы ліст, студэнт-медык едзе ў родную вёску наведць бацькоў і пераканацца, што за нячысцік з’явіўся ў новай хаце і не дае нікому спакою. Раней ён аднабакова ацэньваў сялянскае жыццё. Цяпер ён адкрывае ў людзях сваёй вёскі шмат такога, чаго раней не заўважаў. Цікаваць да таемнага, незвычайнага, неразгаданага не знікае. Але ён усё больш і больш аддаецца сэрцам свайму, роднаму. Цяпер яму тут усё адкрываецца ў новай існасці і перш за ўсё — чалавечнасць, дабрыня, шчырасць душы, мудрасць

свайго народа. З якой любасцю Архіп звяртаецца да сваёй маці, з якім пачуццём павагі адносіцца да аднавяскоўцаў! Яму хочацца быць і працаваць разам з імі. «Люба тут! Люба жыць сярод працы, свяцейшай усіх прац, — працы земляроба. Люба мець здаровае цела і здаровы дух... Папрацаваць, аддыхнуць, пажартаваць і зноў узяцца за працу прыемную».

Архіп Лінкевіч — прадстаўнік абуджанага Заповіт маладому пакаленню. Вобраз дзеда Яхіма да нацыянальнага жыцця маладога пакалення. Адказнасць гэтага пакалення перад народам, духоўна-маральнай спадчынай патомкаў раскрываецца М. Гарэцкім як важная нацыянальная праблема. Захаваць карані, традыцыі продкаў, на якіх трымаецца дрэва нацыянальнага жыцця, тое, што народ пранёс праз стагоддзі, — галоўная задача моладзі. Падсячы «роднае карэнне» — значыць пазбавіць магутнае дрэва жыцця народа жыватворных сокаў зямлі, высушыць яе пладаносныя пласты.

У працоўным сялянстве бачыць М. Гарэцкі вытокі народнай маральнасці і вечнасці жыцця народа. Філасофская ідэя «родных каранёў» знаходзіць мастацкае ўвасабленне ў вобразе дзеда Яхіма, які выступае выразнікам аўтарскай пазіцыі. Яхім — захавальнік народнай мудрасці, чалавек з добрым сэрцам, гуманіст; ён любіць людзей, верыць у лепшую будучыню народа, у прагрэс, у тое, што «...унукі нашы больш за нас ведаць будучы», што яны змогуць разведаць шмат якія таямніцы свету і чалавечай душы.

Яхім раіць бацьку Архіпа Нупрэю: «...Паглядай за сынам... пара яго апаслівая маладая». Не адракацца ад свайго, ад радні, «...не саромецца мужыцкіх меркаванняў пра божы свет слухаць».

М. Гарэцкі вядзе чытача да думкі, што ў філасофіі, светабачанні гэтага «сівога разумнага дзеда» жыве душа народа. У яго асобе, характары, ва ўсім яго абліччы захоўваецца сіла і моц народнага духу. Свой вопыт, сваю прыродную мудрасць Яхім хоча перадаць у спадчыну маладому пакаленню. Гэта высокая яго мэта выказана ў заветах-наказах Архіпу: цікавіцца гісторыяй, як жылі тутэйшыя людзі; не парываць з роднай вёскай, працаваць на карысць народа, быць чулым, міласэрным да людзей, не забываць кожны раз спытаць сябе: «А можа, цяпер у каго скарынкi хлеба няма?»

Архіп і дзед Яхім увасабляюць галоўную мастацкую ідэю твора. Вобразы іх раскрыты праўдзіва, з вялікай рэалістычнай канкрэтнасцю; выразна паказана іх сацыяльна-псіхалагічнае аблічча. Рэалістычныя замалёўкі сялянскага жыцця, вясковага побыту мяжуюцца ў апавяданні з унутранымі маналагамі, роздумами герояў. Письменник засяроджвае ўвагу чытача на іх унутраным жыцці, думках, імкненнях, душэўных перажываннях.

У гэтай засяроджанасці на ўнутраным, душэўным стане персанажаў — своеасаблівасць рэалізму М. Гарэцкага, яго мастацкага псіхалагізму. Гэта якасць таленту пісьменніка адразу была заўважана і адзначана крытыкай нават у самых ранніх яго творах. Яна праявілася яшчэ больш выразна ў далейшай творчасці, у тым ліку ў яго апавяданнях на ваенную тэму.

Салдат-франтавік, М. Гарэцкі добра ведаў, што такое вайна. І таму тэма вайны і чалавека на вайне доўгі час хвалявала яго. У многіх сваіх творах ён праўдзіва раскрыў трагічную праўду вайны, сказаў пра свае перажыванні і пакуты людзей на вайне.

Акрамя дакументальна-мастацкай кнігі «На імперыялістычнай вайне», якая выйшла асобным выданнем у 1926 г., гэтай тэме прысвечаны апавяданні «Літоўскі хутарок», «Дзёгаць», «Генерал», «Чарнічка», «На этапе». Усе гэтыя творы прасякнуты пачуццём гуманізму, нянавісцю да страшэннай, спусташальнай, крывавай вайны.

Гэта апавяданне непасрэдна звязана з ваеннай біяграфіяй пісьменніка. Яно было напісана ім, калі ён знаходзіўся на папраўцы ў родных мясцінах пасля ранення.

У аснове сюжэта апавядання — лёс літоўскай сям'і Яна Шымкунаса. Хутар, дзе жыве гэта сям'я, становіцца полем бою дзвюх армій. Падзеі разгортваюцца хутка. Рускія адступаюць, прыходзяць салдаты кайзера Вільгельма, затым рускія часці вяртаюцца, праз нейкі час хутар зноў займаюць немцы.

У апавяданні шмат праўдзівых малюнкаў з ваеннага жыцця: мабілізацыя, праводзіны запасных, жыццё салдат, іх настрой, паводзіны перад боем і ў час адступлення. Але галоўная ўвага засяроджваецца на пакутлівых перажываннях сям'і Шымкунасаў. Вайна парушыла іх мірнае жыццё, прынесла гора, пакуты. Пісьменнік-гуманіст паказвае трагедыю жыцця народа, пратэстуе супраць здзеку з чалавека, выкрывае антынародную, антычалавечую сутнасць вайны, зверствы нямецкіх заваёўнікаў-грабежнікаў.

У цэнтры апавядання вобраз Яна Шымкунаса — шчырага, добрага, высакароднага чалавека. Вайна, велізарнае гора абрынулася на яго. І ў такі трагічны час усе яго клопаты пра лёс сям'і, пра тое, як выратаваць дзяцей. Шымкунас шчыра спачувае сваім салдатам, іх нялёгкай долі, бескарысліва дзеліцца з імі апошнім кавалкам хлеба, «так, па-хрысціянску, без грошай. І прыемна самому бы-ло... Толькі нашто ўсё руйнуюць?»

М. Гарэцкі паказвае разгубленасць і бездапаможнасць Шымкунаса, вастрыню і нязвычнасць яго перажыванняў падчас першага бою. «Нібы палёнка нейкая заслала вочы, нібы ўва сне плыло ўсё ў бяздонне часу, толькі ні на каліва не пакідала балючае пачуццё чакання канца бою, чакання ночы і нейкая прыглушаная трывога аб сабе і аб жонцы з дочкамі і аб сваіх салдатах».

Вайна вачыма селяніна паказана Гарэцкім з уласцівым пісьменніку майстэрствам. Рэалістычная праўдзівасць паказу, імкненне да яго канкрэтнасці, «прадметнасці», малюнкавасці спалучаецца ў апавяданні з псіхалагічнай пранікнёнасцю, з увагай да душэўных перажыванняў герояў. Сцісла, але досыць выразна, запамінальна намаляваны пісьменнікам партрэты дачок Яна Шымкунаса Ядвісі і Монці. З вялікім болей раскрыты трагічны лёс Монці. Яна стала ахвярай разбэшчанасці нямецкіх салдат. «Сляды мук, перажытага сорама і гвалту адбіліся страшным выглядам на твары» гэтай прыгожай дзяўчыны.

Апавяданне «Літоўскі хутарок» адносіцца да першага перыяду творчасці М. Гарэцкага. Сваім зместам, гуманістычнай накіраванасцю і жанрава-стылёвай адметнасцю яно выяўляе характэрныя асаблівасці сацыяльна-псіхалагічнай прозы пісьменніка гэтага часу.

Максім Гарэцкі — не толькі выдатны празаік. Ён вядомы таксама як драматург. Яму належаць драматычныя абразкі «Атрута», «Антон», «Жартаўлівы Пісарэвіч», «Не адной веры», «Гапон і Любачка», «Чырвоныя ружы», якія складаюць важную частку яго мастацкай творчасці.

Грамадскі дзеяч, вучоны, публіцыст, літаратурны крытык Абсяг творчасці Максіма Гарэцкага даволі шырокі. Ён ахоплівае рознабаковую грамадска-культурную дзейнасць. М. Гарэцкі — відны грамадскі і культурны дзеяч, вучоны, педагог, публіцыст. Яго глыбока цікавілі праблемы фальклору, песеннай творчасці народа. Ад сваёй маці ён запісаў і выдаў звыш трохсот народных песень. М. Гарэцкі — аўтар першай «Гісторыі беларускай літаратуры»,

якая вытрымала тры выданні і стала незаменным падручка-нікам для некалькіх пакаленняў літаратурнай моладзі. М. Гарэцкі пакінуў прыкметны след і ў мовазнаўстве, лексікаграфіі як складальнік руска-беларускага і беларуска-рускага слоўнікаў. Высокай ацэнкі заслугоўвае навуковая дзейнасць пісьменніка ў Інстытуце беларускай культуры, сапраўдным членам якога ён быў.

Значэнне мастацкай спадчыны ўклад у развіццё беларускай літаратуры. Ён значна ўзбагаціў тэматыку, вобразныя і жанрава-стылёвыя асаблівасці нацыянальнай прозы. Яго творы набылі значэнне нацыянальнай класікі, адкрылі новыя магчымасці для ўзбагачэння і паглыблення яе рэалізму і псіхалагізму. Мастацкія традыцыі прозы Максіма Гарэцкага атрымалі далейшае развіццё ў беларускай літаратуры. Яны жывуць у творчасці сучасных празаікаў.

1. Ахарактарызуе жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага.
2. Раскажыце пра асаблівасці ранняй творчасці пісьменніка.
3. Прааналізуйце змест апавядання «Роднае карэнне», вызначце яго сюжэт і кампазіцыю.
4. Як паказаны Архіп Лінкевіч? Якое месца займае гэты вобраз у апавяданні?
5. Як раскрываецца характар дзедзяды Яхіма? Яго запавет маладому пакаленню. Значэнне яго філасофіі «родных каранёў».
6. М. Гарэцкі засяроджваецца на ўнутраным, душэўным жыцці герояў. Пакажыце ў апавяданні прыклады псіхалагічнага майстэрства пісьменніка.
7. Якое месца ў ранняй прозе М. Гарэцкага займае апавяданне «Літоўскі хутарок»?
8. Як паказаны ў апавяданні суровая праўда імперыялістычнай вайны, дэградацыя і маральная разбэшчанасць арміі нямецкіх заваёўнікаў?
9. Якія рысы ў характары і духоўным вобліку Яна Шымкунаса вы асабліва цэніце?
10. У чым сутнасць гуманістычнай канцэпцыі апавядання?
11. Характэрныя асаблівасці сацыяльна-псіхалагічнай прозы Максіма Гарэцкага і яе значэнне.

ЛІТАРАТУРА

- Гарэцкі М. Успаміны, артыкулы, дакументы. Мн., 1984.
 Адамовіч А. Брану скарбаў сваіх адчыняю... Мн., 1980.
 Бугаёў Дз. Максім Гарэцкі. Мн., 1968.
 Стральцоў М. Чалавек з Малой Багацькаўкі. У кн.: Выбранае. Мн., 1987.
 Чыгрын І. Паміж мінулым і будучым. Мн., 1994.

ЯДВІГІН Ш. (1869—1922)

Ядвігін Ш. (Антон Іванавіч Лявіцкі) — старэйшы беларускі пісьменнік. Нарадзіўся 16 студзеня (4 па ст. ст.) 1869 г. у маёнтку Добасня Рагачоўскага павета Магілёўскай губерні (цяпер Кіраўскі раён Гомельскай вобласці) у сям'і ўпраўляючага гэтым маёнткам. У сярэдзіне 70-х гадоў сям'я пераехала ў засценак Раман ля Пяршай, дзе бацька служыў лоўчым у графа Тышкевіча.

Вучыўся Ядвігін Ш. у прыватнай школе В. Дуніна-Марцінкевіча ў фальварку Люцынка, пасля, з 1878-га па 1884 г., — у Мінскай дзяржаўнай гімназіі, закончыў 4 класы. У далейшым з 25 мая 1885 г. па 10 чэрвеня 1887 г. быў аптэкарскім вучнем у маскоўскай вольнай Пятроўскай аптэцы; праходзіў практыку ў радашковіцкай вольнай аптэцы Тарлецкага. Восенню 1888 г. здаў экзамен на званне аптэкарскага памочніка на медыцынскім факультэце Маскоўскага ўніверсітэта, 5 лістапада гэтага ж года ўніверсітэцкай радай зацверджаны ў званні аптэкарскага памочніка. За ўдзел у студэнцкіх хваляваннях быў арыштаваны. У Бутырках разам са студэнтамі заснаваў гурток беларускай моладзі, пераклаў на беларускую мову апавяданне У. Гаршына «Сігнал».

Пасля вызвалення з турмы Ядвігін Ш. некаторы час жыў у фальварку Карпілаўка, пасля ў Радашковічах, працаваў правізарам у аптэцы, загадваў хаўруснай крамай. У 1897 г. па стану здароўя вырашыў пакінуць працу, пераехаў у Карпілаўку і заняўся гаспадаркай.

У 1903—1904 гг. працаваў у «Віленскім вестнике», у 1905 г. актыўна супрацоўнічаў у газеце «Белорусский вестник».

З выхадам беларускіх газет «Наша доля» і «Наша ніва» пашырыліся літаратурныя сувязі Ядвігіна Ш., устанавіліся

кантакты з беларускімі пісьменнікамі, асабліва блізкія адносіны — з Янкам Купалам.

У 1904—1906 гг. Янка Купала часта наведваў сям'ю Лявіцкіх у Карпілаўцы, што знаходзілася недалёка ад Акопаў. Як успамінала старэйшая дачка Ядвігіна Ш., Янка Купала карыстаўся бібліятэкай бацькі, пры сустрэчах яны вялі доўгія гутаркі, чыталі адзін аднаму свае творы, спрачаліся.

У 1909—1910 гг. Ядвігін Ш. жыў у Вільні. Некаторы час працаваў сакратаром і загадчыкам літаратурнага аддзела «Нашай нівы». У 1910 г. зрабіў падарожжа па родным краі. Свае ўражанні аб падарожжы, свой погляд на гаротнае жыццё беларускага сялянства выклаў у публіцыстычным нарысе «Лісты з дарогі».

Вясной 1914 г. Ядвігін Ш. пераехаў у Мінск. Працаваў тэхнічным рэдактарам сельскагаспадарчага часопіса «Саха» і часопіса для дзяцей і моладзі «Лучынка». Стаў заснавальнікам першай Мінскай беларускай кнігарні. У 1916 г. загадваў адной з мінскіх вайсковых швейных майстэрняў, на грамадскіх пачатках працаваў у Беларускім таварыстве дапамогі ахвярам вайны. 25—27 сакавіка 1917 г. удзельнічаў у з'ездзе беларускіх нацыянальных арганізацый, быў абраны ў выдавецкую камісію. У 1918 г. супрацоўнічаў з газетай «Беларускі шлях».

У апошнія гады жыцця Ядвігін Ш. цяжка хварэў. Памёр пісьменнік у Вільні 24 лютага 1922 г.

Першыя творы Ядвігіна Ш. з'явіліся на польскай і рускай мовах, друкавацца на беларускай мове пачаў пазней, у пачатку XX ст. Аднак пісаць на беларускай мове пачаў значна раней. Яшчэ ў 1892 г. напісаў камедыю «Злодзей». Драматычны гурток рыхтаваў яе да пастаноўкі, але спектакль быў забаронены паліцыяй, а рукапіс п'есы не захаваўся.

У 1906 г. у газеце «Наша доля» было апублікавана першае апавяданне Ядвігіна Ш. «Суд». З гэтага часу пісьменнік стаў стала супрацоўнічаць з беларускім друкам, асабліва актыўна ў 1909—1910 гг., калі працаваў у «Нашай ніве».

У 1910 г. выйшла паэма Ядвігіна Ш. «Дзед Завала» пра падзеі 1863 г., а ў 1912 г. — першы зборнік апавяданняў «Бярозка», у 1914 г. — зборнік «Васількі». У гэтых кнігах змешчана ўсё лепшае з яго літаратурнай спадчыны, у іх пісьменнік выступае як таленавіты навіліст, апавядальнік, сатырык і гумарыст.

Проза Ядвігіна Ш. рэалістычная, звернутая да жыцця сялянства, яго побыту, светаадчування, маралі, псіхалогіі. Яна моцна звязана з фальклорам. Некаторыя з яго твораў — «Важная фіга», «Хлеб», «Чалавек», «Суд», «Чортава ласка» — з'явіліся ў выніку апрацоўкі народных паданняў і казак. Казачныя сюжэты, зачыны і паўторы, сказавая манера пісьма і многія іншыя прыкметы фальклорнай паэтыкі з'яўляюцца асаблівасцю іх стылю.

Ядвігін Ш. тонка валодае майстэрствам алегорыі, мастацкага пераўвасаблення. Многія яго алегарычныя апавяданні нагадваюць байкі ў прозе. На гэту асаблівасць творчасці пісьменніка адным з першых звярнуў увагу Максім Багдановіч: «У асобе Ядвігіна Ш. мы маем аднаго з найлепшых баечнікаў нашых часоў, да таго ж блізка стаўшага да творчасці самага народа».

Камізмам сюжэтных сітуацый, дасціпнасцю гумару, іранічнай усмешкі, выразнасцю і трапнасцю сатырычных характарыстык герояў, яркасцю і дакладнасцю мовы, дасканаласцю формы вызначаюцца алегарычныя апавяданні «Павук», «Падласенькі», «Рабы», «Бярозка», «Дуб-Дзядуля», у якіх выразна раскрыўся талент пісьменніка — гумарыста і сатырыка.

Алегарычныя вобразы апавяданняў Ядвігіна Ш. маюць рэальны жыццёвы змест. Яны накіраваны перш за ўсё супраць тых сацыяльна-грамадскіх і побытавых умоў, у якіх вымушаны жыць і пакутаваць працоўны чалавек. У апавяданні «Павук» выкрываюцца багацеі-прыгнятальнікі, якія жывуць за кошт працоўных. У апавяданні «Бярозка» ў цэнтры ўвагі пісьменніка — адзіноцтва, адчужанасць чалавека, горкая жаночая доля Марыскі, якая не знайшла чужых, спагадлівых людзей, тых, каму можна паскардзіцца на цяжкае жыццё, і скардзілася бярозцы. Ад яе чалавечага болю і жалю бярозка засохла, спархнела. «Дрэва і тое спалохалася такой долі...»

У алегарычным вобразе бярозкі сімвалізуецца чуласць, спагада да чалавечага гора. Такое ж сімваліка-алегарычнае абагульненне набываюць у апавяданні «Дуб-Дзядуля» Праца, Бяда, Цярпенне, якія суджана спазнаць селяніну-працаўніку за сваё жыццё.

Пратэстам супраць сацыяльнай несправядлівасці, пацудам гуманізму, спагадай да працоўнага чалавека прасякнуты псіхалагічна-бытавыя апавяданні Ядвігіна Ш. «Гаротная», «Шчаслівая», «З бальнічнага жыцця», «Зараб-

ляюць», у якіх паказана шматпакутнае жыццё няшчасных, абяздоленых людзей.

Ва ўсіх гэтых творах увага пісьменніка засяроджваецца на драматычным лёсе чалавека, на яго душэўных перажываннях. У апавяданні «Гаротная» — гэта гора Тамашыхі, на долю якой выпалі цяжкія жыццёвыя выпрабаванні: сірочае дзяцінства, беднасць, галеча, цяжкая праца, смерць паўгалодных дзяцей. У апавяданні «З бальнічнага жыцця» паказаны пакуты паміраючага чалавека, адзінокага, пакінутага без увагі, без спачування; у ім гучыць пратэст пісьменніка-гуманіста супраць жорсткасці жыцця, абьяквасці, раўнадушнасці людзей да чалавечага гора, да чужой трагедыі.

Акрамя апавяданняў, Ядвігін Ш. спрабаваў свае сілы і ў вялікім эпічным жанры. Яму належаць незакончаная аповесць «Золата», выдадзеная ў 1920 г., і творы мастацкай публіцыстыкі.

Ядвігін Ш. — адзін з пачынальнікаў беларускай літаратуры пачатку XX ст. Пісьменнік-навеліст, гумарыст і сатырык, ён сваімі творамі ўзбагаціў тэматыку, ідэйна-мастацкі змест і жанрава-стылёвыя асаблівасці маладой беларускай прозы. Гэтым перш за ўсё вызначаецца значэнне яго творчасці.

ЗМІТРОК БЯДУЛЯ (1886—1941)

Змітрок Бядуля — літаратурны псеўданім Самуіла Яфімавіча Плаўніка. Нарадзіўся ён 23 красавіка 1886 г. у мястэчку Пасадзец Лагойскага раёна Мінскай вобласці. Бацька пісьменніка не меў сталай працы: быў арандатарам, дробным гандляром, працаваў прыказчыкам у купца-лесарамаўшчыцы. Вучыўся Зм. Бядуля ў пачатковай яўрэйскай школе — хедэры, пасля ў вышэйшай духоўнай школе — ешыбоце, але не закончыў яе. Сям'я жыла бедна. З пятнаццацігадовага ўзросту будучы пісьменнік вымушаны быў зарабляць на пражыццё прыватнымі ўрокамі, а пасля працаваў на лесанарыхтоўках і на сплаве лесу.

З дзяцінства Змітрок Бядуля пачаў блізка знаёміцца з жыццём беларускага народа, з яго побытам і вуснай

паэтычнай творчасцю. Яўрэйская духоўная школа, у якой ён вучыўся, не магла даць яму дастатковых ведаў. Ён набываў іх самастойна, чытаючы кнігі. Любіў мастацкую літаратуру, захапляўся творами Лермантава, Гоголя, Шаўчэнкі, Гейнэ.

У 1910 г. Змітрок Бядуля наладжвае сувязь з рэдакцыяй газеты «Наша ніва» і становіцца яе карэспандэнтам. У 1912 г. пакідае Пасадзец і пераезжае ў Вільню. Там некаторы час працуе ў канторы лесапрамысловца, а затым у рэдакцыі «Нашай нівы». Калі ў 1914 г. рэдактарам газеты становіцца Янка Купала, Зм. Бядуля прызначаецца адказным сакратаром газеты.

У жніўні 1915 г., калі з набліжэннем фронту «Наша ніва» спыніла існаванне, Зм. Бядуля пакідае Вільню і вяртаецца ў Пасадзец. Неўзабаве разам з сям'ёй прыязджае ў Мінск, дзе працуе ў «Беларускім камітэце пацярпеўшых ад вайны». Тут сустракае Лютаўскую і Кастрычніцкую рэвалюцыі. З 1917 г. па ліпень 1920 г. супрацоўнічае ў газетах «Вольная Беларусь», «Беларускі шлях», «Беларусь». Пасля вызвалення Мінска ад беларусаў працуе ў газеце «Савецкая Беларусь». У 1921—1923 гг. рэдагуе дзіцячы часопіс «Зоркі». У 1926 г. пачынае працаваць у Інстытуце беларускай культуры, рэдагуе краязнаўча-этнаграфічны часопіс «Наш край».

У пачатку Вялікай Айчыннай вайны Змітрок Бядуля эвакуіраваўся на станцыю Піжма Горкаўскай вобласці, затым пераехаў у Новыя Бугасы Саратаўскай вобласці. У пачатку ліпеня 1941 г. выехаў у Ташкент, дзе ў той час жыў Якуб Колас. Гэта было апошняе падарожжа. Зм. Бядуля памёр у цягніку ад інфаркту 3 лістапада 1941 г.

Першыя вершы Змітрака Бядулі на рускай мове з'явіліся ў часопісах «На берегах Невы», «Аргуз», «Журнал для всех». Адначасова паэт пісаў і на беларускай мове, якую ведаў з малых гадоў. У 1910 г. у газеце «Наша ніва»

быў надрукаваны яго першы твор «Пяць начлежнікі». З гэтага часу ён пачаў стала супрацоўнічаць у беларускім друку.

У 1913 г. у Пецярбургу выйшаў зборнік лірычных апавяданняў, своеасаблівых вершаў у прозе Зм. Бядулі «Абразкі». Творы, якія ўвайшлі ў гэты зборнік, пераважна рамантычныя. Сярод іх — імпрэсіянісцкія¹ замалёўкі з'яў прыроды. У творах выказаны думкі, перажыванні, пачуцці чалавека-рамантыка. Горыч, туга, разрыў паміж прыгожай марай і жорсткай рэчаіснасцю, пакуты і адзіноцтва, незадаволенасць сучаснасцю — асноўныя матывы гэтай кнігі. Рэальнае, побытавае ў гэтых лірычных мініяцюрах мяжуеца з фантастычным, казачным. Пра гэту асаблівасць «Абразкоў» Зм. Бядулі Максім Багдановіч пісаў: «Са змрочным гумарам малое ён невясёлае беларускае жыццё і імкнецца адысці ад яго ў фантастычны, казачны свет». Лірычны герой «Абразкоў» — спагадлівай душы чалавек блізка стаіць да народа, спачувае бедным, абяздоленым, любіць прыроду, захапляецца яе хараством. Эмацыянальна-ўсхваляванаму, рамантычнаму ўспрымання жыцця апавядае ў гэтых апавяданнях лірыка-меладыйны, напеўны лад мовы з частымі паэтычнымі зваротамі, увасабленнямі, яркай метафарычнасцю, асацыятыўнай вобразнасцю.

Галоўнае месца ў творчасці Змітрака Бядулі займаюць рэалістычныя апавяданні аб жыцці беларускай вёскі — «Пяць лыжак заціркі», «Гора ўдавы Сымоніхі», «Малыя дрыпасекі», «Умарыўся», «Туга старога Міхайлы», «На Каляды к сыну», «Велікодныя яйкі», «Летапісцы». У іх паказаны драматычны лёс абяздоленых людзей, гучыць пратэст супраць сацыяльнай несправядлівасці, тых жудасных умоў, у якіх вымушаны жыць народ. Яны амаль заўсёды раскрываюць якую-небудзь вострую жыццёвую сітуацыю. Письменніка цікавіць у жыцці будзённае, побытавае, ён умее знайсці ў ім незвычайнае, выключнае, камічнае; завастрыць увагу на ўнутраным жыцці чалавека, паглыбіцца ў яго псіхалогію якраз у той момант, калі герой перажывае вялікае гора.

У апавяданні «Пяць лыжак заціркі» — гэта пакуты няшчаснай, абяздоленай мнагадзетнай сям'і хворага Антося і Агаты, якія не маюць хлеба, пазычаюць муку на зацірку, каб накарміць галодных дзяцей. У апавяданні «Умарыўся» — трагедыя адзінокай старасці селяніна Габ-

руся, пакінутага дзецьмі і вымушанага ісці жабраваць. У аснове зместу апавядання «Малыя дрыпасекі» — тэма бязрадаснага дзяцінства, трагічнай смерці дзесяцігадовага Цішкі і васьмігадовага Халімона, якія, працуючы зімой у купца на лесараспрацоўках, у час вялікай завеі па дарозе дамоў замярзаюць. У апавяданні «Туга старога Міхайлы» паказана гора, якое нясе народу вайна. Не дачакаўшыся сваіх сыноў, стары Міхайла памірае. Апавяданне «На Каляды к сыну» прысвечана праблеме ўзаемаадносін інтэлігенцыі і народа. У вобразе сялянскага сына Лаўрука асуджаецца тып інтэлігента-рэнегата, які, атрымаўшы адукацыю, адрокся ад родных каранёў, ад сваёй маці і служыць багаццем.

Змітрок Бядуля — пісьменнік-гуманіст, абаронца правоў народа. Яго апавяданні арыгінальныя і дасканалыя па форме. Максім Гарэцкі адзначаў сакавітасць іх рэалістычнага малюнка, згушчанасць фарбаў, прывабнасць і свежасць параўнанняў, чыста народную вобразнасць мовы.

Значную цікавасць выклікае таксама і паэзія Змітрака Бядулі. Многія яго раннія вершы пераклікаюцца з «Абразкамі». Тэматычна яны разнастайныя. Гэта вершы-настроі, вершы-імпрэсіі аб прыродзе, каханні, паэзіі, звернутыя да ўнутранага свету чалавека і асветлення рамантычнай марай паэта, і вершы сацыяльна-грамадскага зместу: «Пан», «Заліў быдлярчы лой твае валюі грудзі», «Ці ведаеш зямлю арлоў — людзей магутных?». Значнае месца ў лірыцы Змітрака Бядулі 1914—1915 гг. належыць таксама антываенным вершам і цыклу «На біблейскі лад».

У 1920—1930 гг. творчасць пісьменніка ўзбагацілася новымі паэтычнымі і праязнічнымі творами. Сярод іх — зборнікі вершаў «Пад родным небам», «Буралом», зборнік «Паэмы», зборнікі апавяданняў «На чырвоных гонях», «Апавяданні», «Танзілія», «Дэлегатка», «Незвычайныя гісторыі», аповесці «Салавей», «Набліжэнне», «У дрымучых лясах», «Сярэбраная табакерка», раман «Язэп Крушынскі»; творы для дзяцей, літаратурна-крытычныя і публіцыстычныя артыкулы.

Мастацкая спадчына Змітрака Бядулі багатая і разнастайная. Паэт і празаік, пісьменнік ліра-эпічнага складу, ён стварыў выдатныя творы, якія ўвайшлі ў гісторыю беларускай літаратуры, сталі каштоўным здабыткам духоўнай культуры народа.

¹ Імпрэсія — перажыванне, мімалётнае ўражанне.

ЦІШКА ГАРТНЫ (1887—1937)

Цішка Гартны (Зміцер Хведаравіч Жылуновіч) нарадзіўся 4 лістапада 1887 г. у мястэчку Капыль Мінскай вобласці ў сям’і беззямельнага селяніна-чорнарабочага. Дзяцінства пісьменніка было цяжкае і бязрадаснае: з малых гадоў давялося дапамагаць бацькам зарабляць на хлеб.

Вучыўся Цішка Гартны спачатку ў вандроўнага настаўніка, а пасля ў пачатковай школе. У 1905 г. закончыў Капыльскае двух-

класнае вучылішча і ў наступным годзе пайшоў працаваць гарбаром. Прымаў актыўны ўдзел у рэвалюцыйным руху. У 1904 г. стаў членам капыльскай сацыял-дэмакратычнай арганізацыі. У 1906 г. хацеў паступіць у Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю, але не быў прыняты з-за «палітычнай ненадзейнасці». Займаўся самаадукацыяй.

У 1910 г. групай сацыял-дэмакратычнай моладзі пры актыўным удзеле Цішкі Гартнага ў Капылі быў створаны літаратурна-грамадскі гурток «Самаадукацыі і развіццё», які выдаваў рукапісны часопіс «Заря». У другой палове 1910 г. часопіс спыніў сваю дзейнасць, а ў 1911 г. выпуск часопіса быў адноўлены пад назвай «Голос низа» з дадаткам на беларускай мове «Вольная думка». Рэдактарам першых нумароў часопіса быў Цішка Гартны. Свае творы ён друкаваў пад псеўданімамі Шулятнік і Капылянін.

На працягу 1909—1912 гг. у пошуках працы Цішка Гартны аб’ездзіў многія гарады Беларусі, Украіны, Літвы і Латвіі. Вясной 1913 г. прыехаў у Пецяярбург. Працаваў на заводзе «Вулкан», потым у выдавецтве «Новый человек». Там зблізіўся з мясцовай сацыял-дэмакратычнай арганізацыяй, стаў членам рабочага культурна-асветнага таварыства «Знание», пачаў супрацоўнічаць у бальшавіцкім друку.

У 1916 г. Цішка Гартны працаваў у Беларускім бежанскім камітэце, выдаваў газету «Дзянніца». У сакавіку 1917 г. быў абраны дэпутатам Петраградскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Пасля перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі ў лютым 1918 г. прызначаны сакратаром Беларускага камісарыята пры ўрадзе РСФСР, стаў рэдактарам беларускай савецкай газеты «Дзянніца». Пасля абвяшчэння Беларускай Савецкай Рэспублікі з 1 студзеня да 3 лютага 1919 г. Цішка Гартны — старшыня часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі. Пазней займаў розныя пасады: быў рэдактарам газеты «Савецкая Беларусь», часопіса «Полымя», дырэктарам дзяржаўнага выдавецтва Беларусі, працаваў намеснікам наркома асветы БССР, членам Інстытута беларускай культуры. У 1929 г. выбраны правадзейным членам Акадэміі навук Беларусі.

15 лістапада 1936 г. Цішка Гартны быў арыштаваны, стаў ахвярай сталінскіх рэпрэсій. 11 кастрычніка 1937 г., не вытрымаўшы пакут зняволення, памёр у Магілёўскай псіхалячэбніцы.

Першыя, самыя раннія вершы Цішкі Гартнага адносяцца да 1904 г., напісаныя на рускай мове пад непасрэдным уплывам творчасці М. Някрасава. На працягу 1912—1913 гг. на старонках «Правды» былі надрукаваны яго вершы «Песня кузнеца», «Говор волн», «Лишь только фабричный гудок прогудит», якія заклікалі рабочых да змагання.

У 1908 г. паэт блізка знаёміцца з творчасцю Янкі Купалы і Якуба Коласа і пачынае пісаць на беларускай мове. Першы свой верш «Бяздольны», надрукаваны ў 1909 г. у газеце «Наша ніва», малады паэт прысвяціў Янку Купалу. З гэтага часу творы Цішкі Гартнага сталі паяўляцца на старонках беларускага друку. У 1913 г. выйшаў першы зборнік яго твораў «Песні», які паклаў пачатак рабочай тэме ў беларускай літаратуры. Галоўным героем гэтай кнігі з’яўляецца рабочы — «рыцар працы цяжкой», які не задавальняецца сваім паднявольным становішчам, не церпіць прыгнёту, усведамляе сваю сілу, сваю чалавечую годнасць, ганарыцца сваёй працай і верыць, што з яе дапамогай здабудзе шчасце і волю.

Праўдзівы паказ жыцця рабочага, яго побыту, штодзённых будняў, услаўленне і ўзвышэнне працы рабочага-гарбара і селяніна-хлебараба, вера ў пераможную сілу працы — асноўныя матывы гэтага зборніка.

«Песні» Цішкі Гартнага былі ўспрыняты як мастацкае дасягненне беларускай паэзіі. Зборнік высока ацаніў Янка Купала. Ён пісаў: «Цішка не «майструе вершаў», а пяе, пяе ўсёй сваёй набалелай душой, усім сваім сэрцам гарачым, кіпучым. Нойдзеце тут і галубіныя песні кахання, і сумныя жалобы, і смелыя жаданні, і ва ўсім чуваць песняра праўдзівага, вынасіўшага кожнае слова ў сваіх набалелых грудзях».

Другі паэтычны зборнік Цішкі Гартнага «Песні працы і змагання» выйшаў у 1922 г., трэці — «Урачыстасць» — у 1925 г. Яны пашыралі змест першай кнігі, дапаўнялі яе новымі матывамі ўслаўлення рэвалюцыі і стваральнай працы.

Цішка Гартны пісаў і пражайныя творы. Самыя раннія яго апавяданні, блізкія да вершаў у прозе, «На ўсходзе сонца», «Думкі», «Думкі беларуса», «Скошаны луг», «Пустуючы шнурок», «Адвячоркам», былі надрукаваны ў «Нашай ніве». Найбольш плённа талент Гартнага як пісьменніка-пражаіка праявіўся пазней, у 20—30-я гады. У гэты час былі напісаны самыя значныя пражайныя творы. Сярод іх зборнікі апавяданняў «Трэскі на хвалях» і «Прысады», выдадзеныя ў 1923 і 1927 гг., раман «Сокі цаліны», над якім пісьменнік працаваў з 1914-га па 1929 г.

Цішка Гартны вядомы таксама як драматург. Яму належаць п'есы «Хвалі жыцця», «Сацыялістка», «На стыку», «Дзве сілы». Ён аўтар многіх публіцыстычных, літаратурна-крытычных артыкулаў. У 1930—1932 гг. выйшаў яго Збор твораў у чатырох тамах. Літаратурная спадчына Цішкі Гартнага — неаддзельная частка гісторыі беларускай літаратуры.

Уводзіны	3
Беларуская літаратура ў кантэксце сусветнай	13
Антычная літаратура	13
Біблія	22
Літаратура Сярэднявечча	25
Беларускае сярэднявечча	28
«Слова пра паход Ігаравы»	34
Літаратура эпохі Адраджэння (Рэнесансу) XIV—XVI стст.	39
Эпоха Адраджэння ў Беларусі	47
Францыск Скарына	51
Мікола Гусоўскі	59
Паслядоўнікі Скарыны	69
Палемічная літаратура	73
У часы барока і Асветніцтва (XVII—XVIII стст.)	82
Беларуская літаратура новага перыяду	100
Пачатковы этап станаўлення новай беларускай літаратуры (канец XVIII — пачатак XIX ст.)	101
«Энеіда навыварат»	104
У часы рамантызму	110
Ад рамантызму — да рэалізму	124
Беларуская літаратура сярэдзіны XIX ст. (30—50-я гг.)	124
«Тарас на Парнасе»	143
Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч	153
Паэма «Гапон»	158
«Пінская шляхта»	163
Шляхамі рэалізму	172
Самасцвярджаючыся ў рэалізме	184
Кастусь Каліноўскі	188
Францішак Багушэвіч	191
«Кепска будзе!»	205
Янка Лучына	211
«Паляўнічыя акварэлі з Палесся»	215

Літаратурны працэс у пачатку XX ст.	220
Пашырэнне міжнацыянальных творчых сувязей	223
Беларуская літаратура на першым этапе нацыянальна- га адраджэння	236
Цётка	244
Янка Купала	258
Лірыка Янкі Купалы	267
Паэмы Янкі Купалы	284
Драматургія Янкі Купалы	293
Якуб Колас	312
Лірыка Якуба Коласа	320
«Новая зямля»	331
Проза Якуба Коласа	352
Максім Багдановіч	359
Лірыка Максіма Багдановіча	365
Алесь Гарун	385
Максім Гарэцкі	394
Ядвігін Ш.	403
Змітрок Бядуля	406
Цішка Гартны	410

Івашын В.

И 24 Беларуская літаратура: Падруч. для 10 кл.
агульнаадукац. шк. з бел. і рус. мовамі навучан-
ня / В. У. Івашын, М. А. Лазарук. — Мн.: Маст.
літ., 2001. — 414 с., іл.

ISBN 985-02-0505-9.

Упершыню кніга выйшла ў 1997 г.

УДК 882.6.09(075.3-826-82)

ББК 83.3(4Бел)я721

Вучэбнае выданне

ІВАШЫН

Васіль Уладзіміравіч

ЛАЗАРУК

Міхаіл Арсеньевіч

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

*Падручнік для 10 класа
агульнаадукацыйнай школы
з беларускай і рускай мовамі
навучання*

Рэдактар *Н. І. Семашкевіч*. Мастак *В. П. Масцераў*. Мастацкі рэдактар *Л. І. Ме-
леж*. Тэхнічны рэдактар *Т. М. Сокал*. Карэктары *Л. А. Дзязюля, Я. А. Бебель*.
Здадзена ў набор 06.04.2001. Падпісана да друку 18.05.2001. Папера афсет-
ная № 1. Фармац 84×108¹/₃₂. Гарнітура Тшч. Таймс. Высокі друк з ФПФ.
Умоўн. друк. арк. 21,84. Улік.-выд. арк. 23,45. Тыраж 190 337 экз. Заказ 815.

Надатковая лічба — Агульнадзяржаўны класіфікатар Рэспублікі Беларусь
АКРБ 007-98, ч. 1; 22.11.20.100.

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Мастацкая літаратура»
Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 3 ад
11.09.2000. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
220600, Мінск, вул. Чырвоная, 23.